CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वेद

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वेद

वेद

वै.पू.आ.

२8

आह्निक

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आ.नं. २३८

(आरक्षित)

पू० आ०नं०

पू० आ० पूर्ण आरक्षित

पूर्ण आरक्षित

पूर्ण आरक्षित

मू० ३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पूर्ण आरक्षित

पूर्ण आरक्षित

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्मनः । सम्प्रदेयं प्रयच्छन्ति कन्यादाने तु पुंत्रयम् ॥ वराहपुराणे—
यं दद्याद्विजकरे दाने विधिरयं स्मृतः । सकुशोदकहस्तश्च ददामीति
था वदेत् ॥ गौतमः—मनसा पात्रमुद्दिश्य जलं भूमौ विनिक्षिपेत् ।
चेयते सागरस्यान्तो दानस्यान्तो न विद्यते ॥ महाभारते—एकस्मिन्नप्य-
तिक्रान्ते दिने दानविवर्जिते । दस्युभिर्मुषितस्येव युक्तमाक्रन्दितुं भृशम् ।
(‘नृसिंहः’—तस्माद्विभवानुसारेण पूगीफलादिकमपि प्रत्यहं देयमिति) ॥
संवर्तः—सर्वेषामेव दानानामन्नदानं परं स्मृतम् । सर्वेषामेव जन्तूनां य-
तस्तज्जीवितं फलम् ॥ यस्मादन्नात् प्रजाः सर्वाः कल्पे कल्पेऽसृजत् प्रभुः ।
तस्मादन्नात् परं दानं न भूतं न भविष्यति ॥

२३५. अथ ‘नित्यदानप्रयोगः.’—(दानकर्ता हस्तौ पादौ प्रक्षाल्याऽ-
चम्य प्राणानायम्य) । सङ्कल्पः—अद्यपूर्वोच्चारितएवंगुणविशेषेण
विशिष्टायां शुभपुण्यतिथौ ममाऽत्मनः श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्रा-
प्त्यर्थममुकब्राह्मणाय अमुकदानमहं करिष्ये ॥ ततः ‘ब्राह्मणपूज-
नम्’—ॐ भूर्भुवः स्वः ब्रह्मणे इदमासनं—स्वासनम् । ॐ भूर्भु-
वः स्वः ब्रह्मणे इदं पाद्यं—सुपाद्यम् । ॐ भूर्भुवः स्वः ब्रह्मणे इद-
मर्घ्यम्—अस्त्वर्घ्यम् । ॐ भूर्भुवः स्वः ब्रह्मणे इदमाचमनीयम्—
अस्त्वाचमनीयम् । ॐ भूर्भुवः स्वः ब्रह्मणे गन्धाः पान्तु—सौम-
ङ्गल्यं चास्तु । अक्षताः पान्तु—आयुष्यमस्तु । पुष्पाणि पान्तु—
सौश्रियमस्तु । ताम्बूलं पातु—ऐश्वर्यमस्तु । दक्षिणाः पान्तु—
बहुदेयं चास्तु । नमोऽस्त्वनन्ताय सहस्रमूर्तये सहस्रपादाक्षिशि-
रोरुबाहवे । सहस्रनाम्ने पुरुषाय शाश्वते सहस्रकोटीयुगधारिणे
नमः ॥ सकलाराधनैः स्वर्चितमस्तु । अस्तु (ब्राह्मणः स्वर्चितमिति
प्रतिवदेत्) ॥ इदममुकदानं सदक्षिणाकं गन्धादिभिरर्चितं अमुक-
प्रवरान्वितायामुकगोत्रोत्पन्नायामुकशर्मणे तुभ्यमहं सम्प्रददे । प्रति-
गृह्यताम् (ब्राह्मणो वदेत्)—प्रतिगृह्णामीति॥साङ्गदानफलप्राप्त्यर्थमिमां
दक्षिणां तुभ्यमहं सम्प्रददे ॥ ब्राह्मणो वदति—प्रतिगृह्णामि ॥ (त
‘ब्राह्मणाशिषो’ गृह्णीयात्)—ॐ स्वस्तिनऽइन्द्रो० । १[१९/२०] ॥ शतं
...युर्वै पुरुषः शतेन्द्रियऽआयुरेवेन्द्रियं वीर्य्यमात्मन्धत्ते
...त्रार्थाः सफलाः सन्तु ॥ तथास्तु—इति यजमानो

(१) वेदाङ्गत्वा...
७) पस्य ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ब्रूयात् ॥ 'अर्पणम्'—अनेन अमुकद्रव्यस्य मया कृतेन नित्यदानेन श्रीपरमेश्वरः प्रीयतां न मम ॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु ॥ इति नित्यदानप्रयोगः ॥

२३६. 'मङ्गलपदार्थदर्शनम्.' कात्यायनः—रोचनं चन्दनं गन्धं मृदं गां दर्पणं मणिम् । गुरुमग्निं रविं पश्येन्नमस्येत्प्रातरेव हि ॥ नागदेवः—पूर्वं च सर्पिर्दधिसर्षपांश्च धेनुं सवत्सां वृषभं सुवर्णम् । मृद्गोमयं स्वस्तिकमक्षतांश्च वर्हिं मधु ब्राह्मणकन्यकाश्च ॥ श्वेतानि वस्त्राणि तथा शमिं च हुताशनं चन्दनकल्पबीजम् । अश्वत्थवृक्षं च समालभेत ततश्च कुर्यान्निजधर्मकार्यम् ॥ लोकेऽस्मिन् मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः । हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाऽष्टमः ॥ एतानि सततं पश्येन्नमस्येदर्चयेद्बुधः । प्रदक्षिणानि कुर्वीत तस्यायुर्न च हीयते ॥ आयुर्वेदे—आदर्शालोकनं प्रोक्तं माङ्गल्यं कान्तिकारकम् । पौष्टिकं बलमायुष्यं पापालक्ष्मिविनाशनम् ॥

२३७. 'मातृपितृवन्दनम्.' सुमन्तुः—आयुः पुमान्यशः स्वर्गं कीर्तिं पुष्टिं बलं श्रियम् । पशुं सुखं धनं धान्यं प्राप्नुयात्पितृवन्दनात् ॥

इति श्रीपुरन्दरोपाह्वविठ्ठलात्मजनारायणेन विरचितायां वाजसनेयाह्निकसूत्रावल्यां प्रथमभागकृत्यानि समाप्तानि ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

॥ अथ द्वितीयभागकृत्यानि ॥

॥ स्वाध्यायाध्ययनम् ॥

पुष्पलताकुण्डिका ।

शिष्यगणः । याज्ञवल्क्यः ।

२३८. दक्षः—द्वितीये च तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते। वेदाभ्यासो हि विप्राणां परमं तप उच्यते ॥ ब्रह्मयज्ञः स विज्ञेयः षडङ्गसहितस्तु सः। वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः ॥ ततो दानं च शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा। समित्पुष्पकुशादीनां स कालः समुदाहृतः ॥

२३९. 'स्वाध्यायाध्ययनम्.' कात्यायनपरिशिष्टसूत्रे—अथ प्रतिज्ञा। मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयं तस्मिञ्छुक्ले याजुषाम्नाये माध्यन्दिनीयके मन्त्रे स्वरप्रक्रिया। हृद्यनुदात्तो मूर्ध्न्युदात्तः श्रुतिमूले स्वरित एवं जात्यादयोऽभिहिता ब्राह्मणे तूदात्तानुदात्तौ भाषिकस्वरौ तानस्वराणि छन्दोवत्सूत्राणि[1] ॥ १ ॥ अथान्तस्थानामाद्यस्य[2] पदादिस्थस्यान्यहल[3]संयुक्तस्य संयुक्तस्यापि रेफोष्मान्त्याभ्यामृकारेण चाविशेषेणादिमध्यावसानेषूच्चारणे जकारोच्चारणं द्विर्भावेप्येवमथा-[4]परान्तस्थास्यायुक्तान्यहल्संयुक्तस्योष्मऽऋकारैरेकारसहितोच्चारणमेवं तृतीयान्त[5]स्थस्य क्वचिद्दकारस्य तु संयुक्तस्याविशेषेण सर्वत्रैवमन्त्यर्या[6]न्तस्थानां पदादिमध्यान्तस्थस्य त्रिविधं गुरुमध्यमलघुवृत्तिभिरुच्चारणमथो मूर्द्धन्योष्मणो[7]ऽसंयुक्तस्य टुस्मृते संयुक्तस्य च खकारोच्चारणमध्ययनादिकर्मस्वर्थवेलायां प्रकृत्या ॥ २ ॥ अथानुस्वारस्य इत्यादेशः 'श', 'ष', 'स', 'ह', रेफेषु परेषु तस्य त्रैविध्यमाख्यातम्।

(१) वेदाङ्गत्वात्। (२) यकारस्य। (३) हः। (४) रस्य। (५) लस्य। (६) वस्य। (७) षस्य ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ह्रस्वदीर्घगुरुभेदैर्दीर्घात्परो ह्रस्वो ह्रस्वात्परो दीर्घो गुरौ परे गुरु परसवर्णेषत्प्रकृत्या चान्यत्र विसर्गेष्वीषद्विरामः पदाद्यस्य संयुक्ता-कारस्येषद्दीर्घता च भवतीषद्दीर्घता च भवतीति ॥ ३ ॥ मध्यन्दिनेन महर्षिणा याज्ञवल्क्याल्लब्धः शाखाविशेषो माध्यन्दिनः उपचारात्तं ऽअधीयते विदन्ति वा माध्यन्दिनाः शिष्याः 'अण्' ॥ तेषामयं स्वा-ध्यायः वृद्धाच्छः । ततः स्वार्थे 'कन्' । प्रचयजात्यादयः स्वरितभे-दाः । तान एकश्रुतिः स्वरः । उदात्तादिस्वरसंस्कारनियमे सूत्रा-णि छन्दोवत् । वकारस्त्रिविधो ज्ञेयः गुरुर्लघुर्लघुतरः । आदिर्गुरु लघुर्मध्ये पदान्ते च लघुतरः ॥ १ ॥ पदस्याद्यन्तमध्ये स्यात् ख-कारोच्चारणं तथा । तृतीयवर्गयोगे तु 'ष' एव स्यात्सदैव हि । २ । टुकैयोगे तु नो भवेत् ॥ इति माध्यन्दिनशिक्षा ॥ 'षः' खष्टुमृते चेति केशवशिक्षासूत्रम्—विसर्गेषु किञ्चिद्विरामः तस्य स्पष्टोच्चारणं पदादेः संयुक्ताकारस्य दीर्घोच्चारणम् ॥ अत एवाध्यायसमाप्तौ दीर्घपाठ इति वदन्ति ॥ छन्दोवदित्यतिदेशात् सूत्रे विसर्गस्य स्पष्टोच्चारणं कुतो नेति न विद्मः ॥ 'ड' 'ढौ' 'ळ' 'ळ्हा' वेकेषां । 'ड' 'ढौ' 'ळ' 'ळ्हौ' आपद्येते । स्वरमध्ये समानपदे इत्यर्थः ॥ इति कातीयप्रातिशाख्ये आश्वलायनप्रातिशाख्ये तु—जिह्वामूलं तालु चाचार्य आह स्थानं डकारस्य तु वेदमित्रः ॥ ळ्हकारतामेति स एव चास्य ढकारः सन्नू-ष्मणा सम्प्रयुक्तः ॥ १ ॥ द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य सम्पद्यते स डकारो ळकारः ॥ वेदमित्र आचार्यः ॥ डस्य स्थानं तालुसंयुक्तं जिह्वामूलं इत्याद्युक्तम् ॥

२४०. 'पारस्करगृह्यसूत्रे'—प्रत्यङ्मुखायोपविष्टायोपसन्नाय समी-क्षमाणाय समीक्षिताय । वेद४ समाप्य स्नायाद्ब्रह्मचर्यं वाष्टाचत्वारिं-शकं द्वादशकेऽप्येके गुरुणानुज्ञातो विधिविधेयस्तर्कश्च वेदः षडङ्गमेवं न कल्पमात्रे कामं तु याज्ञिकस्योपसङ्गृह्य ॥ 'याज्ञवल्क्यशिक्षासूत्रे'—जटा माला शिखा रेखा ध्वजो दण्डो रथो घनः । अष्टौ विकृत-यः प्रोक्ताः क्रमपूर्वा महर्षिभिः ॥ अनुलोमविलोमाभ्यां त्रिवारं हि पठेत्क्रमः । विलोमे पदवत्सन्धिरनुलोमे यथाक्रमम् ॥ ब्रूयात्क्रमदि

(१) संयुक्ताक्षरे परे ॥ (२) शल्परत्वाभावे ॥ (३)क्षकारे ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पर्यासावर्धर्चस्यादितोऽन्ततः । अन्तं चादिं नयेदेवं क्रमं मालेति कीर्त्यते ॥ पदोत्तरां शिखामेव शिखामार्याः प्रचक्षते । क्रमाद्द्वित्रिचतुःश्च पदक्रममुदाहरेत् ॥ पृथक्पृथग्विपर्यस्य लेखामाहुः पुनः क्रमात् । ब्रूयादादेः क्रमं सम्यगन्तादुत्तारयेदिति ॥ वर्गे वा ऋचि वा यत्र पठनं स ध्वजः स्मृतः । क्रममुक्त्वा विपर्यस्य पुनश्च क्रममुत्तमम् ॥ अर्धर्चादेवमेवोक्तः क्रमदण्डो विधीयते । पादशोऽर्धर्चशो वापि सहोक्त्या दण्डवद्रथः ॥ अन्तक्रमं पठेत्पूर्वमादिपर्यन्तमानयेत् । आदिक्रमं नयेदन्तं घनमाहुर्मनीषिणः ॥ इति ॥

२४१. 'वाङ्माधुरीकरणम्.'—याज्ञवल्क्यशिक्षायाम्—खदिरश्च कदम्बश्च करवीरकरञ्जकौ । एते कण्टकिनः पुण्याः क्षीरिणस्तु यशस्विनः ॥ तेनास्यकरणे सूक्ष्मं माधुर्यं चैव जायते । त्रिफलां लवणैर्युक्तां भक्षयेच्छिष्यकः सदा । क्षीणमेधाजनन्येषा स्वरवर्णकरी तथा ॥

२४२. 'अध्ययनप्रकाराः.' याज्ञवल्क्यः—उपनीय गुरुः शिष्यं महाव्याहृतिपूर्वकम् । वेदमध्यापयेदेनं शौचाचारांश्च शिक्षयेत् ॥ वाकोवाक्यं पुराणं च नाराशंसीश्च गाथिकाः । इतिहासांस्तथा विद्यां योऽधीते शक्तितोऽन्वहम् ॥

२४३. 'आचार्यलक्षणम्.' हरिहरभाष्ये—सत्यवाक् धृतिमान् दक्षः सर्वभूतदयापरः । आस्तिको वेदनिरतः **शुचिराचार्य** उच्यते ॥ अन्यच्च-उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विजः । सकल्पं सरहस्यं च **तमाचार्यं** प्रचक्षते ॥

२४४. 'उपाध्यायः' हरिहरभाष्ये—एकदेशं तु वेदस्य वेदाङ्गान्यथवा पुनः । योऽध्यापयति वृत्त्यर्थे **उपाध्यायः** स उच्यते ॥ वेदाध्ययनसम्पन्नो वृत्तिमान्विजितेन्द्रियः । न याजयेद्वृत्तिहीनं वृणुयाच्च न तं गुरुम् ॥ पश्चादग्नेरवस्थाप्य ब्रह्मचर्यमगामिति ॥

२४५. 'अध्ययनक्रमः.' धन्वन्तरिः—अथ शुचये कृतोत्तरासङ्गायाव्याकुलायोपस्थितायाध्ययनकाले शिष्याय यथाशक्ति गुरुरुपदिशेत् । पदं पादं श्लोकं वा ते च पदपादश्लोका भूयः क्रमेणानुसन्धेया एवमेकैकशो घटयेदात्मना चानुपठेत् । अद्रुतमविलम्बितमविशङ्कितमनुनासिकं व्यक्ताक्षरमपीडितवर्णमक्षिभ्रुवौष्ठहस्तैरनभिनीतं सुसंस्कृतं नात्युच्चैर्नातिनीचैश्च स्वरैः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पठेन्न चान्तरेण कश्चिद्व्रजेत्तयोरधीयानयोः ॥ यथा—शुचिर्गुरुपरो दक्षस्तन्द्रानिद्राविवर्जितः । पठेदेतेन विधिना शिष्यः शास्त्रान्तमाप्नुयात् ॥ वाक्सौष्ठवेऽर्थविज्ञाने प्रागल्भ्ये कर्मनैपुणे । तदभ्यासे च सिद्धौ च यतेताध्ययनं ततः ॥ **पाणिनिः**—हस्तेन वेदं योऽधीते स्वरवर्णसमन्वितम् । ऋग्यजुःसामभिः पूतो ब्रह्मलोके महीयते ॥ हस्तहीनं तु योऽधीते स्वरवर्णविवर्जितम् । ऋग्यजुःसामभिर्दग्धो वियोनिमधिगच्छति ॥ **व्यासः**—वेदस्याध्ययनं सर्वं धर्मशास्त्रस्य चैव यत् । अजानतोऽर्थं तत्सर्वं तुषाणां कण्डनं यथा ॥ **यजुर्वेदभाष्ये**—स्वरो वर्णोऽक्षरं मात्रा तत्प्रयोगार्थ एव च । मन्त्रज्ञानं समासेन वेदितव्यं पदे पदे ॥

२४६. **'शिक्षायां ताडनम्.' मनुः**—न निन्दां ताडने कुर्यात् पुत्रं शिष्यं च ताडयेत् । अधोभागे शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कदाचन ॥

२४७. **'वेदाध्ययनफलम्.' योगी**—वेदाभ्यासरतं श्रौतं महायज्ञक्रियापरम् । न स्पृशन्तीह पापानि महापातकजान्यपि ॥

२४८. **'अनध्यायाः'. पारस्करगृह्यसूत्रे**—वातेमावास्यामिति सर्वानध्यायः ॥ श्राद्धाशने चोल्कावꣳस्फूर्जद्भूमिचलनाग्न्युत्पातेष्वृतुसन्धिषु चाऽकालमुत्सृष्टेष्वभ्रदर्शने सर्वरूपे च त्रिरात्रं त्रिसन्ध्यं वा भुक्त्वार्द्रपाणिरुदके निशायाꣳसन्धिवेलयोरन्तःशवे ग्रामे ग्रामेन्तर्दिवाकीर्तिर्धावतोऽभिशस्तपतितदर्शनाश्चर्याभ्युदयेषु च तत्कालं नीहारे वादित्रशब्द आर्त्तस्वने ग्रामान्ते श्मशाने श्वगर्दभोलूकसृगालसामशब्देषु शिष्टाचरिते च तत्कालं गुरौ प्रेतेपोऽभ्यवेयाद्दशरात्रं चोपरमेत्ससतानूनत्रीणि सब्रह्मचारिणि त्रिरात्रमेकरात्रमसब्रह्मचारिण्यर्धषष्ठान्मासानधीत्योत्सृजेयुरर्धसप्तमासान्वाथेमामृचं जपत्युभाकवीयुवायो नो धर्मः परापतत् परिसख्यानि धर्मिणो विसख्यानि विसृजामहऽइति त्रिरात्रꣳसहोपविप्रतिष्ठेरन् ॥ १४ ॥ **याज्ञवल्क्यः**—सन्ध्यागर्जितनिर्घातभूकम्पोल्कानिपातने ॥ समाप्य वेदं द्युनिशमारण्यकमधीत्य च । पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुसूतके । ऋतुसन्धिषु भुक्त्वा वा श्राद्धीयं प्रतिगृह्य च । पशुमण्डूकनकुलमार्जारश्वानमूषिकैः ॥ कृतेऽन्तरे त्वहोरात्रं शक्रपाते तथोच्छ्रये । श्वक्रोष्टुगर्दभोलूकसामबाणार्तनिस्वने ॥ अमेध्यशवशूद्रान्त्यश्मशानपतितान्तिके । देशेऽशुचावात्मनि च वि-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

द्युत्स्तनितसम्प्लवे ॥ भुक्त्वार्द्रपाणिरम्भोऽन्तरर्धरात्रेऽतिमारुते । पांसुवर्षे दिशां दाहे सन्ध्यानीहारभीतिषु ॥ धावतः पूतिगन्धे च शिष्टे च गृहमागते । खरोष्ट्रयानहस्त्यश्वनौवृक्षेरिणरोहणे ॥ सप्तत्रिंशदनध्याया न तांस्तात्कालिकान् विदुः ॥ **उशनः**—अयने विषुवे चैव शयने बोधने तथा । अनध्यायं प्रकुर्वीत मन्वादिषु युगादिषु ॥

२४९. **'देवपूजा.'** कात्यायनपरिशिष्टसूत्रे—ब्राह्मवैष्णवरौद्रसावित्रमैत्रावरुणैस्तल्लिङ्गैर्मन्त्रैरर्चयेत् ॥ **योगीश्वरः**—ब्राह्मवैष्णवरौद्रैस्तु सावित्रैर्मित्रवारुणैः । तल्लिङ्गैरेव मन्त्रैस्तु अर्चयेत्सुसमाहितः ॥ **बृहत्पाराशरसंहितायाम्**—ब्रह्माणं वैधर्मैर्मन्त्रैर्विष्णुं स्वैः शङ्करं स्वकैः । अन्यानपि तथा देवानर्चयेत्स्वीयमन्त्रकैः । मन्त्रन्यासान्पुरा कृत्वा स्वदेहे देवतासु च ॥ ब्रह्मीभूतः शुचिः शान्तो देवयागमुपक्रमेत् ॥

२५० **'कालविशेषे पूज्यदेवताः.'** **स्कान्दे**—ब्रह्मा कृतयुगे देवस्त्रेतायां भगवान् रविः । द्वापरे भगवान् विष्णुः कलौ देवो महेश्वरः ॥ अन्यत्र—कलौ विष्णुसूर्यादीनामपि पूजोक्ता ॥ (एतेन कलौ सर्वेषामपि देवानां पूज्यत्वं विधीयत एवेति सिद्धान्तः) ॥ **कौर्मे**—ब्रह्माणं शङ्करं सूर्यं तथैव मधुसूदनम् । अन्यांश्चाभिमतान्देवान् भक्त्या त्वक्रोधनो नरः । स्वमन्त्रैस्त्वर्चयेन्नित्यं पत्रैः पुष्पैस्तथाम्बुभिः ॥

२५१. **'पूजाविधिः.'** **नागदेवः**—हस्तावारभ्य देवस्य मूर्धान्तं चैव षोडशैः । षोडशाङ्गानि सम्पूज्य ततो देवाग्रतो जपेत् ॥ हुत्वा षोडशभिर्मन्त्रैः षोडशाज्यस्य चाहुतीः । शेषं निवेदयेत्तस्मिन् दद्यादाचमनं ततः ॥ ॐकारपूर्वकैर्मन्त्रैः षड्भिर्दशभिरेव च ॥

२५२. **'पूजनप्रकाराः.'** **योगीश्वरः**—ध्यात्वा प्रणवपूर्वं तु देवताश्च पृथक् पृथक् । नमस्कारेण मन्त्रेण पुष्पाणि तु निवेदयेत् ॥ (अत्र पञ्चानामप्येकस्य मुख्यस्यावाहनादिनमस्कारान्तं पूजनं कृत्वा ततः क्रमादन्येषां पूजेत्येवं काण्डानुसमयः । मुख्यपुष्पाञ्जलिं दत्वा गणेशाद्यर्चनं भवेत् ॥ गणेश एव मुख्यश्चेत्तत्र सूर्यक्रमाद्भवेदिति वचनक्रमाभिधानात्) ॥ **नृसिंहपुराणे**—मन्त्रा वैदिका नाममन्त्रा वा ग्राह्याः । **ब्राह्मे**—ॐकारादिसुसंयुक्तं नमस्कारान्तकीर्तितम् । स्वनाम सर्वसत्त्वानां मन्त्र इत्यभिधीयते ॥ अनेनैव विधानेन गन्धं पुष्पं निवेदयेत् । एकैकस्य प्रकुर्वीत यथो-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दिष्टक्रमेण तु ॥ **तत्रैव**—मन्त्राच्छतगुणं प्रोक्तं भक्त्या लक्षगुणोत्तरम्। भक्तिमन्त्रसमेतं तु कोटिकोटिगुणोत्तरम् ॥

२५३. **'देवस्पर्शेऽनधिकारः.'** **नारदीये**—स्त्रीणामनुपनीतानां शूद्राणां च नराधिप। स्पर्शने नाधिकारोऽस्ति विष्णोर्वा शङ्करस्य च ॥ शूद्रो वाऽनुपनीतो वा स्त्री वापि पतितोऽपि वा। केशवं वा शिवं वापि स्पृष्ट्वा नरकमश्नुते ॥ (अत एव देवालये शिवलिङ्गदेव्यादिमूर्तीनां पर्युषित-निर्माल्योत्सर्जनपूर्वकं प्रथमपूजनादौ नियुक्ताः **'शूद्रा'** (**'गुरवा'**) इत्यभिधानाः सन्तीति साम्प्रदायः प्रवृत्तः) ॥

२५४. **'देवार्चनकालः.'** **मात्स्ये**—प्रातर्माध्यन्दिने सायं देवपूजां समारभेत्। अशक्तौ विस्तरेणैव प्रातः सम्पूज्य केशवम्। मध्याह्ने चैव सायं च पुष्पाञ्जलिमपि क्षिपेत् ॥ **नृसिंहपुराणे**—जलदेवं नमस्कृत्य ततो गच्छेद्गृहं बुधः। पौरुषेण च सूक्तेन ततो विष्णुं समर्चयेत् ॥ **मरीचिः**—विधाय देवतापूजां प्रातर्होमादनन्तरम्। गुरूक्तेन तु मार्गेण मूलमन्त्रं जपेद्बुधः ॥

२५५. **'मध्याह्ने भुक्तस्यापि रात्रौ पञ्चोपचारपूजाप्रकारः.'** **शारदातिलके**—आसनस्नानवस्त्राणि भूषणं च विवर्जयेत्। रात्रौ देवार्चने तैश्च पदार्थैः पञ्चभिस्तथा। स्नाने वस्त्रे तथा भक्ष्ये दद्यादाचमनीयकम् ॥

२५६. **'गृहे देवताप्रतिमाविचारः.'** **मात्स्ये**—सौवर्णी राजती वापि ताम्री रत्नमयी तथा। शैली दारुमयी वापि लोहसङ्गमयी[1] तथा। अङ्गुष्ठपर्वादारभ्य वितस्ति यावदेव तु। गृहेषु प्रतिमा कार्या नाधिका शस्यते बुधैः ॥ **स्मृत्यन्तरे**—एका मूर्तिर्न पूज्यैव गृहिणा स्वेष्टमिच्छता। अनेकमूर्तिसम्पन्नः सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥ गृहे लिङ्गद्वयं नार्च्यं गणेशत्रितयं तथा। शङ्खद्वयं तथा सूर्यौ नार्च्यौ शक्तित्रयं तथा ॥ द्वे चक्रे द्वारकायाश्च शालिग्रामशिलाद्वयम्। तेषां तु पूजनेनैव उद्वेगं प्राप्नुयाद्गृही ॥ रविर्विनायकश्चण्डी ईशो विष्णुस्तथैव च। अनुक्रमेण पूज्यन्ते व्युत्क्रमे तु महद्भयम् ॥ **अथर्वणरहस्ये हारीतः**—शालिग्रामशिला विष्णुर्बाणस्तु शशिशेखरः। चण्डिका काञ्चनी प्रोक्ता स्वर्णमाक्षी तु शौनक ॥

(१) लोहसङ्गः पञ्चधातुरसः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नार्मदेयो विघ्नहरो लोहितः प्रस्तरः शुभः । अर्ककान्तस्तु तरणिर्ग्राह्या ह्येवं समासतः ॥ पञ्चानामपि देवानां यथाभागं क्रमेण वा । स्थापनं कारयेद्भक्त्या मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ चक्राङ्कमिथुनं पूज्यं शालिग्रामशिलाग्रतः ॥ **स्कान्दे**—भक्त्या वा यदि वाभक्त्या कलौ मुक्तिमवाप्नुयात् ॥

२५७. **'देवप्रतिमाप्रतिष्ठाविचारः.' स्कान्दे**—शालिग्रामशिलायास्तु प्रतिष्ठा नैव विद्यते ॥ **भविष्ये**—बाणलिङ्गानि राजेन्द्र ख्यातानि भुवनत्रये । न प्रतिष्ठा न संस्कारस्तेषां चावाहनं तथा ॥ **भरतमालायां मार्कण्डेयोक्तिः**—कम्बुश्चक्रं शैलभवा नार्मदेयाऽब्जिनीपती । बाणो विष्णुशिला चैषां प्रतिष्ठां नैव कारयेत् ॥ **नाममालायां वृद्धपराशरः**—शैलीं दारुमयीं हैमीं धात्वाद्याकारसम्भवाम् । प्रतिष्ठां वै प्रकुर्वीत प्रासादे वा गृहे नृप ॥ **कालिकासङ्ग्रहे लौगाक्षिः**—गृहे चलार्चा विज्ञेया प्रासादे स्थिरसंज्ञिका । इत्येते कथिता मार्गा मुनिभिः कर्मवादिभिः ॥ **कर्मयोगे भगवद्वाक्यम्**—ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति ते मतम् । सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टानचेतसः ॥

२५८. **'पञ्चायतनदेवताः.' वाचस्पतौ**—आदित्यं गणनाथं च देवीं रुद्रं च केशवम् । पञ्चदैवत्यमित्युक्तं सर्वकर्मसु पूजयेत् ॥ तत्रादौ **'शालिग्रामः.' स्कान्दे**—शिलाप्यामलकीतुल्या पूज्या सूक्ष्मैव या भवेत् । यथा यथा शिला सूक्ष्मा तथा स्यात्तु महत्फलम् ॥ **'शिवबाणः.' पुराणसङ्ग्रहे**—पक्वजम्बूफलाकारं कुक्कुटाण्डसमाकृति । भुक्तिमुक्तिप्रदं चैव बाणलिङ्गमुदाहृतम् ॥ **'गणेशः.'**—शुण्डादण्डेन दन्ताभ्यां शोभना श्यामलङ्कृता । एकेन वाथ दन्तेन रक्तबिन्दुभिरन्विता ॥ पार्श्वभागैकवदना वक्राभ्यां शोभिता च या । गणेशमूर्तिः सा ज्ञेया विघ्नाद्यौघविनाशिनी ॥ **'सूर्यः.'**—बाह्ये वाभ्यन्तरे वापि चक्रद्वादशसंयुता । शूर्पमूर्तिरिति ख्याता सर्वव्याधिविनाशिनी ॥ **'देवी'**—गर्ते वा गर्तमध्ये वा योन्याकारेण चिन्तिता । योनेरुपरि मध्ये वा कुण्डलीभूतसर्पवत् ॥ अर्धाधिका त्रिरेखाभिर्भूषिता या शिला शुभा । शक्तिकुण्डलिनी सा तु देवानामपि दुर्लभा ॥ शक्तिकुण्डलिनीं देवीं नित्यं यः पूजयेन्नरः । इन्द्रादिदुर्लभान्भोगान् भुक्त्वा निर्वाणमाप्नुयात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

३ विष्णुपं०

२ शिवपं०

१ गणपतिपं०

४ देवीपं०

५ सूर्यपं०

२५९. ‘पञ्चायतनदेवतास्थापनविचारः’. ज्ञानमालायाम्—‘गणेशपञ्चायतनम्’.—हेरम्बं तु यदा मध्ये ऐशान्यामच्युतं यजेत्। आग्नेय्यां पञ्चवक्त्रं तु नैर्ऋत्यां द्युमणिं यजेत्। वायव्यामम्बिकां चैव यजेन्नित्यमतन्द्रितः ॥ (ग. ना. शं. सू. दे.)॥ ‘शिवपञ्चायतनम्’—यदा तु शङ्करं मध्ये ऐशान्यां श्रीपतिं यजेत्। आग्नेय्यां च तथा हंसं नैर्ऋत्यां पार्वतीसुतम् ॥ वायव्यां च सदा पूज्या भवानी भक्तवत्सला ॥ (शं. ना. र. ग. दे.)॥ ‘विष्णुपञ्चायतनम्’—यदा तु मध्ये गोविन्दमीशान्यां शङ्करं यजेत्। आग्नेय्यां गणनाथं च नैर्ऋत्यां तपनं तथा ॥ वायव्यामम्बिकां चैव यजेन्नित्यं समाहितः ॥ (ना. शं. ग. र. दे.)॥ ‘देवीपञ्चायतनम्’—भवानीं तु यदा मध्ये ऐशान्यां माधवं यजेत्। आग्नेय्यां पार्वतीनाथं नैर्ऋत्यां गणनायकम् ॥ प्रद्योतनं तु वायव्यामाचार्यस्तु प्रपूजयेत् ॥ (दे. ना. शं. ग. र.)॥ ‘सूर्यपञ्चायतनम्’—सहस्रांशुर्यदा मध्ये ऐशान्यां पार्वतीपतिम्। आग्नेय्यामेकदन्तं च नैर्ऋत्यामच्युतं तथा ॥ वायव्यां पूजयेद्देवीं भोगमोक्षैकभूमिकाम् ॥ (सू. शं. ग. ना. दे.)॥ बोपदेवः—शम्भौ मध्यगते हरीनहरभूदेव्यो हरौ शङ्करेभास्येनागसुता रवौ हरगणेशाजाम्बिकाः स्थापिताः। देव्यां विष्णुहरैकदन्तरवयो लम्बोदरेऽ-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

जेश्वरेनार्याः शङ्करभागतोऽतिसुखदा व्यस्तास्तु ते हानिदाः ॥ **अन्यच्च**— स्वस्थानवर्जिता देवाः शोकदुःखभयप्रदाः ॥ इति ॥

२६०. **'सदाशिवपार्श्वकाः'**—**ग्रन्थान्तरे**—बाणरावणचण्डीशनन्दीभृङ्गीरिटादयः । सदाशिवप्रसादं ते सर्वे गृह्णन्तु शाम्भवाः ॥ **अन्यच्च**— बाणरावणचण्डश्च नन्दी भृङ्गीरिटादयः । सदाशिवप्रसादं वै सर्वे गृह्णन्तु शाम्भवाः ॥

२६१. **'विष्णुपार्श्वकाः'.**—**ग्रन्थान्तरे**—विष्वक्सेनोद्धवाक्रूराः सनकाद्याः शुकादयः । महाविष्णुप्रसादं ते सर्वे गृह्णन्तु वैष्णवाः ॥ **अन्यच्च**—रमाब्रह्मादयो देवाः सनकाद्या शुकादयः । नारायणप्रसादं वै सर्वे गृह्णन्तु वैष्णवाः ॥

२६२. **'गणेशपार्श्वकाः'.**—**ग्रन्थान्तरे**—गणेशो गालवो गार्ग्यो मङ्गलश्च सुधाकरः । गणेशश्च प्रसादं ते सर्वे गृह्णन्तु गाणपाः ॥ **अन्यच्च**—गणपो गालवश्चैव मुद्गलश्च सुधाकरः । गणेशस्य प्रसादं वै सर्वे गृह्णन्तु गाणपाः ॥

२६३. **'सूर्यपार्श्वकाः'.**—**ग्रन्थान्तरे**—माठरः पिङ्गलो दण्डः चण्डांशोः परिपार्श्वकाः । प्रभाकरप्रसादं ते सर्वे गृह्णन्तु पार्षदाः ॥

२६४. **'महादेवीपार्श्वकाः'.**—**ग्रन्थान्तरे**—शक्तिरुच्छिष्टचाण्डाली गणेशः सविता शशी । महादेवीप्रसादं ते सर्वे गृह्णन्तु पार्षदाः ॥

२६५. **'देवताप्रतिमाप्रतिष्ठाविचारः'.**—**प्रतिमामयूखे**—चैत्रे वा फाल्गुने वाऽपि ज्येष्ठे वा माधवे तथा । माघे वा सर्वदेवानां प्रतिष्ठा शुभदा सिते ॥ (रिक्ताऽन्यतिथिषु स्यात् सा वारे भौमान्यके तथेति) ॥ आषाढे द्वे तथा मूलमुत्तरात्रयमेव च । ज्येष्ठाश्रवणरोहिण्यः पूर्वाभाद्रपदा तथा ॥ हस्तोऽश्विनी रेवती च पुष्यो मृगशिरस्तथा । अनुराधा तथा स्वाती प्रतिष्ठासु प्रशस्यते ॥ **नारसिंहे तु**—तथा महाश्विनो मास उत्तमः सर्वकामदः । देवी तत्र सदा शक्र पांसुनाऽपि प्रतिष्ठिता ॥ भवते फलदा पुंसां कर्कस्थे च वृषस्थिते । न तिथिर्न च नक्षत्रं नोपवासोऽत्र कारणम् ॥ मातृभैरववाराहनारसिंहत्रिविक्रमाः । महिषासुरहन्त्र्यश्च स्थाप्या वै दक्षिणायने ॥ **कचिन्निषेधः**—आर्द्रादिके स्वातिविरामकाले नक्षत्रवृन्दे दशके स्थितेऽर्के । विवाहचौलव्रतबन्धदीक्षाक्षुरप्रतिष्ठादि न कार्यमेव ॥ **मुहूर्तमार्तण्डे**—जन्माङ्गर्क्षदशेशसद्ग्रहकुजैः सार्कैर्बलिष्ठैर्मृदुक्षिप्रेन्द्रध्रुवभैः स्थिरर्धि-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नृतनौ व्याराह्नि भूपस्थितिः । स्वस्वर्क्षैः समृदुध्रुवर्क्षचरभक्षिप्रैः सुरस्थापनं प्रोचुर्माघयुगे च राधयुगले व्याराह्नि पूर्वाह्णके ॥

२६६. **'नवग्रहादिप्रतिमाः'** **याज्ञवल्क्यः**—ताम्रकात्स्फटिका-द्रक्तचन्दनात्स्वर्णकादुभौ । रजतादयसः सीसात्कार्याः सर्वे **'ग्रहाः'** क्रमात् ॥ **'मूर्तिलक्षणानि'** **मात्स्ये**—पद्मासनः पद्मकरः पद्मगर्भसम-द्युतिः । सप्ताश्वरथसंस्थश्च द्विभुजः स्यात्सदा **'रविः'** ॥ श्वेतः श्वेताम्बर-धरो दशाश्वः श्वेतभूषणः । द्विभुजश्च गदापाणिः कर्तव्यो वरदः **'शशी'** ॥ रक्तमाल्याम्बरधरः शक्तिशूलगदाधरः । चतुर्भुजो मेषगमो वरदः स्या-**'द्धरासुतः'** ॥ पीतमाल्याम्बरधरः कर्णिकारदलद्युतिः । खड्गचर्मगदा-पाणिः सिंहस्थो वरदो **'बुधः'** ॥ **'देवदैत्यगुरू (गुरुशुक्रौ)'** तद्वत्पी-तश्वेतौ चतुर्भुजौ । दण्डिनौ वरदौ कार्यौ साक्षसूत्रकमण्डलू ॥ इन्द्रनील-द्युतिः शूली वरदो गृध्रवाहनः । बाणबाणासनधरः कर्तव्योऽर्कसुतः **'शनिः'** ॥ करालवदनः खड्गचर्मशूली वरप्रदः । नीलः सिंहासनस्थश्च **'राहु'**रत्र प्रशस्यते ॥ धूम्रा द्विबाहवः सर्वे गदिनो विकृताननाः । गृध्रासनगता नित्यं **'केतवः'** स्युर्वरप्रदाः ॥ सर्वे किरीटिनः कार्या ग्रहा लोकसुखावहाः । स्वङ्गुलेनोच्छ्रिताः सर्वे शतमष्टोत्तरं सदा ॥

२६७. **'गृहे देवागारम्'** **नारदपुराणे**—स्नानागारं दिशि प्राच्यामाग्नेय्यामग्निमन्दिरम् । अवाच्यां शयनागारं नैर्ऋत्यां वस्त्रमन्दिरम् । प्रतीच्यां भोजनागारं वायव्यां पशुमन्दिरम् । भाण्डकोशं तूत्तरस्यामैशान्यां देवमन्दिरम् । देवानां हि मुखं कार्यं पश्चिमायां सदा बुधैः ॥ **अन्यच्च**—(गृहे देवागारं वास्तुपुरुषसन्निधौ स्थापयन्ति । **किञ्च**—देवपूजासमये वास्तुपुरुषस्याप्यर्चनं गन्धाक्षतपुष्पैः कुर्वन्तीति साम्प्रदायः) ॥

२६८. **'राजोपचाराः'** **संस्कारभास्करे**—ततः पञ्चामृताभ्यङ्गमङ्गस्योद्वर्तनं तथा । मधुपर्कं परिमलद्रव्याणि विविधानि च ॥ पादुकान्दोलनादर्शौ व्यजनं छत्रचामरे । वाद्यार्तिक्यं नृत्यगीतशय्या राजोपचारकाः ॥

२६९. **'पञ्चोपचाराः'** **जाबालिः**—ध्यानमावाहनं चैव भक्त्या यच्च निवेदनम् । नीराजनं प्रणामश्च पञ्च पूजोपचारकाः ॥ **अन्यच्च**—गन्धपुष्पे धूपदीपौ नैवेद्यः पञ्च ते क्रमात् ॥

२७०. **'दशोपचाराः'** **ज्ञानमालायाम्**—अर्घ्यं पाद्यं चाचमनं स्नानं वस्त्रनिवेदनम् । गन्धादयो नैवेद्यान्ता उपचारा दश क्रमात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

२७१. 'षोडशोपचाराः.' ज्ञानमालायाम्—आसनं स्वागतं चार्घ्यं पाद्यमाचमनीयकम् । मधुपर्कार्पणं स्नानं वसनाभरणानि च ॥ सुगन्धः सुमनोधूपौ दीपो नैवेद्य एव च । माल्यानुलेपने चैव नमस्कारो विसर्जनम् ॥ नागदेवः—आवाहनासने पाद्यमर्घ्यमाचमनीयकम् । स्नानं वस्त्रोपवीते च गन्धमाल्यादिभिः क्रमात् ॥ धूपं दीपं च नैवेद्यं नमस्कारं प्रदक्षिणाम् । उद्वासनं षोडशकमेवं देवार्चने विधिः ॥

२७२. 'अष्टत्रिंशदुपचाराः.' ज्ञानमालायाम्—अर्घ्यं पाद्यमाचमनं मधुपर्कमुपस्पृशम् । स्नानं नीराजनं वस्त्रमाचामं चोपवीतकम् ॥ पुनराचमनं भूषा दर्पणालोकनं ततः । गन्धपुष्पे धूपदीपौ नैवेद्यं च ततः क्रमात् ॥ पानीयं तोयमाचामं हस्तवासस्ततः परम् । (हस्तवासः करोद्वर्तनम्) । ताम्बूलमनुलेपं च पुष्पदानं ततः पुनः ॥ गीतं वाद्यं तथा नृत्यं स्तुतिं चैव प्रदक्षिणाः ॥ पुष्पाञ्जलिनमस्कारावष्टात्रिंशत्समीरिताः ॥

२७३. 'षोडशोपचारपूजामन्त्राः.' बृहत्पाराशरसंहितायाम्—आद्ययावाहयेद्देवमृचा तु पुरुषोत्तमम् । द्वितीययासनं दद्यात्पाद्यं चैव तृतीयया ॥ अर्घ्यश्चतुर्थ्या दातव्यः पञ्चम्याऽऽचमनं तथा । षष्ठ्या स्नानं प्रकुर्वीत सप्तम्या वस्त्रधौतकम् ॥ यज्ञोपवीतं चाष्टम्या नवम्या गन्धमेव च । पुष्पं देयं दशम्या तु एकादश्या च धूपकम् ॥ द्वादश्या दीपकं दद्यात्त्रयोदश्या निवेदनम् । चतुर्दश्या नमस्कारं पञ्चदश्या प्रदक्षिणाः ॥ षोडश्योद्वासनं कुर्याच्छेषकर्माणि पूर्ववत् । तच्च सर्वं जपेद्भूयः पौरुषं सूक्तमेव च ॥

२७४. 'वाजसनेयिनां षोडशोपचारपूजाक्रमः.'—१—सहस्रशीर्षेत्यावाहनम् । २—पुरुषऽएवेत्यासनम् । ३—एतावानस्येति पाद्यम् । ४—त्रिपादूर्ध्वमित्यर्घ्यम् । ५—ततोव्विराडजायतेत्याचमनीयम् । ६—तस्माद्यज्ञादिति स्नानम् । ७—तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत इति वस्त्रम् । ८—तस्मादश्वा इति यज्ञोपवीतम् । ९—तंय्यज्ञमिति गन्धम् । १०—यत्पुरुषमिति पुष्पम् । ११—ब्राह्मणोस्येति धूपम् । १२—चन्द्रमामनस इति दीपम् । १३—नाभ्याऽआसीदिति नैवेद्यम् । १४—यत्पुरुषेणेति द-

(१) यजुर्वेदिनः—चतुर्दश्या तु ताम्बूलम् ॥ (२) यजुर्वेदिनः—षोडश्या मन्त्रपुष्पयुक्तं नमस्कारश्च सह ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

क्षिणायुक्तताम्बूलम् । १५–सप्तास्या इति आरार्तिकपूर्वकप्रदक्षिणाः । १६–यज्ञेनयज्ञमिति मन्त्रपुष्पयुक्तो नमस्कारः ॥ एवं वाजसनेयिनां षोडशोपचारपूजाप्रकारः ॥

२७५. 'स्नानादिपात्रेषु पदार्थनिक्षेपः.' मन्त्रतन्त्रप्रकाशे—अक्षतागन्धपुष्पाणि स्नानपात्रे तथा त्रयम् । द्रव्याऽभावे प्रदातव्याः क्षालितास्तण्डुलाः शुभाः ॥ तण्डुलान्प्रक्षिपेत्तेषु द्रव्याऽभावे तु तत्स्मरन् ॥ अगस्त्यसंहितायाम्—तथाचमनपात्रेऽपि दद्याज्जातीफलं मुने । लवङ्गमपि कङ्कोलं शस्तमाचमनीयके ॥ शारदातिलके—गन्धतैलमथो दद्याद्देवाय प्रतिमन्त्रतः । दूर्वां च विष्णुक्रान्तं च श्यामाकं पद्ममेव च ॥ पाद्याङ्गानि च चत्वारि कथितानि समासतः । कर्पूरमगरुं पुष्पं द्रव्याण्याचमनीयकम् ॥ सिद्धार्थमक्षतांश्चैव दूर्वां च तिलमेव च । यवगन्धफलं पुष्पमष्टाङ्गं त्वर्घ्यमुच्यते ॥

२७६. 'न्यासाः.' सर्वानुक्रमसूत्रे—यजुषामनियताक्षरत्वादेषां छन्दो न विद्यते । द्रष्टारो ऋषयः स्मर्तारः परमेष्ठ्यादयो देवताः । मन्त्रान्तरभूताऽअग्न्यादिका हविर्भाजः स्तुतिभाजो वा इति ।

२७७. 'पञ्चाङ्गन्यासाः.' ऋग्विधाने—हृदयं च शिरः शिखा कवचं चास्त्रमेव च । यथा देहे तथा देवे न्यासं कुर्याद्यथाविधि ॥

२७८. 'अथ षडङ्गन्यासप्रयोगः.'—आचम्य[1] प्राणानायम्य सङ्कल्पः—अद्य पूर्वोच्चारित एवंगुणविशेषण विशिष्टायां शुभपुण्यतिथौ ममाऽत्मनः श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थममुककर्माङ्गत्वेन षडङ्गन्यासांश्च करिष्ये ॥ मनोजूतिरिति मन्त्रस्य । बृहस्पतिर्ऋषिः । बृहस्पतिर्देवता । बृहती छन्दः । हृदयन्यासे जपे विनियोगः–ॐ मनो जूतिर्जुषतामाज्यस्य बृहस्पतिर्यज्ञमिमन्तनोत्वरिष्टं यज्ञꣳसमिमन्दधातु । विश्वेदेवासऽइहमादयन्तामोꣳ प्रतिष्ठ । १ $\frac{१३}{२}$ ॥ ॐ हृदयाय नमः ॥ अबोध्यग्निरिति मन्त्रस्य । बुधगविष्ठिरा ऋषिः । अग्निर्देवता त्रिष्टुप् छन्दः । शिरोन्यासे विनियोगः—ॐ अबोध्यग्निःसमिधा जनानाम्प्रति धेनुमिवायतीमुषासम् । यह्वाऽइव प्रवयामुज्जिहानाः

(१) पृष्ठे (४६ परिच्छेद १७१) दर्शितक्रमेण 'आचमनादि' कृत्वा ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भ्रानवं÷स्सिस्वते नाकमच्छं । २ २४/१५ ॥ ॐ शिरसे स्वाहा ॥
मूर्द्धानमिति मन्त्रस्य । भरद्वाज ऋषिः । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । शिखान्यासे जपे विनियोगः—ॐ मूर्द्धानन्दिवोऽअरतिम्पृथिव्या वैश्वानरमृतऽआजातमग्निम् । कविᳬसम्म्राजमतिथिञ्जनानामासन्ना पात्रञ्जनयन्त देवाः ॥ ३ २४/७ ॥ ॐ शिखायै वषट् ॥ मर्माणि तइति मन्त्रस्य । अप्रतिरथ ऋषिः । मर्माणि देवता विराट् छन्दः । कवचन्यासे जपे विनियोगः—ॐ मर्म्माणि ते वर्म्मणा छादयामि सोमस्त्वा राजामृतेनानुवस्ताम् । उरोर्व्वरीयो वरुणस्ते कृणोतु जयन्तन्त्वानु देवामदन्तु । ४ ४३/१७ ॥ ॐ कवचाय हुम् ॥ विश्वतश्चक्षुरिति मन्त्रस्य । विश्वकर्मा भौवन ऋषिः । विश्वकर्मा देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । नेत्रन्यासे जपे विनियोगः—ॐ विश्वतश्चक्षुरुत । विश्वतो मुखो विश्वतो बाहुरुत विश्वतस्पात् । सम्बाहुब्भ्यान्धमति सम्पतत्रैर्द्यावाभूमी जनयन्देवऽएकः । ५ १९/१७ ॥ ॐ नेत्रत्रयाय वौषट् ॥ मानस्तोक इति मन्त्रस्य । परमेष्ठी ऋषिः । एकरुद्रो देवता । जगती छन्दः । अस्त्रन्यासे जपे विनियोगः—ॐ मा नस्तोके । तनये मा नऽआयुषिमा नो गोषुमानोऽअश्वेषुरीरिषः । मा नो वीरान्रुद्र भामिनो वधीर्हविष्मन्तः सदमित्त्वा हवामहे । ६ १६/१६ ॥ ॐअस्त्राय फट् 'अर्पणम्'—अनेन यथाशक्त्याऽमुककर्माङ्गत्वेन कृतेन षडङ्गन्यासाख्येन कर्मणा श्रीअमुकदेवता प्रीयताम् । न मम ॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु ॥ इति षडङ्गन्यासप्रयोगः ।

२७९. 'षोडशाङ्गन्यासाः' बृहत्पाराशरसंहितायाम्—अर्चनं सम्प्रवक्ष्यामि विष्णोरमिततेजसः । यत्कृत्वा मुनयः सर्वे परं निर्वाणमाप्नुयुः ॥ अनुष्टुभस्य सूक्तस्य त्रिष्टुबन्तस्य देवताः । पुरुषो यो जगद्बीजं ऋषिर्नारायणः स्मृतः ॥ प्रथमां विन्यसेद्वामे द्वितीयां दक्षिणे करे । तृतीयां वामपादे च चतुर्थीं दक्षिणे न्यसेत् ॥ पञ्चमीं वामजानौ तु षष्ठीं वै दक्षिणे न्यसेत् । सप्तमीं वामकट्यां तु दक्षिणस्यां तथाष्टमीं ॥ नवमीं नाभिमध्ये तु दशमीं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हृदये तथा। एकादशीं वामकुक्षौ द्वादशीं दक्षिणे न्यसेत् ॥ कण्ठे त्रयोदशीं न्यस्य तथा वक्रे चतुर्दशीम् । अक्ष्णोः पञ्चदशीं चैव विन्यसेन्मूर्ध्नि षोडशीम् ॥ एवं न्यासविधिं कृत्वा पश्चात्पूजां समारभेत् ॥

२८०, अथ 'षोडशाङ्गन्यासप्रयोगः.'—आचम्य[१] प्राणानायम्य सङ्कल्पः—अद्य पूर्वोच्चारित एवंगुणविशेषेण विशिष्टायां शुभपुण्यतिथौ ममाऽऽत्मनः श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थममुककर्माङ्गत्वेन षोडशाङ्गन्यासांश्च करिष्ये—ॐसहस्रशीर्षेति[२] षोडशर्चपुरुषसूक्तस्य नारायणः पुरुषऋषिः। जगद्बीजं पुरुषोदेवता । आद्यानां पञ्चदशानामनुष्टुप्। अन्त्यायास्त्रिष्टुप्। न्यासपूजनाभिषेकेषु विनियोगः—ॐ सहस्रशीर्षा० । १ १/३१ ॥ इति वामकरे ॥ ॐ पुरुष ए० । २ २/३१ ॥ इति दक्षिणकरे ॥ ॐ एतावान० । ३ ३/३१ ॥ इति वामपादे । ॐत्रिपादूर्ध्व० । ४ ४/३१ ॥ इति दक्षिणपादे ॥ ॐ ततो विराड० ५ ५/३१ ॥ इति वामजानौ ॥ ॐ तस्माद्यज्ञात्स० । ६ ६/३१ ॥ इति दक्षिणजानौ ॥ ॐ तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतऽऋचः सा० । ७ ७/३१ ॥ इति वामकट्याम् ॥ ॐ तस्मादश्वा० । ८ ८/३१ ॥ इति दक्षिणकट्याम् ॥ ॐ तं यज्ञम्ब० । ९ ९/३१ ॥ इति नाभौ ॥ ॐ यत्पुरुषं व्य० । १० १०/३१ ॥ इति हृदये ॥ ॐब्राह्मणो० । ११ ११/३१ ॥ इति वामकुक्षौ ॥ ॐ चन्द्रमामनसो० १२ १२/३१ ॥ इति दक्षिणकुक्षौ । ॐ नाभ्याऽआ० । १३ १३/३१ ॥ इति कण्ठे ॥ ॐ यत्पुरुषेण० १४ १४/३१ ॥ इति वक्रे ॥ ॐ सप्तास्यास० । १५ १५/३१ ॥ अक्ष्णोः । ॐ यज्ञेन यज्ञ० ॥ १६ १६/३१ ॥ इति मूर्ध्नि ॥ (एवं षोडशाङ्गन्यासान् कृत्वा पूजां समारभेत्) ॥ 'अर्पणम्'—अनेन षोडशाङ्गन्यासाख्येन कर्मणा कृतेन अमुकदेवता प्रीयताम् । न मम ॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु ॥ इति षोडशाङ्गन्यासप्रयोगः ॥

---

(१) अस्यां सूत्रावल्यां (परिच्छेद १७१ पृष्ठ ४६) दर्शितक्रमेण आचमनप्राणायामादि कार्यम् ॥ (२) अत्र संक्षेपेण दर्शिता मन्त्रा रुद्रे द्रष्टव्याः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

२८१. 'पुरुषसूक्तपठनात्फलम्.' योगियाज्ञवल्क्यः—दद्यात्पुरुषसूक्तेन यः पुष्पाण्यप एव वा। अर्चितं स्याज्जगदिदं तेन सर्वं चराचरम् ॥ पुष्करः—प्रतिवेदं महाभाग यत्सूक्तं पौरुषं स्मृतम्। सर्वकर्मकरं पुण्यं पवित्रं पापसूदनम् ॥ एकैकया ऋचा राम स्नातो दत्त्वा जलाञ्जलिम्। पौरुषेण च सूक्तेन मुच्यते सर्वकिल्बिषात् ॥ अन्तर्जलगतो जप्त्वा तथा सूक्तं तु पौरुषम्। सर्वकिल्बिषनिर्मुक्तो यथेष्टां लभते गतिम् ॥ अकामः पौरुषं सूक्तं जप्त्वा नित्यमतन्द्रितः। नरो याति महाभाग तद्विष्णोः परमं पदम् ॥

२८२. 'भूतादिशुद्धिः.'रामतापिन्याम्—देवो भूत्वा यजेद्देवं नादेवो देवमर्चयेत्। देवार्चायोग्यताप्राप्त्यै भूतशुद्धिं समाचरेत् ॥ भूतशुद्धिं विधायैव प्राणस्थापनमाचरेत्। एवं प्राणान्प्रतिष्ठाप्य मातृकान्यासमाचरेत् ॥ (भूतादिशुद्धिमाराध्यदेवतायां कुर्यादिति साम्प्रदायः) ॥ अन्यच्च—भूशुद्धिः षोडशन्यासा नैव कार्याः सदा बुधैः। नूतनायां तथा मूर्तावथवा पर्ववासरे ॥

२८३. अथ 'भूशुद्ध्यादिप्रयोगाः.' 'तत्रादौ भूशुद्धिः'—'आचमनम्'—ॐ नमो भगवते रुद्रायेति दशाक्षरमन्त्रस्य। प्रजापतिर्ऋषिः। रुद्रो देवता। विराट् छन्दः। आचमने विनियोगः—ॐनमो भगवते रुद्राय स्वाहा। ॐ नमो भगवते रुद्राय स्वाहा। ॐ नमो भगवते रुद्राय स्वाहा। 'हस्तप्रक्षालनम्'—ॐ नमो भगवते रुद्राय ॥ 'प्राणायामः'—ॐ नमो भगवते रुद्राय। ॐ नमो भगवते रुद्राय ॥ ॐ नमो भगवते रुद्राय॥ 'सङ्कल्पः'—अद्य पूर्वोच्चारित एवंगुणविशेषेण विशिष्टायां शुभपुण्यतिथौ ममाऽत्मनः श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थं अशेषपापक्षयकामो धर्मार्थकाममोक्षाणामन्यतमकामो वाऽहं श्रीअमुकदेवतापूजाङ्गत्वेन भूशुद्धिभूतशुद्धिप्राणप्रतिष्ठाऽन्तर्मातृकाबहिर्मातृकान्यासांश्च करिष्ये ॥ 'नमस्कारः'—(दक्षिणे)—ॐ सरस्वत्यै नमः। ॐ शङ्खनिधये नमः ॥ (वामभागे)—ॐ लक्ष्म्यै नमः ॥ ॐ पद्मनिधये नमः ॥ 'आसनम्'—पृथिवि त्वयेति मन्त्रस्य। मेरुपृष्ठ ऋषिः। कूर्मो देवता। सुतलं छन्दः। आसने विनियोगः—ॐ पृथिवि त्वया धृता लोका देवि त्वं विष्णुना धृता। त्वं च धारय मां देवि पवित्रं कुरु चासनम् ॥ 'प्रार्थना'—विश्वशक्त्यै नमः। ॐ महाशक्त्यै (माया-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हृदये तथा । एकादशीं वामकुक्षौ द्वादशीं दक्षिणे न्यसेत् ॥ कण्ठे त्रयोदशीं न्यस्य तथा वक्रे चतुर्दशीम् । अक्ष्णोः पञ्चदशीं चैव विन्यसेन्मूर्ध्नि षोडशीम् ॥ एवं न्यासविधिं कृत्वा पश्चात्पूजां समारभेत् ॥

२८०. अथ 'षोडशाङ्गन्यासप्रयोगः'—आचम्य[1] प्राणानायम्य सङ्कल्पः—अद्य पूर्वोच्चारित एवंगुणविशेषेण विशिष्टायां शुभपुण्यतिथौ ममाऽऽत्मनः श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थममुककर्माङ्गत्वेन षोडशाङ्गन्यासांश्च करिष्ये—ॐसहस्रशीर्षेति[2] षोडशर्चपुरुषसूक्तस्य नारायणः पुरुषऋषिः । जगद्बीजं पुरुषोदेवता । आद्यानां पञ्चदशानामनुष्टुप् । अन्त्यायास्त्रिष्टुप् । न्यासपूजनाभिषेकेषु विनियोगः—ॐ **सहस्रशीर्षा०** । १$\frac{१}{३१}$ ॥ इति वामकरे ॥ ॐ **पुरुष ए०** । २$\frac{२}{३१}$ ॥ इति दक्षिणकरे ॥ ॐ **एतावान०** । ३$\frac{३}{३१}$ ॥ इति वामपादे । ॐ **त्रिपादूर्ध्व०** । ४$\frac{४}{३१}$ ॥ इति दक्षिणपादे ॥ ॐ **ततो विराड०** ५$\frac{५}{३१}$ ॥ इति वामजानौ ॥ ॐ **तस्माद्यज्ञात्स०** । ६$\frac{६}{३१}$ ॥ इति दक्षिणजानौ ॥ ॐ **तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतऽऋचः सा०** । ७$\frac{७}{३१}$ ॥ इति वामकट्याम् ॥ ॐ **तस्मादश्वा०** । ८$\frac{८}{३१}$ ॥ इति दक्षिणकट्याम् ॥ ॐ **तं यज्ञम्ब०** । ९$\frac{९}{३१}$ ॥ इति नाभौ ॥ ॐ **यत्पुरुषं व्य०** । १० $\frac{१०}{३१}$ ॥ इति हृदये ॥ ॐ **ब्राह्मणो०** । ११ $\frac{११}{३१}$ ॥ इति वामकुक्षौ ॥ ॐ **चन्द्रमामनसो०** १२$\frac{१२}{३१}$ ॥ इति दक्षिणकुक्षौ । ॐ **नाभ्याऽआ०** । १३$\frac{१३}{३१}$ ॥ इति कण्ठे ॥ ॐ **यत्पुरुषेण०** १४$\frac{१४}{३१}$ ॥ इति वक्रे ॥ ॐ **सप्तास्यास०** । १५$\frac{१५}{३१}$ ॥ अक्ष्णोः । ॐ **यज्ञेन यज्ञ०** ॥ १६$\frac{१६}{३१}$ ॥ इति मूर्ध्नि ॥ (एवं षोडशाङ्गन्यासान् कृत्वा पूजां समारभेत्) ॥ 'अर्पणम्'—अनेन षोडशाङ्गन्यासाख्येन कर्मणा कृतेन अमुकदेवता प्रीयताम् । न मम ॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु ॥ इति षोडशाङ्गन्यासप्रयोगः ॥

---

(१) अस्यां सूत्रावल्यां (परिच्छेद १७१ पृष्ठ ४६) दर्शितक्रमेण आचमनप्राणायामादि कार्यम् ॥ (२) अत्र संक्षेपेण दर्शिता मन्त्रा रुद्रे द्रष्टव्याः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

२८१. 'पुरुषसूक्तपठनात्फलम्.' योगियाज्ञवल्यः—दद्यात्पुरुषसूक्तेन यः पुष्पाण्यप एव वा । अर्चितं स्याज्जगदिदं तेन सर्वं चराचरम् ॥ पुष्करः—प्रतिवेदं महाभाग यत्सूक्तं पौरुषं स्मृतम् । सर्वकर्मकरं पुण्यं पवित्रं पापसूदनम् ॥ एकैकया ऋचा राम स्नातो दत्त्वा जलाञ्जलिम् । पौरुषेण च सूक्तेन मुच्यते सर्वकिल्बिषात् ॥ अन्तर्जलगतो जप्त्वा तथा सूक्तं तु पौरुषम् । सर्वकिल्बिषनिर्मुक्तो यथेष्टां लभते गतिम् ॥ अकामः पौरुषं सूक्तं जप्त्वा नित्यमतन्द्रितः । नरो याति महाभाग तद्विष्णोः परमं पदम् ॥

२८२. 'भूतादिशुद्धिः.'रामतापिन्याम्—देवो भूत्वा यजेद्देवं नादेवो देवमर्चयेत् । देवार्चायोग्यताप्राप्त्यै भूतशुद्धिं समाचरेत् ॥ भूतशुद्धिं विधायैव प्राणस्थापनमाचरेत् । एवं प्राणान्प्रतिष्ठाप्य मातृकान्यासमाचरेत् ॥ (भूतादिशुद्धिमाराध्यदेवतायां कुर्यादिति साम्प्रदायः) ॥ अन्यच्च—भूशुद्धिः षोडशन्यासा नैव कार्याः सदा बुधैः । नूतनायां तथा मूर्तावथवा पर्ववासरे ॥

२८३. अथ 'भूशुद्ध्यादिप्रयोगाः.' 'तत्रादौ भूशुद्धिः'—'आचमनम्'—ॐ नमो भगवते रुद्रायेति दशाक्षरमन्त्रस्य । प्रजापतिर्ऋषिः । रुद्रो देवता । विराट् छन्दः । आचमने विनियोगः—ॐनमो भगवते रुद्राय स्वाहा । ॐ नमो भगवते रुद्राय स्वाहा । ॐ नमो भगवते रुद्राय स्वाहा । 'हस्तप्रक्षालनम्'—ॐ नमो भगवते रुद्राय ॥ 'प्राणायामः'—ॐ नमो भगवते रुद्राय । ॐ नमो भगवते रुद्राय ॥ ॐ नमो भगवते रुद्राय ॥ 'सङ्कल्पः'—अद्य पूर्वोचारित एवंगुणविशेषेण विशिष्टायां शुभपुण्यतिथौ ममाऽऽत्मनः श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थं अशेषपापक्षयकामो धर्मार्थकाममोक्षाणामन्यतमकामो वाऽहं श्रीअमुकदेवतापूजाङ्गत्वेन भूशुद्धिभूतशुद्धिप्राणप्रतिष्ठाऽन्तर्मातृकाबहिर्मातृकान्यासांश्च करिष्ये ॥ 'नमस्कारः'—(दक्षिणे)—ॐ सरस्वत्यै नमः । ॐ शङ्खनिधये नमः ॥ (वामभागे)—ॐ लक्ष्म्यै नमः ॥ ॐ पद्मनिधये नमः ॥ 'आसनम्'—पृथिवि त्वयेति मन्त्रस्य । मेरुपृष्ठ ऋषिः । कूर्मो देवता । सुतलं छन्दः । आसने विनियोगः—ॐ पृथिवि त्वया धृता लोका देवि त्वं विष्णुना धृता । त्वं च धारय मां देवि पवित्रं कुरु चासनम् ॥ 'प्रार्थना'—विश्वशक्त्यै नमः । ॐ महाशक्त्यै (माया-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शक्त्यै) नमः । ॐ कूर्मासनाय नमः । ॐ योगासनाय नमः । ॐ अनन्तासनाय नमः । ॐ विमलासनाय नमः । 'मध्ये'— ॐ परमसुखासनाय नमः । ॐ भूर्भुवः स्वः आत्मासनाय नमः । (अनेन मन्त्रेण पुष्पादिना आत्मनः आसनदानम्) ॥ 'शिखाबन्धनम्'— ऊर्ध्वकेशि विरूपाक्षि मांसशोणितभोजने । तिष्ठ देवि शिखाबन्धे चामुण्डे चापराजिते । विष्णोर्नामसहस्रैस्तु शिखाबन्धं करोम्यहम् । इति शिखाबन्धनम् ॥ 'अथ दिग्बन्धः'—अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भूमिसंस्थिताः । ये भूता विघ्नकर्त्तारस्ते नश्यन्तु शिवाज्ञया । अपक्रामन्तु भूतानि पिशाचाः सर्वतोदिशम् । सर्वेषामविरोधेन ब्रह्मकर्म समारभे । तीक्ष्णदंष्ट्र महाकाय कल्पान्तदहनोपम । भैरवाय नमस्तुभ्यमनुज्ञां दातुमर्हसि ॥ 'तालत्रयकरणम्'—ॐ सर्वभूतनिवारकाय शार्ङ्गाय सशराय सुदर्शनायाऽस्त्रराजाय हुं फट् स्वाहा (अनेन मन्त्रेण तालत्रयं कृत्वा) ॥ (स्वस्य परितः सर्वदिक्षु) अस्त्रमुद्रां प्रदर्शयेत् । (ततः स्वदक्षिणभागे) ॥ ॐ गुरुभ्यो नमः । ॐ परमगुरुभ्यो नमः । ॐ परमेष्ठीगुरुभ्यो नम । ॐ पूर्वसिद्धेभ्यो नमः । ॐ आचार्येभ्यो नमः । (स्ववामभागे) ॐ गणेशाय नमः । ॐ दुर्गायै नमः । ॐ क्षेत्रपालाय नमः । ॐ योगिनीभ्यो नमः । ॐ क्षेत्रेशाय नमः ॥ 'भूमिताडनम्'—अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भूमिसंस्थिताः । ये भूता विघ्नकर्तारस्ते नश्यन्तु शिवाज्ञया । अपक्रामन्तु भूतानि पिशाचाः सर्वतोदिशम् । सर्वेषामविरोधेन भूशुद्ध्यादि समारभे ॥ (स्ववामपार्ष्णिना त्रिवारं भूमिं ताडयेत्) 'भूशुद्धिः'—भूरसीत्यस्य प्रजापतिर्ऋषिः । मातृका देवता । प्रस्तारपङ्क्तिश्छन्दः । भूशुद्धौ विनियोगः ।—(भूमौ हस्तौ कृत्वा । पश्चाद्ब्रूयात् यथा)— ॐ भूरसि भूमिरस्यदितिरसि विश्वधाया विश्वस्य भुवनस्य धर्त्री । पृथिवीं यच्छ पृथिवीन्दृꣳह पृथिवीम्मा हिꣳसीः । १ १८/१३ ॥ 'भैरवनमस्कारः'—यो भूतानामित्यस्य कौण्डिन्य ऋषिः । नारायणो देवता । अनुष्टुप् छन्दः । भैरवनमस्कारे विनियोगः—ॐ यो भूतानामधिपतिर्यस्मिन्-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न्ल्लोकाऽअधिश्श्रिताः । यऽईशे महतो महाँस्तेन गृह्णामि त्वामहम्मयि गृह्णामि त्वामहम् । २ ३२/२० ॥ इति भूशुद्धिः ॥

२८४. अथ 'भूतशुद्धिः'—(मूलाधारात्समुत्थाप्य कुण्डलीं परदेवताम् । सुषुम्नामार्गमाश्रित्य ब्रह्मरन्ध्रगतां स्मरेत् ॥ जीवं ब्रह्मणि संयोज्य हंसमन्त्रेण साधकः ।) ॐ हंसः सोऽहम् ॥ 'मातृकोपसंहारः'—'क्ष' लयो—'ह' कारे । 'ह' लयः—'स' कारे । 'स' लयः—'ष'कारे । 'ष' लयः—'श' कारे । 'श' लयो—'व' कारे । (इत्यादि प्रकारेण अकारपर्यन्तं 'लयं' भावयित्वा ॥ अकारः सहस्राम्बुजे ब्रह्मरन्ध्रे परमात्मनि 'लयम्' गत इति भावयेत् ॥) तच्च—'भावनम्'—ॐ 'क्ष' कारम्—'ह' कारे उपसंहरामि । ॐ 'ह' कारम्—'स' कारे उप० । ॐ 'स' कारम्—'ष' कारे उप० । ॐ 'ष' कारम्—'श' कारे उप० । ॐ 'श' कारम्—'व' कारे उप० । ॐ 'व'कारम्—'ल' कारे उप० । ॐ 'ल' कारम्—'र' कारे उप० । ॐ 'र'कारम्—'य' कारे उप० । ॐ 'य' कारम्—'म' कारे उप० । ॐ 'म'कारम्—'भ'कारे उप० । ॐ 'भ' कारम्—'ब' कारे उप० । ॐ 'ब'कारम्—'फ'कारे उप० । ॐ 'फ' कारम्—'प' कारे उप० । ॐ 'प'कारम्—'न'कारे उप० । ॐ 'न' कारम्—'ध' कारे उप० । ॐ 'ध'कारम्—'द'कारे उप० । ॐ 'द' कारम्—'थ' कारे उप० । ॐ 'थ'कारम्—'त'कारे उप० । ॐ 'त' कारम्—'ण' कारे उप० । ॐ 'ण'कारम्—'ढ'कारे उप० । ॐ 'ढ' कारम्—'ड' कारे उप० । ॐ 'ड'कारम्—'ठ'कारे उप० । ॐ 'ठ' कारम्—'ट' कारे उप० । ॐ 'ट'कारम्—'ञ'कारे उप० । ॐ 'ञ' कारम्—'झ' कारे उप० । ॐ 'झ'कारम्—'ज'कारे उप० । ॐ 'ज' कारम्—'छ' कारे उप० । ॐ 'छ'कारम्—'च'कारे उप० । ॐ 'च' कारम्—'ङ' कारे उप० । ॐ 'ङ'कारम्—'घ'कारे उप० । ॐ 'घ' कारम्—'ग' कारे उप० । ॐ 'ग'कारम्—'ख'कारे उप० । ॐ 'ख' कारम्—'क' कारे उप० । ॐ ...'कारम्—'अः'कारे उप० । ॐ 'अः'कारम्—'अं' कारे उप० । ॐ 'अं'कारम्—'औ' कारे उप० । ॐ 'औ' कारम्—

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

'ओ' कारे उप० । ॐ 'ओ' कारम्—'ऐ' कारे उप० । ॐ 'ऐ' कारम्—'ए' कारे उप० । ॐ 'ए' कारम्—'ॡ'कारे उप० ॐ 'ॡ' कारम्—'ऌ'कारे उप० । ॐ 'ऌ'कारम्—'ॠ'कारे उप० ॐ 'ॠ' कारम्—'ऋ' कारे उप० । 'ऋ' कारम्—'ऊ' कारे उप । ॐ 'ऊ' कारम्—'उ'कारे उप० । ॐ 'उ' कारम्—'ई' कारे उप० । ॐ 'ई' कारम्—'इ' कारे उप० । ॐ 'इ' कारम्—'आ' कारे उप० । ॐ 'आ' कारम्—'अ' कारे उप० । ॐ 'अकारः' (सहस्रदलाम्बुजाकारे ब्रह्मरन्ध्रे परमात्मनि 'लयम्' गत इति भावयेत्). 'भूतोपसंहारः'—(पादादिजानुपर्यन्तं चतुष्कोणं सवज्रकम् ॥ लम्बीजाढ्यं स्वर्णवर्णं स्मरेदवनिमण्डलम् ॥ जान्वोरानाभि चन्द्रार्धनिभं पद्मद्वयाकृति । वँ बीजयुक्तं श्वेताभं मँ सोमं मण्डलं स्मरेत् ॥ नाभेर्हृदयपर्यन्तं त्रिकोणं स्वस्तिकासनम् । रँ बीजेन युतं रक्तं स्मरेत्पातकमण्डलम् ॥ हृदो भ्रूमध्यपर्यन्तं वृत्तं षड्बिन्दुलाञ्छितम् । यँ बीजयुक्तं धूम्राभं वायव्यं मण्डलं (नभस्वत्) स्मरेत् ॥ आब्रह्मरन्ध्रं भ्रूमध्याद्वृत्तं स्वच्छं मनोहरम् । हँ बीजयुक्तमाकाशमण्डलं च विचिन्तयेत् ॥ एवं भूतानि संचिन्त्य प्रत्येकं प्रविलापयेत् । भुवं जले जलं वह्नौ वह्निं वायौ नभस्यमुम् विलाप्य 'खमहङ्कारे' महत्तत्त्वेप्यहंकृतम् । महान्तं प्रकृतौ मायामात्मनि प्रविलापयेत् ॥ शुद्धसच्चिन्मयो भूत्वा चिन्तयेत्पापपूरुषम् । वामकुक्षिस्थितं कृष्णमङ्गुष्ठपरिमाणकम् ॥ विप्रहत्याशिरोयुक्तं कनकस्तेयबाहुकम् । मदिरापानहृदयं गुरुतल्पकटीयुतम् ॥ तत्संयोगिपदद्वन्द्वमुपपातकरोमकम् । खड्गचर्मधरं दुष्टमधोवक्त्रं च दुःसहम् ॥ वायुबीजं स्मरन्वायुं सम्पूर्यैनं विशोषयेत् यथा—यँ, यँ, यँ, यँ, यँ, यँ, यँ, यँ, यँ, यँ, यँ, यँ, यँ, यँ, यँ, यँ, (इति षोडश (१६) वारं जपित्वा)॥ वह्निबीजं (स्मरन्नित्यं निर्दहेत्पापपूरुषम्) रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ, रँ रँ, (इति चतुःषष्टि (६४) वारं जपित्वा)॥ वायुबीजेन (तद्रक्षां बहिर्निष्कास्य यत्नतः) यँ, (इति द्वात्रिंशद्वारं (३२) जपित्वा ॥ सुधाबीजेन (देहोत्थं भस्म संप्लावयेत्सुधी) । वँ, वँ,

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वँ, वँ, वँ, वँ, वँ, वँ, वँ, वँ, वँ, वँ, वँ, वँ, वँ, वँ, (इति षोडश (१६)
वारं जपित्वा) ॥ भूबीजेन घनीकृत्य भस्म तत्कनकाण्डवत्) लँ, लँ,
लँ, लँ, लँ, लँ, लँ, लँ, लँ, लँ, लँ, लँ, लँ, लँ, लँ, लँ, (इति षोडश
(१६) वारं जपित्वा ॥ विशुद्धमुकुराकारं ब्रह्मरन्ध्रगतं स्मरेत्) ॥ आ-
काशादीनि भूतानि पुनरुत्पादयेत्ततः । अखण्डं ब्रह्म तस्मात्स्या-
त्प्रेरकः पुरुषस्तथा ॥ प्रकृतेर्महदाकारस्ततोऽहं त्रिगुणात्मकः । त-
स्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः । आकाशाद्वायुः । वा-
योरग्निः । अग्नेरापः । अद्भ्यः पृथिवी । पृथिव्या ओषधयः । ओ-
षधीभ्योऽन्नम् । अन्नाद्रेतः । रेतसः पुरुषः । स वा ऽएष पुरुषो-
ऽन्नरसमयः हँ सः सोऽहम् । कुण्डलीजीवमादाय परसङ्गात्सुधा-
मयीम् । संस्थाप्य हृदयाम्भोजे मूलाधारगतं स्मरेत् ॥ इति
भूतशुद्धिः ॥

२८५. अथ 'प्राणप्रतिष्ठा.'—अस्य श्रीप्राणप्रतिष्ठामन्त्रस्य ।
ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा ऋषयः । ऋग्यजुःसामानि छन्दांसि । जगत्सृष्टिः
प्राणशक्तिर्देवता । आँ बीजम् । ह्रीँ शक्तिः । क्रौँ कीलकम् । प्रा-
णप्रतिष्ठापने विनियोगः—ॐ ब्रह्मविष्णुमहेश्वरऋषिभ्यो नमः—
शिरसि । ऋग्यजुःसामच्छन्दोभ्यो नमः—मुखे । जगत्सृष्ट्यै प्राणश-
क्त्यै नमः—हृदये । आँम् बीजाय नमः—लिङ्गे । ह्रीँ शक्तये
नमः—पादयोः क्रौँ कीलकाय नमः—सर्वाङ्गेषु । एवं न्यासं
कृत्वा । ॐ अँ, कँ, खँ, गँ, घँ, ङँ, आँ—पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशा-
त्मने अङ्गुष्ठाभ्यां—नमः । ॐ इँ, चँ, छँ, जँ,झँ, ञँ, ईँ—शब्द-
स्पर्शरूपरसगन्धाऽत्मने तर्जनीभ्यां—नमः । ॐ उँ, टँ, ठँ, डँ, ढँ, णँ,
ऊँ—त्वक्चक्षुःश्रोत्रजिह्वाघ्राणाऽत्मन मध्यमाभ्यां—नमः । ॐ एँ, तँ,
थँ, दँ, धँ, नँ, ऐँ—वाक्पाणिपादपायूपस्थात्मने अनामिकाभ्यां—
नमः । ॐ ओँ, पँ, फँ, बँ, भँ, मँ, औँ—वचनादानगतिविसर्गा-
नन्दाऽत्मने कनिष्ठिकाभ्यां—नमः । ॐ अँ, यँ, रँ, लँ, वँ, शँ, षँ,
सँ, हँ, क्षँ, अः—मनोबुद्ध्यहङ्कारचित्तविज्ञानाऽत्मने करतलकरपृ-
ष्ठाभ्यां—नमः । एवं हृदयादि । (नाभेरारभ्य पादान्तम् । 'आँ' इति)
पाशबीजम् । हृदयादारभ्य नाभ्यन्तं 'ह्रीँ' इति) शक्तिबीजम् । (म-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्तकादारभ्य हृदयान्तम् 'क्रौँ' इति) अङ्कुशवीजम् न्यसेत्॥ अ
'ध्यानम्'—रक्ताम्भोधिस्थपोतोल्लसदरुणसरोजाधिरूढा कराब्जै
पाशं कोदण्डमिक्षूद्भवमथ गुणमप्यङ्कुशं पञ्चवाणान्। विभ्राणा
सृक्कपालं त्रिनयनलसिता पीनवक्षोरुहाढ्या देवी वालार्कवर्णा भ
वतु सुखकरी प्राणशक्तिः परा नः॥ (शिरसि तथा हृदि क
दत्त्वा) ॐ आँ, ह्रीँ, क्रौँ, यँ, रँ, लँ, वँ, शं, षँ, सँ, हँ, सः—
सोऽहम् प्राणा इह प्राणाः। ॐ आँ, ह्रीँ, क्रौँ, यँ, रँ, लँ, वँ, शँ
षँ, सँ, हँ, सः—जीव इह स्थितः। ॐ आँ, ह्रीँ, क्रौँ, यँ, रँ, लँ
वँ, शँ, षँ, सँ, हँ, सः—सर्वेन्द्रियाणि वाङ्मनस्त्वक्चक्षुःश्रोत्रजिह्वाघ्रा
णवाक्पाणिपादपायूपस्थानीहैवागत्य सुखं चिरं तिष्ठन्तु स्वाहा
ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ
(इति प्रणवस्य पञ्चदशावृत्तीः (१५) कृत्वा) अनेन मम देहस्य पञ्च
दशसंस्काराः सम्पद्यन्ताम्। (इत्युक्त्वा पश्चात् 'ॐ नमो भगवते
रुद्राय' (इति त्रीन्प्राणायामान्कृत्वा॥ यथा पर्वतधातूनां दोषान्दहति
पावकः। एवमन्तर्गतं पापं प्राणायामेन दह्यते॥) इति प्राणप्रतिष्ठा।

२८६. 'अथान्तर्मातृकान्यासाः'—अस्य श्रीअन्तर्मातृकाम
न्त्रस्य। ब्रह्मा ऋषिः। मातृका सरस्वती देवता। गायत्री छन्दः।
हलो वीजानि। स्वराः शक्तयः। 'क्षं' कीलकं मातृकान्यासज
विनियोगः— अं ब्रह्मऋषये नमः—आं शिरसि। इं गायत्रीछ
न्दसे नमः—ईं वदने। उं मातृकासरस्वतीदेवतायै नमः—ऊं
हृदये। एं हल्भ्यो वीजेभ्यो नमः—ऐं गुह्ये। ओं स्वरशक्तिभ्यो
नमः—औं—पादयोः। अं, क्षं—कीलकाय नमः—अः—
सर्वाङ्गेषु। इति मातृकाऋष्यादिन्यासाः॥ ॐ अँ, कँ, खँ, गँ, घँ
ङँ, आम्—अङ्गुष्ठाभ्यां—नमः। ॐ इँ, चँ, छँ, जँ, झँ, ञँ, ईँ—
तर्जनीभ्यां—नमः। ॐ उँ, टँ, ठँ, डँ, ढँ, णँ, ऊँ—मध्यमाभ्यां
नमः। ॐ एँ, तँ, थँ, दँ, धँ, नँ, ऐँ—अनामिकाभ्यां—नमः। ॐ
ओँ, पँ, फँ, वँ, भँ, मँ, औँ—कनिष्ठिकाभ्यां—नमः। ॐ अँ
यँ, रँ, लँ, वँ, शँ, षँ, सँ, हँ, अः—करतलकरपृष्ठाभ्यां—नमः। ए
हृदयादि॥ अथ 'ध्यानम्'—पञ्चाशल्लिपिभिर्विभज्य मुखदोर्हृत्पद्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वक्षस्स्थलां भास्वन्मौलिनिबद्धचन्द्रशकलामापीनतुङ्गस्तनीम्। मुद्रामक्षगुणं सुधाढ्यकलशं विद्यां च हस्ताम्बुजैर्बिभ्राणां विशदप्रभां त्रिनयनां वाग्देवतामाश्रये। (ततो दक्षिणकनिष्ठिकायाः आद्यं पर्वारभ्य-वामाङ्गुष्ठाद्यपर्वपर्यन्तं षोडशसु पर्वसु षोडश स्वरान्विन्यस्य वामतर्जनी-मारभ्य दक्षिणतर्जन्यन्तमङ्गुल्यग्रेषु चतुरश्चतुरो वर्णान् क्रमेण कादिसा-न्तान्विन्यस्याङ्गुष्ठयोः "हलौ" सर्वाङ्गुल्यग्रेषु क्षकारं विन्यसेत्) यथा—ॐ अँ, आँ, इँ, ईँ, उँ, ऊँ, ऋँ, ॠँ, लृँ, ॡँ, एँ, ऐँ, ओँ, औँ, अँ, अँः। कँ, खँ, गँ, घँ, ङँ,। चँ, छँ, जँ, झँ, ञँ,। टँ, ठँ, डँ, ढँ, णँ,। तँ, थँ, दँ, धँ, नँ,। पँ, फँ, बँ, भँ, मँ,। यँ, रँ लँ, वँ, शँ, षँ, सँ, हँ, ळँ, क्षँ, ॥ इत्युक्त्वा पुनः पूर्वोक्तं मातृकान्यासं कुर्यात्)॥ ॐ अँ, आँ, इँ, ईँ, उँ, ऊँ, ऋँ, ॠँ, लृँ ॡँ, एँ, ऐँ, ओँ, औँ, अँ, अः—इति षो-डशपत्रके—कण्ठे। ॐ कँ, खँ, गँ, घँ, ङँ, चँ, छँ, जँ, झँ, ञँ, टँ, ठँ,—इति द्वादशपत्रके—हृदि। ॐ डँ, ढँ, णँ, तँ, थँ, दँ, धँ, नँ, पँ, फँ,—इति दशपत्रके—नाभौ। ॐ बँ, भँ, मँ, यँ, रँ, लँ—इति षट्पत्रके—लिङ्गे। ॐ वँ, शँ, षँ, सँ,—इति चतुष्पत्रके—गुदे। ॐ हँ, क्षँ,—द्विपत्रके—भ्रुवोर्मध्ये॥ 'अथ ध्यानम्'—आधारे लिङ्गनाभौ प्रकटितहृदये तालुमूले ललाटे द्वे पत्रे षोडशारे द्विदशदशदले द्वादशार्द्धे चतुष्के। वासान्ते बालमध्ये ड-फ-क-ठसहिते कण्ठदेशे स्वराणां हं, क्षं—तत्त्वार्थयुक्तं सकलदलगतं वर्णरूपं नमामि॥ १॥ इति अन्तर्मातृकाः॥

२८७. अथ 'बहिर्मातृकाः'—ॐ अँ नमः—केशान्ते। ॐ आँ-नमः—मुखे। ॐ इँ नमः—दक्षिणनेत्रे। ॐ ईँ नमः—वामनेत्रे। ॐ उँ नमः—दक्षिणकर्णे। ॐ ऊँ नमः—वामकर्णे। ॐ ऋँ नमः—दक्षिणनासापुटे। ॐ ॠँ नमः—वामनासापुटे। ॐ लृँ नमः—दक्षिणगण्डे। ॐ ॡँ नमः—वामगण्डे। एँ नमः—ऊर्ध्वोष्ठे। ॐ ऐँ नमः—अधरोष्ठे। ॐ ओँ नमः—ऊर्ध्वदन्तपङ्क्तौ। ॐ औँ नमः—अधोदन्तपङ्क्तौ। ॐ अँ नमः—मूर्ध्नि। ॐ अः नमः—आस्ये। ॐ कँ नमः—दक्षिणबाहुमूले। ॐ खँ नमः—दक्षिणकूर्परे। ॐ गँ नमः—दक्षिणमणिबन्धे। ॐ घँ नमः—द-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

क्षिणकराङ्गुलिमूले । ॐ ङँ नमः—दक्षिणकराङ्गुल्यग्रे । ॐ चँ नमः—वामबाहुमूले । ॐ छँ नमः—वामकूर्परे । ॐ जँ नमः—वाममणिबन्धे । ॐ झँ नमः—वामाङ्गुलिमूले । ॐ ञँ नमः—वामकराङ्गुल्यग्रे । ॐ टँ नमः—दक्षिणपादमूले । ॐ ठँ नमः—दक्षिणजानुनि । ॐ डँ नमः—दक्षिणगुल्फे । ॐ ढँ नमः—दक्षिणपादाङ्गुलिमूले । ॐ णँ नमः—दक्षिणपादाङ्गुल्यग्रे । ॐ तँ नमः—वामपादमूले । ॐ थँ नमः—वामजानुनि । ॐ दँ नमः—वामगुल्फे । ॐ धँ नमः—वामपादाङ्गुलिमूले । ॐ नँ नमः—वामपादाङ्गुल्यग्रे । ॐ पँ नमः—दक्षिणकुक्षौ । ॐ फँ नमः—वामकुक्षौ । ॐ बँ नमः—पृष्ठे । ॐ भँ नमः—नाभौ । ॐ मँ नमः—उदरे । ॐ यँ त्वगात्मने नमः—हृदि । ॐ रँ असृगात्मने नमः—दक्षिणांसे । ॐ लँ मांसात्मने नमः—ककुदि । ॐ वँ मेदात्मने नमः—वामांसे । ॐ शँ अस्थ्यात्मने नमः—हृदयादि वामहस्ताग्रान्तम् । ॐ षँ मज्जात्मने नमः—दक्षिणपादाग्रान्तम् । ॐ सँ शुक्रात्मने नमः—हृदयादि पादान्तम् । ॐ हँ आत्मशक्त्यात्मने नमः—हृदयादि जठरे । ॐ ळँ जीवात्मने नमः—नाभ्यादि हृदयान्तम् । ॐ क्षँ परमात्मने नमः—हृदयादि मस्तकान्तम् । ॐ छन्दःपुरुषाय नमः शिरसि ॥ इति बहिर्मातृकाः । 'अर्पणम्'—अनेन यथाशक्त्या कृतेन भूशुद्धिभूतशुद्धिप्राणप्रतिष्ठान्तर्मातृकाबहिर्मातृकान्यासाख्यकर्मणा अमुककर्माङ्गदेवतास्वरूपः परमेश्वरः प्रीयतां न मम ॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु ॥ इति भूशुद्धिभूतशुद्धिप्राणप्रतिष्ठान्तर्मातृकाबहिर्मातृकाप्रयोगः ॥

२८८. अथ 'प्राणप्रतिष्ठाप्रयोगः'—(सुवर्णरौप्यताम्रादिमूर्तीनां पाषाणादिमूर्तीनां पार्थिवमूर्तीनां वा प्राणप्रतिष्ठां कारयेत् ॥ तत्रादौ यजमानः यथोचितकाले स्नानसन्ध्यादिविधिं सम्पाद्य अनन्तरं स्थाने उपविश्य नूतनमूर्तीनां प्रतिष्ठापनं कार्यम् ।) तद्यथा—'आचमनप्राणायामादि कृत्वा' सङ्कल्पः कार्यः । यथा—'सङ्कल्पः'—अद्य पूर्वोच्चारित एवं

(१) 'आचमनादि' पृष्ठे ४६ परिच्छेदे १७१ दर्शितक्रमेण ज्ञेयम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गुणविशेषेण विशिष्टायां शुभपुण्यतिथौ ममाऽत्मनः श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थं मम सकलकुटुम्बानां क्षेमस्थैर्यायुरारोग्यैश्वर्याभिवृद्ध्यर्थं ममाऽत्मनः अक्षय्यसुखप्राप्त्यर्थं पितृतो मातृतश्च दशपूर्वान्दशापरान् एकविंशतिपुरुषानुद्धर्तुं धर्मार्थकाममोक्षचतुर्विधपुरुषार्थसिद्ध्यर्थं परमपदप्राप्तये आसां अमुकनूतनमूर्तीनां टङ्कघनादिदोषपरिहारार्थं मृत्तिकासंघट्टनादिदोषपरिहारार्थं वा अग्न्युत्तारणपूर्वकं आसां अमुकनूतनमूर्तीनां जातकर्मादिपञ्चदशसंस्कारपूर्वकदेवकलासान्निध्यार्थं प्राणप्रतिष्ठां करिष्ये ॥ (पश्चात् नूतनमूर्तीः ताम्रपात्रे यथोचितस्थाने वा निधाय पुष्पेण घृतेनाभ्यज्य उपरि जलधारां अधोलिखितमन्त्रैः कुर्यात् ॥ (पार्थिवमूर्तीस्तु पुष्पेण किञ्चिज्जलेनाभिषिञ्चेत्) ॥ 'अभिषिञ्चनम्.'—ॐ समुद्रस्य त्वावकयाग्ने परि व्ययामसि । पावकोऽअस्मभ्यꣳ शिवो भव । १ ४/१७ ॥ हिमस्य त्वा । जरायुणाग्ने परिव्ययामसि । पावको ऽअस्मभ्यꣳ शिवो भव । २ ५/१७ ॥ उप ज्मन्नुप वेतसेऽवतर नदीष्वा । अग्ने पित्तमपामसि मण्डूकि ताभिरागहि सेमन्नो यज्ञम्पावकवर्णꣳ शिवङ्कृधि । ३ ६/१७ ॥ अपामिदन्न्ययनꣳ समुद्रस्य निवेशनम् । अन्याँस्तेऽअस्मत्तपन्तु हेतयः पावकोऽअस्मभ्यꣳ शिवो भव । ४ ७/१७ ॥ अग्ने पावक । रोचिषा मन्द्रया देव जिह्वया । आदेवान्वक्षि यक्षि च । ५ ८/१७ ॥ स नः पावक दीदिवोग्ने देवाँ२ ॥ ऽइहावह । उप यज्ञꣳ हविश्च नः । ६ ९/१७ ॥ पावकया यश्चितयन्त्या कृपा क्षामन्रुरुचऽउषसो न भानुना । तूर्वन्न यामन्नेतशस्य नूरण ऽआयो घृणे न ततृषाणोऽअजरः । ७ १०/१७ ॥ नमस्ते हरसे शोचिषे नमस्तेऽअस्त्वर्चिषे । अन्याँस्तेऽअस्मत्तपन्तु हेतयः पावकोऽअस्मभ्यꣳ शिवो भव । ८ ११/१७ ॥ नृषदे वेड् प्सुषदे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यद्देवेद्वर्हिष देवेद्वन्नु स देवे द्वविदे व्वेट् । *९ १२/१७ ॥
देवा देवानां यज्ञियां यज्ञियानाꣳसंवत्सरीणमुपभा
गमासते । अहुतादो हविषो यज्ञेऽअस्मिन्स्वयम्पि
बन्तु मधुनो घृतस्य । १० १३/१७ ॥ ये देवा देवेष्वधि दे
त्वमायन्ये ब्रह्मणः पुरऽएतारोऽअस्य । येभ्यो नऽऋ
पवते धाम किञ्चन न ते दिवो न पृथिव्याऽअधिस्नुषु
११ १४/१७ ॥ प्राणदाऽअपानदा व्यानदा वर्च्चोदा व्व
वोदाः । अन्याँस्तेऽअस्मत्तपन्तु हेतयः पावको ऽअ
स्मभ्यꣳ शिवो भव । १२ १५/१७ ॥ 'प्राणप्रतिष्ठा.'—अ
श्रीप्राणप्रतिष्ठामन्त्रस्य । ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा ऋषयः । ऋग्यजुःसाम
थर्वाणि च्छन्दांसि । क्रियामयवपुः प्राणाख्या देवता । आँ—बी
जम् । ह्रीं—शक्तिः । क्रौं कीलकम् । अस्यां नूतनमूर्तौ प्रा
प्रतिष्ठापने विनियोगः—ॐ आँ, ह्रीँ, क्रौँ, यँ, रँ, लँ, वँ, शँ,
सँ, हँ, सः—सोऽहम् । आसां नूतनमूर्तीनां प्राणाः इह प्राणाः
पुनः—ॐ आँ, ह्रीँ, क्रौँ, यँ, रँ, लँ, वँ, शँ, षँ, सँ, हँ, क्षँ,
सः—सोऽहम् । आसां नूतनमूर्तीनां जीव इह स्थितः ॥ पुनः
ॐ आँ, ह्रीँ, क्रौँ, यँ, रँ, लँ, वँ, शँ, षँ, सँ, हँ, क्षँ, हँ, सः
सोऽहम् । आसां नूतनमूर्तीनां सर्वेन्द्रियाणि वाङ्मनस्त्वक्चक्षुःश्रो
जिह्वाघ्राणपाणिपादपायूपस्थानि इहैवागत्य सुखं चिरं तिष्ठ
स्वाहा ॥ ॐ मनो जूतिर्ज्जुषतामाज्यस्य बृहस्पतिर्य्यज्ञ
मिमन्तनोत्वरिष्टं यज्ञꣳसमिमन्दधातु । व्विश्वेदेवा
ऽइहमादयन्तामो३म्प्रतिष्ठ । १३ १३/२ ॥ एष वै प्र
ष्ठानाम यज्ञो यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव प्रति
भवति ॥१४॥ ब्राह्मणमन्त्रः सुप्रतिष्ठितो भव ॥ देवसव्यकर्णे गा
जपित्वा ॥ 'नेत्रोन्मीलनम्'—॥ * ॐ वृत्रस्यासि कनी
कञ्चक्षुर्दाऽअसि चक्षुर्म्मे देहि । १५ ३/४ ॥ (नूतनमूर्तौ गन्ध

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पञ्चोपचारान् दत्त्वा पश्चात् संस्कारसिद्धये **पञ्चदशप्रणवावृत्तीः** कारयेत्) ॥ **यथा**—ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॥ **अनेन आसां अमुकनूतनमूर्तीनां जातकर्मगर्भाधानादि पञ्चदश संस्कारान् सम्पादयामि** (इति वदेत्) ॥ **'प्रार्थना'**—स्वागतं देवदेवेश मद्भाग्यात्त्वमिहाऽगतः । प्राकृतं त्वमदृष्ट्वा मां बालवत्परिपालय । १ ॥ धर्मार्थकामसिद्ध्यर्थं स्थिरो भव शुभाय नः । सान्निध्यं तु सदा देव स्वार्चायां परिकल्पय । २ ॥ भगवन्देव देवेश त्वं पिता सर्वदेहिनाम् । येन रूपेण भगवन् त्वया व्याप्तं चराचरम् ॥ ३ ॥ ज्ञानतोऽज्ञानतो वाऽपि यावद्विधिरनुष्ठितः । स सर्वस्त्वत्प्रसादिन समग्रो भवतां मम । ४ ॥ **"अर्पणम्"—अनेन अमुकनूतनमूर्तौ प्राणप्रतिष्ठादिकर्मकृतेन तेन श्री अमुकदेवता प्रीयतां न मम** ॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु ॥ (एवं प्राणप्रतिष्ठां नूतनमूर्तौ कुर्यात् पश्चात् तस्याः षोडशोपचारादिपूजां कुर्यात्) ॥ इति **प्राणप्रतिष्ठाप्रयोगः** ॥

२८९. **'कलशादिपूजा.' धर्मसारे**—कलशं शङ्खघण्टे च पाद्यार्घ्याचमनीयकम् । सम्पूज्य प्रोक्ष्य चाऽत्मानं पूजासम्भारमेव च ॥ ध्यायेदभिमतां देवमूर्तिं सम्पूजयेत्ततः ॥**पूजासागरे**—सुवासितजलैः पूर्णं सव्ये **'कुम्भं'** सुपूजयेत् । कलशस्येति मन्त्रेण तीर्थान्यावाहयेत्ततः ॥ शङ्खमद्भिः पूरयित्वा प्रणवेन च दक्षिणे । सम्पूज्य त्वं पुरेत्यादि मन्त्रेण प्रार्थयेत्ततः ॥ **तत्रातरे**—महाभिषेकं सर्वत्र शङ्खेनैव प्रकल्पयेत् । सर्वत्रैव प्रशस्तोऽब्जः शिवसूर्यार्चनं विना ॥ मम नामाङ्कितां **'घण्टां'** सुदर्शनयुतां यदि । ममाऽग्रे स्थापयेद्यस्तु तस्य देहे वसाम्यहम् ॥ घण्टां सम्पूज्य मध्ये त्वागमार्थमिति वादयेत् । जलैः पाद्यादिपात्राणि गायत्र्यादौ प्रपूजयेत् ॥ **यामले**—निवेशयेत्पुरोभागे गन्धं पुष्पं च भूषणम् । **'दीपं'** दक्षिणतो दद्यात्पुरो नैव तु वामतः । वामतस्तु तथा धूपमग्रे वा न तु दक्षिणे ॥ **कालिकापुराणे**—स्नाने धूपे तथा दीपे नैवेद्ये भूषणे तथा । घण्टानादं प्रकुर्वीत तथा नीराजनेपि च ॥ **विष्णुधर्मोत्तरे**—धूपे नीराजने स्नाने पूजाकाले विलेपने । ममाऽग्रे वादयन् घण्टामुत्तमं लभते फलम् ॥ **गौतमीये**—उत्तोल्य दृष्टिपर्यन्तं घण्टां वामदिशि स्थिताम् । वादयन्वामहस्तेन दक्षहस्तेन चार्चयेत् ॥

२९०. **'ध्यानम्'. वाचस्पतौ**—ध्यानं तु द्विविधं प्रोक्तं सरूपारूपभेदतः । अरूपं तत्र यद्ध्यानमवाङ्मनसगोचरम् । अव्यक्तं सर्वतो व्याप्तमिदमित्यविवर्जितम् ॥ **याज्ञवल्क्यः**—समाहितेन मनसा चैतन्यान्तरवर्तिना । आत्मनोऽभीष्टदेवानां ध्यानं ध्यानमिहोच्यते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

२९१. 'आवाहनम्.' वाचस्पतौ—कुर्यादावाहनं मूर्तौ मृन्मय्यां सर्वदैव हि । प्रतिमायां जले वह्नौ नावाहनविसर्जने ॥

२९२. 'पूजायां मुद्रालक्षणम्.' ज्ञानमालायाम्—देवता च सन्तुष्टा सर्वदा संमुखी भवेत् । अङ्गुष्ठौ निक्षिपेत्सेयं मुद्रा त्वावाहनी मता ॥ सङ्ग्रथ्य निक्षिपेत्सेयं मुद्रा त्वावाहनी स्मृता । अधोमुखी त्वि चेत्स्यात्स्थापनी मुद्रिका मता ॥ प्रसृताङ्गुलिकौ हस्तौ मिथः श्लिष्टौ तु सं मुखौ । कुर्यात्स्वहृदयं सेयं मुद्रा प्रार्थनसंज्ञिका । इत्येवं सर्वदेवानां पूज षट् प्रदर्शयेत् ॥

२९३. 'आसनम्.' कालिकापुराणे—आसनं प्रथमं दद्यात्पौ दारुजमेव वा । वास्त्रं वा चार्मणं कौशं मण्डलस्योत्तरेऽर्पयेत् ॥

२९४. 'आचमनम्'. आह्निककारिकासु—स्नाने वस्त्रे च नैवे दद्यादाचमनं तथा इति ॥

२९५. 'देवप्रतिमायां नित्यस्नानविचारः.' प्रयोगपारिजाते— प्रतिमापट्टयन्त्राणां नित्यस्नानं न कारयेत् । कारयेत्पर्वदिवसे यदा वा लधारणम् ॥

२९६. 'पञ्चनद्यः.' वाचस्पतौ—भागीरथी समाख्याता यमुना सरस्वती । किरणा धूतपापा च पञ्च नद्यः प्रकीर्तिताः ॥

२९७. 'पञ्चगव्यम्.' कृत्यकल्पतरौ—पञ्चगव्यं पवित्रं तु हरेत्ताम्रभाजने । (१) गायत्र्या चैव गोमूत्रं (२) गन्धद्वारेण गो यम् । (३) आप्यायस्वेति च क्षीरं (४) दधिक्राव्णेति वै दधि (५) तेजोसि शुक्रमित्याज्यं (६) देवस्य त्वा कुशोदकम् ॥

२९८. 'पञ्चगव्यसंमेलनमन्त्राः.'—ॐ तत्सवितु०।१ ३५/३ ॐ गन्धद्वारां दुराधर्षां नित्यपुष्टां करीषिणीम् । ईश्वरीं सर्व तानां तामिहोपह्वये श्रियम् । २ (श्रीसूक्तमन्त्रः) ॥ ॐ आप्या स्व । समेतु ते विश्वतः सोम वृष्ण्यम् । भवा वाज सङ्गथे । ३१ ११२/१२ ॥ ॐ दधिक्राव्णोऽअकारिषञ्जिष्णो

(१) अयं नियमस्तु षडङ्गुलोर्ध्वप्रतिमादिषु बोद्धव्यः । यदि षडङ्गुलन्यूना प्रतिमा तर्हि तां नित्यमेव स्नापयेत् ॥ (२) जाताशौचान्ते मृताशौचान्ते उपाकर्मादिनैमि ककर्मारम्भे च शरीरशुद्ध्यर्थं पञ्चगव्यप्राशनं कार्यम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रश्वस्य वाजिनः । सुरभिनो मुखाकरत्प्रणऽआयूंषि तारिषत् । ४$\frac{३२}{२३}$ ॥ * * ॐ तेजोसि शुक्रमस्यमृतमसि धामनामासि । प्रियन्देवानामनाधृष्टन्देवयजनमसि । ५$\frac{३१}{१}$ ॥ ॐ देवस्य त्वा । सवितुऽप्रसवेश्विनोर्बाहुभ्याम्पूष्णो हस्ताभ्याम् । * * ६$\frac{१०}{१}$ ॥

२९९. 'पञ्चगव्यप्राशनमन्त्रः.'—यत्त्वगस्थिगतं पापं देहे तिष्ठति मामके ॥ प्राशनात्पञ्चगव्यस्य दहत्यग्निरिवेन्धनम् ॥ १ ॥

३००. 'पञ्चामृतम्.' धन्वन्तरिः—गव्यमाज्यं दधि क्षीरं माक्षिकं शर्करान्वितम् । एकत्र मिलितं ज्ञेयं दिव्यं पञ्चामृतं परम् ॥

३०१. 'उद्वर्तनम्.'—रजनी सहदेवी च शिरीषं लक्ष्मणापि च । सहभद्रा कुशाग्राणि उद्वर्तनमिहोच्यते ॥

३०२. 'सौभाग्यद्रव्यम्.'—हरिद्रा कुङ्कुमं चैव सिन्दूरादिसमन्वितम् । कज्जलं कण्ठसूत्रादि सौभाग्यद्रव्यमुच्यते ॥

३०३. 'देवेष्वभिषेकविचारः.' रुद्रकल्पद्रुमे—साङ्गमादौ जपेद्रुद्रं केवलाङ्गानि चान्तरे । साङ्गं सशीर्षकं चान्ते निरङ्गमिति केचन ॥ अन्यच्च हेमाद्रौ कौशिकबौधायनौ—सद्यादि पञ्चवक्त्रांश्च रुद्रानेकादशैव तु । जपित्वा सर्वरुद्रांश्च चमकाद्यं ततो जपेत् ॥ पुनरेतज्जपेत्सर्वे द्वितीयं चमकं तथा । 'रुद्रैकादशिनी' त्येषा सर्वकामफलप्रदा ॥ सर्वपापक्षयकरी सर्वशान्तिप्रदायिनी । एकादशगुणा सैव 'रुद्र' इत्यभिधीयते ॥ महानेकादशगुण'स्त्वतिरुद्र' इहोच्यते । रुद्रं महातिरुद्रं च जपेत्कार्यस्य गौरवात् ॥ शातातपः—षडङ्गैकादशिनीरुद्रो रुद्र एकादशरुद्रतः । एकादशभिरेताभि'र्महारुद्र'श्च कथ्यते ॥ एकादशमहारुद्रै'रतिरुद्र' इति स्मृतः ॥ शान्तिरत्नाकरे बौधायनः—(नमस्ते रुद्रमन्यव इत्येकादशानामनुवाकानामेकमेकं जपेदिति । सर्वनमकान्पठित्वा एकैकं चमकानुवाकं पठेत् । तेनैकरूपे सर्वचमकजपो न तु विभागः । तैरेकादशरुद्रैः 'रुद्री'त्युच्यते । सैव 'लघुरुद्रः' रुद्रैकादशिनीति चोच्यते । ताभिरेकादशभि 'र्महारुद्रः' । तैरेकादशावृत्तै 'रतिरुद्र' इति ॥ परं च—हेमाद्रौ रुद्रविधिः—माध्यन्दिनकण्वादिशाखिनां तु चमके एकादशानुवाकाभावाच्चमकानेकादशधा विभज्यैकैकभागं नमकेषु योज्यैकादशिनीं कुर्यात्) ॥ गणपतौ—गणपत्यथ-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

र्वशीर्षेण ॥ **देव्यां**—अथर्वणवेदीयलक्ष्मीसूक्तेन देव्यथर्वशीर्षेण वा । **विष्णौ**—नारायणाथर्वशीर्षेण ॥ **सूर्ये** सूर्याथर्वशीर्षेण ॥ एतान्यथर्वशीर्षाणि पठित्वा धारापात्रेण जलधारयाऽनेकप्रकारेणोक्त'**यैकादशिन्या** अथवा—एकाऽवर्तनेनै'**वाभिषेकं**' कुर्यात् ॥ विघ्नशान्त्यर्थे तु एकादशिन्या रुद्राभिषेकं कुर्यात् ॥ **विष्ण्वादिदेवानां महाभिषेकविधिः**—एकादशिन्याद्यभिषेककरणात्पूर्वं विष्ण्वाद्याराध्यदेवतायाः पूर्वोक्तप्रकारेण पूर्वपूजां समाप्य निर्माल्यं विसृस्याभिषेकाङ्गत्वेन पञ्चोपचारपूजां कृत्वा तत्तद्देवताप्रियस्य गङ्गाजलदुग्धेक्षुरसरञ्जिकापञ्चामृतादिद्रव्यस्याविच्छिन्नधारया एकादशिनीं पठन्नभिषेकं कुर्यात् । तत्र **विष्णोर्नारायणा**थर्वशीर्षस्य षोडशावृत्तिकरणम् । **गणपतेर्ग**णपत्यथर्वशीर्षस्यैकविंशतिसंख्याकावृत्तिकरणम् । **सूर्यस्य** सूर्याथर्वशीर्षस्य द्वादशावृत्तिकरणम् । **शङ्करस्य** रुद्राध्यायस्यैकादशावृत्तिकरणम् । **देव्याश्चा**थर्ववेदोक्तलक्ष्मीसूक्तस्य देव्यथर्वशीर्षस्य वा नवावृत्तिकरणमित्येकादशिनीकरणसाम्प्रदायो वर्तते । [केचित्तु शिवस्य रुद्रैकादशिनीं कृत्वाऽनन्तरं रुद्राथर्वशीर्षं सकृत्पठित्वाभिषेकं कुर्वन्ति तथापि रुद्राथर्वशीर्षं विनैव रुद्राध्यायेन महाभिषेककरणस्य बहूनां साम्प्रदायः] ॥ संक्षिप्तपूजायां तु सर्वदेवानां तत्तदथर्वशीर्षादेः सकृदावर्तनेनाभिषेकं कुर्यात् । केचित्तु पूर्वोक्तप्रकारेणैव तत्तद्देवतानामेकादशिनीं कृत्वाऽभिषेकं कुर्वन्ति । अभिषेकोत्तरं पूजाप्रकारः पूर्वोक्त एव द्रष्टव्यः ॥

३०४. '**वस्त्राद्यर्पणम्**.' ग्रन्थान्तरे—स्नानान्ते चार्पयेद्वस्त्रं देवानां प्रीतये सदा । ब्रह्मसूत्रं च दातव्यं पूजाफलमभीप्सुना ॥

३०५. '**देवे गन्धानुलेपनम्**[1].' कालिकापुराणे वाचस्पतौ—चूर्णीकृतो वा घृष्टो वा दाहकर्षित एव वा । रसः संमर्दजो वापि प्राण्यङ्गोद्भव एव वा ॥ गन्धः पञ्चविधः प्रोक्तो देवानां प्रीतिदायकः । गन्धचूर्णं गन्धपत्रचूर्णं सुमनसां तथा ॥ प्रशस्तगन्ध उक्तानि पत्रचूर्णानि यानि च । तानि गन्धाह्वयानि स्युः स गन्धः 'प्रथमः' स्मृतः ॥ घृष्टो मलयजो गन्धः सरलश्च नमेरुणा । अगरुप्रभृतिश्चापि यस्य पङ्कः प्रदीयते ॥ घृष्ट्वा स घृष्टगन्धोऽयं 'द्वितीयः' परिकीर्तितः । देवदार्वगुरुब्रह्मसालसारान्तचन्दनाः ॥ प्रियादीनां च यो दग्ध्वा गृह्यते दाहजो रसः । स दाहाकर्षितो गन्ध'स्तृतीयः' परिकीर्तितः ॥ सगन्धः कारवी बिल्वं गन्धिनी तिलकं तथा । प्रभृतीनां रस

१ देवानां गन्धं नित्यमनामिकयाऽनुलेपयेत् ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

योसौ निष्पीड्य परिगृह्यते ॥ स संमर्दोद्भवो गन्धः 'संमर्दज' इतीर्यते । मृगनाभिसमुद्भूतस्तत्कोशोद्भव एव वा ॥ गन्धः 'प्राण्यङ्गजः' प्रोक्तो मोददः स्वर्गवासिनाम् । कर्पूरगन्धसाराद्याः क्षौद्रे घृष्टे च संस्थिताः ॥ चन्द्रभागादयश्चापि रसे पङ्के च सङ्गताः । गन्धसारस्तु सर्वत्र संसर्गादौ प्रयुज्यते ॥ मृगनाभिर्भवेद्घृष्टश्चूर्णोऽप्यन्यस्य योगतः । एवं सर्वस्तु सर्वत्र गन्धो भवति पञ्चधा ॥ सर्वेषु गन्धजातेषु प्रशस्तो मलयोद्भवः । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन दद्यान्मलयजं सदा ॥ कृष्णागुरुः सकर्पूरः सहितो मलयोद्भवैः । वैष्णवप्रीतिदो गन्धः कामाख्यायाश्च भैरवौ ॥ कुङ्कुमागरुकस्तूरीचन्द्रभागैः समीकृतैः । त्रिदशप्रीतिदो गन्धस्तथा चण्ड्याश्च शम्भुना ॥ गन्धेन लभते कामं गन्धो धर्मप्रदः सदा । अर्थानां साधको गन्धो गन्धे मोक्षः प्रतिष्ठितः ॥

३०६. **'पुष्पार्पणप्रकारः.'** **कालिकापुराणे**—पत्रं वा यदि वा पुष्पं फलं वापि तथैव च । केशवार्थे शिवार्थे वा यथोत्पन्नं तथार्पयेत् ॥ मध्यमाऽनामिकामध्ये पुष्पं सङ्गृह्य पूजयेत् । अङ्गुष्ठतर्जनीभ्यां तु निर्माल्यमपनोदयेत् ॥

३०७. **'तुलसीग्रहणविचारः.'** **वायुपुराणे**—अस्नात्वा तुलसीं छित्त्वा यः पूजांकुरुते नरः । सोऽपराधी भवेत्सत्यं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥ **पाद्मे**—देवार्थे तुलसीच्छेदो होमार्थे समिधां तथा । इन्दुक्षये न दुष्येत गवार्थे तु तृणस्य च ॥ पूर्णिमायाममायां च द्वादश्यां रविसङ्क्रमे । तैलाभ्यङ्गे च स्नातेन मध्याह्ने निशि सन्ध्ययोः ॥ आशौचेऽशुचिकाले च रात्रिवासान्वितेऽपि वा । तुलसीं ये विचिन्वन्ति ते छिन्दन्ति हरेः शिरः ॥ **वाचस्पतौ**—शालग्रामशिलार्चार्थं प्रत्यहं तुलसीक्षितौ । तुलसीं ये विचिन्वन्ति धन्यास्ते करपल्लवाः ॥ सङ्क्रान्त्यादौ निषिद्धेऽपि तुलस्यवचयः स्मृतः ॥ **स्कान्दे**—मन्त्रेणानेन यः कुर्यात्तुलसीदलसञ्चयम् । पूजनं वासुदेवस्य लक्षकोटिफलं लभेत् ॥

३०८. **'तुलसीपत्रग्रहणमन्त्रः'**—तुलस्यमृतजन्मासि सदा त्वं केशवप्रिया । केशवार्थे चिनोमि त्वां वरदा भव शोभने ॥ त्वदङ्गसम्भवैः पत्रैः पूजयामि यथा हरिम् । तथा कुरु पवित्राङ्गि कलौ मलविनाशिनी ॥

३०९. **'बिल्वपत्रम्'.** **पाटले**—त्रिजटापत्रकैकेन हेरम्बं हरिमर्चयेत् । कैवल्यं तस्य तेनैव शक्तिपूजा विशेषतः ॥ पत्रं पुष्पं फलं तोयं नैवेद्यं धूपदीपकौ । दत्त्वा यद्यत्फलं प्राप्यं तस्मात्कोटिगुणं भवेत् ॥ पत्रं वा यदि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वा पुष्पं फलं नेष्टमधोमुखम् । यथोत्पन्नं तथा देयं बिल्वपत्रमधोमुखम् ॥ षण्मासानन्तरं बिल्वपत्रं पर्युषितं भवेत् । पूज्या एतेन वै देवाः सूर्यलम्बोदरौ विना ॥

३१०. 'पूजायां ग्राह्यपुष्पाणि.' स्मृत्यन्तरे—समित्पुष्पकुशादीनि ब्राह्मणः स्वयमाहरेत्[1] । पङ्कजं पञ्चरात्रं स्याद्दशरात्रं च बिल्वकम् । एकादशाहं तुलसी नैव पर्युषिता भवेत् । जाती शमी कुशाः कङ्कु मल्लिका करवीरजम् ॥ नागपुन्नागकाऽशोकरक्तनीलोत्पलानि च । चम्पकं बकुलं चैव पद्मं बिल्वं पवित्रकम् ॥ एतानि सर्वदेवानां सङ्ग्राह्याणि समानि च ॥ अन्यच्च—बिल्वाऽपामार्गजातीतुलसिशमिशताकेतकीभृङ्गदूर्वामान्दाभोजाहिदर्भामुनितिलतगरब्रह्मकह्लारमह्व्यः । चम्पाश्वारातिकुम्भीदमनमरुबकाबिल्वतोहानिशस्ताश्विशरुयेकार्यरीशोदधिनिधिवसुभूर्भूयमा भूय एवम् ॥ 'देवतानामतिप्रियाणि पुष्पाणि पत्राणि वा'—शङ्करस्य बिल्वपत्रम् । विष्णोस्तुलसी । गणेशस्य दूर्वाङ्कुरः । अम्बाया नानाविधपुष्पाणि । सूर्यस्य रक्तं करवीरपुष्पम् ॥

३११. 'पञ्चपुष्पाणि.' देवीपुराणे—चम्पकाम्रशमीपद्मकरवीरं च पञ्चकम् ॥

३१२. 'पुष्पाभावे.' भविष्ये—अलाभे तु सुपुष्पाणां पत्राण्यपि निवेदयेत् । पत्राणामप्यलाभे तु तृणगुल्मौषधीरपि ॥ औषधीनामलाभे तु भक्त्या भवति पूजनम् । यत्पुण्यं प्रतिपुष्पे तद्दशा स्वर्णविनिर्मिते ॥

३१३. 'वर्ज्यपुष्पाणि.' भविष्ये—कृमिकीटावपन्नानि शीर्णपर्युषितानि च ॥ स्वयं पतितपुष्पाणि त्यजेदुपहितानि[2] च । मुकुलैर्नार्चयेद्देवमपक्वं न निवेदयेत् ॥ शूद्रानीतैः क्रयक्रीतैः कर्म कुर्वन्पतत्यधः । तद्धारी चैव नान्यान्वै निर्माल्यं तद्धवेत्तयोः ॥ तथा देवोपरि धृतं वामहस्ते धृतं च यत् । अधोवस्त्रधृतं चैव जलेन क्षालितं च यत् । देवतास्तन्न गृह्णन्ति पुष्पं निर्माल्यतां गतम् ॥ वार्तिके—नाङ्गुष्ठैर्मर्दयेद्देवं नाऽधःपुष्पैः समर्चयेत् । कुशाग्रैर्न क्षिपेत्तोयं वज्रपातसमं भवेत् ॥ न शुष्कैः पूजयेद्देवं कुसुमैर्न महीगतैः । न विशीर्णदलैः शिष्टैर्नाशुभैर्नाविकाशितैः ॥ पूतिगन्धोग्रगन्धीनि स्वल्पगन्धीनि वर्जयेत् ॥ हारीतः—स्नानं

(१) नित्यपूजार्थं परोपवनादेरपि ग्राह्याणि न च तच्चौर्यम् ॥ (२) उपहितानि मलादिभिः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कृत्वा तु यत्किञ्चित्पुष्पं गृह्णन्ति वै द्विजाः । पितरस्तन्न गृह्णन्ति न गृह्णन्ति च देवताः ॥ उक्तं च —वस्त्रानीतं करानीतं स्वयं पतितमेव च । एरण्डपत्रैरानीतं न तस्य फलभाग्भवेत् ॥ भट्टिः—अक्षतैर्नार्चयेद्विष्णुं न तुलस्या विनायकम् ॥ न दूर्वया यजेद्दुर्गां नोन्मत्तेन दिवाकरम् ॥ ज्ञानमालायाम्—नाक्षतैरर्चयेद्विष्णुं न तुलस्या गणाधिपम् । न दूर्वया यजेद्देवीं बिल्वपत्रैश्च भास्करम् ॥ उन्मत्तमर्कपुष्पं च विष्णोर्वर्ज्यं सदा बुधैः । फलं च कृमिसंयुक्तं प्रयत्नात्तद्विवर्जयेत् ॥

३१४. 'पञ्चरत्नानि.' धन्वन्तरीयनिघण्टौ—नीलकं वज्रकं चेति पद्मरागश्च मौक्तिकम् । प्रवालं चेति विज्ञेयं पञ्चरत्नं मनीषिभिः ॥ अन्यच्च-सुवर्णं रजतं मुक्ता राजावर्तं प्रवालकम् । एतानि रत्नपञ्चकमाख्यातमिति ॥ कनकं हीरकं नीलं पद्मरागश्च मौक्तिकमिति ॥ अभावे सर्वरत्नानां हेम सर्वत्र योजयेत् ॥

३१५. 'पञ्चपल्लवानि.' ग्रन्थान्तरे—आम्रजम्बूकपित्थानां बीजपूरकबिल्वयोः । गन्धकर्मणि सर्वत्र पत्राणि पञ्चपल्लवम् ॥ शब्दचन्द्रिकायाम्—अश्वत्थोदुम्बरप्लक्षचूतन्यग्रोधपल्लवाः । पञ्चपल्लवमित्युक्तं सर्वकर्मणि शोभनम् । तान्त्रिककर्मणि तु—पनसाम्रं तथाश्वत्थं वटं बकुलमेव च इति ॥

३१६. 'धूपः.' वामने—हिरुका कङ्कणं दारु मल्लिकाऽगुरुवासिता । शङ्खजातीफलं श्रीमत्प्रिया धूपा हरेरिमे ॥ आयुर्वेदे—घृतगुग्गुलुपाटीरहेगरू (अगरु) शीरचन्दनम् । घनं लाक्षाकुष्ठनखं दशाङ्गः प्रोच्यते बुधैः ॥ शारदायाम्—गुग्गुलं सरलं दारु पत्रं मलयसम्भवम् । ह्रीबेरमगरुं कुष्ठं गुडं सर्जरसं घनम् ॥ हरीतकीं नखीं लाक्षां जटामांसीं च शैलजाम् । षोडशाङ्गं विदुर्धूपं दैवे पैत्र्ये च कर्मणि ॥ यथा गन्धं तथा देवि धूपं दद्याद्विचक्षणः । मध्यमानामिकाङ्गुल्योर्मध्यभागे विधारयेत् ॥ अङ्गुष्ठाग्रेण देवेशि धृत्वा धूपं निवेदयेत् । तथा समर्पयेद्धूपं घण्टावाद्यजयस्वनैः ॥

३१७. 'दीपम्.' कालिकापुराणे—न मिश्रीकृत्य दद्यात्तु दीपं स्नेहे घृतादिकम् । घृतेन दीपकं नित्यं तिलतैलेन वा पुनः ॥ ज्वालयेन्मुनिशार्दूल सन्निधौ जगदीशितुः । कार्पासवर्तिका ग्राह्या न दीर्घा न च सूक्ष्मका ॥

(१) शुष्कवस्त्रपरिधानाद्भस्मादिधारणाच्च पूर्वमिति शेषः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

३१८. 'नैवेद्यपात्रम्.' पाद्मे—हैरण्यं राजतं कांस्यं ताम्रं मृन्मयमेव च । पालाशं पद्मपत्रं वा पात्रं विष्णोरतिप्रियम् ॥

३१९. 'देवतानैवेद्यार्पणविधिः.' आश्वलायनः—वैश्वदेवं पुरः कृत्वा नित्ये चाभ्युदये तथा । स्वाभीष्टदेवतादिभ्यो नैवेद्यं च निवेदयेत् ॥ अकृत्वा वैश्वदेवं तु नैवेद्यं यो निवेदयेत् । तदन्नं न च गृह्णन्ति देवा विष्णवादयो ध्रुवम् ॥ स्कान्दे—नानाव्यञ्जनसंयुक्तं रसषड्भिस्तु संस्कृतम् निवेद्याऽन्नं समाप्नोति फलं यज्ञाधिकं द्विजः ॥ ब्रह्मसंहितायाम्—तुलसीगन्धपुष्पैश्च सम्पूज्याऽन्नं हरेः प्रियम् । सम्प्रोक्ष्यार्घ्यजलेनैव संरक्ष्यास्त्रेण सर्वदा । धेनुमुद्रां प्रदर्श्याथ ततो देवं निवेदयेत् ॥ गौतमः—अथाऽमृतोपस्तरणमसि स्वाहार्पयेज्जलम् । चन्द्रिकायाम्—प्राणापानव्यानोदानसमानास्तारपूर्वकाः । चतुर्थ्याग्निवधूयुक्ताः प्राणमन्त्राः स्मृता इति ॥ भविष्ये—पानीयं चामृतीकृत्य परेशाय निवेदयेत् । मूलमन्त्रं (गायत्रीमन्त्रं) जपेदथ ततो नारायणात्मकम् ॥ अष्टोत्तरशतं चैव अष्टाविंशतिमेव वा । क्षणं विमृश्य मतिमान् दद्यादाचमनं ततः । पाद्मे—हविः शाल्योदनं दिव्यमाज्ययुक्तं च शर्कराम् । नैवेद्यं देवदेवाय यावकं पायसं तथा । नैवेद्यवस्त्वलाभे तु फलानि च निवेदयेत् । फलानामप्यलाभे तु तोयान्यपि निवेदयेत् ।

३२०. देवताघृतशर्करादिनैवेद्यार्पणविधिः—ततः नैवेद्यं 'नाभ्या आसी' दिति मन्त्रेण तुलसीदलेन सम्प्रोक्ष्य नैवेद्योपरि तत्तुलसीदलं निधाय धेनुमुद्रां प्रदर्श्य सव्यहस्तस्याङ्गुलयः समानाः कृत्वा नैवेद्यमर्पयेत् । तद्यथा—ॐ प्राणाय स्वाहा ॐ अपानाय स्वाहा । ॐ व्यानाय स्वाहा । ॐ उदानाय स्वाहा ॐ समानाय स्वाहा । इति समर्प्य । नैवेद्यमध्येपानीयं दत्वा हस्तप्रक्षालनं मुखप्रक्षालनं करोद्वर्तनार्थे चन्दनं च समर्पयेत् ।

३२१. सिद्धान्नसोपस्करनैवेद्यार्पणविधिः वैश्वदेवप्रयोगे द्रष्टव्यः ।

३२२. 'नैवेद्यभक्षणविचारः.' पाद्मे—द्रव्यमन्नं फलं तोयं शिवस्वं न स्पृशेत्क्वचित् । लङ्घयेन्नैव निर्माल्यं कूपे सर्वं परित्यजेत् ॥ नैवेद्यमन्नं तुलसीविमिश्रं विशेषतः पादजलेन सिक्तम् । योऽश्नाति नित्यं पुरो मुरारेः प्राप्नोति लक्षायुतकोटिपुण्यम् ॥ शिवनारदसंवादे—बाणलिङ्गे चण्डांशोर्न च निर्माल्यकल्पना । सर्वं बाणार्पितं ग्राह्यं शक्त्या भक्तैश्च

(१) नित्यशः पूजासमये शर्कराखण्डखाद्यादि नैवेद्यं समर्प्य ॥ (२) ॐ ब्रह्मणे नमः इति केचित् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न्यथा ॥ ग्राह्याग्राह्यविचारोऽयं बाणलिङ्गे न विद्यते । तदर्पितं जलं चान्नं ग्राह्यं प्रसादसंज्ञया ॥ बाणलिङ्गे स्वयम्भूते चन्द्रकान्ते हृदि स्थिते । चान्द्रायणसमं ज्ञेयं शम्भोर्नैवेद्यभक्षणम् ॥ **पाद्मे**—मक्षिकापादमात्रं यः शिवस्वमुपजीवति । लोभान्मोहात्स पच्येत कल्पान्तं नरके नरः ॥ **पाद्मस्कान्दब्राह्मपुराणसङ्ग्रहेषु**—अनर्हं मम नैवेद्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम्। शालग्रामशिलालग्नं सर्वं याति पवित्रताम्। नैवेद्यं मे नरो भुक्त्वा शुद्धौ चान्द्रायणं चरेत् ॥

३२३. 'ताम्बूलम्.' पाद्मे—सुपूगं च सुपत्रं च चूर्णेन च समन्वितम् । दद्यात्तु द्विजदेवेभ्यस्ताम्बूलं प्रीतिपूर्वकम् ॥

३२४. 'प्रदक्षिणाः.' बह्वृचपरिशिष्टे—एकां विनायके कुर्याद्द्वे सूर्ये तिस्र ईश्वरे । चतस्रः केशवे कुर्यात्सप्ताश्वत्थे प्रदक्षिणाः ॥ **अन्यत्र तु**—एका चण्ड्या रवेः सप्त तिस्रः कार्या विनायके । हरेश्चतस्रः कर्तव्याः शिवस्यार्धप्रदक्षिणा ॥ वृषं चण्डं वृषं चैव सोमसूत्रं पुनर्वृषम् । चण्डं च सोमसूत्रं च पुनश्चण्डं पुनर्वृषम् । अपसव्यं यतीनां तु सव्यं तु ब्रह्मचारिणाम् ' । सव्यापसव्यं गृहिणामेवं शम्भोः प्रदक्षिणा॥ **तथाग्नेय्ये**—सव्यं व्रजेत्ततोऽसव्यं प्रनालं नैव लङ्घयेत् ॥

३२५. 'मन्त्रपुष्पम्.' देवपूजाविधिः—नानासुगन्धपुष्पाणि यथाकालोद्भवानि च । पुष्पाञ्जलिः शुभा देया देवताप्रीतये सदा ॥

३२६. 'साष्टाङ्गनमस्कारः.' ग्रन्थान्तरे—उरसा शिरसा दृष्ट्या मनसा वचसा तथा । पद्भ्यां कराभ्यां जानुभ्यां प्रणामोऽष्टाङ्ग उच्यते ॥

३२७. 'देवतीर्थविचारः'. हलायुधे—शिला ताम्रं तथा तोयं शङ्खः पुरुषसूक्तकम् । गन्धं घण्टा च तुलसीत्यष्टाङ्गं तीर्थमुच्यते ॥ **स्कान्दे**—कुङ्कुमं चन्दनं पत्रं नैवेद्यं कुसुमं जलम् । शालग्रामशिलालग्नं तीर्थं कोटिशताधिकम् ॥ **भविष्ये**—विष्णुपादाभिषिक्तं यः पात्रेणैव पिबेज्जलम् । सर्वपापविनिर्मुक्तः स याति परमां गतिम् ॥ यः पादसलिलं विष्णोः करेण पिबते यदि । स मूढो नरकं याति यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥ **पुलस्त्यः**—शालग्रामशिलावारि सोमपानं दिने दिने । पात्रान्तरेण तद्ग्राह्यं करेण सुरया समम् ॥ **अगस्त्यः**—शालग्रामशिलातोयमपीत्वा यस्तु मस्तके । प्रक्षेपणं प्रकुर्वीत ब्रह्महा स निगद्यते ॥ **गरुडपुराणे**—जलं न येषां तुलसीविमिश्रं पादोदकं चक्रशिलासमुद्भवम् । नित्यं त्रिसन्ध्यं प्लवते च गात्रं खगेन्द्र ते धर्मबहिष्कृता नराः ॥ पादोदकं पिबेन्नित्यं नैवेद्यं भक्षयेद्धरेः । शेषं च मस्तके धार्यमिति वेदानुशासनम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

३२८. 'निर्माल्यग्रहणविचारः.' पाद्मे—विष्णुदेहपरामृष्टं माल्यं पापहरं स्मृतम्। यो नरः शिरसा धत्ते स याति हरिमञ्जसा। ब्राह्मे-ब्रह्माङ्गलग्नं विप्रेभ्यो वैष्णवं च प्रदीयते। रुद्राङ्गलग्नमग्नौ तु दहेत्सर्वं तत्क्षणात्। शिष्टेभ्यस्त्वथ देवेभ्यो दत्तं दीनेषु निक्षिपेत्॥

३२९. 'नवविधा भक्तिः.' पिप्पलायनः—श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम्। अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम्॥ इति पुंसार्पिता विष्णौ भक्तिश्चेन्नवलक्षणा। क्रियते भगवत्यद्धा सोऽपि याति परां गतिम्॥

३३०. 'उत्तरपूजाप्रकारः.' ब्राह्मणसर्वस्वे हलायुधः—नारायणमन्त्रस्य उत्तरनारायणऋषिः। पुरुषो देवता। आद्यास्तिस्रस्त्रिष्टुभोऽन्त्ये अनुष्टुभौ। उत्तरपूजने विनियोगः—ॐ अद्भ्यः सम्भृत इत्यारभ्य श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यावित्यन्तैः षण्मन्त्रैरुत्तरपूजा कर्तव्या॥ (एते षण्मन्त्रा रुद्रे द्वितीयाध्याये द्रष्टव्याः)॥

३३१. 'पूजाफलम्.' शम्भुरहस्ये—स्वयं यजति चेद्देवमुत्तमा सोदरात्मजैः। मध्यमा या यजेद्भृत्यैरधमा याजनक्रिया॥ भविष्ये—धर्मार्जितधनक्रीतैर्यः कुर्यात्केशवार्चनम्। उद्धरेत्स्वेन सहितान्दशपूर्वान्दशापरान्॥ महाभारते—कलौ कलिमलध्वंसं सर्वपापहरं हरिम्। येऽर्चयन्ति नरा नित्यं तेपि वन्द्या यथा हरिः॥

देवागारम्.

३३२. 'अथ देवपूजाप्रयोगः.'— 'आचम्य प्राणानायम्य' 'सुशान्तिर्भवतु' 'मङ्गलोच्चारणम्'—ॐ स्वस्ति नऽइन्द्रो

(१) अस्याः सूत्रावल्याः १ परिच्छेदे ४६ पृष्ठे दर्शितक्रमेण 'आचमनप्राणायामादि' ज्ञेयम्॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

द्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः । स्वस्ति नस्ता-
र्क्ष्योऽअरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ।
$\frac{१९}{२५}$ ॥ भद्रङ्कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रम्पश्येमाक्षभिर्यज-
त्राः । स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम हि दे-
हितं यदायुः । २ $\frac{२१}{२५}$ ॥ तम्पत्नीभिरनुगच्छेम दे-
ऽपुत्रैर्भ्रातृभिरुत वा हिरण्यैः । नाकङ्गृभ्णानाः सु-
कृतस्य लोके तृतीये पृष्ठेऽअधि रोचने दिवः । ३ $\frac{५६}{१५}$ ॥
मस्काराः'—श्रीमन्महागणाधिपतये नमः । इष्टदेवताभ्यो नमः ।
ऽदेवताभ्यो नमः । ग्रामदेवताभ्यो नमः । स्थानदेवताभ्यो
ः । वास्तुदेवताभ्यो नमः । वाणीहिरण्यगर्भाभ्यां नमः । श्री-
मीनारायणाभ्यां नमः । श्रीउमामहेश्वराभ्यां नमः । शचीपुर-
राभ्यां नमः । मातापितृचरणकमलाभ्यां नमः । सर्वेभ्यो देवे-
नमः । सर्वेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो नमो नमः । निर्विघ्नमस्तु ॥ सु-
श्चैकदन्तश्च कपिलो गजकर्णकः । लम्बोदरश्च विकटो विघ्ननाशो
ाधिपः ॥ धूम्रकेतुर्गणाध्यक्षो भालचन्द्रो गजाननः । द्वादशै-
ने नामानि यः पठेच्छृणुयादपि ॥ विद्यारम्भे विवाहे च प्रवेशे
मे तथा । सङ्ग्रामे सङ्कटे चैव विघ्नस्तस्य न जायते ॥ शुक्लाम्ब-
रं देवं शशिवर्णं चतुर्भुजम् । प्रसन्नवदनं ध्यायेत्सर्वविघ्नोपशा-
ये ॥ अभीप्सितार्थसिद्ध्यर्थं पूजितो यः सुरासुरैः । सर्वविघ्नहर-
स्मै गणाधिपतये नमः ॥ सर्वमङ्गलमाङ्गल्ये शिवे सर्वार्थसाधिके ।
ण्ये त्र्यम्बके गौरि नारायणि नमोऽस्तु ते ॥सर्वदा सर्वकार्येषु नास्ति
षाममङ्गलम् । येषां हृदिस्थो भगवान्मङ्गलायतनं हरिः ॥ तदेव-
 सुदिनं तदेव ताराबलं चन्द्रबलं तदेव । विद्याबलं दैवबलं त-
लक्ष्मीपते तेऽङ्घ्रियुगं स्मरामि ॥ लाभस्तेषां जयस्तेषां कुतस्तेषां
जयः । येषामिन्दीवरश्यामो हृदयस्थो जनार्दनः ॥ यत्र योगी-
 कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः । तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीति-
र्मम ॥ सर्वेष्वारम्भकार्येषु त्रयस्त्रिभुवनेश्वराः । देवा दिशन्तु नः

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सिद्धिं ब्रह्मेशानजनार्दनाः ॥ विनायकं गुरुं भानुं ब्रह्मविष्णु
श्वरान् । सरस्वतीं प्रणम्यादौ सर्वकार्यार्थसिद्धये ॥ '[१]सङ्कल्पः'
विष्णुर्विष्णुर्विष्णुः श्रीमद्भगवतो महापुरुषस्य विष्णोराज्ञया प्र
र्त्तमानस्य अद्य ब्रह्मणः द्वितीये परार्धे श्रीश्वेतवाराहकल्पे वैव
मन्वन्तरे अष्टाविंशतितमे कलियुगे कलिप्रथमचरणे भारतवर्षे (भ
तखण्डे) जम्बुद्वीपे रामक्षेत्रे परशुरामाश्रमे दण्डकारण्यदेशे श्री
दावर्याः पश्चिमदिग्भागे श्रीमल्लवणाब्धेरुत्तरे तीरे श्रीशालिवा
शाके बौद्धावतारे अस्मिन्वर्तमाने अमुकनामसंवत्सरे अमुका
अमुकर्तौ अमुकमासे अमुकपक्षे अमुकवासरे अमुकतिथौ अमु
क्षत्रे अमुकराशिस्थिते चन्द्रे अमुकराशिस्थिते श्रीसूर्ये अमुकराशि
देवगुरौ शेषेषु ग्रहेषु यथायथराशिस्थानस्थितेषु सत्सु एवंगु
शेषेण विशिष्टायां शुभपुण्यतिथौ ममाऽत्मनः श्रुतिस्मृतिपुरा
क्तफलप्राप्त्यर्थं [मम ऐश्वर्याभिवृद्ध्यर्थम् । अप्राप्तलक्ष्मीप्राप्त्यर्थम् । प्रा
क्ष्म्याश्चिरकालसंरक्षणार्थम् । सकलमनईप्सितकामनासंसिद्ध्यर्थम् । लोके
भायां राजद्वारे वा सर्वत्र यशोविजयलाभादिप्राप्त्यर्थम् । इह जन्मनि ज
न्तरे वा सकलदुरितोपशमनार्थं ॥ तथा मम सभार्यस्य सपुत्रस्य सबान्ध
अखिलकुटुम्बसहितस्य सपशोः समस्तभयव्याधिजरापीडामृत्युपरिहा
आयुरारोग्यैश्वर्याभिवृद्ध्यर्थम् । तथा मम जन्मराशेरखिलकुटुम्बस्य वा
राशेः सकाशाद्ये केचिद्विरुद्धचतुर्थाष्टमद्वादशस्थानस्थितक्रूरग्रहास्तैः
सूचयिष्यमाणं च यत्सर्वारिष्टं तद्विनाशद्वारा एकादशस्थानस्थितव
फलप्राप्त्यर्थम् । पुत्रपौत्रादिसन्ततेरविच्छिन्नवृद्ध्यर्थम् । आदित्यादिनव
कूलतासिद्ध्यर्थम् । तथा इन्द्रादिदशदिक्पालप्रसन्नतासिद्ध्यर्थम् । आधि
काऽधिभौतिकाऽध्यात्मिकत्रिविधतापोपशमनार्थम् । धर्मार्थकाममोक्ष
प्त्यर्थं च] ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताप्रीत्यर्थं य
नेन यथामिलितोपचारद्रव्यैः पुरुषसूक्तेन ध्याना[२]ऽऽवाहनादि षो
पचारैः पूजनमहं करिष्ये ॥ तत्रादौ ([३]षडङ्गन्यासपूर्वकं पुरु

(१) अयं सङ्कल्पः देशविशेषेण ग्राह्यः ॥ (२) एतत् ध्यानावाहनन्यासादि
कृतमस्ति । विशेषस्तु शिवविष्ण्वम्बादिदैवतोपयोगी यथायथा ग्राह्यध्यानावाहन
सन्ति ते च यथाविधि पठनीया इति ॥ (३) 'षडङ्गन्यासाः' तथा 'षो
ङ्गन्यासाः' अनुक्रमेण (११०) तथा (११२) पृष्ठे द्रष्टव्याः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

षोडशाङ्गन्यासपूर्वकं वा) कलशादिपूजनं च करिष्ये ॥ '(१)कलशपूजनम्' तत्रादौ—'कलशाऽऽवाहनम्'—(सर्वे समुद्राः सरितस्तीर्थानि जलदा नदाः । आयान्तु देवपूजार्थं दुरितक्षयकारकाः । कलशस्य मुखे विष्णुः कण्ठे रुद्रः समाश्रितः । मूले तत्र स्थितो ब्रह्मा मध्ये मातृगणाः स्मृताः । कुक्षौ तु सागराः सर्वे सप्तद्वीपा वसुन्धरा । ऋग्वेदोऽथ यजुर्वेदः सामवेदो ह्यथर्वणः । अङ्गैश्च सहिताः सर्वे कलशं तु समाश्रिताः ॥)—ततो—'वरुणाऽऽवाहनम्'—ॐ तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदा शास्ते यजमानो हविर्भिः । अहेडमानो वरुणेह बोध्युरुशꣳस मा नऽआयुः प्रमोषीः । ३ ४९/१८ ॥ (अस्मिन्कलशे वरुणं साङ्गं सपरिवारं सायुधं सशक्तिकमावाहयामि ॥) ततः—'कलशप्रार्थना'—देवदानवसंवादे मथ्यमाने महोदधौ । उत्पन्नोऽसि सदा कुम्भ विधृतो विष्णुना स्वयम् । त्वत्तोये सर्वतीर्थानि देवाः सर्वे त्वयि स्थिताः । त्वयि तिष्ठन्ति भूतानि त्वयि प्राणाः प्रतिष्ठिताः । शिवः स्वयं त्वमेवाऽसि विष्णुस्त्वं च प्रजापतिः । आदित्या वसवो रुद्रा विश्वेदेवाः सपैतृकाः । त्वयि तिष्ठन्ति सर्वेपि यतः कामफलप्रदाः । त्वत्प्रसादादिमां पूजां कर्तुमीहे जलोद्भव । सान्निध्यं कुरु मे देव प्रसन्नो भव सर्वदा । प्रसन्नो भव । वरदो भव ॥—ॐ भूर्भुवःस्वःकलशस्थवरुणाय नमः आवाहयामि सर्वोपचारार्थे गन्धाक्षतपुष्पाणि समर्पयामि । नमस्करोमि ॥ अनन्तरं कलशोदकेन पूजाद्रव्याणि तथाऽऽत्मानं च 'अपवित्र' 'आपोहिष्ठा' इत्यादिमन्त्रेण वा सम्प्रोक्ष्य यथा—अपवित्रः पवित्रो वा सर्वावस्थां गतोऽपि वा । यः स्मरेत्पुण्डरीकाक्षं स बाह्याभ्यन्तरः शुचिः ॥ ॐ आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता नऽऊर्ज्जे दधातन । महेरणाय चक्षसे । ५ १४/३६ ॥ यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः । उशतीरिव मातरः । ६ १५/३६ ॥ तस्माऽअरं गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ । आपो जनयथा च नः । ७ १६/३६ ॥ पश्चात्क-

(१) तत्रादौ कलशे जलं सम्पूर्य देवता आवाहयेत् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

लशमुद्रां प्रदर्श्य ॥ 'शङ्खपूजनम्'—(शङ्खादौ चन्द्रदैवत्यं कुक्षौ व
देवता । पृष्ठे प्रजापतिश्चैव अग्रे गङ्गा सरस्वती । त्रैलोक्ये यानि तीर्था
वासुदेवस्य चाज्ञया । शङ्खे तिष्ठंति विप्रेन्द्र तस्माच्छङ्खं प्रपूजयेत् । त्वं
सागरोत्पन्नो विष्णुना विधृतः करे । निर्मितः सर्वदेवैश्च पाञ्चजन्य नमो
ते । पाञ्चजन्याय विद्महे पावमानाय धीमहि । तन्नः शङ्खः प्रचोदयात् ॥)
ॐ अ॒ग्निर्ऋषिः॒ पव॑मानः॒ पाञ्च॑जन्यः॒ पु॒रोहि॑तः । तम्
महे महागयम् * * । ८।२६ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः शङ्खस्थदे
तायै नम आवाहयामि सर्वोपचारार्थे गन्धपुष्पाणि समर्पया
नमस्करोमि । शङ्खमुद्रां प्रदर्श्य ॥ 'घण्टापूजनम्'—(आगमार्थं तु देवा
गमनार्थं तु रक्षसाम् । घण्टानादं प्रकुर्वीत पश्चाद् घण्टां प्रपूजयेत्)
ॐ सु॒प॒र्णो॑सि । ग॒रुत्त्मांस्त्रि॒वृत्ते॒ शिरो॑ गायत्रञ्चक्षु॑र्बृ
द्रथन्त॒रे प॒क्षौ । स्तोम॑ऽआ॒त्त्मा छन्दा॒ᳬस्यङ्गा॑नि॒ यजू
षि॒नाम॑ । साम॑ ते त॒नूर्वा॑मदे॒व्यं य॑ज्ञाय॒ज्ञियम्पुच्छ॒न्नि
ष्ण्याः॒ श॒फाः ॥ सु॒प॒र्णो॑सि ग॒रुत्त्मा॒न्दिवं॑ गच्छ॒ स्वः॑ प
त । १२।४ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः घण्टास्थाय गरुडाय नमः आवाहयामि
सर्वोपचारार्थे गन्धपुष्पाणि समर्पयामि नमस्करोमि । घण्टामुद्रां
दर्श्य ॥ [अथ 'क्षेपकम्'—ततो—'दीपपूजनम्'—(भक्त्या दीपं प्रयच्छा
मि देवाय परमात्मने । त्राहि मां निरयाद्घोराद्दीपज्योतिर्नमोऽस्तु ते ॥]
ॐ अ॒ग्निर्ज्ज्योति॒र्ज्ज्योति॑र॒ग्निः॒ स्वाहा॒ सूर्यो॒ ज्यो
ति॒र्ज्ज्योतिः॒ सूर्यः॒ स्वाहा॑ अ॒ग्निर्व॒र्च्चो॒ ज्योति॒र्व॑र्च्चः
स्वाहा॒ सूर्यो॒ व॒र्च्चो॒ ज्योति॒र्व॑र्च्चः॒ स्वाहा॑ । ज्योतिः॒ सूर्यः
सूर्यो॒ ज्योतिः॒ स्वाहा॑ । १०।३ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः दीपस्थदे
तायै नम आवाहयामि सर्वोपचारार्थे गन्धाक्षतपुष्पाणि स
र्पयामि नमस्करोमि ॥ 'पञ्चायतनध्यानम्'—तत्रादौ—'गणप
ध्यानम्'—श्वेताङ्गं श्वेतवस्त्रं सितकुसुमगणैः पूजितं श्वेतग
क्षीराब्धौ रत्नदीपैः सुरनरतिलकं रत्नसिंहासनस्थम् । दोर्भिः पाशाङ्कु

(१) 'कलशमुद्राः' (५१) पृष्ठे द्रष्टव्याः॥ (२) शङ्खे जलपूरणानन्तरं ब्रूयात् । (३)
'शङ्खमुद्राः' (५२) पृष्ठे द्रष्टव्याः ॥ (४) 'घण्टामुद्राः' (५२) पृष्ठे द्रष्टव्याः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

जाभयवरमनसं चन्द्रमौलिं त्रिनेत्रं ध्यायेच्छान्त्यर्थमीशं गणपतिममलं श्रीसमेतं प्रसन्नम् ॥)—ॐ नमो गणेभ्यो । गणपतिभ्यश्च वो नमो नमो व्व्रातेभ्यो व्व्रातपतिभ्यश्च वो नमो नमो गृत्सेभ्यो गृत्सपतिभ्यश्च वो नमो नमो व्विरूपेभ्यो व्विश्वरूपेभ्यश्च वो नमो नमः सेनाभ्यः । ११ २५/१६ ॥ 'देवीध्यानम्'—(नमो देव्यै महादेव्यै शिवायै सततं नमः । नमः प्रकृत्यै भद्रायै नियताः प्रणताः स्म ताम् ॥)—ॐ मनसः काममाकूतिं व्वाचः सत्यमशीय । पशूनाᳬं रूपमन्नस्य रसो यशः श्रीः श्रयतां मयि स्वाहा । १२ ४/३९ ॥ 'विष्णुध्यानम्'—(शान्ताकारं भुजगशयनं पद्मनाभं सुरेशं विश्वाधारं गगनसदृशं मेघवर्णं शुभाङ्गम् । लक्ष्मीकान्तं कमलनयनं योगिभिर्ध्यानगम्यं वन्दे विष्णुं भवभयहरं सर्वलोकैकनाथम् ॥)—ॐ व्विष्णो रराटमसि व्विष्णोः श्नप्त्रे स्थो व्विष्णोः स्यूरसि व्विष्णोर्ध्रुवोसि । वैष्णवमसि व्विष्णवे त्वा । १३ २१/५ ॥ 'शिवध्यानम्'—(ध्यायेन्नित्यं महेशं रजतगिरिनिभं चारुचन्द्रावतंसं रत्नाकल्पोज्ज्वलाङ्गं परशुमृगवराभीतिहस्तं प्रसन्नम् । पद्मासीनं समन्तात्स्तुतममरगणैर्व्याघ्रकृत्तिं वसानं विश्वाद्यं विश्ववन्द्यं निखिलभयहरं पञ्चवक्त्रं त्रिनेत्रम् ॥)—ॐ नमस्ते रुद्र मन्यव उतो त इषवे नमः । बाहुभ्यामुत ते नमः । १४ १/१६ ॥ 'सूर्यध्यानम्'—ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्ती नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः । केयूरवान्मकरकुण्डलवान्किरीटी हारी हिरण्मयवपुर्धृतशङ्खचक्रः ॥)—ॐ सूर्यो रश्मिर्हरिकेशः पुरस्तात्सविता ज्योतिरुदयाँ२ ॥ अजस्रम् । तस्य पूषा प्रसवे याति व्विद्वान्सम्पश्यन्विश्वा भुवनानि गोपाः । १५ ५८/१७ ॥ 'पञ्चायतनदेवताऽऽवाहनम्'—तत्र 'गणपतेरावाहनम्'—(आवाहयेत्तं गणराजदेवं रक्तोत्पलाभासमशेषवन्द्यम् । विघ्नान्तकं विघ्नहरं गणेशं भजामि रौद्रं सहितं च सिद्ध्या ॥)—ॐ गणानान्त्वा । गणपतिᳬं हवामहे प्प्रियाणान्त्वा प्प्रियपतिᳬं हवामहे निधीनान्त्वा नि-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

धिपतिᳯहवामहे व्वसो मम । आहमजानि गर्ब्भधमा
त्वमजासि गर्ब्भधम् । १६ $\frac{१९}{२३}$ ॥ 'देव्या आवाहनम्'—(श्या
माङ्गीं शशिशेखरां निजकरैर्दानं च रक्तोत्पलं रत्नाढ्यं कलशं परं भयह
सम्बिभ्रतीं शाश्वतीम् । मुक्ताहारलसत्पयोधरनतां नेत्रत्रयोल्लासिनीमाव
हेत्सुरपूजितां हरवधूं रक्तारविन्दस्थिताम् ॥)—ॐ * अम्बेऽअम्बि
केऽम्बालिके नमा नयति कश्च न । स संस्त्यश्श्वकः सु
भद्रिकाङ्काम्पीलवासिनीम् । १७ $\frac{१८}{२३}$ ॥ 'विष्णोरावाहनम्'
(आवाहयेत्तं गरुडोपरि स्थितं रमार्धदेहं सुरराजवन्दितम् । कंसान्तकं च
क्रगदाब्जहस्तं भजामि देवं वसुदेवसूनुम् ॥)—ॐ इदं व्विष्णुर्विचक्र
त्रेधा निदधे पदम् । स मूढमस्य पाᳯसुरे स्वाहा । १८
'शिवस्यावाहनम्'—(एह्येहि गौरीश पिनाकपाणे शशाङ्कमौले वृषभा
धिरूढ । देवाधिदेवेश महेश नित्यं गृहाण पूजां भगवन्नमस्ते ॥) । ॐ
नमः शम्भवाय । च मयो भवाय च नमः शङ्कराय च
मयस्कराय च नमः शिवाय च शिवतराय च । १९ $\frac{४१}{१६}$
'सूर्यावाहनम्'-(आवाहयेत्तं द्विभुजं दिनेशं सप्ताश्ववाहं द्युमणिं ग्रहेशम्
सिन्दूरवर्णप्रतिमावभासं भजामि सूर्यं कुलवृद्धिहेतोः)—ॐ आकृष्णे
रजसा वर्त्तमानो निवेशयन्नमृतम्मर्त्यञ्च । हिरण्ययेन
सविता रथेनादेवो याति भुवनानि पश्यन् । २० $\frac{४३}{३३}$
[ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः आवाह
समर्पयामि ॥ इति क्षेपकम्]॥ 'आवाहनम्'—आगच्छ भगवन्दे
स्थाने चात्र स्थिरो भव । यावत्पूजां करिष्यामि तावत्त्वं सन्निधो भव)
ॐ सहस्रशीर्षा पुरुषः । सहस्राक्षः सहस्रपात् । सभू
मिᳯसर्वतस्पृत्वात्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् । २१ $\frac{१}{३१}$ ॥ ॐ
भूर्भुवः स्वः श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः आवाहनपूर्व
ध्यानं समर्पयामि ॥ 'आसनम्'—(रम्यं सुशोभनं दिव्यं सर्वसौख्यक
शुभम् । आसनं च मया दत्तं गृहाण परमेश्वर ॥)—ॐ पुरुषऽएवेद

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यम् । उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनाति रोहति । २२ $\frac{२}{३१}$ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः आसनं समर्पयामि ॥ 'पाद्यम्'—(उष्णोदकं निर्मलं च सर्वसौगन्ध्यसंयुतम् । पादप्रक्षालनार्थाय दत्तं ते प्रतिगृह्यताम् ॥)—ॐ एतावानस्य । महिमा तो ज्यायाँश्च पूरुषः । पादोऽस्य विश्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतन्दिवि । २३ $\frac{३}{३१}$ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः पाद्यं समर्पयामि ॥ 'अर्घ्यम्'—अर्घ्यं गृहाण देवश गन्धपुष्पाक्षतैः सह । करुणाकर मे देव गृहाणार्घ्यं नमोऽस्तु ते ॥)—ॐ त्रिपादूर्ध्वऽउदैत्पुरुषः पादोऽस्येहा भवत्पुनः । ततो विष्वङ्क्रामत्साशनानशनेऽअभि । २४ $\frac{४}{३१}$ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः अर्घ्यं समर्पयामि ॥ 'आचमनम्'—(सर्वतीर्थसमायुक्तं सुगन्धि निर्मलं जलम् । आचम्यतां मया दत्तं गृहीत्वा परमेश्वर ॥)—ॐ ततो विराडजायत विराजोऽअधिपूरुषः । स जातोऽअत्यरिच्यत पश्चाद्भूमिमथो पुरः । २५ $\frac{५}{३१}$ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः आचमनीयं समर्पयामि ॥ 'स्नानम्'—(गङ्गासरस्वतीरेवापयोष्णीनर्मदाजलैः । स्नापितोऽसि मया देव तथा शान्तिं कुरुष्व मे ॥)—ॐ तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः सम्भृतम्पृषदाज्यम् । पशूँस्ताँश्चक्रे वायव्यानारण्याग्राम्याश्च ये । २६ $\frac{६}{३१}$ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः स्नानं समर्पयामि ॥ [अथ 'क्षेपकम्'—'पञ्चामृतस्नानम्'—(एकमन्त्रेण पञ्चामृतस्नानम्)—(पयो दधि घृतं चैव मधु च शर्करायुतम् । पञ्चामृतं मयानीतं स्नानार्थं प्रतिगृह्यताम् ॥)—ॐ पञ्चनद्यः सरस्वतीमपियन्ति स स्रोतसः । सरस्वती तु पञ्चधा सो देशे भवत्सरित् । २७ $\frac{११}{३४}$ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः पञ्चामृतस्नानं समर्पयामि ॥ पञ्चामृतस्नानान्ते शुद्धोदकस्नानं समर्पयामि । शुद्धोदकस्नानान्ते आचम-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नीयं समर्पयामि ॥अथवा 'पृथग्मन्त्रेण पञ्चामृतस्नानम्'—तत्र—'पयःस्नानम्'—(कामधेनुसमुत्पन्नं सर्वेषां जीवनं परम्। पावनं यज्ञहेतुश्च पयः स्नानार्थमर्पितम् ॥)—ॐ पयः पृथिव्याम्पयऽओषधीषु पयो दिव्यन्तरिक्षे पयोधाः। पयस्वतीः प्रदिशः सन्तु मह्यम् ।२८ ३६/१२। ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः पयःस्नानं समर्पयामि । पयःस्नानान्ते शुद्धोदकस्नानं समर्पयामि । शुद्धोदकस्नानान्ते आचमनीयं समर्पयामि ॥ 'दधिस्नानम्'—(पयसस्तु समुद्भूतं मधुराम्लं शशिप्रभम्। दध्यानीतं मया देव स्नानार्थं प्रतिगृह्यताम्॥ ॐ दधिक्राव्णोऽअकारिषञ्जिष्णोरश्वस्य वाजिनः। सुरभिनो मुखाकरत्प्रणऽआयूंषि तारिषत् ।२९ ३२/२३ । ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः दधिस्नानं समर्पयामि । दधिस्नानान्ते शुद्धोदकस्नानं समर्पयामि । शुद्धोदकस्नानान्ते आचमनीयं समर्पयामि ॥ 'घृतस्नानम्'—(नवनीतसमुत्पन्नं सर्वसन्तोषकारकम् । घृतं तुभ्यं प्रदास्यामि स्नानार्थं प्रतिगृह्यताम् ॥)—ॐ घृतम्मिमिक्षे । घृतमस्य योनिर्घृते श्रितो घृतम्वस्य धाम । अनुष्वधमावह मादयस्व स्वाहा कृतं वृषभ वक्षि हव्यम् । ३० ८८/१७ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः घृतस्नानं समर्पयामि । घृतस्नानान्ते शुद्धोदकस्नानं समर्पयामि । शुद्धोदकस्नानान्ते आचमनीयं समर्पयामि ॥ 'मधुस्नानम्'—(तरुपुष्पसमुद्भूतं सुस्वादु मधुरं मधु । तेजःपुष्टिकरं दिव्यं स्नानार्थं प्रतिगृह्यताम् ॥)—ॐ मधुवाताऽऋतायते मधुक्षरन्ति सिन्धवः । माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः । ३१ २७/१३ । मधुनक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिवं रजः । मधुद्यौरस्तु नः पिता । ३२ २८/१३ ॥ मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमाँ२ऽअस्तु सूर्यः । माध्वीर्गावो भवन्तु नः । ३३ २९/१३ । ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः मधुस्नानं सम-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

र्पयामि । मधुस्नानान्ते शुद्धोदकस्नानं समर्पयामि । शुद्धोदकस्नानान्ते आचमनीयं समर्पयामि ॥ 'शर्करास्नानम्'—(इक्षुसारसमुद्भूता शर्करा पुष्टिकारिका । मलापहारिका दिव्या स्नानार्थं प्रतिगृह्यताम् ॥)—ॐ अपाᳬंरसमुद्वयसᳬं सूर्य्ये सन्तᳬं समाहितम् । अपाᳬंरसस्य यो रसस्तं वो गृह्णाम्म्युत्तममुपयाम गृहीतोसीन्द्राय त्वा जुष्टङ्गृह्णाम्म्येष ते योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टतमम् । ३४$\frac{३}{९}$ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः शर्करास्नानं समर्पयामि । शर्करास्नानान्ते शुद्धोदकस्नानं समर्पयामि । शुद्धोदकस्नानान्ते आचमनीयं समर्पयामि ॥ 'षष्ठं गन्धोदकस्नानम्'—(मलयाचलसम्भूतं चन्दनागरुसम्भवम् । चन्दनं देवदेवेश स्नानार्थं प्रतिगृह्यताम् ॥)—ॐ गन्धद्वारां दुराधर्षां नित्यपुष्टां करीषिणीम् ॥ ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिहोपह्वये श्रियम् ॥३५॥ (लक्ष्मीसूक्तमन्त्रः) ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः षष्ठं गन्धोदकस्नानं समर्पयामि ॥ षष्ठगन्धोदकस्नानान्ते शुद्धोदकस्नानं समर्पयामि । शुद्धोदकस्नानान्ते आचमनीयं समर्पयामि ॥ 'उद्वर्तनस्नानम्'—(नानासुगन्धिद्रव्यं च चन्दनं रजनीयुतम् । उद्वर्तनं मया दत्तं स्नानार्थं प्रतिगृह्यताम् ॥)—ॐ अᳬंशुना ते । अᳬंशुः पृच्यताम्परुषापरुः । गन्धस्ते सोममवतु मदाय रसोऽअच्युतः । ३२$\frac{२७}{२०}$ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः उद्वर्तनस्नानं समर्पयामि ॥ उद्वर्तनस्नानान्ते शुद्धोदकस्नानं समर्पयामि । शुद्धोदकस्नानान्ते आचमनं समर्पयामि । 'विशेषम्'—ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः पञ्चामृतादिस्नानान्ते शुद्धोदकस्नानं समर्पयामि । शुद्धोदकस्नानान्ते आचमनीयं समर्पयामि ॥ ततः—'पञ्चामृतादिस्नानाङ्गपूजा'—ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः वस्त्रोपवस्त्रार्थे अक्षतान् समर्पयामि । यज्ञोपवीतार्थेऽक्षतान् समर्पयामि । गन्धं समर्पयामि । नानापरिमलसौभाग्यद्रव्याणि समर्पयामि । यथा ऋतुकालोद्भवपुष्पाणि समर्पयामि ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

धूपं दर्शयामि । दीपं दर्शयामि । 'शर्करोपहारनैवेद्यम्'—ॐ प्राणा स्वाहा । ॐ अपानाय स्वाहा । ॐ व्यानाय स्वाहा । ॐ समाना स्वाहा । ॐ उदानाय स्वाहा । नैवेद्यं समर्पयामि । नैवेद्यान्ते हस्तप्रक्षाल मुखप्रक्षालनं च समर्पयामि । करोद्वर्तनार्थे चन्दनं समर्पयामि । मुखवासा पूगीफलताम्बूलं समर्पयामि । हिरण्यमुद्रादक्षिणां समर्पयामि । कर्पू आरार्तिक्यं दर्शयामि । प्रदक्षिणाः समर्पयामि । मन्त्रपुष्पयुक्तनमस्का समर्पयामि । 'विशेषार्घ्यः'—रक्ष रक्ष गणाध्यक्ष रक्ष त्रैलोक्यर क्षक । भक्तानामभयं कर्ता त्राता भव भवार्णवात् । वरद त्वं वरं देहि वाञ्छितं वाञ्छितार्थद । अनेन सफलार्घ्येण फलदोऽस्तु सदा मम ॥ प्रा र्थनां समर्पयामि ॥ 'अर्पणम्'—अनेन पञ्चामृतादिस्नानाङ्गभूतपूजा कृतेन ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताः प्रीयंतां न मम ॥ (नि र्माल्यं विसृज्य । पुनश्च पञ्चायतनदेवताभ्यो गन्धाक्षतपुष्पाणि समर्प्य ॥

ततः—'अभिषेकः'(१) कार्यः । स च यथा—हरिः ॐ—ॐ सह
स्रशीर्षा० । ३३ १/३१ ॥ पुरुषऽए । ३४ २/३१ ॥ एतावान०
३५ ३/३१ ॥ त्रिपादूर्ध्वऽ० । ३६ ४/३१ ॥ ततो विराड०
३७ ५/३१ ॥ तस्माद्यज्ञात्स० । ३८ ६/३१ ॥ तस्माद्यज्ञात्सर्व
हुतऽऋचः सामानि जज्ञिरे । छन्दाᳬसि जज्ञिरे त
स्माद्यजुस्तस्मादजायत । ३९ ७/३१ ॥ तस्मादश्वाऽअ
जायन्त ये के चोभयादतः । गावो ह जज्ञिरे तस्मा
त्तस्माज्जाताऽअजावयः । ४० ८/३१ ॥ तं यज्ञम्बर्हिषि
प्रौक्षन्पुरुषञ्जातमग्रतः । तेन देवाऽअयजन्त साध्या
ऽऋषयश्च ये । ४१ ९/३१ ॥ यत्पुरुषं व्यदधुः कतिधा व्यक
ल्पयन् । मुखङ्किमस्यासीत्किम्बाहू किमूरूपादाऽउ
च्येते । ४२ १०/३१ ॥ ब्राह्मणोस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः
कृतः । ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्याᳬशूद्रोऽअजायत

(१) पश्चात् स्नापनधारापात्राय गन्धाक्षतपुष्पं समर्प्य । तदनन्तरमभिषेका देवानां गन्धाक्षतपुष्पाणि समर्पयेत् । शालिग्रामोपरि आसनार्थे पूजार्थे च तुलसीद तद्वत्समर्प्य । शम्भोरासनार्थे च विल्वपत्रं समर्पयेत् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

४३ ११/३१ ॥ चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्य्योऽअजायत । श्रोत्राद्वायुश्च प्राणश्च मुखादग्निरजायत । ४४ १२/३१ ॥ नाभ्याऽआसीदन्तरिक्षꣳ शीर्ष्णो द्यौः समवर्त्तत । पद्भ्याम्भूमिर्दिशः श्रोत्रात्तथा लोकाँ२ ॥ ऽअकल्पयन् । ४५ १२/३१ ॥ यत्पुरुषेण हविषा देवा यज्ञमतन्वत । वसन्तोस्यासीदाज्यङ्ग्रीष्मऽइध्मः शरद्धविः । ४६ १३/३१ ॥ सप्तास्यासन्परिधयस्त्रिः सप्त समिधः कृताः । देवा यद्यज्ञन्तन्वानाऽअबध्नन्पुरुषम्पशुम् । ४७ १५/३१ ॥ यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्म्माणि प्रथमान्यासन् । ते हनाकम्महिमानः सचन्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः । ४८ १६/३१ ॥ अत्रावसरे शङ्खपूरितोदकेन—ॐ इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् । स मूढमस्य पाꣳसुरे स्वाहा । ४९ १५/५ ॥ इति मन्त्रेण शालिग्रामं स्नापयेत् ॥ पश्चात् स्नापनधारापात्रोदकेन पञ्चायतनदेवतानां 'शान्त्याभिषेकं' कुर्यात् ॥ स च यथा—ॐ द्यौः शान्तिरन्तरिक्षꣳ शान्तिः पृथिवी शान्तिरापः शान्तिरोषधयः शान्तिः । वनस्पतयः शान्तिर्विश्वेदेवाः । शान्तिर्ब्रह्म शान्तिः सर्वꣳ शान्तिः शान्तिरेव शान्तिः सा मा शान्तिरेधि । ५० १७/३६ ॥ यतो यतः समीहसे ततो नोऽअभयङ्कुरु । शन्नः कुरु प्रजाभ्यो भयन्नः पशुभ्यः । ५१ २२/३६ । ॐ सर्वेषां वाऽएष वेदानाꣳ रसो यत्साम सर्वेषामेवैनमेतद्वेदानाꣳ रसेनाभिषिञ्चति । ५१ (ब्राह्मणमन्त्रः) ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः सुशान्तिर्भवतु । सर्वारिष्टशान्तिर्भवतु । ॐ अमृताभिषेकोऽस्तु ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः अभिषेकं समर्पयामि ॥ इति क्षेपकम् ॥] पश्चात् 'देवतीर्थं' धृत्वा । ततो 'देवायाचमनम्'—ॐ केश-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वाय नमः स्वाहा । ॐ नारायणाय नमः स्वाहा । ॐ माधवाय नमः स्वाहा-इत्याचमनं समर्पयेत् ॥ 'हस्तप्रक्षालनम्'—ॐ गोविन्दाय[१] नमः ॥ 'वस्त्रम्'—(सर्वभूषाधिके सौम्ये लोक-लज्जानिवारणे । मयोपपादिते तुभ्यं वाससी प्रतिगृह्यताम् ॥)—तस्म्मांद्यज्ञात्त्संब्भृहुतऽऋचुऽसा० । ५२ $\frac{२}{३१}$ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः वस्त्रं (वस्त्राऽभावेऽक्षतान्) समर्पयामि ॥ 'यज्ञोपवीतम्'—(नवभिस्तन्तुभिर्युक्तं त्रिगुणं देवतामयम् । उपवीतं चोत्तरीयं गृहाण परमेश्वर ॥)—ॐ तस्मादश्श्वाऽअ० । ५३ $\frac{८}{३१}$ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः यज्ञोपवीतं (यज्ञोपवीताऽभावेऽक्षतान्) समर्पयामि ॥ 'गन्धम्'[२]—ॐ (श्रीखण्डं चन्दनं दिव्यं गन्धाढ्यं सुमनोहरम् । विलेपनं सुरश्रेष्ठ चन्दनं प्रतिगृह्यताम् ॥)—ॐ तं यज्ञम्ब० । ५४ $\frac{९}{३१}$ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः गन्धं (अक्षतासहितं[३] च) समर्पयामि ॥ [अथ 'क्षेपकम्'—'अक्षताः'—(अक्षताश्च सुरश्रेष्ठ कुङ्कुमाक्ताः सुशोभिताः । मया निवेदिता भक्त्या गृहाण परमेश्वर) ॐ अक्षन्नमीमदन्तह्यव प्प्रियाऽअंधूषत । अस्तोषत स्वभानवो व्विप्प्रा नविष्ठयामती यो जान्विन्द्रते हरी । ५५ $\frac{५१}{२}$ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः अक्षतान्समर्पयामि ॥ इति क्षेपकम्]॥ 'पुष्पाणि'—(माल्यादीनि सुगन्धीनि मालत्यादीनि वै प्रभो । मयानीतानि पुष्पाणि गृहाण परमेश्वर ॥) ॐ यत्पुरुषं० ॥ ५६ $\frac{१०}{३१}$ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः । श्रीअमुकपञ्चायतन-देवताभ्यो नमः पुष्पाणि (सौभाग्यद्रव्यसहितं च) समर्पयामि ॥ [अथ 'क्षेपकम्'—'गृहवास्तुपुरुषपूजनम्'—पूजितोऽसि मया वास्तो होमा-द्यैरर्चनैः शुभैः । प्रसीद पाहि देवेश देहि मे गृहजं सुखम् ॥ ॐ वास्तोष्पते प्रतिजानीह्यस्मान्स्वावेशो अनमीवो भवा नः । यत्त्वे महे

(१) पश्चाद्देवान्वस्त्रेण प्रमृज्य । तदनन्तरं देवान् गन्धानुलेपनपूर्वकं स्वस्वस्थाने स्थापयित्वा । शालिग्रामस्यासनार्थं तुलसीदलं । शिवस्य बिल्वपत्रं च दद्यात् ॥ (२) देवेभ्यः गन्धं सौभाग्यद्रव्यादीनि अनामिकाङ्गुष्ठेन अर्पयेत् ॥ (३)—विष्णवे तण्डुलादि 'अक्षताः' अर्पणं नोक्तम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रतितन्नो जुषस्व शन्नो भव द्विपदे शञ्चतुष्पदे । ५७ ॥ (सौत्रमन्त्रः)॥ ॐ भूर्भुवः स्वः गृहवास्तुपुरुषाय नमः गन्धाक्षतपुष्पाणि समर्पयामि नमस्करोमि ॥ गणेशाय 'दूर्वाङ्कुरार्पणम्'—(विष्णवादिसर्वदेवानां दूर्वे त्वं प्रीतिदा सदा । क्षीरसागरसम्भूते वंशवृद्धिकरी भव ॥)—ॐ काण्डात्काण्डात्प्ररोहन्ती । परुषःपरुषस्परि । एवा नो दूर्वे प्रतनु सहस्रेण शतेन च । ५८ २०/१३ ॥ 'सूर्याय पुष्पार्पणम्'—(भानो दिवाकरादित्य मार्तण्ड जगतां पते । अपांनिधे जगद्रक्ष भूतभावन भास्कर । प्रणतार्तिहरादित्य विश्वचिन्तामणे विभो । विष्णो हंसादिभूतेश पुष्पाणि प्रतिगृह्यताम् ॥)—ॐ सविता त्वा सवानाᳪं सुवतामग्निर्गृहपतीनाᳪं सोमो वनस्पतीनाम् । बृहस्पतिर्वाचऽइन्द्रो ज्यैष्ठ्याय रुद्रऽपशुभ्यो मित्रऽसत्यो वरुणो धर्मपतीनाम् । ५९ ३९/९ ॥ 'देव्यै पुष्पार्पणम्'—(सेवन्तिकाबकुलचम्पकपाटलाब्जैः पुन्नागजातिकरवीररसालपुष्पैः। विल्वप्रवालतुलसीदलमालतीभिस्त्वां पूजयामि जगदीश्वरि मे प्रसीद ॥)—ॐ श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यावहोरात्रे पार्श्वे नक्षत्राणि रूपमश्विनौ व्यात्तम् । इष्णन्निषाणामुम्मऽइषाण सर्वलोकम्मऽइषाण । ६० २२/३१ ॥ 'शंकराय विल्वपत्रार्पणम्'—(त्रिदलं त्रिगुणाकारं त्रिनेत्रं च त्रियायुधम् । त्रिजन्मपापसंहारमेकविल्वं शिवार्पणम् ॥)—ॐ शिवो भव । प्रजाभ्यो मानुषीभ्यस्त्वमङ्गिरः । मा द्यावापृथिवीऽअभिशोचीर्मान्तरिक्षम्मा वनस्पतीन् । ६१ ४५/११ ॥ 'विष्णवे तुलसीदलार्पणम्'—(तुलसी हेमरूपां च रत्नरूपां च मञ्जरीम् । भवमोक्षप्रदां तुभ्यमर्पयामि हरिप्रियाम् ॥)—ॐ विष्णोः कर्माणि । पश्यत यतो व्रतानि पस्पशे । इन्द्रस्य युज्यः सखा । ६२ ३३/१३ ॥ 'सौभाग्यद्रव्यम्' (हरिद्रां कुङ्कुमं चैव सिन्दूरकज्जलान्वितम् । सौभाग्यद्रव्यसंयुक्तं गृहाण परमेश्वरि ॥)—ॐ अहिरिव भोगैः पर्येति बा-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हृञ्जयायां हेतिम्परिबाधमानः । हस्तघ्नो विश्वां वयु-नानि विद्वान्पुमान्पुमांसम्परिपातु विश्वतः । ६३ $\frac{51}{21}$
ॐ भूर्भुवःस्वः श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः सौभाग्यद्रव्यां
समर्पयामि ॥ इति क्षेपकम् ॥] 'धूपम्'—(वनस्पतिरसोद्भूत
गन्धाढ्यो गन्ध उत्तमः । आघ्रेयः सर्वदेवानां धूपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥)-
ॐ ब्राह्मणो० । ६४ $\frac{11}{31}$ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीअमुकपञ्चा-
तनदेवताभ्यो नमः धूपं दर्शयामि ॥ 'घृतपूरितनीराजनदीपम्'
(आज्यं च वर्तिसंयुक्तं वह्निना योजितं मया । दीपं गृहाण देवेश त्रैलोक्य-
तिमिरापह ॥)—ॐ चन्द्रमा मनसो० । ६५ $\frac{12}{31}$ ॥ ॐ
र्भुवः स्वः श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः घृतपूरितनीराज-
दीपं दर्शयामि ॥ 'नैवेद्यम्'—(शर्कराघृतसंयुक्तं मधुरं स्वादु चोत्तमं
उपहारसमायुक्तं नैवेद्यं प्रतिगृह्यताम्)—ॐ नाभ्याऽआ० । ६६
॥ ॐ प्राणाय स्वाहा । ॐ अपानाय स्वाहा । ॐ व्यान
स्वाहा । ॐ उदानाय स्वाहा । ॐ समानाय स्वाहा ॥
भूर्भुवः स्वः श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः नैवेद्यं सम-
यामि ॥ नैवेद्यमध्ये 'पानीयम्'—(एलोशीरलवङ्गादिकर्पूर-
वासितम् । प्राशनार्थं कृतं तोयं गृहाण परमेश्वर ॥) उत्तरा-
शनं हस्तप्रक्षालनं मुखप्रक्षालनं आचमनीयं च समर्पयामि
करोद्वर्तनार्थे चन्दनं समर्पयामि ॥ 'मुखवासार्थे ताम्बूलम्'—(पू-
फलं महद्दिव्यं नागवल्लीदलैर्युतम् । एलाचूर्णादिसंयुक्तं ताम्बूलं प्र-
गृह्यताम् ॥)—ॐ यत्पुरुषेण० । ६७ $\frac{14}{31}$ ॥ ॐ भूर्भुवः
श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः ताम्बूलं समर्पयामि ॥ [
'क्षेपकम्'—'फलम्—(इदं फलं मया देव स्थापितं पुरतस्तव ।
मे सफलावाप्तिर्भवेज्जन्मनि जन्मनि)—ॐ याऽफलिनीर्याऽअ-
लाऽअपुष्पा याश्च पुष्पिणीः । बृहस्पति प्रसूता

(१) नित्यशः पूजासमये शर्कराखण्डखाद्यादि नैवेद्यं समर्पयेत् ॥ 'सोपस्
सिद्धान्ननैवेद्यार्पणकालः वैश्वदेवप्रयोगे द्रष्टव्यः ॥ (२) अनेनैव मन्त्रेण
दक्षिणां चार्पयेदिति गर्भितार्थः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्तानों मुञ्चन्त्वꣳहंसः । ६८ ८९/१२ ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः फलं समर्पयामि ॥ 'दक्षिणा'—(हिरण्यगर्भगर्भस्थं हेमबीजं विभावसोः । अनन्तपुण्यफलदमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥)—ॐ हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्ग्रे भूतस्य जातः पतिरेकऽआसीत् । सदाधार पृथिवीन्द्यामुतेमाङ्कस्म्मै देवाय हविषा विधेम । ६९ ४/१३ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः दक्षिणां समर्पयामि ॥ 'कर्पूरारार्तिक्यम्'—(कदलीगर्भसम्भूतं कर्पूरं च प्रदीपितम् । आरार्तिक्यमहं कुर्वे पश्य मे वरदो भव ॥)—ॐ इदꣳहविः प्प्रजननम्मेऽअस्तु दशवीरꣳसर्व्वगणꣳस्वस्तये । आत्मसनि प्प्रजासनि पशुसनि लोकसन्न्यभयसनि ॥ अग्निः प्प्रजाम्बहुलाम्मे करोत्त्वन्नम्पयो रेतोऽअस्म्मासु धत्त । ७० ४८/१९ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः कर्पूरारार्तिक्यं दर्शयामि ॥ इति क्षेपकम् ॥] 'प्रदक्षिणा'—(यानि कानि च पापानि जन्मान्तरकृतानि वै । तानि सर्वाणि नश्यन्तु प्रदक्षिणपदेपदे ॥)—ॐ सप्तास्यां० । ७१ १५/३१ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः आरार्तिक्यसहितां प्रदक्षिणां समर्पयामि ॥ 'मन्त्रपुष्पयुक्तो नमस्कारः'—(नानासुगन्धपुष्पाणि यथाकालोद्भवानि च । पुष्पाञ्जलिं मया दत्तं गृहाण परमेश्वर ॥)—ॐ यज्ञेन[1] यज्ञ० । ७१ १६/३१ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः मन्त्रपुष्पाञ्जलियुक्तं नमस्कारं समर्पयामि ॥ [अथ 'क्षेपकम्'—'पार्षद[2]पूजा.'—विष्वक्सेनोद्भवाक्रूरेत्यादि यथा यथा इष्टपञ्चायतनमुख्यदेवतानुसारेण गन्धाक्षतपुष्पैः सम्पूजनीयाः ॥ यथा—ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीअमुकपार्षदपूजापरिपूरणार्थे गन्धाक्षतपुष्पाणि समर्पयामि । नमस्करोमि ॥ 'विशेषार्घ्यः'—रक्ष रक्ष महादेव रक्ष त्रैलोक्यरक्षक । भक्तानामभयं कर्ता

(१) अनेनैव मन्त्रेण नमस्कारमर्पयेदिति गर्भितार्थः ॥ (२) 'पार्षदगणाः' (१०७) पृष्ठे द्रष्टव्याः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्राता भव भवार्णवात् ॥ वरद त्वं वरं देहि वाञ्छितं वाञ्छितार्थद
(एतेन मन्त्रेण पूगीफलहिरण्यगन्धाक्षतपुष्पैः संयुक्तजलेन अर्घ्यमेकं द
द्यात् ।) अनेन सफलार्घ्येण फलदोऽस्तु सदा मम ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः श्री
अमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः विशेषार्घ्यं समर्पयामि ॥ **प्रार्थना**—वि
घ्नेश्वराय वरदाय सुरप्रियाय लम्बोदराय सकलाय जगद्धिताय । नागान
नाय श्रुतियज्ञविभूषिताय गौरीसुताय **गणनाथ** नमो नमस्ते ॥ १ ।
भूत्यालेपनभूषितः प्रविलसन्नेत्राग्निदीपाङ्कुरः कण्ठे पन्नगपुष्पदामसुभग
गङ्गाजलैः पूरितः । ईषत्ताम्रजटाऽग्रपल्लवयुतो न्यस्तो जगन्मण्डपे शम्भुर्म
ङ्गलकुम्भतामुपगतो भूयात्सतां श्रेयसे । २ ॥ पुरारितनुभागिनी दुरित
सङ्घसंहारिणी भजन्मतिविवर्धिनी प्रबलदानवोन्मर्दिनी । तुषारगिरिनन्दिन
मुनिहृदन्तरालम्बिनी सदैव शुभवर्धिनी **हरनितम्बिनी** पातु वः । ३
कचकुचचुबुकाग्रे पाणिषु व्यापृतेषु प्रथमजलधिपुत्रीसङ्गमेऽनङ्गधाम्नि
ग्रथितनिबिडनीवीबन्धनिर्मोक्षणार्थं चतुरधिककराशः पातु **वश्चक्रपाणि**
॥ ४ ॥ यद्बिम्बमम्बरमणिर्यदपां प्रसूतिर्नक्तं निषिञ्चति यदग्निशिखा
भासः । ज्योत्स्ना निशासु हिमधाम्नि च यन्मयूखाः पूषा **पुराणपुरु**
स नमोऽस्तु तस्मै । ५ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताभ्य
नमः प्रार्थनां समर्पयामि ॥ (इयं प्रार्थना कृताकृतास्ति) ॥ **'क्षमापनम्'**
आवाहनं न जानामि न जानामि तवाऽर्चनम् । पूजां चैव न जानामि
क्षमस्व परमेश्वर ॥ अन्यथा शरणं नास्ति त्वमेव शरणं मम । तस्मात्का
रुण्यभावेन रक्षस्व परमेश्वर ॥ गतं पापं गतं दुःखं गतं दारिद्र्यमेव च
आगता सुखसम्पत्तिः पुण्याच्च तव दर्शनात् ॥ मन्त्रहीनं क्रियाहीनं भक्ति
हीनं सुरेश्वर । यत्पूजितं मया देव परिपूर्णं तदस्तु मे ॥ यदक्षरपदभ्र
मात्राहीनं च यद्भवेत् । तत्सर्वं क्षम्यतां देव प्रसीद परमेश्वर ॥ इ
क्षेपकम्]' **'अर्पणम्'**—अनेनावाहनासनपाद्यार्घ्याचमनीयस्नान
स्त्रोपवीतगन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यताम्बूलदक्षिणाप्रदक्षिणामन्त्रपुष्परू
षोडशोपचारैः अन्योपचारैश्च यथाज्ञानेन यथामिलितोपच
रद्रव्यैः कृतेन पूजनाख्यकर्मणा ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीअमुकपञ्चाय
नदेवताः प्रीयन्तां न मम ॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु ॥ य
स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु । न्यूनं सम्पूर्णतां याति स
वन्दे तमच्युतम् ॥ ॐ विष्णवे नमः ॥ **'शङ्खभ्रामणम्'**—शङ्ख

(१) पञ्चायतनदेवतानां विसर्जनं नास्ति ॥ (२) इत्युक्त्वा शङ्खं देवोपरि भ्राम
तस्योदकेन स्वशरीरं मार्जयेत् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्थितं तोयं भ्रामितं केशवोपरि । अङ्गलग्नं मनुष्याणां ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥ इति देवपूजाप्रयोगः ॥

३३३. 'विशेषनैमित्तिक आराध्यदेवतापूजायां तु आर्तिक्यादिकर्माणि अत्रावसरे लिख्यन्ते'—यथा—'पञ्चायतनार्तिः'—करुणापारावारं कलिमलपरिहारम् । कद्रूसुतशयितारं करधृतकह्लारम् । घनपटलाभशरीरं कमलोद्भवपितरम् । कलये विष्णुमुदारं कमलाभर्तारम् ॥ जयदेव जयदेव जय केशव हर गजमुख सवितर्नगतनयेऽहं चरणौ तव कलये । जयदेव जयदेव । १ ॥ भूधरजारतिलीलं मङ्गलकरशीलं भुजगेशस्मृतिलोलं भुजगावलिमालम् । भूषाऽऽकृतिमतिविमलं संधृतगाङ्गजलं भूयो नौमि कृपालं भूतेश्वरमतुलम् ॥ जयदेव० । २ ॥ विघ्नारण्यहुताशं विहिताऽनयनाशं विपदवनीधरकुलिशं विधृताङ्कुशपाशम् । विजयार्कज्वलिताशं विदलितभवपाशं विनताः स्मो वयमनिशं विद्याविभवेशम् ॥ जयदेव० ॥ ३ ॥ कश्यपसूनुमुदारं कालिन्दीपितरं कालत्रितयविहारं कामुकमन्दारम् । कारुण्याब्धिमपारं कालानलमदरं कारणतत्त्वविचारं कामय ऊष्मकरम् ॥ जयदेव० । ४ ॥ निगमैर्नुतपदकमले निहतासुरजाले हस्ते धृतकरवाले निर्जरजनपाले । नितरां कृष्णकृपाले निरवधिगुणलीले निर्जरनुतपदकमले नित्योत्सवशीले । जयदे० ॥ ५ ॥ इति पञ्चायतनार्तिः ॥

३३४. 'देव्या आर्तिः'—प्रवरातीरनिवासिनि निगमप्रतिपाद्ये । पारावारविहारिणि नारायणि हृद्ये । प्रपञ्चसारे जगदाधारे श्रीविद्ये । प्रपन्नपालननिरते मुनिवृन्दाराध्ये ॥ जय देवि जय देवि जय मोहिनिरूपे । मामिह जननि समुद्धर पतितं भवकूपे । १ ॥ दिव्यसुधाकरवदने कुन्दोज्ज्वलरदने पदनखनिर्जितमदने मधुकैटभकदने । विकसितपङ्कजनयने पन्नगपतिशयने खगपतिवहने गहने सङ्कटवनदहने ॥ जय देवि० । २ ॥ मञ्जीराङ्कितचरणे मणिमुक्ताभरणे कञ्चुकिवस्त्रावरणे वक्त्राम्बुजधरणे । शक्रामयभयहरणे भूसुरसुखकरणे करुणां कुरु मे शरणे गजनक्रोद्धरणे ॥ जय देवि० । ३ ॥ छित्त्वा राहुग्रीवां पासि त्वं विबुधान् ददासि मृत्युमनिष्टं पीयूषं विबुधान् । विहरसि दानवऋद्धान्समरे संसिद्धान् मध्वमुनीश्वरवरदे पालय संसिद्धान् ॥ जय देवि० । ४ ॥ इति देव्या आर्तिः समाप्ता ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

३३५. 'मन्त्रपुष्पाञ्जलिमन्त्राः'—हरिः ॐ [ॐगणानां
न्त्वा । गणपतिᳪ हवामहे प्प्रियाणान्त्वा प्प्रियपतिᳪ
हवामहे निधीनान्त्वां निधिपतिᳪ हवामहे व्वस
मम । आहमंजानि गर्ब्भधमा त्वमंजासि गर्ब्भध
१ १९/२३ ॥ श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यावहोरात्रे पार्श्वे न
क्षत्राणि रूपमश्विनौ व्यात्तम् । इष्णन्निषाणामुम्मंऽइ
षाण सर्व्वलोकम्मंऽइषाण । २ २२/३१ ॥ * अम्बेऽअम्बिके
म्बालिके नमा नयति कश्चन । स संस्त्यश्वकः सुभ
द्रिकाङ्काम्पीलवासिनीम् । ३ १८/२३ ॥] * तन्त्वाऽएतमनु
जोषम्भराम्म्येषनेत्त्वदपचेतया ताऽअग्नेः । प्प्रियम्प
थो पीतम् । ४ १७/२ ॥ सुᳪस्तव भागास्त्थेषा बृहन्तीः प
स्तरेष्ठाः परिधेयाश्च देवाः * ५ १८/२ ॥ मूर्द्धानन्दि
ऽअरतिम्पृथिव्या व्वैश्वानरमृतऽआजातमग्निम् । क
विᳪ सम्म्राजमतिथिञ्जनानामासन्नापात्रञ्जनयन्तदेवाः
६ ८/३३ ॥ प्प्रोक्ष्यमाणः सोमऽआगतो व्वरुणऽआ
सन्द्यामासन्नोग्निराग्नीध्रऽइन्द्रो हविर्द्धानेथर्व्वा पा
न्हियमाणो व्विश्वेदेवाः । ७ ५६/८ व्विश्वेदेवाः व्विश्वेदे
अᳪ शुषुन्युप्तो व्विष्णुराप्पीतपाऽआप्प्याय्यमानो यम
सूयमानो व्विष्णुः सम्भ्रियमाणो व्वायुः पूयमानः शुक्र
पूतः शुक्रः क्षीरश्रीर्म्मन्थी सक्तुश्रीर्व्विश्वेदेवाः । ८ ५७/८
* । पितेवैधि सूनवऽआसुशेवा स्वा वेशातन्वा
व्विशस्वाश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा । ९ ३/१४ ॥ पृ
थ्व्याः पुरीषमस्यप्प्सोनाम तान्त्वा व्विश्वेऽअभिगृण

(१) एते मन्त्रा 'देवे' इति ख्याताः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

देवाः । * १० ४/१४ ॥ षोडशी स्तोमऽओजो द्रविणञ्च-
तुश्चत्वारिꣳ शस्तोमो वर्च्चो द्रविणम् । अग्नेः पुरीषम-
स्यप्सोनाम तान्त्वा विश्वेऽअभिगृणन्तु देवाः । * ।
११ ३/१५ ॥ समिद्धेऽअग्नावधि मा महानऽउक्थपत्रऽई-
ड्यो गृभीतः । तप्तङ्घर्म्मम्परिगृह्यायजन्तोर्ज्जा यद्यज्ञ-
मयजन्त देवाः । १२ ५५/१७ ॥ * । यस्ये माः प्रदिशो यस्य
बाहू कस्मै देवाय हविषा विधेम । १२/२५ ॥ यऽआ
त्मदा बलदा यस्य विश्वऽउपासते प्रशिषं यस्य दे-
वाः । * । १३ १३/२५ * ॥ अनागास्त्वन्नोऽअदितिः कृणो
तु क्षत्रन्नोऽअश्वो वनताꣳ हविष्मान् । ४५/२५ ॥ इमानु ।
कम्भुवना सीषधामेन्द्रश्च विश्वे च देवाः । * ।
१४ ४६/२५ ॥ बृहस्पते सवितर्ब्बोधयैनꣳ सꣳ शितञ्चि-
त्सन्तराꣳ सꣳ शिशाधि । वर्द्धयैनम्महते सौभगाय
विश्वऽएनमनुमदन्तु देवाः । १५ ८/२७ ॥ प्रजापतेस्तपसा ।
वावृधा नः सद्यो जातो दधिषे यज्ञमग्ने । स्वाहा कृ-
तेन हविषा पुरोगा याहि साद्ध्या हविरदन्तु देवाः ।
१६ ११/२९ ॥ सद्यो जातो व्यमिमीत यज्ञमग्निर्द्देवानामभ-
वत्पुरोगाः । अस्य होतुः प्रदिश्यृतस्य वाचि स्वाहा
कृतꣳ हविरदन्तु देवाः । १७ ३६/२९ ॥ अस्मे रुद्रा मेहना
पर्व्वतासो वृत्रहत्ये भरहूतौ सजोषाः । यः शꣳसते
स्तुवते धायि पज्रऽइन्द्रज्येष्ठाऽअस्माँ ॥ ऽअवन्तु
देवाः । १८ ५०/३३ ॥ नहि स्पशमविदन्नन्यमस्माद्वैश्वा-
नरात्पुरऽएतारमग्नेः । एमेनमवृधन्नमृताऽअमर्त्त्यं
वैश्वानरं क्षैत्रजित्याय देवाः । १९ ६०/३३ ॥ हस्ते पुष्पाणि गृ-
हीत्वा उत्थाय) । ॐ यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि ध-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

र्म्माणि प्रथमान्यासन्। ते ह नाकम्महिमानः। स्वधा
चन्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः। २० १६/३१ ॥ वन्दे
राजाधिराजाय प्रसह्य साहिने। नमो वयं वैश्रवणाय
कुर्महे। स मे कामान्कामकामाय मह्यं। कामेश्व
वैश्रवणो ददातु। कुबेराय वै श्रवणाय। महाराजा
नमः ॥ २१ ॥ ॐ स्वस्ति। साम्राज्यं भौज्यं स्वाराज्यं वैराज्यं पा
मेष्ठ्यं राज्यँ माहाराज्यमाधिपत्यमयं समन्तपर्यायी स्यात्सार्वभौ
सार्वायुष आन्तादापरार्धात्। पृथिव्यै समुद्रपर्यान्ताया एकराडिति
दप्येष श्लोकोऽभिगीतो मरुतः परिवेष्टारो मरुत्तस्यावसन्गृहे। आवि
क्षितस्य कामप्रेर्विश्वेदेवाः सभासद इति ॥ २२ ॥ ॐ विश्वतश्च
क्षुरुत विश्वतो मुखो विश्वतो बाहुरुत विश्वतस्पात्
सम्बाहुभ्यान्धमति सम्पतत्रैर्द्यावाभूमी जनयन्देव
एकः। २३ १९/१७ ॥ इति मन्त्रैः पुष्पाञ्जलिं समर्प्य ॥ 'प्रदक्षिणा'
ॐ सप्तास्यासन्परिधयस्त्रिः सप्त समिधः कृताः।
देवा यद्यज्ञन्तन्वाना ऽअबध्नन्पुरुषम्पशुम्। २४ १५/३१
इति प्रदक्षिणां नमस्कारं च कृत्वा 'ब्राह्मणाशिषो' गृह्णीयात् ॥ स च य

३३६. 'आशीर्वादमन्त्राः'—हरिः—ॐ पृथिव्या ऽअह
दन्तरिक्षमारुहमन्तरिक्षाद्दिवमारुहम्। दिवो नाक
पृष्ठात्स्वर्ज्योतिरगामहम्। १ ६७/१७ ॥ स्वर्यन्तो नापे
न्त ऽआद्याᳪं रोहन्ति रोदसी। यज्ञं ये विश्वतो
रᳪं सुविद्वाᳪंसो वितेनिरे। २ ६८/१७ ॥ अग्ने प्रेहि
थमो देवयतां चक्षुर्देवानामुत मर्त्यानाम्। इयक्षमा
भृगुभिः सजोषाः स्वर्यन्तु यजमानाः स्वस्ति। ३
बोधा मे। ऽअस्य वचसो यविष्ठम᳹ हिष्ठस्य प्रभृ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्वधावः । पीयन्ति त्वोऽअनुत्वो गृणाति वन्दारुष्टे तन्वं वन्देऽअग्ने ।४ $\frac{४२}{१२}$ ॥ स बोधि । सूरिर्म्मघवा वसुपते वसुदावन् । युयोद्ध्यस्म्म द्वेषांᳪसि विश्वकर्म्मणे स्वाहा । ५ $\frac{४३}{१२}$ ॥ पुनस्त्वा । दित्या रुद्रा वसवः समिन्धताम्पुनर्ब्रह्माणो वसुनीथ यज्ञैः । घृतेन त्वन्तन्वं वर्द्धयस्व सत्त्याःसन्तु यजमानस्य कामाः । ६ $\frac{४४}{१२}$ ॥ यथेमां वाचं कल्याणी मा वदानि जनेभ्यः । ब्रह्मराजन्याभ्याᳪशूद्राय चार्य्याय च स्वाय चारणाय च । प्रियो देवानां दक्षिणायै दातुरिह भूयासमयम्मे कामः समृद्ध्यतामुपमादो नमतु । ७ $\frac{२}{२६}$ ॥ स्वस्ति नऽइन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः । स्वस्ति नस्तार्क्ष्योऽअरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु । ८ $\frac{१९}{२५}$ ॥ शतं भवति शतायुर्वै पुरुषः शतेन्द्रियऽआयुरेवेन्द्रियं वीर्य्यमात्मन्धत्ते । (ब्राह्मणमन्त्रः) ॥ स्वस्तिमन्त्रार्थाः सफलाः सन्तु । आराध्यदेवता सुप्रसन्ना वरदा भवतु । इच्छितमनःकामनासंसिद्धिरस्तु (यजमानो ब्रूयात्)—तथाऽस्तु ॥ इत्याशीर्वादमन्त्राः ॥

२३७. 'मानसपूजा.' वाराहसंहितायां हयग्रीवः—आवाहनादिपुष्पान्ता विधयः कथिता बुधैः । ते सर्वे ध्यानवद्योज्याः पूजा सा 'मानसी' मता ॥

२३८. अथ 'मानसपूजास्तोत्रम्'—रत्नैः कल्पितमासनं हिमजलैः स्नानं च दिव्याम्बरं नानारत्नविभूषितं मृगमदामोदान्वितं चन्दनम् । जातीचम्पकबिल्वपत्रसहितं पुष्पं च धूपं तथा दीपं देव दयानिधे पशुपते हृत्कल्पितं गृह्यताम् । १ ॥ सौवर्णे मणिरत्नखण्डरचिते पात्रे घृतं पायसं भक्ष्यं पञ्चविधं पयोदधियुतं रम्भाफलं पानसम् । शाकानामयुतं जलं रुचिकरं सुस्निग्धशाल्योदनं ताम्बूलं मनसा मया विरचितं पूजां फलं स्वीकुरु । २ ॥ छत्रं चामरयोर्युगं व्यजनकं चादर्शकं निर्मलं वीणाभेरिमृद-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ङ्गकाहलकलागीतं च नृत्यं तथा । साष्टाङ्गप्रणतिः स्तुतिर्बहुविधा चैतत्
मस्तं मया सङ्कल्पेन समर्पितं तव विभो पूजां गृहाण प्रभो । ३ ॥ आ
त्वं गिरिजा मतिः सहचराः प्राणाः शरीरं गृहं पूजा ते विषयोपभोग
चना निद्रा समाधिस्थितिः । सञ्चारः पदयोः प्रदक्षिणविधिः स्तोत्रा
सर्वा गिरो यद्यत्कर्म करोमि तत्तदखिलं शम्भो तवाराधनम् । ४
करचरणकृतं वाक्कायजं कर्मजं वा श्रवणनयनजं वा मानसं वाऽपराधम्
विहितमविहितं वा सर्वमेतत्क्षमस्व जय जय करुणाब्धे श्रीमहादेव शम्
॥ ५ ॥ इति श्रीमच्छङ्कराचार्यविरचितं मानसपूजास्तोत्रं समाप्तम्

२३९. अथ 'संक्षेपतो[1] देवपूजाप्रयोगः'—तत्रादौ आचम्य प्रा
णानायम्य ॥ 'मङ्गलोच्चारणम्'—ॐ **स्वस्ति नुऽइन्द्रो**
१ $\frac{१९}{२५}$ ॥ 'नमस्कारः'—श्रीमन्महागणाधिप इत्यारभ्य विनायकं गुरुं
पर्यन्तं ॥ 'सङ्कल्पः'—विष्णुर्विष्णुः इत्यारभ्य श्रुतिस्मृतिपु
णोक्तफलप्राप्त्यर्थं षोडशोपचारैरमुकपञ्चायतनदेवतापूजनमहं क
ष्ये ॥ 'कलशपूजनम्'—कलशस्य० ॥ कुक्षौ तु सा० ॥ ॐ तत्त्वा
यामि० । २ $\frac{४९}{१८}$ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः कलशस्थवरुणाय नमः
वाहयामि । सर्वोपचारार्थे गन्धाक्षतपुष्पाणि समर्पयामि । नमस्
रोमि ॥ 'कलशोदकेन पूजाद्रव्याणि तथा आत्मानं च प्रोक्षयेत्'
अपवित्रः ० ॥ ॐ **आपोहि०** । ३ $\frac{१४·१५·१६}{३६}$ ॥ कलशमुद्रां प्र
र्श्य ॥ 'शङ्खपूजनम्'—शङ्खादौ० ॥ त्रैलोक्ये० ॥ त्वं पुरा० ॥
अग्निर्ऋषिः पवमा० । ४ $\frac{९}{३६}$ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः शङ्खस्थ
वतायै नमः आवाहयामि सर्वोपचारार्थे गन्धपुष्पाणि समर्पया
नमस्करोमि ॥ शङ्खमुद्रां प्रदर्श्य ॥ 'घण्टापूजनम्'—आगमार्थं तु०
ॐ **सुपर्णोसि** । गरु० । ५ $\frac{४}{१२}$ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः घण्टास्थ
गरुडाय नमः आवाहयामि सर्वोपचारार्थे गन्धपुष्पाणि समर्पया
नमस्करोमि ॥ (घण्टानादं प्रकुर्यात्) ॥ घण्टामुद्रां प्रदर्श्य
पूजा'—तत्रादौ 'आवाहनम्'—आगच्छ भग० ॥ ॐ **सहस्र**
र्षा० । ६ $\frac{१}{३१}$ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः अमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो

(१) अस्मिन्प्रयोगे संक्षेपेण दर्शिता मन्त्राः श्लोका वा देवपूजाप्रयोगे द्रष्टव्याः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आवाहनपूर्वकं ध्यानं समर्पयामि नमस्करोमि ॥ 'आसनम्'—रम्यं सुशोभ० ॥ ॐ पुरुष एवे० । ७ २/३१ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः अमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः आसनं समर्पयामि ॥ 'पाद्यम्'—उष्णोदकं नि० ॥ ॐ एतावानस्य । महि० । ८ ३/३१ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः अमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः पाद्यं समर्पयामि ॥ 'अर्घ्यम्'—(अर्घ्यं गृहा०) ॥ ॐ त्रिपादूर्द्ध्वऽउ० । ९ ४/३१ ॥ ॐ भूर्भुव स्वः अमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः अर्घ्यं समर्पयामि ॥ 'आचमनीयम्'—(सर्वतीर्थसमा०) ॥ ॐ ततो विराड० । १० ५/१३ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः अमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः आचमनीयं समर्पयामि ॥ 'स्नानम्'—(गङ्गासरस्वतीरे०) ॥ ॐ तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतऽ सम्भृत० । ११ ६/३१ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः अमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः स्नानं समर्पयामि ॥ अथ क्षेपकम्—'पञ्चामृतस्नानम्'—(पयो दधि घृ०) ॥ ॐ पञ्चनद्यऽ । स० । १२ ११/३४ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः अमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः पञ्चामृतस्नानं समर्पयामि । पञ्चामृतस्नानान्ते शुद्धोदकस्नानं समर्पयामि । सकलपञ्चामृतस्नानपूजापरिपूरणार्थे गन्धाक्षतपुष्पाणि समर्पयामि ॥ (अभिषेकार्थे निर्माल्यं विसृज्य । पुनश्च पञ्चायतनदेवतानां गन्धाक्षतपुष्पाणि समर्प्य । विष्णोः तुलसीदलं शम्भोः बिल्वपत्रं समर्प्य । पश्चात् अभिषेकः कार्यः) स च यथा—'अभिषेकः'—ॐ आपोहि । ष्ठामं० । १३ १४·१५·१६/३६ 'शङ्खोदकेन शालिग्रामाभिषेकः'—ॐ इदं विष्णुर्विचक्रमे० । १४ १५/५ ॥ 'शान्त्याभिषेकः'—ॐ द्यौऽशान्तिर० १५ १७/३६ ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः । सुशान्तिर्भवतु ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः अमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः अभिषेकं समर्पयामि ॥ इति क्षेपकम् ॥ 'देवतीर्थं' धृत्वा ॥ स्नानार्थे अभिषेकार्थे वा ॐ केशवाय नमः स्वाहा । ॐ नारायणाय नमः स्वाहा । ॐ माधवाय नमः स्वाहा । इत्याचमनं समर्पयामि ॥ (वस्त्रेण देवताः प्रमृज्य स्वस्थाने स्थापयेत्) ॥ 'वस्त्रम्'—(सर्वभूषाधिके सौ०) ॥ ॐ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तस्म्माद्यज्ञात्सर्व्वहुतऽऋचः सा० । १६ ७/३१ ॥ ॐ
र्भुवः स्वः अमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः वस्त्रं (वस्त्राऽभावे अ
तान्) समर्पयामि ॥ "यज्ञोपवीतम्"—(नवभिस्तन्तु०) ॥ॐ
स्म्मादश्वाऽअ० । १७ ८/३१ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः अमुकपञ्चाय
नदेवताभ्यो नमः यज्ञोपवीतं (यज्ञोपवीताऽभावे अक्षतान्) सम
र्पयामि ॥ 'गन्धम्'—(श्रीखण्डं चन्दनं०) ॥ ॐ तं यज्ञम्बर्हि
षि० । १८ ९/३१ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः अमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो न
गन्धं अक्षतासहितं समर्पयामि ॥ (विष्णुं चक्रं चाऽक्षतैर्नार्चयेत्)
'पुष्पम्'—माल्यादीनि सु० ॥ ॐ यत्पुरुषं व्य० ॥ १९ १०/३१
ॐ भूर्भुवः स्वः अमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः यथाकालोद्भव
तुपुष्पाणि सौभाग्यद्रव्यसहितानि समर्पयामि ॥ (अत्रावसरे वि
शिवगणेशादिदेवेभ्यः तुलसीविल्वदूर्वाङ्कुरादि क्रमेण समर्पयेत्)
[अथ 'क्षेपकम्'—'गृहवास्तुपुरुषपूजनम्'—(पूजितोऽसि मया वा
होमाद्यैरर्चनैः शुभैः । प्रसीद पाहि देवेश देहि मे गृहजं सुखम् ॥)—
वास्तोष्पते प्रतिजानीह्यस्मान् स्वावेशो अनमीवो भवा नः ।
महे प्रतितन्नो जुषस्व शन्नो भव द्विपदे शञ्चतुष्पदे । २० ॥—(
मन्त्रः ॥) ॐ भूर्भुवः स्वः गृहवास्तुपुरुषदेवतायै नमः सकल
परिपूरणार्थे गन्धाक्षतपुष्पाणि समर्पयामि ॥ नमस्करोमि ॥ इति
पकम् ॥] 'धूपम्'—(वनस्पतिरसो०) ॥ ॐ ब्राह्मणोस्य मुख
२१ ११/३१ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः अमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः
दर्शयामि ॥ 'दीपम्'—(आज्यं च वर्तिसं०) ॥ॐ चन्द्रमा म
सो० ॥ २२ १२/३१ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः अमुकपञ्चायतनदेवता
नमः दीपं दर्शयामि ॥ 'नैवेद्यम्'—(शर्कराघृतसं०) ॥ ॐ
ब्ध्याऽआसीदन्तरि० । २३ १३/३१ ॥ इति मन्त्रेण तुलसी
नैवेद्यं सम्प्रोक्ष्य) पश्चात् ॐ प्राणाय स्वाहा । ॐ अपानाय स्वा
ॐ व्यानाय स्वाहा । ॐ उदानाय स्वाहा । ॐ समानाय स्वा
(इति मन्त्रेण दक्षिणहस्तस्याङ्गुलयः समानाः कृत्वा वामहस्तेन स्व
च्छादनं कृत्वा नैवेद्यमर्पयेत्) ॥ नैवेद्यान्ते हस्तप्रक्षालनार्थे मुखप्र

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

[हस्तप्रक्षालना]र्थे पानीयं समर्पयामि । करोद्वर्तनार्थे चन्दनं समर्पयामि ॥ ॐ [के]शवाय नमः स्वाहा । ॐ नारायणाय नमः स्वाहा । ॐ माधवाय [न]मः स्वाहा । इत्याचमनं समर्पयामि ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः अमुक-[पञ्च]ायतनदेवताभ्यो नमः घृतशर्करादि उपहारनैवेद्यं (सिद्धान्न-[मन्न]सोपस्करनैवेद्यं वा) समर्पयामि ॥ 'ताम्बूलम्'—(पूगीफलं म-[हद्]दिव्यं०) ॥ ॐ यत्पुरुषेण । हवि० । २४ $\frac{१४}{३१}$ ॥ ॐ भूर्भुवः [स्व]ः अमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः पूगीफलताम्बूलं (सहि-[तं द्र]व्यदक्षिणां) (एतदभावे गन्धाक्षतपुष्पं) समर्पयामि ॥ 'प्रदक्षिणा'—([यानि] यानि कानि च पा०) ॥ ॐ सप्तास्यासन्परिधय०।२५ $\frac{१५}{३१}$ ॥ [ॐ] भूर्भुवः स्वः अमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः प्रदक्षिणां (कर्पू-[र]ार्तिक्यसहितां) समर्पयामि ॥ 'मन्त्रपुष्पयुक्तो नमस्कारः'—(नानासुगन्धपुष्पाणि य०) ॥ यज्ञेन यज्ञमय० । २६ $\frac{१६}{३१}$ ॥ ॐ भूर्भु-[व]ः स्वः अमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः मन्त्रपुष्पयुक्तं नमस्कारं समर्प-[य]ामि ॥ [अथ 'क्षेपकम्' 'पार्षदपूजा'—(इष्टपञ्चायतनयोग्याः पार्षदगणाः [ग]न्धाक्षतपुष्पैः सम्पूजनीयाः) ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः अमुकपार्षदान् गन्धा-[क्ष]तपुष्पैः पूजयामि । नमस्करोमि ॥ इति क्षेपकम् ॥] 'अर्पणम्'—अ-[ने]न यथाज्ञानेन यथाशक्तिमिलितोपचारद्रव्यैः कृतेन षोडशोपचा-[र]पूजनेन ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताः प्रीयन्ताम् न मम ॥ [ॐ] तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु ॥ 'शङ्खभ्रामणम्'—शङ्खमध्ये स्थितं तोयं भ्रामितं [के]शवोपरि । अङ्गलग्नं मनुष्याणां ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥ (एवं शङ्खोदकेन [स्व]शरीरं मार्जयेत्) ॥ ॐ विष्णवे नमः इति त्रिः ॥ (भोजनावसरे तु [पू]र्वोक्तदेवतीर्थं प्राशयेत्) ॥ इति संक्षेपतो देवपूजाप्रयोगः ॥

इति श्रीपुरन्दरोपाह्वविठ्ठलात्मजनारायणेन विरचितायां वाज-[स]नेयाह्निकसूत्रावल्यां द्वितीयभागकृत्यानि समाप्तानि ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

॥ अथ तृतीयभागकृत्यानि ॥

॥ पोष्यवर्गसाधनादीनि ॥

३४०. 'कारिका.' दक्षः—तृतीये च तथा भागे 'पोष्यवर्गार्थसाधनम्' । पिता माता गुरुर्भार्या प्रजा दीनाः समाश्रिताः ॥ ज्ञातिर्बन्धुजनः क्षीणस्तथाऽनाथः समाश्रितः । अन्येप्यधनयुक्ताश्च पोष्यवर्ग उदाहृतः ।

३४१. 'सत्प्रतिग्रहः'. मनुः—सप्तविचागमाद्धर्म्या दायो ला... क्रयो जयः । प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च ॥

३४२. 'योगक्षेमविधिः' (पोष्यवर्गसाधनम्.) पराशरः—गृ... स्थस्तु यदा युक्तो धर्ममेवानुचिन्तयेत् । पोष्यधर्मार्थसिद्ध्यर्थं न्यायव... सुबुद्धिमान् ॥ न्यायोपार्जितवित्तेन कर्तव्यं जीवरक्षणम् । अन्यायेन तु ... जीवेत् सर्वकर्मबहिष्कृतः ॥ अन्यच्च—न्यायार्जितधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठो... तिथिप्रियः । शास्त्रवित्सत्यवादी च गृहस्थोऽपि विमुच्यते ॥ तस्मात् ... द्गृहस्थैर्न्यायागतधर्मार्जितेन स्वकष्टसम्पादितद्रव्येण वा स्वकुटुम्बोदरभ... कर्तव्यमिति ॥

३४३. 'गृहस्थाश्रमप्रशंसा.' वसिष्ठस्मृतौ—गृहस्थ एव यज... गृहस्थस्तप्यते तपः । चतुर्णामाश्रमाणां तु गृहस्थस्तु विशिष्यते ॥ य... नद्यो नदाः सर्वे समुद्रे यान्ति संस्थितिम् । एवमाश्रमिणः सर्वे गृह... यान्ति संस्थितिम् । यथा मातरमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः । ... गृहस्थमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति भिक्षुकाः ॥ नित्योदकी नित्ययज्ञोपवी... नित्यस्वाध्यायी पतितान्नवर्जी । ऋतौ गच्छन् विधिवच्च जुह्वन् न ब्रा... णश्च्यवते ब्रह्मलोकात् ॥ व्याससंहितायाम्—गृहाश्रमात्परो ध... नास्ति नास्ति पुनः पुनः । सर्वतीर्थफलं तस्य यथोक्तं यस्तु पालयेत्... 'सुभाषिते'—सानन्दं सदनं सुताश्च सुधियः कान्ता मनोहारिणी सन्... स्वधनं स्वयोषिति रतिश्चाज्ञापराः सेवकाः । आतिथ्यं शिवपूजनं प्रतिदि... मिष्टान्नपानं गृहे साधोः सङ्गमुपासते हि सततं धन्यो गृहस्थाश्रमः ॥

३४४. 'गृहस्थधर्मः'. नारदः—अहिंसा सत्यवचनं सर्वभूतानु... म्पनम् । शमो दानं यथाशक्ति गार्हस्थो धर्म उच्यते । परदारेष्वसंस...

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

धर्मस्त्रीपरिरक्षणम् । अदत्तादानविरमो मधुमांसविवर्जनम् । एष पञ्चविधो धर्मो बहुशाखः सुखोदयः । देहिभिर्देहपरमैः कर्तव्यो देहसम्भवः ॥ औशनः—कामं क्रोधं भयं निद्रां गीतवादित्रनर्तनम् । द्यूतं जनपरीवादं स्त्रीप्रेक्षालापनं तथा ॥ परोपतापपैशून्यं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥ सन्ध्यास्नानरतो नित्यं ब्रह्मयज्ञपरायणः । अनसूयो मृदुर्दान्तो गृहस्थः संप्रवर्तते ॥

इति श्रीपुरन्दरोपाह्वविठ्ठलात्मजनारायणेन विरचितायां वाजसनेयाह्निकसूत्रावल्यां तृतीयभागकृत्यानि समाप्तानि ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

॥ अथ चतुर्थभागकृत्यानि ॥

॥ माध्याह्नकृत्यानि ॥

३४५. 'कारिका.' दक्षः—चतुर्थे च तथा भागे स्नानार्थं मृ हरेत् । तिलपुष्पकुशादीनि स्नानं चाऽकृत्रिमे जले ॥ उपस्थानं तत श्चात्सावित्र्या जप उच्यते । व्यासः—स्नानं मध्यन्दिने कुर्या र्णेऽन्ने निरामयः ॥

३४६. 'माध्याह्नसन्ध्या.' ततः—'अर्घ्यप्रकारः.' विश्वा कल्पे—पुष्पाणि तदभावे बिल्वादिपत्राण्युदकेन मिश्राणि संयुक्ताञ् नादायोत्थायोर्ध्वमुपरि सूर्याभिमुखं क्षिप्त्वा । आकृष्णेनेति मन्त्रेणै दद्यात् । असावादित्यो ब्रह्मेति प्रदक्षिणीकृत्य । वारिणाञ्जलिपूर्णेन गा चाभिमन्त्रितम् । यथा प्रातः पुनस्तद्वदुपसंहारपूर्वकम् ॥ मध्याह्ने के च्छन्ति सावित्रीं च तदित्यृचम् । असम्प्रदायं तत्कर्म कार्यहानिश्च यते ॥ प्रातः सायमुभे सन्ध्ये मन्देहा नाम राक्षसाः । भक्षितुं सू च्छन्ति कारणं श्रुतिनोदितम् ॥ अतस्तदैव विप्रेन्द्रः सन्ध्यां कुर्या त्नतः । मूलमन्त्रेण मध्याह्ने प्रक्षिपेच्च जलं बुधः ॥ सन्ध्ययोरुभय गायत्र्या प्रणवेन वा । अम्भः सम्प्रक्षिपेत्तेन नान्यथा श्रुतिघातकः ॥

३४७. अथ 'माध्याह्नसन्ध्याप्रयोगः'[१]—(यथोक्तस्नानानन्तरं तश्वेतवस्त्रादि परिधायासने उपविश्य गन्धमिश्रितं भस्मानुलेपयेत् । त्र्यावाहनपर्यन्तः सर्वो विधिः प्रातःसन्ध्यावज्ज्ञातव्यः) । 'सावित्र्या हनम्'—सावित्रीं युवतीं श्वेताङ्गीं श्वेतवाससं त्रिनेत्रां वर मालां त्रिशूलाऽभयहस्तां वृषभारूढां यजुर्वेदसंहितां रुद्रदैवत मोगुणयुतां भुवर्लोकव्यवस्थितां आदित्यपथगामिनीम् । आ याम्यहं देवीमायान्तीं सूर्यमण्डलात् । आगच्छ वरदे देवि रुद्रवादिनि । वरदां त्र्यक्षरां साक्षाद्देवीमावाहयाम्यहम् । सा छन्दसां माता रुद्रयोनि नमोऽस्तु ते ॥ मार्जनं तथा अघमर्ष तःसन्ध्यावत्) ॥ 'अम्बुप्राशनम्'—आपः पुनन्त्विति म

(१) विशेषस्तु संक्षेपतो माध्याह्नसन्ध्याप्रयोगे द्रष्टव्यः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ारायणऋषिः । आपो देवता । गायत्रीच्छन्दः । अम्बुप्राशने नियोगः—ॐ आपः पुनन्तु पृथिवीं पृथिवी पूता पुनातु ाम् । पुनन्तु ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मपूता पुनातु माम् । यदुच्छिष्टमभोज्यं यद्वा दुश्चरितं मम । सर्वं पुनन्तु मामापोऽसतां च प्रतिग्रहं ाहा ॥ आकृष्णेनेत्यनेन मन्त्रेणैकमर्घ्यं दद्यात् । (जपमालां हृदय-शे धृत्वा । शेषं प्रातःसन्ध्यावत् ।) 'अर्पणम्'—अनेन माध्याह्नस-न्ध्याङ्गभूतेन यथाशक्ति कृतेन गायत्रीमन्त्रजपकर्मणा श्रीभगवान् द्रस्वरूपी सविता देवता प्रीयतां न मम । शेषं गायत्रीतर्पणं विना तःसन्ध्यावत्कुर्यात् ॥ इति माध्याह्नसन्ध्याप्रयोगः ॥

३४८. अथ 'संक्षेपतो[1] माध्याह्नसन्ध्याप्रयोगः'—'भस्मधार-म्'—ॐ त्र्यायुष० । १ ॥ (किञ्चिद्गन्धमिश्रितं भस्म धार्यम्) ॥ शिखाबन्धनम्'—ॐ मानस्तोके० । २ ॥ 'रुद्राक्षमालाधार-म्'—ॐ त्र्यम्बकं० । ३ ॥ 'आचमनानि'—ॐ केशवाय नमः ाहा इत्यारभ्य माधवाय नमः स्वाहा इत्यन्तम् ॥ 'हस्तप्रक्षालनादि' गोविन्दाय नमः इत्यारभ्य कृष्णाय नमः इत्यन्तम् ॥ 'प्राणा-ामाः'—प्रणवपूर्वक० इत्यारभ्य विनियोगः पर्यन्तम् ॥ 'आ-नः समन्तात्प्रदक्षिणवदुदकक्षेपणम्'—ॐ नमो भगवते वासु-ाय ॥ 'पूरकादिप्राणायामाः'—ॐ भूः इत्यारभ्य स्वरोम् इत्य-म् ॥ 'हृदिपवित्रकरणम्'—ॐ विष्णुर्विष्णुः० इत्यारभ्य शुचिः न्तम् ॥ 'सङ्कल्पः'—ममोपात्तदुरितक्षयद्वारा श्रीरुद्रप्रीत्यर्थं माध्या-न्ध्योपासनमहं करिष्ये ॥ 'भूप्रार्थना'—पृथिवीत्यस्य० इत्यारभ्य सनमित्यन्तम् ॥ 'अभिषेकः'—ॐ भूः० इत्यारभ्य सत्यं पुनातु न्तम् ॥ 'अम्बुप्राशनम्'—आपः पुनन्त्वितिमन्त्रस्य । नारायणऋषिः पो देवता गायत्रीछन्दः अम्बुप्राशने विनियोगः—ॐ आपः न्तु पृथिवीं पृथिवी पूता पुनातु माम् । पुनन्तु ब्रह्मणस्प-ब्रह्मपूता पुनातु माम् । यदुच्छिष्टमभोज्यं च यद्वा दुश्चरितं मम । र्वं पुनन्तु मामापोऽसतां च प्रतिग्रहं स्वाहा ॥ (इति पिबेत्) ॥

(१) अत्र संक्षेपेण दर्शिता मन्त्राः श्लोका वा संक्षेपतो प्रातःसंन्ध्याप्रयोगे द्रष्टव्याः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

'द्विराचमनम्'—ॐ केशवाय० इत्यारभ्य माधवाय नमः स्वाहा इ
न्तम् ॥ 'हस्तप्रक्षालनम्'—ॐ गोविन्दाय नमः ॥ 'मार्जनम्'—
पोहिष्ठेति० इत्यारभ्य यथाचन इत्यन्तम् ॥ 'जलाऽवग्रहणम्'—सु
त्रियादु० इत्यारभ्य द्विष्मः इत्यन्तम् ॥ 'अघमर्षणम्'—द्रुपदादि
इत्यारभ्य मैनस इत्यन्तम् ॥ 'पापपुरुषनिरसनम्'—ऋतं
सत्यं० इत्यारभ्य अथो स्वः इत्यन्तम् ॥ 'अर्घ्यम्'—आकृष्णे
मन्त्रस्य हिरण्यगर्भऋषिः आपोदेवता त्रिष्टुप्छन्दः सूर्यार्घ्यदाने वि
योगः—ॐ आकृष्णेन रजसा वर्त्तमानो निवेशयन्
मृतम्मर्त्यञ्च । हिरण्ययेन सविता रथेना देवो या
भुवनानि पश्यन् ॥ ४३/३३ रुद्रस्वरूपिणे सूर्यनारायणाय नमः इ
मर्घ्यं दत्तं न मम ॥ (गन्धाक्षतपुष्पैः मिश्रितं उत्थाय एतदर्घ्यं दद्यात्
योसावादित्ये पुरुषः सोसावहम् । (अनेन प्रदक्षिणमुदकं क्षिपे
॥ 'आचम्य प्राणानायम्य' (संक्षेपतः प्रातःसन्ध्याप्रयोगवत्)
'सूर्योपस्थानम्'—उद्वयमुदुत्य० इत्यारभ्य शतात् इत्यन्तम्
'सावित्र्यावाहनम्'—सावित्रीं युवतीं श्वेताङ्गीं श्वेतवाससं त्रि
वरदाक्षमालां त्रिशूलाभयहस्तां वृषभारूढां यजुर्वेदसंहितां रुद्रदै
तमोगुणयुतां भुवर्लोकव्यवस्थितां आदित्यपथगामिनीम् । आवाहया
देवीमायान्तीं सूर्यमण्डलात् । आगच्छ वरदे देवि त्र्यक्षरे रुद्रवा
नि । वरदां त्र्यक्षरां साक्षाद्देवीमावाहयाम्यहम् । सावित्रि छन्दसां
रुद्रयोनि नमोऽस्तु ते ॥ तेजोसि० इत्यारभ्य यजनमसि
न्तम् ॥ 'सावित्र्युपस्थानम्'—तुरीयपदस्य० इत्यारभ्य साव
इत्यन्तम् ॥ 'गायत्रीजपः'—प्रणवस्य० इत्यारभ्य ॐ तत्स
इत्यन्तम् ॥ 'जपान्ते षडङ्गन्यासाः'—ॐ अङ्गुष्ठाग्रे० इत्या
माधवमित्यन्तम् ॥ 'सूर्यप्रदक्षिणा'—विश्वतश्च० इत्यारभ्य
इत्यन्तम् ॥ 'दिग्देवतानां नमस्कारः'—पूर्वे—ॐ इन्द्रा
इत्यारभ्य अनन्ताय नमः इत्यन्तम् ॥ 'जपनिवेदनम्'—देवा ग
विद० इत्यारभ्य संख्याकेन पर्यन्तं ॥ माध्याह्नसन्ध्याङ्गभूतगाय
मन्त्रजपाख्येन कर्मणा रुद्रस्वरूपी श्रीसूर्यनारायणः प्रीयतां न म

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

'गोत्रोच्चारणं तथा अभिवादनम्'—अमुकगोत्रो० इत्यारभ्य शर्माऽहमित्यन्तम् ॥ भो कात्यायनगोत्रधारिणि रुद्ररूपे सावित्रि त्वाभभिवादयामि । भो वैश्वानर० इत्यारभ्य प्रियवादिनि इत्यन्तम् ॥ "प्रार्थना"—आकाशा० इत्यारभ्य तमच्युतमित्यन्तम् ॥ 'अर्पणम्'—अनेन माध्याह्नसन्ध्योपासनाख्येन कर्मणा श्रीभगवान् रुद्रस्वरूपी परमेश्वरः प्रीयतां न मम ॥ 'शिखामुक्तिः'—ब्रह्मपाश० इत्यारभ्य करोम्यहम् इत्यन्तम् ॥ 'शिखाबन्धनम्' तूष्णीम् ॥ सन्ध्याभूमृत्तिकावन्दनम्'—ॐ भूर्भुवः स्वः इत्यारभ्य ॐ इत्यन्तम् ॥ ॐ विष्णवे नमः । ॐ विष्णवे नमः । ॐ विष्णवे नमः ॥ इति संक्षेपतो माध्याह्नसन्ध्याप्रयोगः ॥

३४९. अथ 'पञ्चमहायज्ञाः' ब्रह्मयज्ञो देवयज्ञो मनुष्ययज्ञः पितृयज्ञो भूतयज्ञ इति श्रुतेः ॥ तदुक्तम्—पाठो होमश्चातिथीनां सपर्या तर्पणं बलिः । एते पञ्च महायज्ञा ब्रह्मयज्ञादिनामकाः ॥

३५०. 'पञ्चमहायज्ञफलम्' याज्ञवल्क्यः—बलिकर्म स्वधा होमः स्वाध्यायोऽतिथिसत्क्रिया । भूतपित्रमरब्रह्ममनुष्याणां महामखाः ॥ कात्यायनः—देवभूतपितृब्रह्ममनुष्याणामनुक्रमात् । महासत्राणि जानीयात्त एवेह महामखाः ॥ मनुः—ऋषियज्ञं देवयज्ञं भूतयज्ञं च सर्वदा । नृयज्ञं पितृयज्ञं च यथाशक्ति न हापयेत् ॥ एतानेके महायज्ञान् यज्ञशास्त्रविदो जनाः । अनीहमानाः सततमिन्द्रियेष्वथ जुह्वति ॥ वाच्येके जुह्वति प्राणं प्राणे वाचं च सर्वदा । वाचि प्राणे च पश्यन्तो यज्ञनिर्वृत्तिमक्षयाम् । यत्फलं सोमयागेन प्राप्नोति धनवान्द्विजः । सम्यक् पञ्चमहायज्ञैर्दारिद्र्यं नश्यते क्षणात् ॥ 'शतपथब्राह्मणे—ॐ पञ्चैव महायज्ञा स्तान्येव महासत्राणि भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञः पितृयज्ञो देवयज्ञो ब्रह्मयज्ञऽइति । १ ॥ अहरहर्भूतेभ्यो बलिꣳ हरेत । तथैतम्भूतयज्ञꣳ समाप्नोत्यहरहर्दद्यादोदपात्रात्तथैतम्मनुष्ययज्ञꣳ समाप्नोत्यहरहः स्वधा कुर्यादोदपात्रात्तथैतं पितृयज्ञꣳ समाप्नोत्यहरहः स्वाहा कुर्यादाकाष्ठात्तथैतं देवयज्ञꣳ समाप्नोति । २ ॥ अथ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ब्रह्मयज्ञ॑÷ स्वाध्यायो वै ब्रह्मयज्ञस्तस्य ब्रह्मयज्ञस्य वा
गेव जुहूर्मनऽउपभृच्चक्षुर्ध्रुवा मेधा स्रुवः सत्यमवभृथः
स्वर्गो लोकऽउदयनं यावन्तऽ हवाऽइमाँ पृथिवीं
वित्तेन पूर्णां ददँल्लोकं जयति त्रिस्तावन्तं जयति भूयांऽ
सं चाक्षय्यं य ऽएवं विद्वानहरहः स्वाध्यायमधीयते
तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्यऽ । ३ ॥ पयऽआहुतयो हवाऽ
ऽएतान्देवानां यदृचः स य ऽएवं विद्वानृचो हरहऽस्वा
ध्यायमधीते पयऽआहुतिभिरेव तद्देवाँस्तर्पयति त ऽएनं
तृप्तास्तर्पयन्ति योगक्षेमेण प्राणेन रेतसा सर्वात्मना
सर्वाभिऽ पुण्याभिऽ सम्पद्भिर्घृतकुल्यामधुकुल्याऽ पितॄ
न्स्वधा ऽअभिवहन्ति । ४ ॥ आज्याहुतयो हवा ऽएता
न्देवाना यजूऽषि स य एवं विद्वान्यजूऽष्यहरहः
स्वाध्यायमधीत ऽआज्याहुतिभिरेव तद्देवाँस्तर्पयन्ति
योगक्षेमेण प्राणेन रेतसा सर्वात्मना सर्वाभिऽ पुण्या
भि÷सम्पद्भिर्घृतकुल्यामधुकुल्याऽ पितॄन्स्वधाऽअभिव
हन्ति । ५ ॥ सोमाहुतयो ह वा एतान्देवानां यत्सा
माम्विनी स यऽएवं विद्वान्सामाऽन्यहरहऽ स्वाध्या
यमधीते सोमाहुतिभिरेव तद्देवाँस्तर्पति त ऽएनं तृप्ता
स्तर्पयन्ति योगक्षेमेण प्राणेन रेतसा सर्वात्मना सर्वा
भिऽ पुण्याभिऽ सम्पद्भिर्घृतकुल्या मधुकुल्याऽ पितॄन्स्व
धाऽअभिवहन्ति । ६ ॥ मेदऽआहुतयो हवाऽएतान्दे
वानां यदथर्वाङ्गिरसऽ स यऽएवं विद्वानथर्वाङ्गिरसो
हरहऽ स्वाध्यायमधीते मेदऽआहुतिभिरेव तद्देवाँस्तर्प
यति त ऽएनं तृप्तास्तर्पयन्ति योगक्षेमेण प्राणेन रेतसा
सर्वात्मना सर्वाभि÷ पुण्याभि÷सम्पद्भिर्घृतकुल्या मधु

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कुल्या÷ पितॄन्त्स्वधाऽअभिवहन्ति । ७ ॥ मध्वाहुतयो
हवा ऽएतान्देवानां यदनुशासनानि विद्या वाको वा-
क्यमितिहासपुराणं गाथा नाराश॰स्य÷स यऽएवं वि-
द्वाननुशासनाविद्या वाको वाक्यमितिहासपुराणं गाथा-
नाराश॰सीरित्यहरहऽ स्वाध्यायमधीते मध्वाहुति-
भिरेव तद्देवाँस्तर्पयति त ऽएनं तृप्तास्तर्पयन्ति योगक्षे-
मेण प्राणेन रेतसा सर्वात्मना सर्वाभि÷पुण्याभिः सम्प-
द्भिर्घृतकुल्या मधुकुल्याऽ पितॄन्त्स्वधाऽअभिवहन्ति ।
। ८ ॥ तस्य वा ऽएतस्य ब्रह्मयज्ञस्य चत्वारो वषट्कारा
यद्वा तो वा यद्विवद्यो तत्ते यस्तनुयति यदेव स्फूर्जति
तस्मादेवं विद्वात्ते वाति विद्योतमाने स्तनयत्त्येव स्फू-
र्जत्यधिपीत व वषट्काराणामत्त्सं वषट्कारायति ह वै-
पुनरमृत्त्युर्मुच्यते गच्छति ब्रह्मण÷ स्वात्मता॰ स चेदपि
प्रबलमिव न शक्नुयादप्येकं देवपदमधीयीतैव तथाप्ये-
तेभ्यो न हीयते ॥ ९ ॥ इति पञ्चमहायज्ञफलम् ॥

३५१. 'ब्रह्मयज्ञविधिः.' योगियाज्ञवल्क्यः—प्रदक्षिणं समावृ-त्य आसने उपविश्य च । दर्भेषु दर्भपाणिः सन् प्राङ्मुखस्तु कृताञ्जलिः ॥ स्वाध्यायं तु यथाशक्ति ब्रह्मयज्ञार्थमाचरेत् । ऋचां च यजुषां साम्नां गाथागुह्यमथापि वा । आदावारभ्य वेदस्तु स्मात्वोपर्युपरिक्रमात् । यदधी-नेऽन्वहं भक्त्या स स्वाध्याय इति स्मृतः ॥

३५२. 'ब्रह्मयज्ञः.' कात्यायनपरिशिष्टसूत्रे—विभ्राडित्य-नुवाकपुरुषसूक्तशिवसङ्कल्पमण्डलब्राह्मणैरित्युपस्थाय । प्रदक्षिणी-कृत्य नमस्कृत्योपविशेद्दर्भेषु दर्भपाणिः स्वाध्यायं च यथाशक्त्या-दावारभ्य वेदम् ॥ कात्यायनत्रिकण्डिकासूत्रे—हरिहरभाष्ये—सन्ध्यावन्दनानन्तरं किं कुर्यादित्यपेक्षायां ब्रह्मयज्ञं कुर्यादित्याह । 'सूत्र-

(१) एतान्मन्त्रान् श्राद्धीयब्राह्मणभोजनकाले पठन्ति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

म्—दर्भेषु दर्भपाणिः स्वाध्यायञ्च यथाशक्त्यादावारभ्य वेदम्[२] ॥
'व्याख्या'—दर्भेषु प्रशस्तदारुनिर्मितासनोपरि निहितेषु प्रागग्रेषु त्रिषु कुशेषु आसीनः प्राङ्मुख उपविश्योदङ्मुखो वा दर्भपाणिः दर्भप... त्रोपग्रहयुक्तौ पाणी यस्यासौ दर्भपाणिः स्वाध्यायं ब्रह्मयज्ञं यथाशक्ति शक्तिमनतिक्रम्य कुर्यात् । किं कृत्वा । आरभ्य । उपक्रम्य । कं ... मन्त्रब्राह्मणात्मकम् । कुत आरभ्य । आदौ आदित इषेत्वोर्जेत्वेतदसा... व्रतमुपैर्व्यन्नित्यसाच्च । अत्र वेदमित्येकवचनादनेकवेदाध्ययनेऽप्येकं वे... मारभ्य प्रतिदिनमुपर्युपर्यध्ययनेन समाप्यान्यवेदमारभ्य तथैव समाप्या... र्वाङ्गिरसपुराणेतिहासादीन्यपि तथैवादित आरभ्यैवमेकैकं इत्येवं पाठा... समाप्यापरमपरमारभ्य समापयेत् । न पुनर्यदृच्छया एकदेशम् । आदा... रभ्येति नियमात् । वेदशब्दोऽत्राथर्वादेरप्युपलक्षणार्थः । यथाह—याज्ञ... वल्क्यः—वेदाथर्वपुराणानि सेतिहासानि शक्तितः । जपयज्ञप्रसिद्ध्य... विद्यां चाध्यात्मिकां जपेत् ॥ स चापि जपयज्ञः कालान्तरेऽपि क्रियते... यश्च श्रुतिजपः प्रोक्तो ब्रह्मयज्ञस्तु स स्मृतः । स चार्वाक् तर्पणात्का... पश्चाद्वा प्रातराहुतेः ॥ वैश्वदेवावसाने वा नान्यत्र ह्यनिमित्तकात् ॥ पा... स्करगृह्यसूत्रे हरिहरभाष्ये कात्यायनः—'किञ्च'—न हन्ता... न होमं च स्वाध्यायं पितृतर्पणम् । नैकः श्राद्धद्वयं कुर्यात्समाने... हनि कुत्रचित् ॥' तस्मात्प्रातर्होमानन्तरं वा तर्पणात्पूर्वं वा वैश्वदेवान्ते सकृद्ब्रह्मयज्ञं कुर्यादिति सिद्धम् ॥ 'एतद्वचनाभिप्रायेण वाजसने... ब्राह्मणाः द्विवारं 'वैश्वदेवं न कुर्वन्ति । तस्मात्तेषां प्रयोगेषु स... ल्पेषु वा सायंवैश्वदेवो नास्ति' । इति बोध्यम् ॥

३५३. 'अथ सूर्योपस्थानप्रयोगः'[१]—आचम्य प्राणानायम्य 'सङ्कल्पः'—अद्य पूर्वोच्चारितवर्तमान एवंगुणविशेषेण विशि... ष्टायां शुभपुण्यतिथौ ममाऽऽत्मनः श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्त्य... श्रीसवितासूर्यनारायणप्रीत्यर्थं सूर्योपस्थानमहं करिष्ये । 'कुश... वित्रधारणम्'—ॐ पवित्रेस्थो वैष्णव्यौ सवितुर्वः प्र... सवऽउत्पुनाम्म्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः ।

(१) इदं सूर्योपस्थानं श्रावण्यां तथा श्राद्धदिने कुर्वन्ति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

...॥ ** तस्यं ते पवित्रं पूतस्य यत्कामः पुने तच्छ-
केयम् । १$\frac{४}{४}$ ॥ इति मन्त्रेण दक्षिणवामहस्तयोरनामिकयोः कुशपवित्र
...र्ये । 'सूर्यपूजनम्'—ॐ उदुत्यञ्जातवेदसं० । २$\frac{३१}{३३}$ ॥
...र्यमुदीक्षन्—ॐ उद्वयन्तमस० । ३$\frac{२४}{३६}$ ॥ ॐ उदुत्य-
...ता० । ४$\frac{३१}{३३}$ ॥ ॐ चित्रन्देवाना० । ५$\frac{४६}{१३}$ ॥ ॐ तच्च-
...र्हितं० । ६$_{३७}$ ॥ ॐ तत्सवितु० । ७$\frac{३५}{३}$ ॥ 'अनुवाकः'—
ॐ विभ्राट्० । १७ ॥ 'पुरुषसूक्तम्'—ॐ सहस्रशी-
र्षा० । १६ ॥ 'शिवसङ्कल्पः'—ॐ यज्जाग्रतात्सुषारथि-
श्वान्तम् ॥ ६ ॥ (एते मन्त्रा रुद्राध्याये द्रष्टव्याः)॥ 'मण्डलब्रा-
णम्'—ॐ यदेतन्मण्डलं तपति तन्महदुक्थन्ता
ऋचः स ऽऋचां लोकोथ यदेतदर्चिर्दीप्यते तन्महा-
तं तानि सामानि स साम्नाँल्लोकोथ य ऽएष ऽएत-
स्मिन्मण्डले पुरुषः सोग्निस्तानि यजूᳫंषि स यजुषां-
लोकः । १ ॥ सैषा त्रय्येव विद्या तपति तद्धैतदप्यवि-
द्वांसᳫं सऽआहुस्त्रयी वा ऽएषा विद्या तपतीति वाग्घैव
त्पश्यन्ती वदति । २ ॥ स ऽएष ऽएव मृत्युर्य ऽएष
एतस्मिन्मण्डले पुरुषोथैतदमृतं यदेतदर्चिर्दीप्यते तस्मा-
न्मृत्युर्न म्रियते मृतेर्ह्यन्तस्तस्मादु न दृश्यते मृतेर्ह्यन्तः ।
३ ॥ 'तदेष श्लोको भवति'—अन्तरं मृत्योरमृ-
मित्यवरᳫं ह्येतन्मृत्योरमृतम्मृत्यावमृतमाहितमित्ये-
स्मिन्हि पुरुष ऽएतन्मण्डलम्प्रतिष्ठितं तपति मृत्यु-
र्विवस्वन्तं वस्त ऽइत्यसौ वा ऽआदित्यो विवस्वानेष-
होरात्रे विवस्ते तमेष वस्ते सर्वतो ह्येनेन परिवृतो

---

(१) इति मन्त्रेण सूर्यं गन्धाक्षतपुष्पैः सम्पूज्य (२) दक्षिणवामपाण्योर्द्वौ द्वौ प्रदर्भौ गन्धाक्षतश्वेतपुष्पतुलसीदलसहितौ धृत्वा पश्चादेते मन्त्राः पठनीयाः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मृत्योरात्मा व्विवस्वतीत्येतस्मिन्हि मण्डल ऽएतस्य पु
षस्यात्मैतदेष श्लोको भवति । ४ ॥ तयोर्वा ऽएतयो
भयोरेतस्य चार्चिष ऽएतस्य च पुरुषस्यैतन्मण्डलं प्रति
ष्ठा तस्मान्महदुक्थम्परस्मै न शꣳसेन्नेदेतां प्रतिष्ठां छिन
दा ऽ इत्येताꣳ ह स प्रतिष्ठां छिन्ते ऽयो महदुक्थं परस्
शꣳसति तस्मादुक्थशसम्भूयिष्ठं परिचक्षते प्रतिष्ठा हि
न्नो हि भवतीत्यधिदेवतम् । ५ ॥ 'अथाधियज्ञम्'—य
देतन्मण्डलं तपत्ययꣳस रुक्मोऽथ यदेतदर्चिर्दीप्यत ऽइ
तत्पुष्करपर्णमापो ह्येता ऽआपः पुष्करपर्णमथ य ऽए
ऽएतस्मिन्मण्डले पुरुषो यमेव स योऽयꣳहिरण्मयः पु
षस्तदेतदेवैतत्त्रयꣳ संस्कृत्येहोपधत्ते तद्यज्ञस्यैवानु स
स्यामूर्ध्वमुत्क्रामति तदेतमप्येति य ऽएष तपति तस्मा
दम्निन्नाद्रियेत परिहन्तुममुत्र ह्येष तदा भवतीत्यु ऽए
वाधि यज्ञम् । ६ ॥ 'अथाध्यात्मम्' यदेतन्मण्ड
तपति यश्चैष रुक्म ऽइदं तच्छुक्लमक्षन्नथ यदेतदर्चिर्दीप्य
यच्चैतत्पुष्करपर्णमिदं तत्कृष्णमक्षन्नथ य ऽएष ऽएतस्मि
न्मण्डले पुरुषो यश्चैष हिरण्मयः पुरुषो यमेव स यो
दक्षिणेक्षन्पुरुषः । ७ ॥ स ऽएव ऽएव लोकं पृणता
सर्व्वोऽग्निरभि सम्पद्यते तस्य तन्मिथुनं यो यꣳ स अक्ष
पुरुषोऽहमहै तदात्मनो यन्मिथुनं यदा वै सह मिथुने न
सर्व्वोऽथ कृत्स्नः कृत्स्नतायै तद्यत्ते द्वे भवतो द्वन्द्वꣳ
मिथुनम्प्रजननं तस्माद्द्वे द्वे लोकं पृणे ऽउपधीयेते तस्
द्वाभ्यां द्वाभ्यां चितिम्प्रणयन्ति । ८ ॥ स ऽएष ऽए
न्द्रः । योऽयं दक्षिणेक्षन् पुरुषोऽथेयमिन्द्राणी ताभ्यां दे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ऽएतां विधृतिमकुर्वन्नासिकान्तस्माज्जायाया अन्ते ना-
श्नीयाद्वीर्य्यवान्हास्माज्जायते वीर्य्यवन्तमुह सा जनयति
यस्या ऽअन्ते नाश्नाति । ९ ॥ तदेतद्देवव्रतꣳ राजन्यब-
न्धवो मनुष्याणामनुतमां गोपायन्ति तस्मादु तेषु व्री-
र्य्यवाञ्जायते मृतवाका वयसाꣳ सा क्षिप्रश्येनं जनयति
। १० ॥ तौ हृदयस्याकाशं प्रत्यवेत्य मिथुनीभवतस्तौ
यदा मिथुनस्यान्तङ्गच्छतोथ है तत्पुरुषः स्वपिति तद्यथा
हैवेदम्मानुषस्य मिथुनस्यान्तङ्गत्वा संविद ऽइव भवत्ये-
वꣳ है वैतदसंविद ऽइव भवति दैवꣳ ह्येतन्मिथुनम्पर-
मो ह्येष ऽआनन्दः । ११ ॥ तस्मादेवंवित्स्वप्यात् ॥
लोक्यꣳ है ते ऽएव तद्देव ते मिथुनेन प्रियेण धाम्ना स-
मर्द्धयति तस्मादुह स्वपन्तं धुरेव न बोधयेन्नेदेते देव ते
मिथुनी भवन्त्यौ हिनसानीति तस्मादु हैतत्सुषुपुषः
श्लेष्मणमिव मुखम्भवत्येते ऽएव तद्देवते रेतः सिञ्चतस्त-
स्माद्रेतस ऽइदꣳ सर्वꣳ सम्भवति यदिदं किञ्च । १२ ॥
स ऽएष ऽएव मृत्युः ॥ य ऽएष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो
यश्चायन्दक्षिणेक्षन्पुरुषस्तस्य हैतस्य हृदये पादावतिह-
तौ तौ हैतदाच्छिद्योत्क्रामति स यदोत्क्रामत्यथ है-
तत्पुरुषो म्रियते तस्मादुहैतत्प्रेतमाहुराच्छेद्यस्येति । १३ ॥
एष ऽउ ऽएव प्राणः । एष हीमाः सर्व्वाः प्रजाः प्रणयति
तस्यैते प्राणाः स्वाः स यदा स्वपित्यथैनमेते प्राणाः
स्वा ऽअपियन्ति तस्मात्स्वाप्ययः स्वाप्ययो ह वैतꣳ स्वप्न
ऽइत्याचक्षते परोक्षम्परोक्षकामा हि देवाः । १४ ॥ स-
ऽएतैः सुप्तो न कस्य च न वेद न मनसा सङ्कल्पयति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न ह्वाचान्नस्य रसं विजानाति न प्राणेन गन्धं विजा
नाति न चक्षुषा पश्यति न श्रोत्रेण शृणोत्येतᳪं हि
तदापीता भवन्ति स ऽएष ऽएकः सन्प्रजासु बहु
व्याविष्टस्तस्मादेका सती लोकम्पृणा सर्वमग्निमनु वि
वत्यथ यदेकऽएव तस्मादेकः । १५ ॥ तदाहुः । ऽए
मृत्युर्बहवऽइत्येकश्च बहवश्चेति ह ब्रूयाद्यदहासावमु
तेनैकोऽथ यदिह प्रजासु बहुधा व्याविष्टस्तेनो बहु
। १६ ॥ तदाहुः । ऽअन्तिके मृत्युर्दूराऽइत्यन्तिके च दू
चेति ह ब्रूयाद्यदहायमिहाध्यात्मन्तेनान्तिकेऽथ यदसावः स
मुत्र तेनो दूरे । १७ ॥ तदेष श्लोको भवति । अन्ये भ
ऽत्युपश्रितो रसानाᳪं संक्षरेऽमृतऽइति यदेतन्मण्डलं त
ति तदन्नमथ य ऽएष ऽएतस्मिन्मण्डले पुरुषः सोऽत्ता
ऽएतस्मिन्नन्नेपश्रितो भातीत्यधिदेवतम् । १८ ॥ 'अ
थाध्यात्मम्'—इदमेव शरीरमन्नमथ योऽयं दक्षिणेऽ
न्पुरुषः सोऽत्ता स ऽएतस्मिन्नन्नेपश्रितो भाति । १९
तमेतमग्निरित्यध्वर्यव ऽउपासते । यजुरित्येष हीद
सर्वं युनक्ति सामेति छन्दोगा ऽएतस्मिन्हीदᳪं स
समानमुक्थमिति बह्वृचा ऽएष हीदᳪं सर्वमुत्थापय
यातुरिति यातुविद ऽएतेन हीदᳪं सर्वं यतं विषमि
सर्प्पाः सर्प्पऽइति सर्प्पविद ऽऊर्गिति देवा रयिरि
मनुष्या मायेत्यसुराः स्वधेति पितरो देवजन ऽइति दे
जनविदो रूपमिति गन्धर्वा गन्ध ऽइत्यप्सरसस्तं य
यथोपासते तदेव भवति तद्धैनान् भूत्वावति तस्मा
न्नमेवं वित्सर्वैरेवैतैरुपासीत सर्वᳪं हैतद्भवति स

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हैनमेतज्ज्ञात्वाऽवति । २० ॥ स ऽएष त्रीष्टकोग्निर्ऋगेका यजुरेका सामैका तद्यांङ्काञ्चात्रर्चोपदधाति रुक्मऽएव तस्या ऽआयतनमथ यां यजुषा पुरुष ऽएव तस्या ऽआयतनमथ याᳪ साम्ना पुष्करपर्णमेव तस्या ऽआयतनमेवं त्रीष्टकः । २१ ॥ ते वा ऽएतेऽउभेऽएव च रुक्मऽएतच्च पुष्करपर्णमेतम्पुरुषमपीत ऽउभे ह्यृक्सामे यजुरपीत ऽएवम्वेकेष्टकः । २२ ॥ स ऽएष ऽएव मृत्युः स ऽएष ऽएतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेक्षन्पुरुषः स ऽएष ऽएवंविद ऽआत्मा भवति स यदेवं विदस्माँल्लोकात्प्रैत्यथैतमेवात्मानमभि सम्भवति सोमृतो भवति मृत्युर्ह्यस्यात्मा भवति ॥ २३ ॥ तेन वा ऽइदमग्रे सदासीन्नैव सदासीत ॥ मण्डलब्राह्मणम् ॥

'तदाहुः'—किञ्छन्दः का देवताऽशिर ऽइति गायत्रीछन्दोऽग्निर्देवता शिरः । १ ॥ किञ्छन्दः का देवता ग्रीवा ऽइत्युष्णिक छन्दः सवितादेवता ग्रीवाः । २ ॥ किञ्छन्दः का देवतानूकमिति बृहतीछन्दो बृहस्पतिर्देवतानूकम् । ३ ॥ किञ्छन्दः का देवता पक्षाविति बृहद्रथन्तरे छन्दो द्यावापृथिवीदेवते पक्षौ । ४ ॥ किञ्छन्दः का देवता मध्यमिति त्रिष्टुप् छन्दऽ इन्द्रो देवता मध्यम । ५ ॥ किञ्छन्दः का देवता श्रोणी ऽइति जगतीछन्दऽआदित्यो देवता श्रोणी । ६ ॥ किञ्छन्दः का देवता यस्मादिदं प्राणाद्रेतः सिच्यत ऽइत्यतिछन्दश्छन्दः प्रजापतिर्देवता । ७ ॥ किञ्छन्दः का देवता योयमवाङ् प्राणऽइति यज्ञाय-

(१) तदाहुरित्याद्यत्र लिखितं ब्राह्मणद्वयं केचित्पठन्ति केचिन्न ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ज्ञियं छन्दो वैश्वानरो देवता । ८ ॥ किञ्छन्दः
देवतोरू ऽइत्यनुष्टुप् छन्दो विश्वेदेवा देवतोरू । ९
किञ्छन्दः का देवताष्ठीवन्ताविति पङ्क्तिश्छन्दो म
तो देवताष्ठीवन्तौ । १० ॥ किञ्छन्दः का देवता प्र
तिष्ठेऽइति द्विपदाछन्दो विष्णुर्देवता प्रतिष्ठे ॥ ११
किञ्छन्दः का देवता प्राणाऽइति विश्छन्दःछन्द
वायुर्देवता प्राणाः । १२ ॥ किञ्छन्दः का देवतान
तिरिक्तानीति न्यूनाक्षराछन्द ऽआपो देवता नातिरि
क्तानि सैषात्मविद्यैवैतन्मयो हैवैता देवता ऽएतमात्म
नमभि सम्भवति न हात्रान्यालोक्यता या ऽआशीरि
। १३ ॥ धीरो ह शातपर्णेयः ॥ ब्राह्मणम् ॥

ॐ त्रयं वा ऽइदन्नामरूपं कर्म तेषान्नाम्नां व
गित्येतदेषामुक्थमतो हि सर्वाणि नामान्युत्तिष्ठन्त्ये
तदेषाꣳसामैतद्धि सर्वैर्नामभिः सममेतदेषां ब्रह्मैतद्धि
सर्वाणि नामानि बिभर्त्ति । १ ॥ 'अथ रूपाणाम्'-
चक्षुरित्येतदेषामुक्थमतो हि सर्वाणि रूपाण्युत्तिष्ठन्त्ये
तदेषाꣳसामैतद्धि सर्वैरूपैः सममेतदेषां ब्रह्मैतद्धि स
र्वाणि रूपाणि बिभर्ति । २ ॥ 'अथ कर्मणाम्'—आ
त्मेत्येतदेषामुक्थमतो हि सर्वाणि कर्माण्युत्तिष्ठन्त्येत
षाꣳ सामैतद्धि सर्वैः कर्म्मभिः सममेतदेषां ब्रह्मैतद्धि
सर्वाणि कर्म्माणि बिभर्त्ति तदेतत्त्रयꣳसदेकमयमात्मा
त्मो ऽएकः सन्नेतत्त्रयं तदेतदमृतꣳसत्येन छन्नं प्राणो
वा ऽअमृतं नामरूपे सत्यन्ताभ्यामयं प्राणश्छन्नः
'ब्राह्मणम्' । ३ ॥ 'दृप्तबालाकिर्हानूचानो गार्ग्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ऽआस'-भूमिरन्तरिक्षं द्यौरिति । अष्टावक्षराण्यष्टाक्षर६ँ ह वाऽएकम् । गायत्र्यै पदमेतदुहास्या ऽएतत्स यावदेषु लोकेषु तावद्ध जयति योस्या ऽएतदेवं पदं वेद ॥ १ ॥ ऋचो यजूᳬंषि सामानीत्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षर६ँ ह वा ऽएकं गायत्र्यै पदमेतदुहैवास्या ऽएतत्स याव-तीयं त्रयी विद्या तावद्ध जयति योस्या एतदेवं पदं वेद । २ ॥ प्राणोऽपानो व्यान ऽइत्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षरᳬंह वा ऽएकं गायत्र्यै पदमेतदुहैवास्या ऽएतत्स यावदिदं प्राणि तावद्ध जयति योस्या ऽएतदेवं पदं वेद । ३ ॥ अ-थास्या ऽएतदेव तुरीयं दर्शतं पदं परोरजा य ऽएव तपति यद्वै चतुर्थं तत्तुरीयं दर्शतं पदमिति ददृश ऽइव ह्येष प-रोरजा ऽइति सर्व्वमु ह्येष रज ऽउपर्युपरि तपत्येव६ँ हैव श्रिया यशसा तपति योस्या ऽएतदेवं पदं वेद । । ४ ॥ सैषा गायत्र्येतस्मिंस्तुरीये दर्शते पदे परोरजसि प्रतिष्ठिता । तद्वैतत्सत्ये प्रतिष्ठिता चक्षुर्वै सत्यं चक्षुर्हि वै-सत्यं तस्माद्यदिदानीन्द्वौ विवदमानावेयातामहमद्रा-क्षमहमश्रौषमिति स ऽएवं ब्रूयादहमद्राक्षमिति तस्मा ऽएव श्रद्दध्याम । ५ ॥ तद्वै तत्सत्यं बले प्रतिष्ठितम् । प्राणो वै बलं तत्प्राणे प्रतिष्ठितं तस्मादाहुर्बल६ँसत्त्या-दोजीय ऽएत्येवम्वेषा गायत्र्यध्यात्मं प्रतिष्ठिता । ६ ॥ 'सा हैषा गयास्तत्रे'—प्राणा वै गयांस्तत्प्राणास्तत्रे-तद्यद्गयांस्तत्रे तस्माद्गायत्री नाम स यामेवामूमन्वाहै-षैव सा स यस्मा ऽअन्वाह तस्य प्राणांस्त्रायते । ७ ॥ 'ता६ँहैके'—सावित्रीमनुष्टुभमन्वाहुर्वागनुष्टुबेतद्वाचम-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नुब्रूम ऽइति न तथा कुर्याद्गायत्रीमेवानुब्रूयाद्यदि
वा ऽअपि बह्वीव प्रतिगृह्णाति न हैव तद्गायत्र्या ऽए
कञ्च न पदं प्रति । ८ ॥ स य ऽइमा स्त्रींल्लोकान्पूर्णा
न्प्रतिगृह्णीयात् । सोऽस्या ऽएतत्प्रथमम्पदमाप्नुयाद
यावतीयं त्रयी विद्या यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात्सोऽस्या ऽए
तद्द्वितीयम्पदमाप्नुयादथ यावदिदं प्राणि यस्तावत्प्रति
गृह्णीयात्सोऽस्या ऽएतत्तृतीयम्पदमाप्नुयादथास्या ऽए
तदेव तुरीयं दर्शतं पदं परोरजा य ऽएष तपति नैव के
चनाप्यं कुत ऽउ एतावत्प्रतिगृह्णीयात् । ९ ॥ 'तस्
उपस्थानम्'—(उत्थाय)—गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रि
पदी चतुष्पद्यपदसि नहि पद्यसे । नमस्ते तुरीया
दर्शताय पदाय परोरजसे सावदोमाप्रापदिति यं द्वि
ष्यादसावस्मै कामो मा समर्द्धीति वा न हैवास्मै सका
मꣳ समृध्यते यस्मा ऽएवमुपतिष्ठतेहमदꣳ प्रापमि
वा । १० ॥ 'एतद्ध वै तज्जनको वैदेहो बुडिलमाश्व
राश्विमुवाच—यन्नु होतद्गायत्री विद्ब्रूथाऽअथ कथ
हस्तीभूतो वहसीति मुखꣳ ह्यस्याः सम्राण्ण विदा
कुरेति होवाच । ११ तस्याऽअग्निरेव मुखम् । य
ह वा अपि बह्वी वाग्नावभ्यादधति सर्वमेव तत्सन्द
त्येवꣳ हैवैवं विद्यद्यपि बह्वीव पापं करोति सर्वमे
तत्संसाय शुद्धः पूतोजरोऽमृतः सम्भवति ॥ १२ ॥ ब्रा
ह्मणम् ॥ श्वेतकेतुर्ह वाऽआरुणेयः । प्रदक्षिणीकृत्य नम
स्कृत्योपविशेत् ॥ १३ ॥ इति मण्डलब्राह्मणम् ॥ (पाण्योर्गृहीत
कुशानां कुशपवित्रयोश्च पूर्वस्यां दिशि त्यागः कर्तव्यः) ॥ अर्पणम्
अनेन यथाशक्त्या कृतेन सूर्योपस्थानकर्मणा श्रीभगवान् सवि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सूर्यनारायणः प्रीयतां न मम ॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु ॥ इति सूर्योपस्थानप्रयोगः॥

३५४. अथ 'ब्रह्मयज्ञप्रयोगः'—(सूर्योपस्थानानन्तरं प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कृत्योपविशेत् । दर्भेषूपविश्य दर्भपाणिर्भूत्वा स्वाध्यायं च यथाशक्त्या-ऽऽवारभ्य वेदम्) आचम्य [१]प्राणानायम्य ॥ 'कुशपवित्रधारणम्'—ॐ प॒वित्रे॑स्थो वैष्ण॒व्यौ᳕ सवि॒तुर्वः॑ प्रस॒वऽउत्पु॑ना-म्यच्छि॑द्रेण प॒वित्रे॑ण॒ सूर्य॑स्य र॒श्मिभिः॑ । $\frac{१२}{१}$ ॥ * * त॒स्यं ते पवित्रपते प॒वित्र॑पूतस्य॒ यत्का॑मः पुने तच्छ॑केयम् । १$\frac{४}{४}$॥ 'सङ्कल्पः'—अद्य पूर्वोच्चारितएवंगुणविशेषेण विशिष्टायां शुभपुण्यतिथौ ममाऽऽत्मनः श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थं ॐ तत्सत् परमेश्वरप्रीत्यर्थं यथाशक्ति ब्रह्मयज्ञेनाऽहं यक्ष्ये । अथातो ब्रह्मयज्ञं व्याख्यास्यामः—द्वितीयसङ्कल्पः—इषेत्वादिषु मन्त्रेषु खं ब्रह्मान्तेषु दशप्रणवसहितेषु याः क्रियास्तत्र विवस्वानृषिः प्रजापतिर्देवता । सर्वाणि छन्दांऽसि सर्वाणि सामानि प्रतिलिङ्गोक्ता देवता । ब्रह्मयज्ञे विनियोगः ॥ ब्रह्मयज्ञारम्भे यथाविधि स्नात्वा छन्दः पुरुषं शरीरं न्यसेत् । तिर्यग्बिलश्चमस ऽऊर्ध्वबुध्नः छन्दः पुरुषस्य च ॥ 'न्यासाः'—ॐ गौतमभरद्वाजाभ्यां नमः—नेत्रयोः । ॐ विश्वामित्रजमदग्निभ्यां नमः—श्रोत्रयोः । ॐ वसिष्ठकश्यपाभ्यां नमः—नासिकयोः । ॐ अत्रये नमः—वाचि । ॐ गायत्र्यग्निभ्यां नमः—शिरसि । ॐ उष्णिक्सवितृभ्यां नमः—ग्रीवायाम् । ॐ बृहतीबृहस्पतिभ्यां नमः—अनुके (हनौ) । ॐ बृहद्रथन्तरद्यावापृथिवीभ्यां नमः—बाह्वोः । ॐ त्रिष्टुबिन्द्राभ्यां नमः—नाभौ । ॐ जगत्यादित्याभ्यां नमः—श्रोण्योः । ॐ अतिच्छन्दाप्रजापतिभ्यां नमः—लिङ्गे । ॐ यज्ञायज्ञियवैश्वानराभ्यां नमः—गुदे । ॐ अनुष्टुब्विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः—ऊर्वोः । ॐ पङ्क्तिमरुद्भ्यो नमः—जान्वोः । ॐ द्विपदाविष्णुभ्यां नमः—पादयोः ।

(१) इति देवपूजाप्रयोगे दर्शितक्रमेण 'आचमनप्राणायामादि' कुर्यात् ॥ (२) इति मन्त्रेण दक्षिणानामिकायां कुशपवित्रं धृत्वा ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ॐ विच्छन्दावायुभ्यां नमः—नासापुटस्थप्राणेषु । ॐ न्यूनाक्ष
न्दोभ्यो नमः—सर्वाङ्गेषु ॥ एवमेवाङ्गानि योजयित्वा वेद
सम्पद्यते । [न कुतश्चिद्भयं विन्दते । शापानुग्रहसामर्थ्यं ब्राह्मं ते
वर्द्धते । स्वर्गलोकं परं साधनम् । धर्मार्थकाममोक्षस्य च । तस्य दारि
खशोकरोगभयं न भवति । ऋषिर्देवता छन्दाꣳसि विदित्वा । ऋ
यजुर्मयः साममयोऽथर्वमयोऽमृतमयो विष्णुरिदं कात्यायनस्य च
ॐ भूर्भुवः स्वः तत्सवितु० । २ ३/३६ ॥ ॐ इषेत्वो
त्वा वायवस्थ देवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतम
कर्मण आप्यायध्वमघ्न्या इन्द्राय भागम्प्रजावती
रनमीवा अयक्ष्मा मा व स्तेन ईशत माघशꣳ
ध्रुवा अस्मिन्गोपतौ स्यात बह्वीर्यजमानस्य पशून्
हि । ३ १/१ ॥ वसोः पवित्रम ॥ हिरण्मयेन पात्रेण । सत्यस्य
पिहितम्मुखम् । यो सावादित्ये पुरुषः सो सावहम् ।
ॐ ३ म । खम्ब्रह्म । व्रतमुपैष्यन्नन्तरेणाहवनीयञ्च गा
पत्यञ्च प्राङ्तिष्ठन्नप उपस्पृशति । तद्यदप उपस्पृश
मध्यो वै पुरुषो यदनृतम्वदति तेन पूतिरन्तरतो मेध
वा आपो मेध्यो भूत्वा व्रतमुपायानीति पवित्रम
आपः पवित्रपूतो व्रतमुपायानीति तस्माद्वा अप उ
स्पृशति । १ ॥ सोग्निमेवाभीक्षमाणो व्रतमुपैति ॥ [
पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदुच्यते । पूर्णस्य पूर्ण
दाय पूर्णमेवावशिष्यते । ॐ खं ब्रह्म । ॐ खं पुरा
ॐ वायुरेव खमिति हस्माह कौरव्यायणीपुत्रो वेद
ब्राह्मणा विदुर्वेदेन न यद्वेदितव्यम्] ॥ ॐ प्राश्नीपुत्रादु

(१) एते मन्त्राः स्वरपूर्वकं पठनीयाः इति केषाञ्चिन्मते । परं च हलायुध
एवं सति प्राङ्मुखः प्रागग्रेषु कुशेषूपविश्य वामहस्ततले कुशपवित्रे (द्वौ दर्भौ) कृत्वा
परि दक्षिणहस्तमधो मुखं कृत्वा ॐकारपूर्विकां **गायत्रीं** तथा **चतुरो** वेदा
पठेत् ॥ (२) इदं यजुर्वेदोपलक्षणम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वेनमोवः पितरः पितरोनमोवोगृहान्नःपितरोदत्तसतोवः पितरोदेष्मैतद्वः
पितरोवास ओं अद्येहामुकगोत्रा स्मन्मातामहा मुकशर्मावसुस्वरूपस्तृप्य
तामिदंतिलोदकंतस्मैस्वधा॰ इतिप्रथमांजालिंमाता महायदद्यात्॰ ओं नमोव
इतिमंत्रेण पूर्ववाद्वितीयतृतीयां जालिंमातामहायदद्यात्॰ओंनमोवइतिमंत्रेण॰
ओं अद्येहामुकगोत्रास्मत्प्रमाता महोमुकशर्मारुद्र स्वरूपस्तृप्यतामिदं ति
लोदकंतस्मैस्वधा इतिप्रमाता महायप्रथम द्वितीयतृतीयां जालिंदद्यात्॰ओं
नमोवइतिमंत्रेण॰ ओ अद्येहामुकगोत्रास्मत्वृद्ध प्रमातामहोमुकशर्मा दित्य
स्वरूपस्तृप्यता मिदंतिलोदकंतस्मैस्वधा॰ इतिवृद्धप्रमाता महायप्रथम द्वि
तीयतृतीयां जालिंदद्यात्॰ ओ अद्येहामुकगोत्रा स्मत्प्रमातामह्य मुकदेवीरु

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ताः ३६ ओं वसिष्ठः ० ३७ ओं भृगुः ० ३८ ओं नारदः ० ३९ ततोक

अनेनमंत्रेणप्रपितामहायपूर्ववद्द्वितीयांजलिंदद्यात् ओं मधुमान्नोवनस्पतीर्मधुमां ॥ २ ॥ अस्तुसूर्यः ॥ माध्वीर्गावोभवन्तुनः ॥ ३ ॥ अनेन मंत्रेणप्रपितामहाय पूर्ववत्तृतीयांजलिंदद्यात् ओंअद्येहामुकगोत्रास्मन्मातामुकदेवीवसुस्वरूपा स्तृप्यतामिदं तिलोदकंतस्यैस्वधा० इतित्रिः ओं अद्येहामुकगोत्रास्मात्पिता महीअमुकदेवीरुद्रस्वरूपा तृप्यतामिदंतिलोदकं तस्यैस्वधा० इतित्रिः ओंअद्येहामुकगोत्रां स्मत्प्रपितामहा अमुकदेवीआदित्य स्वरूपातृप्यतामिदंतिलोदकंतस्यैस्वधा० इतित्रिः तृप्यध्वमितित्रिः ओं तृप्यध्वमितित्रिः ओं नमोवः पितरोरसायनमोवः पितरः शोषायनमोवः पितरोजीवायनमोवः पितरः स्वधायैनमोवः पितरोघोरायनमोवः पितरोमन्य

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पुराणाचार्याः ० ९ ओं गन्धर्वाः ० १० ओं इतराचार्याः ० ११ ओं स
म्वत्सर सावयवस्तृप्यताम् १२ ओं देव्यस्तृप्यन्ताम् १३ ओं अप्सरसः
१४ ओं देवानुगाः ० १५ ओं नागाः ० १६ ओं सागराः ० १७ ओं पर्वताः
१८ ओं सरितः ०१९ओं मनुष्याः ओं यक्षाः ०२१ ओं रक्षांसि ० २२ पि
शाचाः ० २३ ओंसुपर्णाः० २४ओं भूतानि ०२५ओ पशवः०२६ ओं वन
स्पतयः ० २७ ओं ओषधयः ० २८ ओ भूतग्रामचतुर्विधस्तृप्य
ताम् २९ ओं मरीचिः ० ओं अत्रिः ० ३१ ओं अङ्गिराः ०
३२ ओं पुलस्त्यः ० ३३ ओं पुलहः ३४ ओं क्रतुः ० ३५ ओं प्रचे
ताः ३६ ओं वसिष्ठः ०३७ ओं भृगुः ० ३८ ओं नारदः ० ३९ ततोकं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

...यनम्॥ अथेतर्पणम् ओं अद्येत्यादि अमुकगोत्राणां ...स्य
वापार्वणैकोद्दिष्ट श्राद्धांगत्वेननित्यतर्पणाङ्गत्वेनवा श्रीमत्परमेश्वरप्रीतयेदे
वर्षि मनुष्यदिव्यपितृस्वपितृतर्पणमहंकरिष्ये इतिसंकल्प्य उपवीतीप्राङ्मु
खः कुशपाणिर्देवतीर्थवर्तिनासकुशोदकेन ओं विश्वेदेवासआगतशृणु
तामइम ठं. हव्वम् एदंबर्हिर्निषीदत १ ओं विश्वेदेवाः शृणुतेम ठं. हव
म्मेये अन्तरिक्षेयउपद्यविष्ट येअग्निजिह्वा उतवाजयत्रा आसद्यास्मिन्बर्हि
षिमादयध्वम् इतिमंत्रद्वयंपठित्वा ओं ब्रह्मादयोदेवाइहागच्छन्तु इहतिष्ठन्तु
ओं ब्रह्मातृप्यताम् १ ओं विष्णुः २ ओं रुद्रः ०३ ओं प्रजापतिः ०४ ओं
देवास्तृप्यन्ताम्० ५ ओं छन्दांसि० ६ ओं वेदाः ७ ओं ऋषयः० ८ ओं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रेवासिनऽ प्राश्नीपुत्र ऽआसुरायणादासुरायणऽआसुरे-
ासुरिर्याज्ञवल्क्याद्याज्ञवल्क्यऽउद्दालकादुद्दालको ऽरु-
ादुरुणऽउपवेशेरुपवेशिः कुश्रेऽ कुश्रिर्वाजश्रवसो वा-
श्रवा जिह्वावतो बाध्योगाज्जिह्वावान् बाध्योगोऽसि-
ाद्वार्षगणादसितो वार्षगणो हरितात् कश्यपाद्धरितऽ
कश्यपऽ शिल्पात्कश्यपाच्छिल्पऽ कश्यपऽ कश्यपान्नै-
ध्रुवेऽ कश्यपो नैध्रुविर्वाचो वागम्भिण्या ऽअम्भिण्या-
दित्यादादित्यानीमानि शुक्लानि यजूꣳषि वाजसने-
येन याज्ञवल्क्येनाख्यायन्ते । २ ॥(इत्युक्तं बृहदारण्योपनिषदि)॥
ॐ अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् । होतारं
रत्नधातमम् । ५ ॥ ॐ अग्नऽआयाहि वीतये गृणानो ह-
व्यदातये । निहोता सत्सि बर्हिषि । २ ॥ ॐ शन्नो देवी-
रभिष्टयऽआपो भवन्तु पीतये । शं योरभिस्रवन्तु नऽ ।
१२३ ॥ 'चतुर्वेदानन्तरं अङ्गानि पठेत्'—अथानुवाकान्वक्ष्यामि ।
ण्डलं दक्षिणमक्षिहृदयम् । अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि । अथातोऽधि-
कारः फलयुक्तानि कर्माणि । अथतो गृह्यस्थालीपाकानां कर्म
वृद्धिरादैच् । समाम्नायः समाम्नातः । मयरसतजभनलगसंमितम् ।
पञ्चसंवत्सरमयं युगाध्यक्षम् । गौः ग्मा । अथातो धर्मजिज्ञासा ।
अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ योगीश्वरं याज्ञवल्क्यं । नारायणं नमस्कृत्य
इति विद्यातपोयोनिरयोनिर्विष्णुरीडितः । वाग्यज्ञेनार्चितो देवः
प्रीयतां मे जनार्दनः । (एवं ब्रह्मयज्ञं विधाय पाण्योर्गृहीतकुशानां कु-
शपवित्रस्य च उत्तरस्यां त्यागं कुर्यात्) 'अर्पणम्'—अनेन ब्रह्मयज्ञा-
ख्येन कर्मणा श्रीभगवान्परमेश्वरः प्रीयतां न मम ॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मा-
र्पणमस्तु ॥ यस्य स्मृत्या० इति ब्रह्मयज्ञप्रयोगः ॥

---

(१) इदं ऋग्वेदोपलक्षणम् ॥ (२) इदं सामवेदोपलक्षणम् ॥ (३) इदं अथर्व-
वेदोपलक्षणम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

३५५. केचित्तु ब्रह्मयज्ञं तर्पणं चैकतन्त्रेण कुर्वन्ति तत्र सङ्कल्पा
यथा—आचमनप्राणायामानन्तरं—'सङ्कल्पः'—अद्य पूर्वोच्चारित
गुणविशेषेण विशिष्टायां शुभपुण्यतिथौ ममाऽऽत्मनः श्रुतिस्मृतिपु
णोक्तफलप्राप्त्यर्थं ब्रह्मयज्ञपूर्वकं देवऋषिमनुष्यपितृतर्पणमहं क
ष्ये ॥ 'अर्पणम्'—अनेन ब्रह्मयज्ञपूर्वकं देवर्षिमनुष्यपितृतर्प
ख्येन कर्मणा देवादिस्वरूपी भगवान्परमेश्वरः प्रीयतां न म
ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु ॥

३५६. 'तर्पणम्.' कात्यायनपरिशिष्टे सूत्रे—ततस्तर्पयेद्ब्रह्म
पूर्वं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिं देवांश्छन्दाꣳसि वेदानृषीन्पुराणाचार्या
न्धर्वानितराचार्यान्संवत्सरं सावयवं देवीरप्सरसो देवानुरगान्ना
न्सागरान्पर्वतान्सरितो मनुष्यान्यक्षान् रक्षाꣳसि पिशाचान्सुप
न्भूतानि पशून्वनस्पतीनोषधीर्भूतग्रामश्चतुर्विधस्तृप्यतामित्योङ्कार
॥ ततो निवीती मनुष्यान्सनकꣳ सनन्दनꣳ सनातनं कपिलमा
वोढुं पञ्चशिखम् ॥ ततोऽपसव्यं तिलमिश्रं कव्यवाडनलꣳ स
यममर्यमणमग्निष्वात्तान्सोमपो बर्हिषदो यमाँश्चैके ॥ यमाय धर्म
जाय मृत्यवे चान्तकाय च । वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय
औदुम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने । वृकोदराय चित्राय चि
गुप्ताय वै नमः ॥ इत्येकैकस्य तिलैर्मिश्रांस्त्रींस्त्रीन्दद्याज्जलाञ्जली
यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यतीति ॥ जीवत्पितृकोप्येतान
श्चेतरऽउदीरतामङ्गिरसऽआयन्तुनऽऊर्ज्जं वहन्ती पितृभ्यो ये
मधुवाताऽइति त्र्यृचं जपन्प्रसिञ्चेत्तृप्यध्वमिति त्रिर्नमो वऽइत्यु
मातामहानां चैवं गुरुशिष्यर्त्विग्ज्ञातिबान्धवा न तर्पिता देहा
पिबन्ति वासो निष्पीड्याचम्य ॥ अदृश्रमस्य हꣳसऽइत्युपस्थाय प्रद
णीकृत्य दिशश्च देवताश्च नमस्कृत्योपविश्य ब्रह्माग्निपृथिव्योष
र्वाग्वाचस्पतिर्विष्णुर्महद्भ्योऽपांपतये वरुणाय नमऽ इति सं
सेति मुखं विमृष्टे देवा गातुविदऽइति विसर्जयेत् ॥ 'कात्यायन
कण्डिकासूत्रे हरिहरभाष्ये'—ततः किं कुर्यादित्यत आह—
त्रम्—'ततस्तर्पयेद्ब्रह्माणं पूर्वमित्यादि' । व्याख्या—ततस्तर्पये
येत् । ब्रह्माणं कथं पूर्वं आदौ केषां विष्णुमित्यादीनां भूतग्रामान्तानां

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वतानाम् । अत्र तर्पयेद्ब्रह्माणमिति तर्पणक्रियायाः कर्म भूतान्ब्रह्मादीनुद्देश्यत्वेन द्वितीययाभिधाय भूतग्रामश्चतुर्विधस्तृप्यतामिति प्रथमया प्रयोगमाचार्यो दर्शयति । ततश्च ब्रह्मा तृप्यतामित्येवं तर्पणप्रयोगः । **सूत्रम्—ॐकारपूर्वमिति'** । **व्याख्या**—ॐकारपूर्वं यथा स्यात्तथा ब्रह्मादीन्देवांस्तर्पयेत् । **सूत्रम्—'ततो निवीती मनुष्यान्'** । **व्याख्या**—ततो देवतर्पणानन्तरं **'निवीती'** कण्ठसंयुक्तब्रह्मसूत्रः सन् मनुष्यान्दिव्यान्मानवांस्तर्पयेदिति पूर्वोक्तेनाख्यातेनानुषङ्गः । के ते मनुष्या इत्यपेक्षायामाह । सनकं चेत्यादिना श्लोकेन सप्त । **सूत्रम्—'ततोऽपसव्यं तिलमिश्रम्'** । **व्याख्या**—ततो मनुष्यतर्पणानन्तरमपसव्यं प्राचीनावीती भूत्वा तिलमिश्रं तिलैः संयुक्तं जलं गृहीत्वा तर्पयेदिति सम्बन्धः । कांस्तर्पयेदित्यत आह । कव्यवाडनल इत्यादिना बर्हिषद इत्यन्तेन सूत्रेण पठितान् । तत्र कव्यं हविर्वहतीति कव्यवाट् । अनलोऽग्निः कव्यवाट् चासावनलश्चेति कव्यवाडनलस्तम् । अत्र केचित्कव्यवाहम् अनलं चेति द्वौ देवौ मन्यन्ते । अनलोऽग्नौ नले राज्ञि पितृदेवे कपीश्वर इति विश्वप्रकाशदर्शनात् ॥ तदयुक्तम् 'हव्यवाहनो वै—देवानां **'कव्यवाहनः'**—पितॄणामिति श्रुतेः कव्यवाट् गुणविशिष्टोऽनलः पितृगणान्तर्गत इति कव्यवाडनल एकैव देवता । **सूत्रम्—यमांश्चैके'** । **व्याख्या**—एके आचार्याः यमांश्च तर्पयेदित्याहुः । तद्यथा—यमाय धर्मराजायेत्येवमादिनोक्तम् । पितृतर्पणाञ्जलिसंख्यामाह । **सूत्रम्—'एकैकस्य तिलैर्मिश्रांस्त्रींस्त्रीन्दद्याज्जलाञ्जलीन् । यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति'** । **व्याख्या**—एकैकस्य प्रत्येकं कव्यवाडनलादेस्तिलैः कृष्णैर्मिश्रान्संयुक्तांस्त्रींस्त्रींस्त्रित्वसंख्योपेतान् जलाञ्जलीञ्जलेन पूर्णा अञ्जलयो जलाञ्जलयस्तान् । अस्य तर्पणस्य नित्यत्वेप्यानुषङ्गिकं फलमाह । यावज्जीवकृतं जन्मत आरभ्य यावत्तर्पणदिनं कृतमाचरितं पापं अशुभं कर्म तत्क्षणादेव तर्पणसमाप्त्यनन्तरमेव नश्यति क्षीयते । **सूत्रम्—जीवत्पितृकोऽप्येतानन्यांश्चेतरः'** । **व्याख्या**—जीवन् विद्यमानः पिता जनको यस्य सोऽपि एतान्पूर्वोक्तान्ब्रह्मादींश्चित्रगुप्तान्तांस्तर्पयेदिति गतेन सम्बन्धः । अत्र जीवत्पितृकोऽप्येतानिति वदता सूत्रकारेणैतच्छब्देन ब्रह्मादिचित्रगुप्तान्ताः परिसंख्यातास्तानेव जीवत्पितृक एतानेव तर्पयेत् न त्वन्यान् । पितृव्यमातृमातामहादीन् । एवार्थेऽपिः । अन्यांश्चेतर इति प्रमीतपितृकस्यैवान्यतरविधानात् । यत्तु स्मृत्यन्तरम् येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्सुतः स्वयमिति तत् पतितसंन्यासिजीवत्पितृकविषयम् । ब्राह्मणा-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

३५५. केचित्तु ब्रह्मयज्ञं तर्पणं चैकतन्त्रेण कुर्वन्ति तत्र सङ्कल्पा यथा—आचमनप्राणायामानन्तरं—'सङ्कल्पः'—अद्य पूर्वोच्चारित गुणविशेषेण विशिष्टायां शुभपुण्यतिथौ ममाऽत्मनः श्रुतिस्मृतिपु णोक्तफलप्राप्त्यर्थं ब्रह्मयज्ञपूर्वकं देवऋषिमनुष्यपितृतर्पणमहं क ष्ये ॥ 'अर्पणम्'—अनेन ब्रह्मयज्ञपूर्वकं देवर्षिमनुष्यपितृतर्प ख्येन कर्मणा देवादिस्वरूपी भगवान्परमेश्वरः प्रीयतां न म ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु ॥

३५६. 'तर्पणम्.' कात्यायनपरिशिष्टे सूत्रे—ततस्तर्पयेद्ब्रह्म पूर्वं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिं देवांश्छन्दाꣳसि वेदानृषीन्पुराणाचार्या न्धर्वानितराचार्यान्संवत्सरं सावयवं देवीरप्सरसो देवानुरगान्ना न्सागरान्पर्वतान्सरितो मनुष्यान्यक्षान् रक्षाꣳसि पिशाचान्सुप न्भूतानि पशून्वनस्पतीनोषधीर्भूतग्रामश्चतुर्विधस्तृप्यतामित्योङ्कार ॥ ततो निवीती मनुष्यान्सनकꣳ सनन्दनꣳ सनातनं कपिलमा वोढुं पञ्चशिखम् ॥ ततोऽपसव्यं तिलमिश्रं कव्यवाडनलꣳ यममर्यमणमग्निष्वात्तान्सोमपो बर्हिषदो यमाँश्चैके ॥ यमाय धर्म जाय मृत्यवे चान्तकाय च । वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय औदुम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने । वृकोदराय चित्राय चि गुप्ताय वै नमः ॥ इत्येकैकस्य तिलैर्मिश्रांस्त्रींस्त्रीन्दद्याज्जलाञ्जली यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यतीति ॥ जीवत्पितृकोप्येतान श्चेतरऽउदीरतामङ्गिरसऽआयन्तुनऽऊर्ज्जं वहन्ती पितृभ्यो मधुवाताऽइति त्र्यृचं जपन्प्रसिञ्चेत्तृप्यध्वमिति त्रिर्नमो वऽइत्यु मातामहानां चैवं गुरुशिष्यर्त्विग्ज्ञातिबान्धवा न तर्पिता देहा पिबन्ति वासो निष्पीड्याचम्य ॥ अदश्रमस्य हꣳसऽइत्युपस्थाय प्रद णीकृत्य दिशश्च देवताश्च नमस्कृत्योपविश्य ब्रह्माग्निपृथिव्योष र्वाग्वाचस्पतिर्विष्णुर्महद्भ्योऽपांपतये वरुणाय नमऽ इति सं सेति मुखं विमृष्टे देवा गातुविदऽइति विसर्जयेत् ॥ 'कात्यायन कण्डिकासूत्रे हरिहरभाष्ये'—ततः किं कुर्यादित्यत आह त्रम्—'ततस्तर्पयेद्ब्रह्माणं पूर्वमित्यादि' । व्याख्या—ततस्तर्पये येत् । ब्रह्माणं कथं पूर्वं आदौ केषां विष्णुमित्यादीनां भूतग्रामान्तानां

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भूतानाम् । अत्र तर्पयेद्ब्रह्माणमिति तर्पणक्रियायाः कर्म भूतान्ब्रह्मादीनुद्दे-श्यत्वेन द्वितीययाभिधाय भूतग्रामश्चतुर्विधस्तृप्यतामिति प्रथमया प्रयोग-माचार्यो दर्शयति । ततश्च ब्रह्मा तृप्यतामित्येवं तर्पणप्रयोगः । **सूत्रम्—**'ॐकारपूर्वमिति' । **व्याख्या**—ॐकारपूर्वं यथा स्यात्तथा ब्रह्मादीन्दे-वांस्तर्पयेत् । **सूत्रम्—'ततो निवीती मनुष्यान्'** । **व्याख्या**—ततो दे-वतर्पणानन्तरं **'निवीती'** कण्ठसंयुक्तब्रह्मसूत्रः सन् मनुष्यान्दिव्यान्मानवां-स्तर्पयेदिति पूर्वोक्तेनाख्यातेनानुषङ्गः । के ते मनुष्या इत्यपेक्षायामाह । सनकं चेत्यादिना श्लोकेन सप्त । **सूत्रम्—'ततोऽपसव्यं तिलमिश्रम्'** । **व्याख्या**—ततो मनुष्यतर्पणानन्तरमपसव्यं प्राचीनावीती भूत्वा तिलमिश्रं तिलैः संयुक्तं जलं गृहीत्वा तर्पयेदिति सम्बन्धः । कांस्तर्पयेदित्यत आह । कव्यवाडनल इत्यादिना बर्हिषद इत्यन्तेन सूत्रेण पठितान् । तत्र कव्यं ह-विर्वहतीति कव्यवाट् । अनलोऽग्निः कव्यवाट् चासावनलश्चेति कव्यवाडनल-स्तम् । अत्र केचित्कव्यवाहम् अनलं चेति द्वौ देवौ मन्यन्ते । अनलो-ऽग्नौ नले राज्ञि पितृदेवे कपीश्वर इति विश्वप्रकाशदर्शनात् ॥ तदयुक्तम् हव्यवाहनो वै—देवानां **'कव्यवाहनः'**—पितॄणामिति श्रुतेः कव्यवाट् गुणविशिष्टोऽनलः पितृगणान्तर्गत इति कव्यवाडनल एकैव देवता । **सूत्रम्—'यमांश्चैके'** । **व्याख्या**—एके आचार्याः यमांश्च तर्पयेदित्याहुः । तद्य-था—यमाय धर्मराजायेत्येवमादिनोक्तम् । पितृतर्पणाञ्जलिसंख्यामाह । **सू-त्रम्—'एकैकस्य तिलैर्मिश्रांस्त्रींस्त्रीन्दद्याज्जलाञ्जलीन् । यावज्जीवकृ-तं पापं तत्क्षणादेव नश्यति'** । **व्याख्या**—एकैकस्य प्रत्येकं कव्यवा-डनलादेस्तिलैः कृष्णैर्मिश्रान्संयुक्तांस्त्रींस्त्रींस्त्रित्वसंख्योपेतान् जलाञ्जलीञ्ज-लेन पूर्णा अञ्जलयो जलाञ्जलयस्तान् । अस्य तर्पणस्य नित्यत्वेप्यानुषङ्गिकं फलमाह । यावज्जीवकृतं जन्मत आरभ्य यावत्तर्पणदिनं कृतमाचरितं पापं अशुभं कर्म तत्क्षणादेव तर्पणसमाप्त्यनन्तरमेव नश्यति क्षीयते । **सूत्रम्—'जीवत्पितृकोऽप्येतानन्यांश्चेतरः'** । **व्याख्या**—जीवन् विद्यमानः पिता जनको यस्य सोऽपि एतान्पूर्वोक्तान्ब्रह्मादींश्चित्रगुप्तान्तांस्तर्पयेदिति गतेन सम्बन्धः । अत्र जीवत्पितृकोऽप्येतानिति वदता सूत्रकारेणैतच्छब्देन ब्रह्मा-दिचित्रगुप्तान्ताः परिसंख्यातास्तानेव जीवत्पितृक एतानेव तर्पयेत् न त्व-न्यान् । पितृव्यमातृमातामहादीन् । एवार्थेऽपिः । अन्यांश्चेतर इति प्रमी-तपितृकस्यैवान्यतरविधानात् । यत्तु स्मृत्यन्तरम् येभ्य एव पिता दद्यात्ते-भ्यो दद्यात्सुतः स्वयमिति तत् पतितसंन्यासिजीवत्पितृकविषयम् । ब्राह्मणा-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दिषु विशेषस्मरणात् । इतरो जीवत्पितृकादन्यः मृतपितृकः अन्यां
भ्योऽपरान्पित्रादींस्त्रींस्त्रींश्चकारादेतान्ब्रह्मादींश्चित्रगुप्तान्तांस्तर्पयेदिति
न्धः । तर्पणवाक्यानि तत्प्रयोगे लिख्यन्ते । ततो मृतपितृपितामहप्र
महांश्च तर्पयित्वा प्रसेकाख्यं कर्म कथं कुर्यादित्याह । **सूत्रम्—'उ
तामङ्गिरसऽआयन्तुनऽऊर्ज्जं वहन्ति पितृभ्यो येचेह मधुवाताः
तृचं जपन् प्रसिञ्चेत्'** । **व्याख्या**—उदीरतामित्यादि प्रतीकोक्ताः
मधुवाता इति तृच एवं नवर्चो जपन् उपांशु स्वरेण पठन्प्रसिञ्चेत् ।
ञ्जलिकृता अपः प्रसिञ्चेत् । पितृतीर्थेन तर्पणजलाधिकरणे प्रक्षि
तृप्यध्वमिति त्रिः । तथा तृप्यध्वमिति प्रतिसेकमुक्त्वा त्रिः प्रसि
अत्र केचिदुदीरतामित्यादिकानां ऋचां पित्रादितर्पणे जलदानकरण
न्यन्ते तदसाम्प्रतम् । सूत्रार्थपर्यालोचनेन करणतयाऽप्रतीतेः कथं जप
ञ्चेदित्यत्र जपन्निति शतृप्रत्ययेन मन्त्रं जपता सता सततं जलप्रसेकः
इति हि सूत्रात्प्रतीयते । तोयकरणत्वे तु मन्त्रान्तैः कर्मादिः सन्नि
परिभाषया मन्त्रे समाप्ते अञ्जलिर्देयः । तथा सति जपशब्दस्य शतृ
यस्य चाऽनर्थक्यप्रसङ्गः । प्रसेकशब्दस्य दानार्थताकल्पना च तस्मा
काख्यमिदं कर्मान्तरम् । तथा च **योगियाज्ञवल्क्यः** । **'पितॄन्ध्याय
श्चेद्द्वै जपमन्त्रान्यथाक्रममिति'**॥तूष्णीं मात्रादीनां प्रसेकनिगमनम् ।
**'नमो व इत्युक्त्वा मातामहानां चैवं गुरुशिष्यर्त्विग्ज्ञातिबान्
व्याख्या**—नमो वः पितरो रसायेत्यादीन्यष्ट यजूꣳष्युक्त्वा पठित्वा
तामहानां मातुः पितृपितामहप्रपितामहानां च । एवमेकैकस्य तिल
ञ्जलित्रयेण तर्पणं कृत्वा । गुर्वाचार्यादयोऽपि एकैकाञ्जलिना तर्प्याः
गुरुं मन्त्रोपदेष्टारमाचार्यमुपनयनपूर्वकं वेदाध्यापकमित्यर्थः । शिष्यं
र्थिनं गुरुकुलवासिनं ऋत्विजो याजकान् जातीन् पितृव्यभ्रात्रादि
ण्डान्सगोत्रान् । मातुलेयपितृष्वस्रेयादींस्तर्पयेदित्यनुवर्तिते मातृसख्या
सूत्रम्—'अतर्पिता देहाद्रुधिरं पिबन्ति' । **व्याख्या**—एते
ब्रह्मादयोऽतर्पिताः सन्तो देहात् अतर्पयितुः शरीराद्रुधिरं पिबन्ति ।
स्याकरणप्रत्यवायाद्देहरुधिरशोषो भवतीत्यर्थः । एतदनिष्टापत्तिवचनं तर्प
वश्यकरणीयत्वज्ञापनार्थम् । **सूत्रम्—'वासो निष्पीड्याचम्य'** ।
ख्या—एवं तर्पणं विधाय तदन्ते स्थले वासो वस्त्रं भूमौ निष्पीड्य
यित्वा पूर्ववदाचामेत् । निष्पीडयति यः पूर्वं स्नानवस्त्रमतर्पिताः । नि
पितरो यान्ति शापं दत्त्वा सुदारुणम् । द्वादश्यां पञ्चदश्यां च स

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

श्राद्धवासरे । वस्त्रं निष्पीडयेन्नैव न च क्षारेण योजयेत् (एतच्च तर्पणं प्रातःस्नानानन्तरं प्रातः कार्यम् । मध्याह्ने स्नानं न कृतं चेत्तदाऽपराह्णादिषु स्नानं कृत्वा कुर्यात् । पूर्वाह्णे वै देवानां मध्यन्दिने मनुष्याणामपराह्णः पितॄणामिति त्रिस्तर्पणव्यतिरिक्तविषया । प्रातश्चेत्तर्पणं कृतं तर्हि मध्याह्नादिषु न कर्तव्यमेव ॥ स्नानाङ्गतर्पणं वैधस्नानानन्तरं कार्यम्) ॥

३५७. 'तर्पणे उपवीतधारणप्रकारः'. औशनसस्मृतौ—उपवीतं वामबाहुं सव्यं बाहुसमन्वितम् । उपवीतं भवेन्नित्यं निवीतं कर्णलम्बनम् ॥ सव्यबाहुं समुद्धृत्य दक्षिणेन धृता द्विजाः । 'प्राचीनावीत'मित्युक्तं पित्र्ये कर्मणि धारयेत् ॥ उपवीती भवेन्नित्यं विधिरेषः सनातनः ॥

३५८. 'तर्पणादौ पितॄणामनुक्रमः'. सङ्ग्रहे—तातताम्बात्रितयं सपत्नजननी मातामहादित्रयं सस्त्रि स्त्रीतनयादि तातजननीस्वभ्रातरः सस्त्रियः । तातताम्बाऽऽत्मभगिन्यपत्यधवयुग्जायापिता सद्गुरुः शिष्याप्ताः पितरो महालयविधौ तीर्थे तथा तर्पणे ॥

३५९. 'एकोत्तरशतकुलानि'. स्मृत्यन्तरे—चतुर्विंशतिर्विंशश्च षोडश द्वादशानिह । रुद्रा दश वसुश्चैव कुलमेकोत्तरं शतम् ॥

३६०. 'सप्तगोत्राणि.' स्मृत्यन्तरे—पितुर्मातुश्च भार्याया भगिन्या दुहितुस्तथा । पितृष्वसामातृष्वस्रोर्गोत्राणां सप्तकं स्मृतम् ॥

३६१. 'तर्पणे उक्तपात्राणि'. पितामहः—हैमं रौप्यमयं पात्रं ताम्रकांस्यसमुद्भवम् । पितॄणां तर्पणे पात्रं मृन्मयं तु परित्यजेत् ॥ अङ्गिराः—मार्जनं तर्पणं श्राद्धं न कुर्याद्वारिधारया ॥ मरीचिः—सौवर्णेन तु पात्रेण ताम्ररूप्यमयेन वा । औदुम्बरेण खड्गेन पितॄणां दत्तमक्षयम् ॥ विना रूप्यसुवर्णेन विना ताम्रमयेन वा । विना तिलैश्च दर्भैश्च पितॄणां नोपतिष्ठते ॥ यावद्भिस्तर्पयेद्देवान्सतिलाद्भिः पितॄंस्तथा ॥ हारीतः—वसित्वा वसनं शुष्कं स्थले विस्तीर्णबर्हिषि । विधिज्ञस्तर्पणं कुर्यान्न पात्रेषु कदाचन ॥ पात्राद्वा जलमादाय शुभे पात्रान्तरे क्षिपेत् । जलपूर्णेऽथवा गर्ते न स्थले तु विबर्हिषि ॥ शङ्खः—उदके नोदकं दद्यात्पितृभ्यश्च कदाचन । उत्तीर्य तु शुचौ देशे कुर्यादुदकतर्पणम् ॥

३६२. 'तर्पणे स्थलम्'. योगियाज्ञवल्क्यः—यथा शुचिस्थलं वा स्यादुदके देवताः पितॄन् । तर्पयेच्च यथाकाममप्सु सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

३६३. **'तर्पणे तिलग्रहणावश्यकता'. स्नानसूत्रभाष्ये**—कठाः
ण्वाश्च जाबाला ये च वाजसनेयिनः । निषिद्धेऽपि दिने कुर्युस्तर्पणं ति
मिश्रितम् ॥ **कात्यायनः**—उपरागे (ग्रहेण) पितृश्राद्धे पातेऽमायां
सङ्क्रमे । निषेधेऽपीह सर्वत्र तिलैस्तर्पणमाचरेत् ॥ **गर्गः**—कृष्णे भा
मासि श्राद्धं प्रतिदिनं भवेत् । पितॄणां प्रत्यहं कार्यं निषिद्धाहेऽपि
णम् ॥ **पृथ्वीचन्द्रोदये**—तीर्थे तिथिविशेषे च गङ्गायां प्रेतपक्षके । नि
द्धेऽपि दिने कुर्यात्तर्पणं तिलमिश्रितम् ॥ **वायुपुराणे**—तिलदर्भैस्तु सं
श्रद्धया यत्प्रदीयते । तत्सर्वममृतं भूत्वा पितॄणामुपतिष्ठते ॥ **याज्ञवल**
तिलानामप्यभावे तु सुवर्णरजतान्वितम् । तदभावे निषिञ्चेत्तु दर्भैस्तु
चान्यथा ॥ यद्युद्धृतं निषिञ्चेत्तु तिलान्संमिश्रयेज्जले । अतोऽन्यथा तु
व्येन तिला ग्राह्या विचक्षणैः ॥ शुक्लैस्तु तर्पयेद्देवान्मनुष्याञ्छबलैस्ति
पितॄंस्तु तर्पयेत्कृष्णैस्तर्पणे सर्वदा द्विजः ॥

३६४. **'तर्पणे तिलनिषेधः'. मरीचिः**—सप्तम्यां भानुवारे
गृहे जन्मदिने तथा । भृत्यपुत्रकलत्रार्थी न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥ सङ्क्रा
नन्दायां भार्गवदिने कृत्तिकासु मघासु च । भरण्यां भानुवारे च गज
याह्वये तथा । तर्पणं नैव कुर्वीत तिलमिश्रं कदाचन ॥ **बौधायनः**—
वाहे चोपनयने चौले सति यथाक्रमम् । वर्षमर्धं तदर्धं च नेत्येके ति
र्पणम् ॥ **वह्निपुराणे**—दर्शश्राद्धं गयाश्राद्धं तिलैस्तर्पणमेव च । न
वत्पितृको भूप कुर्यात्कृत्वाघमाप्नुयात् ॥

३६५. **'वस्त्रनिष्पीडनम्'. योगियाज्ञवल्क्यः**—वस्त्रनिष्पी
तोयं स्नातस्योच्छिष्टभागिनः । भागधेयं श्रुतिः प्राह तस्मान्निष्पीड
स्थले ॥ **वृद्धयोगी**—यावदेतानृषींश्चैव पितॄंश्चापि न तर्पयेत् । तावन्न
डयेद्वस्त्रं येन स्नातो भवेन्नरः ॥ **स्मृत्यन्तरे**—वस्त्रं चतुर्गुणीकृत्य पीड
जलाद्बहिः । वामप्रकोष्ठे निक्षिप्य द्विराचम्य शुचिर्भवेत् ॥

३६६. **'तर्पणप्रकारः'. स्मृत्यन्तरे**—सम्बन्धनामगोत्रेण स्व
च नमो नमः । वस्वादिरूपं सङ्कीर्त्य तर्पयेत्पितृपूर्वकम् ॥ **वसिष्ठः**
सम्बन्धमनुकीर्त्यैव नामगोत्रमनन्तरम् । वस्वादिरूपं सङ्कीर्त्य स्वधा
तर्पयेत् ॥ **बौधायनः**—'शर्मान्तं' ब्राह्मणस्योक्तं 'वर्मान्तं' क्षत्रि
तु । 'गुप्तान्तं' चैव वैश्यस्य 'दासान्तं' शूद्रजन्मनः ॥ चतुर्णामपि व
गोत्रत्वे पितृगोत्रता । पितृगोत्रं कुमारीणामूढानां भर्तृगोत्रता ॥ योगि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ज्ञवल्क्यः—सवर्णेभ्यो जलं देयं नान्यवर्णेभ्य एव च ॥ **वृद्धयाज्ञवल्क्यः**—अन्वारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु । सव्योत्तराभ्यां पाणिभ्यामथवा तर्पणं भवेत् ॥ तृप्यतामिति वक्तव्यं नाम्ना तु प्रणवादिना । आवाह्य पूर्ववन्मन्त्रैरास्तीर्य च कुशांश्च तान् । सव्यजानुं तथा स्थाप्य पाणिभ्यां दक्षिणामुखः । तल्लिङ्गैस्तर्पयेन्मन्त्रैः सर्वान्पितृगणांस्तथा ॥ **गोभिलसूत्रे**—स्त्रीणां दान्तं नाम ज्ञेयम् ॥

३६७. 'तर्पणे अञ्जलिदानविचारः'. व्यासः—एकैकमञ्जलिं देवा द्वौ द्वौ तु सनकादयः । अर्हन्ति पितरस्त्रींस्त्रीन्स्त्रिय एकैकमञ्जलिम् ॥ **शाङ्ख्यायनः**—मातृमुख्यास्तु यास्तिस्रस्तासां त्रींस्त्रीन् जलाञ्जलीन् । सपत्न्याऽचार्यपत्नीनां द्वौ द्वौ दद्याज्जलाञ्जली ॥

३६८. 'तर्पणे अधिकारिणः'. शातातपः—तर्पणं तु शुचिः कुर्यात्प्रत्यहं स्नातको द्विजः । देवेभ्यश्च ऋषिभ्यश्च पितृभ्यश्च यथाक्रमम् ॥

३६९. 'तर्पणे दर्भविचारः'. अग्निपुराणे—प्रागग्रेषु सुरांस्तृप्येन्मनुष्यांश्चैव मध्यतः । पितॄंश्च दक्षिणाग्रेषु दद्यादिति जलाञ्जलीन् ॥ **दक्षः**—प्रादेशमात्रमुद्धृत्य सलिलं प्राङ्मुखः सुरान् । उदङ् मनुष्यांस्तृप्येत्तु पितॄन्दक्षिणतस्तथा ॥ अग्रैस्तु तर्पयेद्देवान्मनुष्यान्कुशमध्यतः ॥ पितॄंस्तु कुशमूलाग्रैर्विधिः कौशो यथाक्रमम् ॥ **एवंच**—गोशृङ्गमात्रमुद्धृत्य जलमध्ये जलं क्षिपेत् । (इति यमवचनस्थगोशृङ्गपदं प्रादेशमात्रपरम्) ॥ **गोभिलः**—बह्वृचा देवपित्रर्षींस्तर्पयन्ति द्वितीयया । कात्यायनानां सर्वत्र तर्पणे प्रथमा मता ॥ (कात्यायना इति वाजसनेयब्राह्मणाः) ॥ **'देवतर्पणविधौ'**—ब्रह्माद्यानुपवीती तु देवतीर्थेन तर्पयेत् । निवीती कायतीर्थेन मनुष्यान्सनकादिकान् । **स्वाहाकारवषट्कारौ नमस्कारो दिवौकसाम् । स्वधाकारः पितॄणां तु हन्तकारो नृणां मतः ॥ स्वधाकारेण निर्वपेत्पित्र्यं बलिमतः सदा ॥ बृहत्पाराशरः**—देवेभ्यश्च नमः **'स्वाहा'** पितृभ्यश्च नमः **'स्वधा'**। मन्यन्ते **'कवयः'** केचिदित्येव तर्पणक्रमः ॥ **वाचस्पतौ**—निवीती हन्तकारेण मनुष्यांस्तर्पयेदथ । कुशस्य मध्यदेशेन नृतीर्थेन उदङ्मुखः ॥ **व्यासः**—पितृभ्यः प्रथमं दद्यात्ततो मातृभ्य एव च । ततो मातामहानां च तत्पत्नीनां ततो जलम् ॥ अन्तर्मातामहान्कृत्वा मातॄणां यः

(१) ॐ हन्तेति वा हन्तकारं मनुष्या इति श्रुतेः । यथा देवानामश्वमेधादियज्ञेषु स्वाहाकारवषट्कारशब्दौ पितॄणां **स्वधा** शब्दश्च प्रयुज्यते तथा मनुष्याणां **हन्तकार**शब्दो ज्ञेयः । **हन्तशब्दस्यार्थः**—हन हिंसागत्योः । ये ये धावतो गत्यर्थास्ते ते प्राप्त्यर्थाः । तेन हतिर्नाम प्राप्तिः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रयच्छति ॥ मरीचिः—मुक्तहस्तं च दातव्यं न मुद्रां दर्शयेत्क्वचि वामहस्ते तिला ग्राह्या मुक्तहस्तं च दक्षिणम् ॥

३७०. 'तर्पणे निषिद्धजलम्.' वायुपुराणे—शूद्रोदकैर्न कु तथा मेघाद्विनिःसृतैः । तिलदर्भैस्तु संयुक्तं श्रद्धया यत्प्रदीयते ॥ तत्स मृतं भूत्वा पितॄणामुपतिष्ठते ॥ ब्रह्माण्डपुराणे—नित्यं नैमित्तिकं त्रिविधं स्नानमिष्यते । तर्पणं तु भवेत्तस्य अङ्गत्वेन व्यवस्थितम् ॥

३७१. 'अथ तर्पणप्रयोगः.'—(आचम्य प्राणानायम्य)[1] ॥ 'कु पवित्रधारणम्.'—ॐ पुवित्रेस्त्थो वैष्ण्व्यौ सवितुर्व्वः प्र वऽउत्पुनाम्म्यच्छिद्रेण पुवित्रेण सूर्य्यस्य रुश्मिभिः $\frac{१२}{१}$ ॥ ** तस्य ते पवित्रपते पुवित्रपूतस्य यत्का पुनेतच्छकेयम् । $१\frac{४}{४}$ ॥ 'सङ्कल्पः'—तिथिर्विष्णुस्तथा वारो न विष्णुरेव च । योगश्च करणं चैव सर्वं विष्णुमयं जगत् ॥ ॐ वि नमः—अद्यपूर्वोच्चारित एवंगुणविशेषेण विशिष्टायां शुभपुण्यति ममाऽत्मनः श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थं ॐ तत्सत्परमेश्वरप्रीत देवऋषिमनुष्यपितृतर्पणमहं करिष्ये ॥ 'ताम्रपात्रे रौप्यपात्रे तर्पणार्थे उदकपूरणम्'[3]—ॐ विश्वान्देवान् भवत्सु[4] आवा यिष्ये ॐ आवाहय ॥ ॐ विश्वेदेवासुऽआगत शृणु मऽइमᳬहवम् । एदम्बुर्हिर्न्निषीदत । * । $२\frac{३४}{७}$ ॥ विश्वे देवाः । शृणुतेमᳬहवम्मे येऽअन्तरिक्षे यऽउपद्द्यवि येऽअग्निजिह्वाऽउत वा यजत्राऽआसद्द्यास्स्मिन्बर्हि मादयद्ध्वम् । $३\frac{५३}{३३}$ ॥ 'ततो देवानामावाहनम्'[5]—आग

(१)—'आचमनप्राणायामादीन्' देवपूजाप्रयोगे दर्शितक्रमेण कुर्या (२)—'कुशपवित्रं' दक्षिणहस्तस्यानामिकायां मन्त्रेण धारयेत् ॥ (३)—एत प्रथमं श्वेतगन्धयवान् (तदभावे तण्डुलान्) सुगन्धपुष्पाणि तुलसीदलसहितानि ध्यात् । तदनन्तरं तत्पात्रोपरि हस्तप्रमाणान् प्रादेशमात्रप्रमाणान् वा त्रीन् कुशान् ग्रान् स्थापयित्वा पश्चान्मन्त्रेण तत्पात्रं जलेन पूरयेत्' ॥ (४)—केचि 'भवत्सु' शब्दप्रयोगः श्राद्धकर्मणि कुर्यात् न तु तर्पणे ॥ (५)—पूर्वपात्रोपरि स्थ तत्रीन्कुशान् तुलसीदलसंयुक्तान् दक्षिणकरसम्पुटे धृत्वा तदनन्तरं तस्योपरि वामह धोमुखं कृत्वा पश्चा'देवानावाहयेत्' ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न्तु महाभागा विश्वेदेवा महाबलाः । ये तर्पणेऽत्र विहिताः सावधाना भवन्तु ते । ३ ॥ ॐ भवामः ॥ 'देवतर्पणम्'—ॐ ब्रह्मा तृप्यताम् । ॐ विष्णुस्तृप्यताम् । ॐ रुद्रस्तृप्यताम् । ॐ प्रजापतिस्तृप्यताम् । ॐ देवास्तृप्यन्ताम् ॥ ॐ छन्दाꣳसि तृप्यन्ताम् । ॐ वेदास्तृप्यन्ताम् । ॐ ऋषयस्तृप्यन्ताम् । ॐ पुराणाचार्यास्तृप्यन्ताम् । ॐ गन्धर्वास्तृप्यन्ताम् । ॐ इतराचार्यास्तृप्यन्ताम् । ॐ संवत्सरः सावयवस्तृप्यताम् । ॐ देव्यस्तृप्यन्ताम् । ॐ अप्सरसस्तृप्यन्ताम् । ॐ देवानुगास्तृप्यन्ताम् । ॐ नागास्तृप्यन्ताम् । ॐ सागरास्तृप्यन्ताम् । ॐ पर्वतास्तृप्यन्ताम् । ॐ सरितस्तृप्यन्ताम् । ॐ मनुष्यास्तृप्यन्ताम् । ॐ यक्षास्तृप्यन्ताम् । ॐ रक्षाꣳसि तृप्यन्ताम् । ॐ पिशाचास्तृप्यन्ताम् । ॐ सुपर्णास्तृप्यन्ताम् । ॐ भूतानि तृप्यन्ताम् । ॐ पशवस्तृप्यन्ताम् । ॐ वनस्पतयस्तृप्यन्ताम् । ॐ ओषधयस्तृप्यन्ताम् । ॐ भूतग्रामश्चतुर्विधस्तृप्यताम् । 'मनुष्यदेवतर्पणम्'—ॐ सनकस्तृप्यतु । ॐ सन० ॥ ॐ सनन्दनस्तृप्यतु । ॐ सनन्दन० ॥ ॐ सनातनस्तृप्यतु । ॐ सना० ॥ ॐ कपिलस्तृप्यतु । ॐ कपिल० ॥ ॐ आसुरिस्तृप्यतु । ॐ आसु० ॥ ॐ वोढुस्तृप्यतु । ॐ वोढु० ॥ ॐ पञ्चशिखस्तृप्यतु । ॐ पञ्च० ॥ 'पितृतर्पणम्'—ॐ कव्यवाडनलस्तृप्यताम् । ॐ कव्यवा० । ॐ कव्यवा० । ॐ सोमस्तृप्यताम् । ॐ सोम० । ॐ सोम० ॥

---

१ केषाञ्चिन्मते 'भवामः' इति शब्दप्रयोगः श्राद्धकर्मणि कुर्यात् न तु तर्पणे ॥ (२) ब्राह्मणसर्वस्वे हलायुधः—दीव्यते क्रीडते यस्मादुच्यते शोभते दिवि । तस्माद्देव इति प्रोक्तस्तर्पयेत्सर्वदेवताः ॥ एवं पूर्वपात्रे मन्त्रितजलस्य तैः (कुशैः) प्रागग्रैः पूर्वाभिमुखो दक्षिणहस्तस्य सर्वाङ्गुल्यग्रैर्देवतीर्थेनान्यपात्रे 'एकैकाञ्जलिं' क्षिपेत् ॥ (३) ॐ तीर्थानि तृप्यन्ताम् । ॐ तीर्थदेवास्तृप्यन्ताम् । ॐ विश्वेदेवास्तृप्यन्ताम् । ॐ मोदास्तृप्यन्ताम् । ॐ प्रमोदास्तृप्यन्ताम् । ॐ सुमुखास्तृप्यन्ताम् । ॐ दुर्मुखास्तृप्यन्ताम् । ॐ अविघ्नास्तृप्यन्ताम् । ॐ विघ्नकर्तारस्तृप्यन्ताम् ॥ एवं पाठः देवतर्पणे क्वचिद्दृश्यते न तु सूत्रे ॥ (४) ततो 'निवीतं' कृत्वा पूर्वोक्तकुशानुदगग्रान्दक्षिणहस्तस्य कनिष्ठिकामूलप्रदेशे धृत्वा पश्चादुत्तराभिमुखं मनुष्यदेवेभ्यो द्वौ द्वावञ्जली कायतीर्थेन देयौ ॥ (५) पूर्वोक्तकुशान्द्विगुणान्दक्षिणाग्रमूलान्द्विगुणीकृत्याङ्गुष्ठतर्जनीमध्यप्रदेशे (दक्षिणहस्तस्य) धृत्वा दक्षिणाभिमुखं पूर्वमन्त्रितपात्रजले अपसव्येन कृष्णतिलमिश्रणं तेन जलेनापसव्येन पितृतीर्थेन पितॄंस्त्रींस्त्रीनञ्जलीन् दद्यात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ॐ यमस्तृप्यताम् । ॐ यम० ॐ यम० ॥ ॐ अर्यमा तृप्यताम्
ॐ अर्य० । ॐ अर्य० ॥ ॐ अग्निष्वात्ताः पितरस्तृप्यन्ताम्
ॐ अग्निष्वा० । ॐ अग्निष्वा० ॥ ॐ सोमपाः पितरस्तृप्यन्ताम्
ॐ सोमपाः पि० । ॐ सोमपाः पि० ॥ ॐ बर्हिषदः पितरस्तृप्यन्ताम्
ॐ बर्हिषदः पि० । ॐ बर्हिषदः पि० ॥ 'यमतर्पणम्'[1]—ॐ
यमाय नमः । ॐ यमा० । ॐ यमा० ॥ ॐ धर्मराजाय नमः । ॐ
धर्मरा० । ॐ धर्मरा० ॥ ॐ मृत्यवे नमः । ॐ मृत्यवे० । ॐ मृत्यवे०
ॐ अन्तकाय नमः । ॐ अन्त० । ॐ अन्त० ॥ ॐ वैवस्वता
नमः । ॐ वैव० । ॐ वैव० ॥ ॐ कालाय नमः । ॐ काला०
ॐ काला० ॥ ॐ सर्वभूतक्षयाय नमः । ॐ सर्वभू० । ॐ स
भू० ॥ ॐ औदुम्बराय नमः । ॐ औदु० । ॐ औदु० ॥ ॐ
दध्नाय नमः । ॐ दध्नाय० । ॐ दध्नाय० ॥ ॐ नीलाय नमः
ॐ नीला० । ॐ नीला० ॥ ॐ परमेष्ठिने नमः । ॐ परमे० । ॐ
परमे० ॥ ॐ वृकोदराय नमः । ॐ वृको० । ॐ वृको० ॥ ॐ चित्रा
नमः । ॐ चित्रा० । ॐ चित्रा० ॥ ॐ चित्रगुप्ताय नमः । ॐ चित्रगु०
ॐ चित्रगु० ॥ 'मनुष्यपितृतर्पणम्'[2]— 'उशन्तस्त्वेत्यावाहनम्'
ॐ उशन्तस्त्वा । निधीमह्युशन्तꣳसमिधीमहि । उ
शन्नुशतऽआवह पितॄन्हविषेऽअत्तवे ॥ ४ ७०/१९ ॥ 'सम
पितृनावाहयिष्ये'—ॐ आवाहय—अमुकगोत्रः अस्मत्पिता अ
कशर्मा वसुरूपस्तृप्यताम् इदं जलं तस्मै स्वधा नमः । इ० । इ०
अमुकगोत्रः अस्मत्पितामहः अमुकशर्मा रुद्ररूपस्तृप्यतामिदं ज
तस्मै स्वधा नमः । इ० । इ० ॥ अमुकगोत्रः अस्मत्प्रपितामह
अमुकशर्मा आदित्यरूपस्तृप्यतामिदं जलं तस्मै स्वधा नमः । इ
इ० ॥ अमुकगोत्रा अस्मन्माता अमुकदा वसुरूपा तृप्यतामि
जलं तस्मै स्वधा नमः । इ० । इ० ॥ अमुकगोत्रा अस्मत् पितामह
अमुकदा रुद्ररूपा तृप्यतामिदं जलं तस्मै स्वधा नमः । इ० । इ०

(१) यमांश्चैके त्रींस्त्रीनञ्जलीन्दद्यादित्याहुः ॥ (२) स्वस्वपितॄणां गोत्रनामो
कृत्वा पितृतीर्थेन प्रत्येकं त्रींस्त्रीनञ्जलीन्दद्यात् ॥ (३) तर्पणे तु 'प्रथमाविभक्त्य
पदं' योजयेत् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

अमुकगोत्रा अस्मत् प्रपितामही अमुकदा आदित्यरूपा तृप्यतामिदं जलं तस्यै स्वधा नमः । इ० । इ० ॥ अमुकगोत्रा अस्मत् सापत्नमाता अमुकदा वसुरूपा तृप्यतामिदं जलं तस्यै स्वधा नमः । इ० । इ० ॥ पश्चादेतान्मन्त्रान्पठेत्—ॐ उदीरतामवरऽउत्परासऽउन्मध्यमाऽपितरः सोम्यासः । असुं यऽईयुरवृका ऋतज्ञास्तेनोवन्तु पितरो हवेषु । ५ ४९/१९ ॥ अङ्गिरसो नः । पितरो नवग्वाऽअथर्वाणो भृगवः सोम्यासः । तेषां वयꣳ सुमतौ यज्ञियानामपि भद्रे सौमनसे स्याम । ६ ५०/१९ ॥ आयन्तु । नः पितरः सोम्यासोऽग्निष्वात्ताः पथिभिर्देवयानैः । अस्मिन्यज्ञे स्वधयामदन्तोधि ब्रुवन्तु तेवन्त्वस्मान् । ७ ५८/१९ ऊर्ज्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कीलालं परिस्रुतम् । स्वधास्थ तर्पयत मे पितॄन् । ८ ३४/२ ॥ पितृभ्यः स्वधायिभ्यः । स्वधा नमः पितामहेभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नमः प्रपितामहेभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नमः । अक्षन्पितरोमीमदन्त पितरोतीतृपन्त पितरः पितरः शुन्धध्वम् । ९ ३६/१९ ॥ ये चेह पितरो ये च नेह याँश्च विद्म याँ२ ॥ उ च न प्रविद्म । त्वं वेत्थ यति ते जातवेदः स्वधाभिर्यज्ञꣳ सुकृतं जुषस्व । १० ६७/१९ ॥ मधुवाताऽऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः । माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः । ११ २७/१३ ॥ मधुनक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिवꣳ रजः । मधु द्यौरस्तु नः पिता । १२ २८/१३ ॥ मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमाँ२ ॥ ऽअस्तु सूर्यः । माध्वीर्गावो भवन्तु नः । १३ २९/१३ ॥ ॐ मधु । मधु । मधु । तृप्यध्वम् । तृप्यध्वम् । तृप्यध्वम् ॥ ॐ नमो वः पितरो रसाय

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नमो॑ वः पितरः॒ शोषा॑य॒ नमो॑ वः पितरो जी॒वाय॒ न
वः पितरः स्व॒धायै॒ नमो॑ वः पितरो घो॒राय॒ नमो॑
पितरो म॒न्यवे॒ नमो॑ वः पितरः॒ पित॑रो॒ नमो॑ वो गृ
न्नः पितरो दत्त स॒तो वः पितरो देष्मै॒तद्वः पि
वास॒ आध॑त्त । १४$\frac{३२}{२}$ ॥ आध॑त्त पितरो॒ गर्ब्भ॑ङ्कुमार
ष्कर॑स्रजम् । यथे॒ह पुरु॑षो सत् । १५$\frac{३३}{२}$ ॥ 'द्विती
त्रम्'-अमुकगोत्रः अस्मन्मातामहः अमुकशर्मा वसुरूपस्तृप्यता
जलं तस्मै स्वधा नमः । इ० । इ० ॥ अमुकगोत्रः अस्मत् प्रमाता
अमुकशर्मा रुद्ररूपस्तृप्यतामि० । इ० इ० ॥ अमुकगोत्रः अस्मत्
प्रमातामहः अमुकशर्मा आदित्यरूपस्तृप्यतामि० । इ० इ० ॥
कगोत्रा अस्मन्मातामही अमुकदा वसुरूपा तृप्यतामिदं जलं
स्वधा नमः । इ० । इ० ॥ अमुकगोत्रा अस्मत् प्रमातामही अ
रुद्ररूपा तृप्यतामि० । इ० । इ० ॥ अमुकगोत्रा अस्मत् वृद्धप्र
मही अमुकदा आदित्यरूपा तृप्यतामि० इ० इ० ॥ 'पत्न्या
त्रम्'-अमुकगोत्रा अस्मत्पत्नी अमुकदा वसुरूपा तृप्यतामिदं
तस्मै स्वधा नमः इ० । इ० ॥ अमुकगोत्रः अस्मत्सुतः अमुक
वसुरूपस्तृप्यतामिदं जलं तस्मै स्वधा नमः । इ० । इ० ॥ अमुक
अस्मत्कन्या अमुकदा वसुरूपा तृप्यतामिदं जलं तस्यै स्वधा न
इ० । इ० ॥ अमुकगोत्रः अस्मत्पितृव्यः अमुकशर्मा वसुरूपस्तृ
मिदं जलं तस्मै स्वधा नमः । इ० । इ० ॥ अमुकगोत्रः अस्मन्मा
अमुकशर्मा वसुरूपस्तृप्यतामि० । इ० इ० ॥ अमुकगोत्रः अस्म
अमुकशर्मा वसुरूपस्तृप्यतामि० । इ० इ० ॥ अमुकगोत्रः अस्म
पत्नभ्राता अमुकशर्मा वसुरूपस्तृप्यतामिदं जलं तस्मै स्वधा नमः

(१) पत्न्याद्याप्तान्तपितृगणस्य अस्मत्पत्नी अस्मत्सुतः अस्मत्पितृव्य इत्या
न्यं गोत्रं नामोच्चार्य वसुरूपं त्रींस्त्रीनञ्जलीन्दत्त्वा तर्पणं कुर्यात् ॥ (२) य
भार्या सुतो वा मृतस्तर्हि सपत्नीकः ससुतः इत्यूहः कार्यः । एवं पितृव्यादौ
सुतादीनां बहुत्वे ज्येष्ठाद्यनुक्रमो ग्राह्यः ॥ (३) यदि तस्या भर्ता सुतो वा
सभर्तृका ससुता इत्यूहः कार्यः । एवं पितृभगिन्यादौ ॥ (४) एवं द्वितीयवृद्ध
ग्राह्याः ॥ (५) एवं सापत्नभ्राता सापत्नभगिनी च ग्राह्या ॥

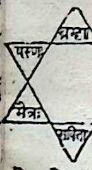

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ज० । इदं ज० ॥ अमुकगोत्रा अस्मत्पितृभगिनी अमुकदा वसुरूपा तृप्यतामि० । इ० । इ० ॥ अमुकगोत्रा अस्मन्मातृभगिनी अमुकदा वसुरूपा तृप्यतामि० । इ० । इ० ॥ अमुकगोत्रा अस्मदात्मभगिनी । अमुकदा वसुरूपा तृप्यतामि० । इ० इ० ॥ अमुकगोत्रा अस्मत्सापत्नभगिनी अमुकदा वसुरूपा तृप्यतामिदं जलं तस्यै स्वधा नमः । इदं ज० । इदं ज० ॥ अमुकगोत्रः अस्मच्छ्वशुरः अमुकशर्मा वसुरूपस्तृप्यतामि० । इ० । इ० ॥ अमुकगोत्रः अस्मद्गुरुः अमुकशर्मा वसुरूपस्तृप्यतामि० । इ० । इ० ॥ अमुकगोत्रः अस्मच्छिष्यः अमुकशर्मा वसुरूपस्तृप्यतामि० । इ० । इ० ॥ अमुकगोत्रः अस्मन्मित्रः अमुकशर्मा वसुरूपस्तृप्यतामि० । इ० । इ० ॥ अमुकगोत्रः अस्मदाप्तः । अमुकशर्मा वसुरूपस्तृप्यतामि । इ० । इ० ॥ 'वस्त्रनिष्पीडनम्'—ॐ आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं देवर्षिपितृमानवाः । तृप्यन्तु पितरः सर्वे मातृमातामहादयः ॥ अतीतकुलकोटीनां सप्तद्वीपनिवासिनाम् । आब्रह्मभुवनाल्लोकादिदमस्तु तिलोदकम् ॥ येऽबान्धवा बान्धवा ये येऽन्यजन्मनि बान्धवाः । ते सर्वे तृप्तिमायान्तु मया दत्तेन वारिणा । ये के चास्मत्कुले जाता अपुत्रा गोत्रिणो मृताः । ते गृह्णन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीडनोदकम् ॥ सव्येन शुद्धोदकेनाचम्य प्राणायामं कुर्यात् ॥ 'ततोऽर्घ्यः'—ॐ ब्रह्मजज्ञानम्प्रथमम्पुरस्ताद्विसीमतः सुरुचो व्वेनऽआवः । सबुध्न्याऽउपमाऽअस्य व्विष्ठाः सतश्च योनिमसतश्च व्विवः । १६ $\frac{३}{१३}$ । ॐ ब्रह्मणे नमः ॥ ॐ इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् । समूढमस्य पाᳬसुरे स्वाहा ।

'षड्दलम्'.

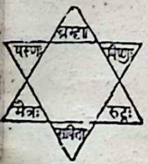

(१) वस्त्रं चतुर्धा कृत्वा भूमौ वामभागे निष्पीडयेत् । तर्पितजले पवित्रं विसृजेत् । यदि गृहे मृततिथौ सांवत्सरिकश्राद्धादि कर्म स्यात्तर्हि 'वस्त्रनिष्पीडनं' न कुर्यादिति ॥

(२) पात्रे सव्येन शुद्धोदकं पूरयित्वा तन्मध्येऽनामिकया 'षड्दलं' कृत्वा तत्पात्रे तगन्धाक्षतपुष्पाणि तुलसीदलानि च प्रक्षिप्य पश्चाद्देवेभ्योऽर्घ्यं तर्पितजलपात्रे तद्यात् ॥

(३)—'ब्रह्माणं पूजयामि' ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

१७ १५/५ । ॐ विष्णवे नमः ॥ ॐ नमस्ते रुद्रमन्यवे नमः । ॐ
तोतऽइषवे नमः । बाहुभ्यामुतते नमः । १८ १/१६ । मुखविमा
रुद्राय नमः ॥ ॐ तत्सवितु० । १९ ३५/३ ॥ ॐ सन्निमहि म
नमः ॥ ॐ मित्रस्य चर्षणी धृतो वो देवस्य सानसिमाष्टुत
द्युम्नश्चित्रश्रवस्तमम् । २० ६२/११ । ॐ मित्राय नमः ॐ देवा
ॐ इमम्मे वरुणश्रुधी हवमद्या च मृडय । त्वाऽइमन्दे
वस्युराचके । २१ १/२१ ॥ ॐ वरुणाय नमः ॥ 'सूर्य अनेन यथ
स्थानम्'—ॐ अदृश्रमस्य केतवो विरश्मयो जना म समस
ऽअनु । भ्राजन्तोऽअग्नयो यथा । उपयाम गृहीतो सद्ब्रह्मार्प
सूर्याय त्वा भ्राजायैष ते योनिः सूर्याय त्वा भ्रा त्रैः ॥ इ
सूर्य भ्राजिष्ठ भ्राजिष्ठस्त्वन्देवेष्वसि भ्राजिष्ठोहम् इति श्र
म्नुष्येषु भूयासम् । २२ ४०/८ ॥ हंसः शुचिषद्वसुरन्त स
क्षसद्धोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् । नृषद्वरसदृतसद्व (१)—श्र
सद्ब्जा गोजाऽऋतजाऽअद्रिजाऽऋतम्बृहत् । २३
'दिग्देवतानां नमस्काराः'—प्राच्यै—ॐ इन्द्राय नमः ॥ आग्नेय्यै
ॐ अग्नये नमः ॥ दक्षिणायै—ॐ यमाय नमः ॥ नैर्ऋत्यै
निर्ऋतये नमः ॥ पश्चिमायै—ॐ वरुणाय नमः ॥ वायव्यै—
वायवे नमः ॥ उदीच्यै—ॐ सोमाय नमः ॥ ईशान्यै—ॐ
नाय नमः ॥ ऊर्ध्वायै—ॐ ब्रह्मणे नमः ॥ अधस्तात् ॐ
नमः ॥ अवाच्यै—ॐ अनन्ताय नमः ॥ (जलमध्ये) ॐ
नमः ॐ अग्नये नमः । ॐ पृथिव्यै नमः । ॐ ओषधिभ्यो
ॐ वाचे नमः । ॐ वाचस्पतये नमः । ॐ महद्भ्यो नमः । ॐ

(१)—'विष्णुं पूजयामि' ॥ इत्यादि केषुचित्पुस्तकेषु पाठो
(२)—'रुद्रं पूजयामि' ॥ (३)—'सवितारं पूजयामि' ॥ (४)—
पूजयामि' (५)—'वरुणं पूजयामि' ॥ इत्यादि केषुचित् पुस्तकेषु पाठो

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नमः । ॐ अद्भ्यो नमः । ॐ अपाम्पतये नमः । ॐ वरुणाय नमः ॥
'मुखविमार्जनम्'[1]—ॐ संवर्च्चसा पयसा सन्तनूभिरगन्महि मनसा सᳪशिवेन ॥ त्वष्टा सुदत्रो विदधातु रायोऽनुमार्ष्टु तन्वो यद्विलिष्टम् । २४$\frac{१४}{८}$ ॥ 'विसर्जनम्'—ॐ देवा गातुविदो गातुं वित्त्वा गातुमित । मनसस्पत इमन्देवयज्ञᳪस्वाहा वातेधाः । २५$\frac{२१}{८}$ ॥ 'अर्पणम्'—अनेन यथाशक्ति देवऋषिमनुष्यपितृतर्पणाख्येन कर्मणा भगवान् मम समस्तपितृस्वरूपी जनार्दनवासुदेवः प्रीयतां न मम । ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु । श्रीगयागदाधरस्तृप्यतु । ॐ विष्णवे नमः । इति ...ः ॥ इति तर्पणप्रयोगः ॥

इति श्रीपुरंन्दरोपाह्वविठ्ठलात्मजनारायणेन विरचितायां वाजसनेयाह्निकसूत्रावल्यां चतुर्थभागकृत्यानि समाप्तानि ॥

---

(१)—शुद्धोदकेन 'संवर्चसेति' मन्त्रेण मुखं विमृजेत् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

॥ अथ पञ्चमभागकृत्यानि ॥

३७२. 'कारिका.' दक्षः—पञ्चमे च तथा भागे संविभागो य
तः । पितृदेवमनुष्याणां कीटानां चोपदिश्यते ॥ देवैश्चैव मनुष्यैश्च
र्भिश्चोपजीव्यते । गृहस्थः प्रत्यहं यस्मात्तस्माज्ज्येष्ठाश्रमी गृही । संवि
ततः कृत्वा गृहस्थः शेषभुग्भवेत् ॥

३७३. अथ 'श्राद्धसूत्रम्'. कात्यायनपरिशिष्टसूत्रे—अप
श्राद्धं कुर्वीतोर्ध्वं वा चतुर्थ्या यदहः सम्पद्येत तदहर्ब्राह्मणाना
पूर्वेद्युर्वा स्नातकानेके यतीन्गृहस्थान् साधून् वा श्रोत्रियान्वृद्धा
वद्यान्स्वकर्मस्थानभावेऽपि शिष्यान् स्वाचारान्द्विर्नग्नशुक्ल
धश्यावदन्तविद्धाप्रजननव्याधितव्यङ्गिश्वित्रिकुष्ठिकुनखिवर्ज्यम
नामन्त्रितो नापक्रामेदामन्त्रितो वान्यदन्नं न प्रतिगृह्णीयात्स्नात
चीनाचान्तान्प्राङ्मुखानुपवेश्य दैवे युग्मानयुग्मान्यथाशक्ति
एकैकस्योदङ्मुखान्द्वौ वा दैवे त्रीन् पित्र्यऽएकैकमुभयत्र वा
महानामप्येवं तत्र वा वैश्वदेविकꣳ श्रद्धान्वितः श्राद्धं कुर्वी
'शाकेनापि'—नापरपक्षमतिक्रामेन्मासि मासि वोशनमिति
स्तदहः शुचिरक्रोधनोऽत्वरितोऽप्रमत्तः सत्यवादी स्याद
श्रमस्वाध्यायान्वर्जयेदावाहनादि वाग्यतः औपस्पर्शनादाम
श्चैवम् । १ ॥ 'दैवपूर्वꣳ श्राद्धम्'—पिण्डपितृयज्ञवदुपचारः
द्विगुणास्तु दर्भाः पवित्रपाणिर्दद्यादासीनः सर्वत्र प्रश्नेषु प
न्यं पृच्छति सर्वान्वासनेषु दर्भानास्तीर्य्य विश्वान्देवानावाह
ऽइति पृच्छत्यावाहयेत्यनुज्ञातो विश्वेदेवासऽआगतेत्यन
ह्यावकीर्य्य विश्वेदेवाः शृणुतेममिति जपित्वा पितॄन
यिष्यऽइति पृच्छत्यावाहयेत्यनुज्ञात उशन्तस्त्वेत्यनयाव
कीर्य्यायन्तुनऽइति जपित्वा यज्ञियवृक्षचमसेषु पवित्रान्तर्हि
कैकस्मिन्नपऽ आसिञ्चति शन्नोदेवीरित्येकैकस्मिन्नेव तिलाना
तिलोसि सोमदैवत्यो गोसवे देवनिर्मितः । प्रत्नवद्भिः प्रत्तः

(१) वाचस्पतौ—श्रद्धया दीयते यस्मात् श्राद्धं येन निगद्यते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पेतृँल्लोकान्प्रीणाहि नः स्वाहेति सौवर्णरजतौदुम्बरखड्गमणिमयानां
ात्राणामन्यतमे यानि वा विद्यन्ते पत्रपुटेष्वेकैकस्यैकैकेन ददाति
ापवित्रेषु हस्तेषु या दिव्याऽआपः पयसा सम्बभूवुर्याऽआन्तरिक्षा
ऽउत पार्थिवीर्याः ॥ हिरण्यवर्णा यज्ञियास्ता नऽआपः शिवाः शि-
तमाः शꣳस्योनाः सुहवा भवन्त्वित्यसावेष तेऽर्घऽइति प्रथमे पात्रे
ꣳस्रवान्समवनीय पितृभ्यः स्थानमसीति न्युब्जं पात्रं निदधा-
यत्र गन्धपुष्पधूपदीपवाससां च प्रदानम् । २ ॥ 'उद्धृत्य घृता-
क्तमन्नं पृच्छति'—अग्नौ करिष्यऽइति कुरुष्वेत्यनुज्ञातः पिण्डपि-
यज्ञवद्धुत्वा हुतशेषं दत्वा पात्रमालभ्य जपति पृथिवी ते पात्रं
ौरपिधानं ब्राह्मणस्य मुखेऽअमृतेऽअमृतं जुहोमि स्वाहेति वैष्ण-
व्यर्चा यजुरेषावाङ्गुष्ठमन्नेऽवगाह्यापहताऽइति तिलान्प्रकीर्योष्णꣳस्वि-
ामन्नं दद्याच्छक्त्या वाश्नत्सु जपेत् व्याहृतिपूर्वां गायत्रीꣳसप्रणवाꣳ
कृत्रिर्वा राक्षोघ्नीः पित्र्यमन्त्रान्पुरुषसूक्तमप्रतिरथमन्यानि च प-
वित्राणि तृप्तान् ज्ञात्वान्नं प्रकीर्य सकृत्सकृदपो दत्वा पूर्ववद्गायत्रीं
ापित्वा मधुमतीर्मधुमध्विति च तृप्ताः स्थेति पृच्छति तृप्ताःस्मऽइ-
नुज्ञातः शेषमन्नमनुज्ञाप्य सर्वमन्नमेकतोद्धृत्योच्छिष्टसमीपे दर्भेषु
त्रीन्पिण्डानवनेज्य दद्यादाचान्तेष्वित्येकऽआचान्तेषुऽउदकं पु-
ाण्यक्षतानक्षय्योदकं च दद्यादघोराः पितरः सन्तु सन्त्वित्युक्ते
ोत्रं नो वर्द्धतां वर्द्धतामित्युक्ते दातारो नोऽभिवर्द्धन्तां वेदाः सन्तति-
ा च ॥ श्रद्धा च नो माव्यगमद्बहुदेयं च नोऽस्त्वित्याशिषः प्रतिगृह्य
धावाचनीयान्सपवित्रान्कुशानास्तीर्य स्वधां वाचयिष्य ऽइति
च्छति वाच्यतामित्यनुज्ञातः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो
तामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च स्वधोच्यतामित्यस्तु
धेत्युच्यमाने स्वधावाचनीयेष्वपो निषिञ्चत्यूर्ज्जमित्युत्तानं पात्रं
त्वा यथाशक्ति दक्षिणां दद्याद्ब्राह्मणेभ्यो विश्वेदेवाः प्रीयन्तामि-
दैवे वाचयित्वा वाजेवाजेवतेति विसृज्यामावाजस्येत्यनुव्रज्य
दक्षिणीकृत्य नमस्कृत्योपवेशयेत् । ३ ॥ 'अथैकोद्दिष्टम्'—ए-
र्घऽएकं पवित्रमेकः पिण्डो नावाहनं नाग्नौकरणं नात्र विश्वेदेवाः
दितमिति तृप्तिप्रश्नः सुस्वदितमितीतरे ब्रूयुरुपतिष्ठतामित्यक्षय्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्थानेऽभिरम्यतामिति विसर्गोऽभिरताःस्मऽइतीतरे । ४
ततः—'संवत्सरे पूर्णे—त्रिपक्षे द्वादशाहे वा यदहर्वा वृद्धिरा
चत्वारि पात्राणि सतिलगन्धोदकानि पूरयित्वा त्रीणि पितॄण
प्रेतस्य प्रेतपात्रं पितृपात्रेष्वासिञ्चति ये समानाऽइति द्वाभ्
तेनैव पिण्डो व्याख्यातोऽत ऊर्ध्वᳫ संवत्सरे संवत्सरे प्रेताय
दद्याद्यस्मिन्नहनि प्रेतः स्यात् । ५ ॥ 'आभ्युदयिके'—प्रदक्षिणा
चारः—पूर्वाह्णे पित्र्यमन्त्रवर्ज्यं जप ऋजवो दर्भा यवैस्ति
सम्पन्नमिति तृप्तिप्रश्नः सुसम्पन्नमितीतरे ब्रूयुर्दधिबदराक्षता
पिण्डा नान्दीमुखान्पितॄनावाहयिष्यऽइति पृच्छत्यावाहयेत्यनु
नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यक्षय्यस्थाने नान्दीमुखान्पि
चयिष्यऽइति पृच्छति वाच्यतामित्यनुज्ञातो नान्दीमुखाः
पितामहाः प्रपितामहा मातामहाः प्रमातामहा वृद्धप्रमाता
प्रीयन्तामिति न स्वधां प्रयुञ्जीत युग्मानाशयेदत्र ।
'अथ तृप्ति'—ग्राम्याभिरोषधीभिर्मासं तृप्तिस्तदभावऽआरण्या
लफलैरोषधीभिर्वा सहान्नेनोत्तरास्तर्पयन्ति छागोस्त्रमेषान
क्रीत्वा लब्ध्वा वा न स्वयं मृतानाहृत्य पचेन्मासद्वयं तु मत्स्यैर्मा
तु हारिणेन चतुर ऽऔरभ्रेण पञ्च शाकुनेन षट् छागेन सप्त
णाऽष्टौ वाराहेण नव मेषमाᳫसेन दश माहिषेणैकादश प
संवत्सरं तु गव्येन पयसा पायसेन वा वार्ध्रीणसमाᳫसेन द्वा
वर्षाणि । ७ ॥ 'अथाक्षय्यतृप्तिः'—खड्गमाᳫसकालशाक
च्छागमाᳫसमधुमहाशल्को वर्षासु मघाश्राद्धᳫ हस्तिछायाय
मन्त्राध्यायिनः पूताः शाखाध्यायी षडङ्गविज्ज्येष्ठसामगो ग
सारमात्रोऽपि पञ्चाग्निः स्नातकस्त्रिणाचिकेतस्त्रिमधुस्त्रिसुपर्णी ब्रे
ठको ब्राह्मोढापुत्रश्चेति पङ्क्तिपावना वागीश्वरो याज्ञिकश्च नि
ऽअभावेऽप्येकं वेदविदं पङ्क्तिमूर्द्धनि नियुंज्यादासहस्र
पुनातीति वचनात् । ८ ॥ अथ 'काम्यानि'—भवन्ति—
प्रतिरूपाः प्रतिपदि द्वितीयायाᳫ स्त्रीजन्माश्वास्तृतीयायां व
क्षुद्रपशवः पुत्राः पञ्चम्याᳫ षष्ठ्यां द्यूतार्धिः कृषिः सप्तम्यां
ज्यमष्टम्यामेकशफं नवम्यां दशम्यां गावः परिचारका ए

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

धनधान्यं हिरण्यं तु द्वादश्यां कुप्यं ज्ञातिश्रैष्ठ्यं च त्रयोदश्यां युवानस्तत्र म्रियन्ते शस्त्रहतस्य चतुर्दश्याममावास्यायां सर्व्वमित्यमावास्यायां सर्व्वमिति ॥ ९ ॥ इति कात्यायनोक्तो नवकण्डिकासूत्रः श्राद्धकल्पः समाप्तः ॥

३७४. 'श्राद्धे ब्राह्मणलक्षणम्.' श्राद्धकारिकायाम्—सर्वलक्षणसंयुक्तैर्विद्याशीलगुणान्वितैः । पुरुषत्रयविख्यातैः सर्वं श्राद्धं प्रकल्पयेत् ॥

३७५.—'नित्यश्राद्धविचारः'. मनुः—कुर्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा । पयोमूलफलैर्वापि पितृभ्यः प्रीतिमाहरेत् ॥ यदन्नं पुरुषोऽश्नाति तदन्नास्पितृदेवताः । अपक्केनापि पक्केन तृप्तिं कुर्यात्सुतः पितुः ॥ एकमप्याशयेद्विप्रं गृही नित्यं समाहितः ॥ प्रचेताः—नामन्त्रणं न होमश्च नावाहनविसर्जने । न पिण्डदानं न सुरा नित्ये कुर्याद्द्विजोत्तमः ॥ व्यासः—नावाहनं स्वधाकारः पिण्डाग्नौकरणादिकम् । ब्रह्मचर्यादिनियमो विश्वेदेवास्तथैव च । तत्तु षट्पुरुषं ज्ञेयं दक्षिणापिण्डवर्जितम् ॥ दक्षिणायां विकल्पः—किञ्चिद्दत्वा विसर्जयेदिति प्राचेतसोक्तेः ॥ यज्ञपार्श्वे—नित्यश्राद्धं निरग्नेः स्यात्साग्नेर्वा पैतृको बलिः ॥ विश्वामित्रकल्पे—स्वागतवचने षट् ब्राह्मणा द्वावेकं वाऽभ्यर्च्य पादौ प्रक्षाल्याचम्य गृहं प्रवेशयेत् । कुशान्तर्हितेषु स्वासनेषूदङ्मुखानुपवेशयेत् । ततः स्वयमाचम्य प्राङ्मुख उपविश्य पुण्डरीकाक्षं वासुदेवं संस्मृत्य सावित्रीं पठित्वा भिक्षुकादिभ्योऽन्नं संविभज्य पितृपुत्रादिसहितो भोजनं कुर्यात् ॥ लघुव्याससंहितायाम्—एकं तु भोजयेद्विप्रं पितॄनुदिश्य यत्सदा । नित्यश्राद्धं तदुद्दिष्टं पितृयज्ञो गतिप्रदः ॥

३७६. अथ 'नित्यश्राद्धप्रयोगः.'—(आचम्य[३] प्राणानायम्य ॥ ॐ पवित्रेस्थो वै०—इति मन्त्रेण दक्षिणवामहस्तयोरनामिकायां कुशपवित्रे धृत्वा ॥) 'सङ्कल्पः'—अद्येत्यादि एवंगुणविशेषेण विशिष्टायां पुण्यतिथौ ममाऽऽत्मनः श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थं (अपसव्यं दक्षिणाभिमुखः) अमुकगोत्राणां अमुकशर्मणां अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहानां सपत्नीकानां तथा च अमुकगोत्राणां अमुकशर्मणां अस्मन्मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहानां सपत्नीकानां नित्यश्राद्धमहं करिष्ये ।

(१) विशेषस्तु अस्मत्कृत 'श्राद्धप्रयोगावल्यां' द्रष्टव्यः ॥ (२) 'नित्यश्राद्ध'सिद्ध्यर्थं अग्रे वैश्वदेवप्रयोगे (पृष्ठे २०२-२०३) द्रष्टव्यम् ॥ (३) इति सङ्कल्प्य पितॄणामुदकादिकं तर्जन्यङ्गुष्ठमध्यवर्तिपितृतीर्थेन देयम् ॥ (४) पूर्वप्रयोगवत् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ततः—क्षणं दत्वा । यथा—अमुकगोत्राणामस्मत्पितृपितामह
तामहानां अमुकशर्मणां सपत्नीकानां क्षणं दत्वा भवद्भिः प्र
कर्त्तव्यः सुकर्त्तव्यः । एवं मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहानां
त्नीकानां गोत्रनामोच्चारपूर्वकं क्षणं दद्यात् । ततः—पित्रादयो
तामहाश्च इदं वः पाद्यमिति पाद्यं दत्वाऽऽचम्य कुशासन उद
उपविश्य पितृणां मातामहानां चेदमासनम् । पित्र्ये क्षणः
ताम् । प्राप्नोतु भवान् । प्राप्नवानि । पितरो मातामहाश्च ए
गन्धः सुगन्धः । इमानि पुष्पाणि सुपुष्पाणि । अयं धूपः सुधू
अयं दीपः सुदीपः । आच्छादनं दत्वा पूर्णतां वाचयित्वा ।
णमामान्नं पात्रे संस्थाप्य प्रोक्ष्य पात्रमालभ्य तिलान्
आमान्नेऽङ्गुष्ठं दत्वा । पितरः इदं वः आमान्नं सोपस्करं गये
गदाधरो विप्रः ब्रह्मरूपमिदं पितृभ्यः अमुकगोत्रेभ्यो अमुकश
वसुरुद्रादित्यस्वरूपेभ्यः स्वधा मातामहादिभ्यश्चेदमामं स्वधा
यतां नमः । दत्तमामान्नमक्षय्यमस्तु । अस्त्वक्षय्यम् । श्रीग
दाधरः प्रीतो भवतु । ब्रह्मार्पणमस्तु । ॐ मधुव्वाताऽऋ
ते मधुक्षरन्ति सिन्धवऽ । माद्ध्वीर्न्नऽ सन्त्वोषधीऽ ।
मधु नक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिवꣳ रजः । मधुद्द
स्तुनऽ पिता । २ २८/१३ ॥ मधुमान्नो व्वनस्पतिर्म्मधुमा
ऽअस्तु सूर्य्यः । माद्ध्वीर्गावो भवन्तु नऽ । ३
(इति मन्त्राः ब्राह्मणेन पठनीयाः) ॥ ॐ मधु मधु मधु ॥ सुप्रो
मस्तु । अस्तु सुप्रोक्षितम् । शि ा आपः सन्तु । सन्तु शिवा अ
सौमनस्यमस्तु । अस्तु सौमनस्यं । अक्षतं चारिष्टं चास्तु ।
अक्षतं चारिष्टं च । दीर्घमायुः श्रेयःपितरः ॥ ॐ पितृब्भ्यः स्व
यिब्भ्यः । स्वधा नमः पितामहेब्भ्यः स्वधायिब्भ्यः
नमऽ प्रपितामहेब्भ्यऽ स्वधायिब्भ्यः स्वधा नमः ।अक्ष
तरोमीमदन्त पितरोतीतृपन्त पितरऽ पितरऽशुन्धध्व

(१) अत्र विशेषतः गोपीचन्दनतिलाक्षतश्वेतसुगन्धिपुष्पाणि अगस्तिपुष्पतुल
भृङ्गराजादीनि पितृणां देयानि ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

४ ३६/१९ ॥ (इति मन्त्रेण स्वस्तीति ब्रूयात् कुशपवित्रत्यागः) 'अर्पणम्'— अनेन मया कृतेन नित्यश्राद्धकर्मणा मम पित्रादिस्वरूपी जनार्दन-वासुदेवः प्रीयतां ॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु । इति नित्यश्राद्धप्रयोगः ॥

३७७. 'वैश्वदेवः' पारस्करगृह्यसूत्रे—वैश्वदेवादन्नात् पर्युक्ष्य स्वाहाकारैर्जुहुयात् । ब्रह्मणे प्रजापतये गृह्याभ्यः कश्यपायानुमतय ऽइति । (भूतगृह्येभ्यो मणिके त्रीन्पर्जन्यायाद्भ्यः पृथिव्यै) धात्रे विधात्रे च द्वारयोः प्रतिदिशं वायवे दिशां च मध्ये त्रीन् ब्रह्मणे-न्तरिक्षाय सूर्याय विश्वेभ्यो देवेभ्यो विश्वेभ्यश्च भूतेभ्यस्तेषामुत्तरतः उषसे भूतानां च पतये परं पितृभ्यः स्वधा नम इति दक्षिणतः पात्रं निर्णिज्योत्तरापरस्यां दिशि निनयेद्यक्ष्मैतत्तऽइत्युद्धृत्याग्रं ब्राह्मणायावनेज्य दद्याद्धन्तत ऽइति ॥ यथार्थं भिक्षुकानतिथींश्च सम्भजेरन्बालज्येष्ठा गृह्या यथार्हमश्नीयुः पश्चाद्गृहपतिः । पत्नी च पूर्वो वा गृहपतिस्तस्मात्तु स्वादिष्टं गृहपतिः पूर्वोऽतिथिभ्योऽश्नीयादिति श्रुतेरहरहः स्वाहा कुर्यादन्नाभावे केनचिदाकाष्ठाद्देवेभ्यः पितृभ्यो मनुष्येभ्यश्चोदपात्रात् । ११ ॥ 'अथातो धर्मजिज्ञासा'—केशान्तादूर्ध्वमपत्नीकऽउत्सन्नाग्निरनग्निको वा प्रवासी ब्रह्मचारी चान्वग्निरिति । ग्रामाग्निमाहृत्य पृष्ठोदिवीत्यधिष्ठाप्य त्रिभिश्च सावित्रैः प्रज्वाल्य ता९ सवितुस्तत्सवितुर्विश्वानिदेवसवितरिति पूर्ववदक्षतैर्हुत्वा पाकं पचेत् । तत्र वैश्वदेवं ब्रह्मणे प्रजापतये गृह्याभ्यः कश्यपायानुमतये विश्वेभ्यो देवेभ्योऽग्नये स्विष्टकृतऽइत्युपस्पृश्य पूर्ववद्बलिकर्मैवं कृते न वृथा पाको भवति । न वृथा पाकं पचेद्वृथापाकमश्नीयादत्र पिण्डपितृयज्ञः पश्चादर्घ्यर्हणादीनि कुर्यात् । १२ ॥

३७८. 'अथ नानाविधकर्मसु प्रोक्तान्यग्निनामानि.' वाचस्पतौ—लौकिके पावको ह्यग्निः प्रथमः परिकीर्तितः । अग्निस्तु मारुतो नाम गर्भाधाने प्रकीर्तितः ॥ पुंसवे चमसो नाम शोभनः शुभकर्मसु । (पुंसवः सीमन्तान्तर्गतः कर्मभेदः ।) सीमन्ते ह्यनलो नाम प्रगल्भो जातकर्मणि । पार्थिवो नामकरणे प्राशनेऽन्नस्य वै शुचिः ॥ सभ्यनामा तु चूडायां व्रतादेशे समुद्भवः । गोदाने सूर्यनामा स्यात्केशान्ते याजकः स्मृतः ।

(१) इदं धनुराकारचिह्नस्थमाहिताग्निविषयम् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वैश्वानरो विसर्गे स्याद्विवाहे बलदः स्मृतः । चतुर्थीकर्मणि शिखी धृ
ग्निस्तथाऽपरे ॥ आवसथ्यस्तथाधाने वैश्वदेवे तु पावकः । ब्रह्माग्निर्गार्हप
स्याद्दक्षिणाग्निरथेश्वरः ॥ विष्णुराहवनीये स्यादग्निहोत्रे त्रयो मताः
लक्षहोमेऽभीष्टदः स्यात्कोटिहोमे महाशनः ॥ एके घृतार्चिषं प्राहुरग्नि
नपरायणाः । रुद्रादौ तु मृडो नाम शान्तिके शुभकृत्तथा ॥ (आदि
ब्दाल्लघुरुद्रशतरुद्रातिरुद्रा लक्ष्यन्ते ।) पौष्टिके वरदश्चैव क्रोधाग्नि
भिचारके । वश्यार्थे वशकृत्प्रोक्तो वनदाहे तु पोषकः ॥ उदरे जठरो
क्रव्यादः शवभक्षणे । समुद्रे वाडवो ह्यग्निर्लये संवर्तकस्तथा । सप्तविं
संख्याता अग्नयः कर्मसु स्मृताः ॥

३७९. 'अग्निजिह्वानामानि.' वाचस्पतौ—कराली धू
श्वेता लोहिता नीललोहिता । सुवर्णा पद्मरागा च सप्त जिह्वा विभाव

३८०. 'अग्निशक्तिनामानि.' वाचस्पतौ—पीता श्वेताऽरुणा कृ
धूम्रा तीक्ष्णा स्फुलिङ्गिनी ॥ ज्वलिनी ज्वालिनी चेति कृशानोर्नव शक्त

३८१. 'वैश्वदेवे पात्राणि.' गृहयज्ञकल्पावलौ—न चुल्ल्यां
पात्रे न भूमौ न च खर्परे । वैश्वदेवं प्रकुर्वीत कुण्डे वा स्थण्डिलेऽपि

३८२. 'वैश्वदेवे ग्राह्योग्निः.' वृत्तिकारः—औपासनाग्निमन्वे
समिध्याथ हविर्भुजम् ॥ छन्दोगपरिशिष्टे—यस्मिन्नग्नौ भवेत्पाको वै
वस्तु तत्र वै ॥ अङ्गिराः—शालाग्नौ च पचेदन्नं लौकिके वापि
शः । यस्मिन्नग्नौ पचेदन्नं तस्मिन् होमो विधीयते ॥ अत्रिः—वै
लौकिके वापि हुतोच्छिष्टे जले क्षितौ । वैश्वदेवं प्रकुर्वीत पञ्चसूनापनु
बृहत्पाराशरः—लौकिके पापनाशाय वैदिके स्वर्गमाप्नुयात् ॥

३८३. 'वैश्वदेवे हवनीयद्रव्यविचारः' विश्वामित्रकल्पे—
लैर्दधिघृतैः कुर्यान्मूलशाकोदकादिभिः । अलाभे येन केनापि काष्ठैर्मूल
दिभिः ॥ जुहुयात्सर्पिषाऽभ्यक्तं तैलक्षारविवर्जितम् । दध्यक्तं पायसा
तदभावेऽम्भसापि वा ॥ शाकं वा यदि वा पत्रं मूलं वा यदि वा फ
सङ्कल्पयेद्यमाहारं तेनाग्नौ जुहुयादपि ॥ आतोल्लासे—घृतं वा यदि
तैलं (तिल—कुसुम्भतैलं वा) पयो वा यदि वा दधि । घृत
नियुक्तानां घृतशब्दो विधीयते ॥ तस्मात्—(घृतमिश्रितशाल्यो
वदरीफलप्रमाणा आमलकप्रमाणा वा वैश्वदेवाहुतीर्जुहुयात् ॥

३८४. 'वैश्वदेवे आहुतिविचारः.' विष्णुः—मन्त्रेणोङ्कार
स्वाहान्तेन विचक्षणः । स्वाहावसाने जुहुयाद्वामहस्तं हृदि न्यस

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

याज्ञवल्क्यः—देवेभ्यस्तु हुतादन्नाच्छेषाद्भूतबलिं हरेत् । भूतयज्ञः स वै प्रोक्तो भूतिदः सर्वदेहिनाम् ॥ मनुः—शुनां च पतितानां च श्वपचां पापरोगिणाम् । वायसानां कृमीणां च शनकैर्निक्षिपेद्भुवि ॥

३८५. 'वैश्वदेवे वर्ज्यद्रव्याणि.' विश्वामित्रकल्पे—कोद्रवं चणकं माषं मसूरं च कुलित्थकम् । क्षारं च लवणं चैव वैश्वदेवे विवर्जयेत् ॥ आह्निककारिकासु—अन्नं पर्युषितं चैव परान्नं दूषितं तथा । दग्धमन्नं तथोच्छिष्टं वैश्वदेवे विवर्जयेत् ॥

३८६. 'वैश्वदेवाग्निप्रज्वलनम्'. विश्वामित्रकल्पे—न पाणिना न शूर्पेण न चामेध्यादिनापि वा । मुखेनोपधमेदग्निं मुखादेष व्यसीयत ॥ [मुखेनेत्यत्र वेणुधमनीयुक्तेनेति वाक्यशेषः कार्यः] । पट्टकेन भवेद्व्याधिः शूर्पेण धननाशनम् । पाणिना मृत्युमाप्नोति कर्मसिद्धिर्मुखेन तु ॥ छन्दोगपरिशिष्टे—उत्तानेन तु हस्तेन ह्यङ्गुष्ठाग्रेण पीडितम् । संहताङ्गुलिपाणिस्तु वाग्यतो जुहुयाद्धविः ॥

३८७. 'श्राद्धे वैश्वदेवः.' आह्निककारिकासु कात्यायनः—याजुषाः सामगाः पूर्वं श्राद्धमध्ये ह्यथर्वणः । बह्वृचाः श्राद्धशेषेण कुर्युर्वै वैश्वदेवकम् ॥

३८८. 'वैश्वदेवाभावे दोषः.' बृहत्पाराशरः—यदग्नौ हूयते नैव यस्य ग्रासो न दीयते । अभोज्यं तद्द्विजातीनां भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।

३८९. 'वैश्वदेवफलम्.' मनुः—पञ्चसूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्करी । कण्डणी चोदकुम्भी च तासां पापस्य शान्तये । पञ्च क्लृप्ता महायज्ञाः प्रत्यहं गृहमेधिनाम् । पञ्चैतान्यो महायज्ञान्न हापयति शक्तितः ॥ स गृहेऽपि वसन्नित्यं सूनादोषैर्न लिप्यते ॥ वैश्वदेवस्य सिद्धस्य गृह्येऽग्नौ विधिपूर्वकम् । आभ्यः कुर्याद्देवताभ्यो ब्राह्मणो होममन्वहम् ॥ (यदन्नं पक्कमक्षारलवणं भवेत् तेनैव बलिवैश्वदेवकर्म कार्यम् ॥)

३९०. 'वैश्वदेवे कुण्डम्.' यज्ञपार्श्वे—दशाङ्गुलं तु दैर्घ्येण विस्तारे चतुरङ्गुलम् । षडङ्गुलं तु उच्छ्राये मेखला द्व्यङ्गुला मता । वृत्तं वा चतुरस्रं वा कुण्डं स्याद्वैश्वदेविकम् ॥ गृहयज्ञकल्पावलौ—षडङ्गुलमथोच्छ्रायं गर्ते च चतुरङ्गुलम् । द्वादशाङ्गुलदीर्घं स्यात्कुण्डं तद्वैश्वदेविकम् । अपि ताम्रमयं प्रोक्तं कुण्डमत्र मनीषिभिः ॥ (अत्र सामान्याङ्गुलिप्रमाणं ग्राह्यम्) यथाह—अत्रिः—तिर्यग्यवोदरान्यष्टावूर्ध्वं वा व्रीहयस्त्रयः । अङ्गुलिः सैष विज्ञेयः श्रौते स्मार्ते च कर्मणि ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

३९१. 'अग्नेर्ध्येयरूपम्.' रुद्रकल्पे—रुद्रतेजःसमुद्भूतं द्विम् द्विनासिकम् । षण्नेत्रं च चतुःश्रोत्रं त्रिपादं सप्तहस्तकम् ॥ याम्य चतुर्हस्तं सव्यभागे त्रिहस्तकम् । स्रुवं स्रुचं च शक्तिं च अक्षमाल दक्षिणे ॥ तोमरं व्यजनं चैव घृतपात्रं तु वामके । बिभ्रतं सप्तभिर्हस्तैर्द्वि सप्तजिह्वकम् ॥ दक्षिणे च चतुर्जिह्वं त्रिजिह्वमुत्तरे मुखम् । द्वादशकोटि र्त्याख्यं द्विपञ्चाशत्कलायुतम् ॥ स्वाहास्वधावषट्कारैरङ्कितं मेषवाहन रक्तमाल्याम्बरधरं रक्तपद्मासनस्थितम् । रौद्रं तु वह्निनामानं वह्नि ह्याम्यहम् ॥

३९२. अथ 'वैश्वदेवप्रयोगः.'—'आचम्य प्राणानायम्य 'कुशपवित्रधारणम्'—ॐ पवित्रेस्त्थोवै० ॥ 'सङ्कल्पः'— पूर्वोच्चारितएवंगुणविशेषेण विशिष्टायां शुभपुण्यतिथौ मम पञ्चसूनाजनितसकलदोषपरिहारपूर्वकं नित्यकर्मानुष्ठानसिद्धि श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं पञ्चमहायज्ञैरहं यक्ष्ये ॥ 'अग्निध्यानम्'—

याजकः

अग्निस्वरूपम्

(१) पूर्वप्रयोगवत् ॥ (२) इति मन्त्रेण दक्षिणहस्तानामिकायां कुशपवित्रं धार (३) पश्चात्कुण्डस्थमग्निं वेणुधमन्या प्रबोध्य ध्यायेत् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ॐ चत्वारिशृङ्गा त्रयोऽअस्य पादा द्वेशीर्षे सप्त-हस्तासोऽअस्य । त्रिधाबद्धो वृषभोरोरवीति महोदेवो मर्त्त्याँ२ऽ ॥ आविवेश ॥ १$\frac{२१}{१७}$ ॥ 'आसनम्'—ॐएषो ह-देवः प्रदिशोनु सर्व्वाः पूर्वो ह जातः सऽउगर्ब्भे ऽअन्तः। सऽएव जातः स जनिष्यमाणः प्रत्यङ्जनास्तिष्ठति सर्व्वतोमुखः । २$\frac{४}{३२}$ ॥ 'नमस्कारः'—मुखं यः सर्वदेवानां हव्यभुक्कव्यभुक् तथा । पितृणां च नमस्तस्मै विष्णवे पावकात्मने ॥ ३ ॥ पावकनाम्ने वैश्वानराय नमः । अग्नये अन्नं नमः । अग्नये गन्धं नमः । अग्नये अक्षतान्पुष्पं च नमः । अग्नये नमो नमः । अग्ने शांडिल्यगोत्र मेषध्वज प्राङ्मुख मम संमुखो भव ॥ 'अग्निप्रदीप्तकरणम्'—(वेणुनलिकया प्रदीप्तकरणम्) ॥ 'आहुतयः'—१—ॐ ब्रह्मणे स्वाहा इदं ब्रह्मणे न मम । २—ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये न मम । ३—ॐ गृह्याभ्यः स्वाहा इदं गृह्याभ्यो न मम । ४—ॐ कश्यपाय स्वाहा इदं कश्यपाय न मम । ५—ॐ अनुमतये स्वाहा इदं अनुमतये न मम ॥ अग्रे 'मण्डलं दृष्ट्वा—

---

(१) प्रदक्षिणमग्निं पर्युक्ष्य इतरथा तदावृत्तिः । मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैर्घृतप्रोक्षितौदनस्य बदरीफलप्रमाणाः कुण्डस्थाग्नावाहुतीजुहुयात् ॥

(२) १—ॐ भूः स्वाहा इदमग्नये न मम । २—ॐ भुवः स्वाहा इदं वायवे न मम । ३ ॐ स्वः स्वाहा इदं सूर्याय न मम । ४—ॐ भूर्भुवः स्वः स्वाहा इदं प्रजापतये न मम । ५—ॐ देवकृतस्यैनसोवयजनमसि स्वाहा इदमग्नये न मम । ६—ॐ मनुष्यकृतस्यैनसोवयजनमसि स्वाहा इदमग्नये न मम । ७—ॐ पितृकृतस्यैनसोवयजनमसि स्वाहा इदमग्नये न मम । ८—ॐ आत्मकृतस्यैनसोवयजनमसि स्वाहा इदमग्नये न मम । ९—ॐएनसऽएनसोवयजनमसि स्वाहा इदमग्नये न मम । १०—यच्चाहमेनो विद्वाँश्चकार यच्चाविद्वाँस्तस्य सर्व्वस्यैनसोवयजनमसि स्वाहा इदमग्नये न मम । ११—ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये न मम । १२—ॐ अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा इदमग्नये स्विष्टकृते न मम ॥ एता 'वैश्वदेवाहुतयः' सूत्रे नोक्ताः परं केषुचित्पुस्तकेषु दृश्यन्ते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

पूर्व.

'मण्डलम्'—भूमौ चतुरङ्गुलमात्रं वितस्तिमात्रं वा उदकेन मण्डलं कृत्वा तदुपरि **बलिहरणं** कुर्यात् । **तद्यथा**—

भूतयज्ञः (१)

१ ॐ धात्रे नमः इदं धात्रे न मम ।

७ ॐ प्राच्यै दिशे नमः इदं प्राच्यै दिशे न मम ।

३ ॐ वायव्यै नमः इदं वायव्यै न मम ।

८ ॐ दक्षिणस्यै दिशे नमः इदं दक्षिणस्यै दिशे न मम ।

४ ॐ वायव्यै नमः इदं वायव्यै न मम ।

१३ ॐ सूर्याय नमः इदं सूर्याय न मम ।

१२ ॐ अन्तरिक्षाय नमः इदं अन्तरिक्षाय न मम ।

११ ॐ ब्रह्मणे नमः इदं ब्रह्मणे न मम ।

२ ॐ विधात्रे नमः इदं विधात्रे न मम ।

१० ॐ उदीच्यै दिशे नमः इदं उदीच्यै दिशे न मम ।

६ वायव्यै नमः इदं वायव्यै न मम ।

‡ देवयज्ञः (४)

१८ गृहदेवतानां नैवेद्योऽर्पणीयः ।

(स च विधिरग्रे (२०४) पृष्ठे द्रष्टव्यः)

१७ ॐ भूतानां च पतये नमः इदं भूतानां च पतये न मम ।

१६ ॐ उषसे नम इदं उषसे न मम ।

मनुष्ययज्ञः (३)

§(सव्यं उदकोपस्पर्शः)

(निवीतं कृत्वा)

१५ ॐ विश्वेभ्यो भूतेभ्यो नमः इदं विश्वेभ्यो भूतेभ्यो न मम ।

१४ ॐ विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः इदं विश्वेभ्यो देवेभ्यो न मम ।

२० ॐ हन्त ते सनकादिमनुष्येभ्यो नमः इदं हन्त ते सनकादिमनुष्येभ्यो न मम ।

नित्यश्राद्धम् (२)

(अपसव्येन क्षिपेत्)

दक्षिण.

उत्तर.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

१४ ॐ विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः
इदं विश्वेभ्यो देवेभ्यो न मम ।

२० ॐ हन्त ते सनकादिमनुष्येभ्यो नमः इदं हन्त ते सनकादिमनुष्येभ्यो न मम ।

† निर्णेजनम् (६)

२२ ॐ यक्ष्मैतत्ते निर्णेजनमिति पात्रं प्रक्षाल्य वायव्यां दिशि निनयेत् ।

** ब्रह्मयज्ञः (५)

२१ सव्येन ब्रह्मयज्ञसिद्ध्यर्थं तिस्रो गायत्रीर्जपेत् ।

नित्यश्राद्धम् (२)

(अपसव्येन क्षिपेत्)

* १९ ॐ पितृभ्यः स्वधा नमः इदं पितृभ्यः स्वधा न मम ।

५ ॐ वायव्यै नमः इदं वायव्यै न मम ।

९ ॐ पश्चिमायै दिशे नमः इदं पश्चिमायै दिशे न मम ।

---

* इयमाहुतिः पित्रादिसमस्तपितॄणां गोत्रोच्चारपूर्वकं नाम गृहीत्वाऽपसव्येन देया ॥ † पारस्करगृह्यसूत्रे—यक्ष्यैतत्ते निर्णेजनमिति पात्रं प्रक्षाल्य तज्जलं वायव्यां दिशि निनयेत् ॥ ‡ नैवेद्याऽर्पणविधिः अग्रे (२०४) पृष्ठे द्रष्टव्यः ॥ § इयमाहुतिः कण्ठं कृत्वा क्षिपेत् ॥ ** ब्रह्मयज्ञाभावे गायत्रीर्जपेत् ॥

शेषवैश्वदेवप्रयोगस्त्वग्रिमपृष्ठे द्रष्टव्यः ।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अथ 'गृहदेवानां सिद्धान्नमन्नसोपस्करनैवेद्यार्पणप्रयोगः'—(वैश्वदेवप्रयोगे यथादर्शितदेवयज्ञे अष्टादशाङ्के (१८) चिन्तितसमये देवतासन्मुखपवित्रस्थले चतुरस्रमण्डलोपरि सिद्धान्नमन्नसोपस्करपूरितं नैवेद्यपात्रं निधाय पश्चात् ॐ नमो भगवते वासुदेवाय इति मन्त्रेण तत्पात्रसमन्तात् जलधारया पङ्क्तिवारणं कुर्यात्। ततः तदन्नं अधोलिखितमन्त्रेण 'गायत्रीमन्त्रेण' वा तुलसीदलेन सम्प्रोक्ष्य नैवेद्योपरि तत्तुलसीदलं निधाय) यथा—'अन्नप्रोक्षणम्'—ॐ नाभ्याँऽ आसीदन्तरिक्षꣳ शीर्ष्णो द्यौः समवर्त्तत। पद्भ्याम्भूमिर्दिशः श्रोत्रात्तथा लोकाँ२ ॥ ऽअकल्पयन्। १ $\frac{१३}{३१}$ ॥ धेनुमुद्रां प्रदर्श्य सव्यहस्तस्याङ्गुलयः समानाः कृत्वा नैवेद्यमर्पयेत्[१] ॥ तद्यथा—ॐ प्राणाय स्वाहा। १ ॥ ॐ अपानाय स्वाहा। २। ॐ व्यानाय स्वाहा। ३ ॥ ॐ समानाय स्वाहा। ४। ॐ उदानाय स्वाहा। ५ ॥ इति समर्प्य। नैवेद्यमध्ये पानीयं समर्पयामि। उत्तरापोशनं समर्पयामि। हस्तप्रक्षालनं मुखप्रक्षालनं च समर्पयामि। करोद्वर्तनार्थे चन्दनं समर्पयामि। 'आचमनम्'—ॐ केशवाय नमः स्वाहा। ॐ नारायणाय नमः स्वाहा। ॐ माधवाय नमः स्वाहा ॥ 'हस्तप्रक्षालनम्'—ॐ गोविन्दाय नमः ॥ मुखवासार्थे 'ताम्बूलम्'—(तदभावे गन्धाक्षतपुष्पम्) समर्पयामि ॥ 'अर्पणम्'—अनेन ॐ भूर्भुवः स्वः अमुकपञ्चायतनदेवताभ्यो नमः सिद्धान्नमन्नसोपस्करनैवेद्यं समर्पयामि ॥ इति गृहदेवानां सिद्धान्नमन्नसोपस्करनैवेद्यार्पणप्रयोगः ॥

अथ 'गोग्रासादिसमर्पणम्'—सुरभिर्वैष्णवी माता नित्यं विष्णुपदे स्थिता। गोग्रासं तु मया दत्तं सुरभिः प्रतिगृह्यताम्। ४ ॥ इदं गोभ्यो न मम। द्वौ श्वानौ श्यामशबलौ वैवस्वतकुलोद्भवौ। ताभ्यामन्नं प्रदास्यामि रक्षेतां पथि मां सदा। ५ ॥ इदं श्वभ्यां न मम ॥ यमोऽसि यमदूतोऽसि वायसोऽसि महामते। अहोरात्रकृतं पापं बलिं भक्षतु वायसः। ६ ॥ इदं वायसेभ्यो न

(१) वामहस्ते गृहीतलघुवस्त्रेण (छाटी इति संज्ञितेन) स्वनेत्राच्छादितेन 'नैवेद्यम्'र्पयेत् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मम ॥ अथ 'क्षेपकम्.'—(देवा मनुष्याः पशवो वयांसि सिद्धाश्च यक्षोरगदैत्यसङ्घाः । प्रेताः पिशाचास्तरवः समस्ता ये चान्नमिच्छन्ति मया प्रदत्तम् । ७ । इदं देवादिभ्यो न मम ॥ (इति क्षेपकम्) ॥ पिपीलिकाः कीटपतङ्गकाद्या बुभुक्षिताः कर्मणि योगबद्धाः । प्रयान्तु ते तृप्तिमिदं मयान्नं तेभ्योऽवसृष्टं सुखिनो भवन्तु । ८ । इदं पिपीलिकाकीटपतङ्गकेभ्यो न मम ॥ (हस्तं प्रक्षाल्य प्रथमानुलेपितं भस्म निःसार्य स्वयं[१] ललाटे गन्धादितिलकं कुर्यात्) ॥ यथा—'गन्धधारणे तिलकमन्त्रः.' पारस्करगृह्यसूत्रे—ॐ सुचक्षाऽअहमक्षिभ्याम्भूयासꣳ सुवर्चा मुखेन । सुश्रुत्कर्णाभ्याम्भूयासम् ॥ 'वैश्वदेविकं किञ्चित् भस्मधारणम्'—ॐ त्र्यायुषं[२] जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषम् । यद्देवेषु त्र्यायुषन्तन्नोऽअस्तु त्र्यायुषम् । ९[६१/३] ॥ (शतायुषं बलायुषम्) ॥ 'अग्निविसर्जनम्.'—गच्छ गच्छ सुरश्रेष्ठ स्वस्थाने परमेश्वर । यत्र ब्रह्मादयो देवास्तत्र गच्छ हुताशन । १० ॥ ॐ यज्ञ यज्ञङ्गच्छ यज्ञपतिङ्गच्छ स्वां योनिङ्गच्छ स्वाहा । एष ते यज्ञो यज्ञपते सह सूक्तवाकꣳ सर्ववीरस्तञ्जुषस्व स्वाहा । ११[२२/८] ॥ (कुशपवित्रत्यागः कार्यः) ॥ 'अर्पणम्[३]'—अनेन वैश्वदेवाख्येन कर्मणा श्रीयज्ञनारायणस्वरूपी परमेश्वरवासुदेवः प्रीयतां न मम । ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु ॥ यस्य स्मृ० ॥ ॐ विष्णवे नमः इति त्रिः । इति वैश्वदेवप्रयोगः ॥

३९३. 'गन्धे उक्तद्रव्याणि.'—वाचस्पतिः—कस्तूरी कुङ्कुमं वल्गु सिन्दूरं रक्तचन्दनम् । गोरोचना गन्धकाष्ठं जलं चाऽगरु गोमयम् ॥ धात्रीमूलस्य मृद्गन्धो हरिद्रा गोगृहस्य च ।

३९४. 'गन्धधारणावश्यकता.' वाचस्पतौ—स्नानान्ते सर्ववर्णानामाश्रमाणां तथैव च ॥ एतानि तिलकान्याहुः सन्ध्यादिसर्वकर्मसु । काम्यं

(१)—स्वयं मध्यमाङ्गुष्ठेन स्वललाटे गन्धतिलकं कुर्यात् ॥ (२) इति मन्त्रेण भस्म ललाटे ग्रीवायां दक्षिणवामबाह्वोर्हृदि च धार्यम् (३) ततो भोजनात्प्राग्दत्तं बलिं गृहाद्बहिः गोभ्यो वायसादिभ्यश्च समर्प्य हस्तौ पादौ प्रक्षाल्याऽऽचम्य गृहं गच्छेत् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नैमित्तिकं नित्यं यत्किञ्चित्कर्म नारद ॥ वर्णाश्रमाणां तन्नास्ति स्नानान्ते ति-
लकं विना । कर्म वर्णाश्रमाणां स्याद्दैवं पित्र्यं न तत्फलम् ॥ स्नानं सन्ध्यां
पञ्चयज्ञान् पैत्र्यं होमादि कर्म यः । विना तिलकदर्भाभ्यां कुर्यात्तन्निष्फलं
भवेत् ॥ पद्मोत्तरखण्डे–स्नानं सन्ध्यां पञ्चयज्ञान् पैत्र्यं होमादिकर्म यः
विना तिलकदर्भाभ्यां कुर्यात्तन्निष्फलं भवेत् ॥

३९५. 'गन्धधारणप्रकारः'. ब्राह्मे—अङ्गुष्ठः पुष्टिदः प्रोक्तो म-
ध्यमा पुष्टिकारिणी । अनामिकान्नदा नित्यं मुक्तिदा च प्रदेशिनी ।
एतैरङ्गुलिभेदैस्तु कारयेन्न नखैः स्पृशेत् ॥ अन्यच्च—वर्तिदीपाकृतिर्वा
वेणुपत्राकृतिस्तथा । पद्मं च मुकुलो वाऽपि शङ्खाकारमतः परम् ॥ म-
त्स्यकूर्माकृतिर्वापि तथैव मुकुलाकृतिः । ब्राह्मणैस्तिलकं कुर्यादनेन विधि-
सह ॥ अभ्यङ्गस्नानं कुर्याच्चेद्धार्यं चन्दनमेव च । ललाटे भस्म नो धा-
सन्ध्योपासनकर्मणि ॥ अनामिक्या च देवस्य ऋषीणां च तथैव च ।
न्धानुलेपनं कार्यं प्रयत्नेन विशेषतः । पितॄणामर्पयेद्गन्धं तर्जन्या च सदैव हि
तथैव मध्यमाङ्गुल्या धार्यं गन्धं स्वयं बुधैः ॥

३९६. 'गन्धतिलकधारणविचारः' वाचस्पतौ—ऊर्ध्वपुण्ड्रं द्विज
कुर्यात् क्षत्रियाणां तथैव च । वैश्यानां तु तथा ज्ञेया शूद्राद्यैर्मण्डलाऽऽकृति
ललाटदक्षिणे ब्रह्मा वसेद्वामे महेश्वरः । मध्ये विष्णुर्वसेन्नित्यं तस्मान्म-
न लेपयेत् ॥ शूद्रस्यैकाङ्गुलं प्रोक्तमायतं द्व्यङ्गुलं विशि । क्षत्रिये त्र्यङ्गु-
तद्वद्ब्राह्मणे चतुरङ्गुलम् ॥ नासिकायास्त्रिभागैको भागो मानेन यो भवेत्
भ्रुवोर्मध्यादधः स्थानं मूलमाहुर्मनीषिणः ॥ ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्र-
यतिस्तथा । कुर्यात् यदूर्ध्वपुण्ड्रं तद्वैष्णवो हरिमन्दिरम् ॥

३९७. 'दीक्षामार्गे गन्धधारणम्.' नागोजीभट्टसंहितायाम्—
शिवागमे दीक्षितैस्तु धार्यं तिर्यक् त्रिपुण्ड्रकम् । विष्णवागमे दीक्षितै
ऊर्ध्वपुण्ड्रं विधारयेत् ॥

३९८. 'गन्धस्थानानि'. ब्रह्माण्डे—ललाटे केशवं विद्यान्ना-
रायणमथोदरे । माधवं हृदये न्यस्य गोविन्दं कण्ठकूर्परे ॥ विष्णुं च द-
क्षिणे कुक्षौ तद्भुजे मधुसूदनम् । त्रिविक्रमं कर्णमूले वामकुक्षौ तु वामन-
म् ॥ श्रीधरं च हृषीकेशं वामयोर्बाहुकर्णयोः । पद्मनाभं पृष्ठदेशे ककुदे दा-
मोदरं न्यसेत् ॥ मूर्ध्नि मूलेन मन्त्रेण शेषैर्द्वादशनामभिः । सङ्कर्षणादि-
कृष्णे शुक्ले चेत्केशवादिभिः ॥ शौनकः—निटिले (भाले) बाहुवद्वे-
दण्डवत्कर्णपल्लवे । हृदये कमलाकारमुदरे दीपवल्लिखेत् ॥ वेणुपत्रसमाकार-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

बाहुमध्ये समालिखेत् । अधः पृष्ठे स्कन्धदेशे लिखेज्जम्बूफलाकृतिम् ॥ दशाङ्गुलप्रमाणं तु उत्तमोत्तममुच्यते । नवाङ्गुलं मध्यमं स्यादष्टाङ्गुलमतः परम् । लिङ्गाकारं ललाटे तु हृदयेऽश्वत्थपत्रकम् । वंशपत्राकृतिर्बाह्वोः शेषा दीपकलाः स्मृताः ॥

३९९. 'गन्धगुणाः.' ब्राह्मे—श्यामं शान्तिकरं प्रोक्तं रक्तं वश्यकरं भवेत् । श्रीकरं पीतमित्याहुर्वैष्णवं श्वेतमुच्यते ॥

४००. 'मङ्गलकर्मणि गन्धतिलकम्.' विष्णुधर्मोत्तरे—तिलकं कुङ्कुमेनैव सदा मङ्गलकर्मणि । कारयित्वा सुमतिमान् न श्वेतचन्दनं मृदा ॥

४०१. 'गन्धमुद्राधारणम्.' शङ्खः—शङ्खचक्राद्यङ्कनं च तुलसीदलभक्षणम् । यः कुर्यान्नियतं भक्त्या स याति परमां गतिम् ॥

४०२. 'गन्धविलेपनविचारः.'—नागदेवः—न पादुकास्थो नादर्शे न जले वा विलोकयेत् । न प्रावृतशिरः कुर्यात्तिलकं धर्मवर्धनम् ॥ प्रभाते विपुलं विन्द्यान्मध्याह्ने च त्रिपुण्ड्रकम् । अपराह्ने पर्वमात्रं तिलकं त्रिविधं स्मृतम् ॥ गोपीचन्दनलिप्ताङ्गो यं यं पश्यति चक्षुषा । तं तं पूतं विजानीयान्नात्र कार्या विचारणा । ऊर्ध्वपुण्ड्रं द्विजस्येष्टं क्षत्रियस्य त्रिपुण्ड्रकम् । अर्धचन्द्रं तु वैश्यस्य वर्तुलं शूद्रजातिषु ॥ (गन्धार्थे सर्वदा श्वेतचन्दनं तु प्रशस्यते) ॥

४०३. 'गन्धतिलकधारणमन्त्रः.'—स च वैश्वदेवप्रयोगे (२०६) पृष्ठे द्रष्टव्यः ॥

४०४. 'अतिथिपूजनम्.' मनुः—निवृत्ते वैश्वदेवे च यदान्योऽतिथिराव्रजेत् । तस्मादन्नं यथाशक्त्या प्रदद्यान्न बलिं हरेत् ॥ शातातपः—प्रियं वा यदि वा द्वेष्यं मूर्खं पण्डितमेव वा । अतिथिं तत्र सम्प्राप्तं पूजयेत्स्वागतादिना ॥ तथाऽऽसनप्रदानेन पादप्रक्षालनेन च । श्रद्धया चान्नदानेन प्रियप्रश्नोत्तरेण च ॥

४०५. 'अतिथिविचारः.'—हारीतः—एकरात्रं तु निवसन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः । अनित्यं हि स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥ अभ्रयोऽतिथिमिच्छन्ति सोऽतिथिः स्वर्गमिच्छति । स्वर्गेऽपीच्छन्ति दातारं सम्यक्सुकृतकारिणम् ॥ याज्ञवल्क्यः—अध्वनीनोऽतिथिर्ज्ञेयः श्रोत्रियो वेदपारगः । मान्यावेतौ गृहस्थस्य ब्रह्मलोकमभीप्सतः ॥ शङ्खः—नाग्निहोत्रेण दानेन नोपवासोपसेवनैः । देवाश्च परितुष्यन्ति यथा त्वतिथिपूजनात् ॥ आह्नि-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ककारिकासु—ब्रह्मचारी यतिश्चैव विद्यार्थी गुरुपोषकः । दुर्भगः क्षीणवित्तश्च षडेते भिक्षुकाः स्मृताः ॥

४०६. 'भोजनम्.' कात्यायनपरिशिष्टसूत्रे—अथातः श्रुतिस्मृतीरनुस्मृत्य भोजनविधिं व्याख्यास्यामः । आचान्तो धृतोत्तरीयवस्त्रो धृतश्रीखण्डगन्धत्रिपुण्ड्रो भोजनशालायामागत्य गोमयलिप्ते शुचौ देशे विहितपीठाधिष्ठितो नित्यं प्राङ्मुखो नोदङ्मुखो न दक्षिणामुखो न प्रत्यङ्मुखो न विदिङ्मुखः श्रीकामश्चेत्प्रत्यङ्मुखः सत्यकामश्चेदुदङ्मुखो यशस्कामश्चेद्दक्षिणामुखो (जीवन्मातृकवर्ज्यं) हस्तपादास्येषु पञ्चस्वार्द्रो नीवारचूर्णैर्गौरमृदा भस्मनोदकेन वा मण्डलं कुर्याच्चतुष्कोणं ब्राह्मणस्य त्रिकोणं क्षत्रियस्य मण्डलाकृति वैश्यस्याभ्युक्षणꣳशूद्रस्य । यथा चक्रायुधो विष्णुस्त्रैलोक्यं परिरक्षति । एवं मण्डलभस्मैतत्सर्वभूतानि रक्षत्विति ॥ तत्र भूमौ निहितपात्रेऽन्ने परिविष्टे पितुन्नुस्तोषमित्यन्नꣳ स्तुत्वा मानस्तोके नमोवः किरिकेभ्यो नमः शम्भवे चेत्येभिरभिमन्त्र्य प्रोक्षयेत् । सत्यन्त्वर्तेन परिषिञ्चामीति प्रातः ऋतन्त्वा सत्येन परिषिञ्चामीति सायं तेजोऽसि शुक्रमस्यमृतमसीति यजुषान्नमभिमृश्याग्निरसीत्यात्मानमग्निं ध्यात्वा भूपतये भुवनपतये भूतानाम्पतयेऽइति प्रणवादिकैः स्वाहानमोन्तैर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं बलीन् हरेदन्तश्चरति भूतेषु गुहायां विश्वतोमुखः । त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कारस्त्वमोङ्कारस्त्वं विष्णोः परमं पदम् । अमृतोपस्तरणमसि स्वाहेति विष्णुमभिध्यायन्नाचम्यान्नममृतं ध्यायन्मौनी हस्तचापल्यादिरहितो मुखे पञ्चप्राणाहुतीर्जुहोति ॥ १ ॥ ॐ प्राणाय स्वाहा । ॐ अपानाय स्वाहा । ॐ व्यानाय स्वाहा । ॐ समानाय स्वाहा । ॐ उदानाय स्वाहेति क्रमं याज्ञवल्क्योऽमन्यत । उदानाय स्वाहा समानाय स्वाहेति क्रमं शौनकबौधायनौ याज्ञावल्क्योदितक्रमो वाजसनेयिनामित्यूचतुः । दन्तैरनुपस्पृशन् जिह्वया ग्रसेदङ्गुष्ठप्रदेशिनीमध्यमाभिः प्रथमाङ्गुष्ठमध्यमानामिकाभिर्द्वितीयाङ्गुष्ठानामिकाकनिष्ठिकाभिस्तृतीयां कनिष्ठिकातर्जन्यङ्गुष्ठैश्चतुर्थीꣳसर्वाभिरङ्गुलीभिः साङ्गुष्ठाभिः पञ्चमीमङ्गुष्ठानामिकामात्रग्राह्यान्नेनैता ऽआहुतयऽइति हारीतव्याख्यातारः । सर्वाभि-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रङ्गुलीभिरेताऽइति बौधायनः । मौनं त्यक्त्वा प्राक् द्रवरूपमश्नीयान्मध्ये कठिनमन्ते पुनर्द्रवाशी स्यान्मधुरं पूर्वं लवणाम्ले मध्ये कटुतिक्तादिकान्पश्चाद्यथासुखं भुञ्जीत भुञ्जानो वामहस्तेनान्नं न स्पृशेन्न पादौ न शिरो न वस्तिं न पदा भाजनꣳस्पृशेदेवं यथारुचि भुक्त्वा भुक्तशेषमन्नमादाय । मद्भुक्तोच्छिष्टशेषं ये भुञ्जन्ते पितरोऽधमाः । तेषामन्नं मया दत्तमक्षय्यमुपतिष्ठत्विति पितृतीर्थेन दक्षिणतो दत्वाऽमृतापिधानमसि स्वाहेति हस्ते गृहीतानामपामर्द्धं पीत्वार्द्धं भूमौ निक्षिपेत् । रौरवे पूयनिलये पद्मार्बुदनिवासिनाम् । अर्थिनाꣳसर्वभूतानामक्षय्यमुपतिष्ठत्विति तस्माद्देशादपसृत्य गण्डूषशलाकादिभिस्तर्जनीवर्जमास्यꣳसꣳशोधयेत् । २ ॥ न भार्यादर्शनेऽश्नीयान्न भार्यया सह न सन्ध्ययोर्न मध्याह्ने नार्द्धरात्रे नायज्ञोपवीती नार्द्रशिरा नार्द्रवासा नैकवासा न शयानो न ताम्रभाजने न भिन्ने न ताम्रराजतसौवर्णशङ्खस्फाटिकाश्मभाजनवर्जे न लौहे न मृन्मये न सन्धिसꣳस्थिते न भुवि न पाणौ न सर्वभोजी स्यात्किञ्चिद्भोज्यं परित्यजेदन्यत्र घृतपायसदधिसक्तुपललमधुभ्यः साध्वाचान्तो दक्षिणपादाङ्गुष्ठे पाणिं निःस्रावयेदङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽङ्गुष्ठं च समाश्रितः । ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणातु विश्वभुगिति श्वात्राः पीताऽइति नाभिमालभतऽअमृताऽइत्यतः प्रागगस्त्यं वैनतेयं च शनिं च वडवानलम् । अन्नस्य परिणामार्थं स्मरेद्भीमं च पञ्चममित्युदरमालभ्येन्द्राश्विनौ च्यवनशर्यातिसुकन्याश्च । भोजनान्ते स्मरेन्नित्यं तस्य चक्षुर्न हीयतऽइति वचनात्स्मृत्वा मुखशुद्धिं कुर्यान्नमो भगवते वाजसनेयाय याज्ञवल्क्याय नमो भगवते वाजसनेयाय याज्ञवल्क्याय । ३ ॥

४०७. 'भोजनकालः.' **बृहद्विष्णुः**—स्नात्वा यथावद्धुत्वा च देवर्षिपितृतर्पणम् । कृते जाप्ये हुते वह्नौ शुद्धवस्त्रसमन्वितः ॥ प्रशस्तपाणिपादस्तु भुञ्जीत प्रयतो गृही ॥ **देवलः**—स्नात्वा प्रक्षाल्य पादौ च स्वगदाम्नालङ्कृतः शुचिः । पञ्चयज्ञावशिष्टं च यो भुङ्क्ते सोऽमृताशनः । **मनुः**—सायंप्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिनोदितम् । नान्तरा भोजनं कुर्यादग्निहोत्रसमो विधिः ॥ **कात्यायनः**—द्विरन्नं मुनिभिः प्रोक्तं विप्राणामग्निवासिनाम् । नित्यमह्नि तपस्विन्यां सार्धप्रथमयामतः ॥ (ब्राह्मणानां सूर्या-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्तपर्यन्तं द्वितीयभोजनं नोक्तम् । यथाह—श्रुतिः—दिवारात्रं वो भोजन६ इति) ॥

४०८. 'भोजने वर्ज्यासनानि.' प्रचेताः—गोशकृन्मृणमयं भिन्नं तथा पालाशपिप्पलम् । लोहबद्धं तथैवार्कं वर्जयेदासनं बुधः ॥

४०९. 'भोजने वर्ज्यपात्राणि.' व्यासः—मृण्मये पत्रपृष्ठे वा आयसे ताम्रभाजने । नाऽश्नीयादपि चेद्भुङ्क्ते नरकं प्रतिपद्यते ॥ पैठीनसिः—वटार्काश्वत्थपत्रेषु कुम्भीतिन्दुकजेषु च । श्रीकामो न तु भुञ्जीत कोविदारकरञ्जयोः ॥ प्रचेताः—ताम्बूलाभ्यञ्जने चैव कांस्यपात्रे च भोजनम् । यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत् ॥ अत्रिः—अपात्रेष्वपि यद्दत्तं दहत्यासप्तमं कुलम् । हव्यं देवा न गृह्णन्ति कव्यं च पितरस्तथा । आयसेन तु पात्रेण यदन्नमुपदीयते । तदन्नमपवित्रं स्यात्त्याज्यं वै सर्वकर्मणि ॥

४१०. 'भोजने ग्राह्यपात्राणि.' पैठीनसिः—सौवर्णे राजते ताम्रे पद्मपालाशपत्रयोः । भाजने भोजने चैव त्रिरात्रं फलमश्नुते ॥ (ताम्रपालाशग्रहणं यतिविषयम्) । पालाशपद्मपत्रेषु गृही भोजनमाचरेत् । व्यासः—एक एव तु यो भुङ्क्ते गृहस्थः कांस्यभाजने । चत्वारि तस्य वर्द्धन्ते आयुः प्रज्ञा यशो बलम् ॥ भूमौ पात्रं प्रतिष्ठाप्य यो भुङ्क्ते वाग्यतः शुचिः । भोजने भोजने चैव त्रिरात्रफलमश्नुते ॥ आह्निककारिकासु—ब्रह्मपत्रेषु यो भुङ्क्ते मासमेकं निरन्तरम् । चान्द्रायणसमं पुण्यं कृतस्यापि चतुर्गुणम् ॥

४११. 'भोजने पादुकानिषेधः.' पराशरः—पादुकास्थो न भुञ्जीत पर्यङ्के संस्थितोऽपि वा । शुना चाण्डालदृष्टो वा भोजनं परिवर्जयेत् । लघुव्याससंहितायाम्—यो भुङ्क्ते वेष्टितशिरा यस्तु भुङ्क्ते विदिङ्मुखः । सोपानत्कश्च यो भुङ्क्ते सर्वं विद्यात्तदासुरम् ॥ नार्द्धरात्रे न मध्याह्ने नाजीर्णे नार्द्रवस्त्रधृक् । नच भिन्नासनगतो न शयानः स्थितोऽपि वा । नोपानत्पादुकी चापि नच संविलपन्नपि ॥

४१२. 'हस्तेनाग्राह्यपदार्थाः.' पैठीनसिः—लवणं व्यञ्जनं चैव घृतं तैलं तथैव च । लेह्यं पेयं च विविधं हस्तदत्तं न भक्षयेत् ॥ शातातपः—हस्तदत्तानि चान्नानि प्रत्यक्षं लवणं तथा । वर्जनीयं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेषतः ॥ अत्रिः—घृतं वा यदि वा तैलं ब्राह्मणो नखनिः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्रुतम् । न भुञ्जीत न दद्याच्च भुक्त्वा पादं समाचरेत् ॥ मनुः—दर्व्या देयं श्रृतान्नं च समस्तं व्यञ्जनादिकम् । अपक्वं स्नेहपक्वं च न तु दर्व्या कदाचन ॥

४१३. 'अन्नग्रासप्रमाणम्.' विश्वामित्रकल्पे—कुक्कुटाण्डप्रमाणं तु ग्रासमानं विधीयते ॥

४१४. 'भोजने दिशमाह.' देवलः—उपलिप्ते शुचौ देशे पादौ प्रक्षाल्य वाग्यतः । प्राङ्मुखोऽन्नं तु भुञ्जीत शुचिः पीठमधिष्ठितः ॥ मनुः—आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्वी दक्षिणामुखः । श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋणं भुङ्क्ते उदङ्मुखः ॥ पुत्रवांस्तु गृहे नित्यं नाश्नीयादुत्तरामुखः । सोमवारे तथाऽभ्यङ्गं वर्जयेत्तु सदा बुधः ॥ प्रयोगपारिजाते—पितरौ जीवमानौ चेन्नाश्नीयाद्दक्षिणामुखः । तयोस्तु जीवतोरेकस्तथैव नियमः स्मृतः ॥ अनिशं मातृहीनानां यशस्यं दक्षिणामुखम् ॥

४१५. 'अन्नपरिवेषणम्.' स्मृत्यन्तरे—शाकादीन्पुरतः स्थाप्य भक्ष्यं भोज्यं च वामतः । अन्नं मध्ये प्रतिष्ठाप्य दक्षिणे घृतपायसम् ॥ ओदने परमान्ने च आज्यपात्रं यदि स्थितम् । तदाज्यं च भवेद्रक्तं तदन्नं मांसमुच्यते ॥ (घृतमपि भोजनात्प्रागेवान्नशुद्ध्यर्थं ग्राह्यम् । न तु भोजनारम्भानन्तरमिति) ॥

४१६. 'भोजनादौ देवतीर्थग्रहणम्.' स्मृत्यन्तरे—प्रथमात्कायशुद्धिश्च द्वितीयाद्धर्मसङ्ग्रहः । तृतीयान्मोक्षमाप्नोति देवतीर्थे त्रिरापिबेत् ॥

४१७. 'भोजने मण्डलम्.' ब्रह्मपुराणे—उपलिप्ते समे स्थाने शुचौ श्लक्ष्णसमन्विते । चतुरस्रं त्रिकोणं च वर्तुलं चार्धचन्द्रकम् । कर्तव्यमानुपूर्व्येण ब्राह्मणादिषु मण्डलम् ॥ शङ्खः—आदित्या वसवो रुद्रा ब्रह्मा चैव पितामहः । मण्डले तूपजीवन्ति तस्मात्कुर्वीत मण्डलम् ॥

४१८. 'मण्डलप्रमाणादि.' ग्रन्थान्तरे—देहे देवे चतुष्कोणं वर्तुलं पितृकर्मणि । त्रिकोणं हि प्रकुर्वीत प्रेतकर्मणि सर्वदा ॥ विधाय दैवे पैत्र्ये च वेदाङ्गुलप्रमाणतः ॥ अन्यच्च—वितस्तिमात्रं चतुरङ्गुलं वा कोणैश्चतुर्भिर्विदधीत मण्डलम् । प्राणाग्निहोत्रार्थमिदं समुक्तं महाऽनुभावेन हि हारितेन ॥ द्वादशाङ्गुलमानं तु व्रतिनां योगिनां सदा । चतुरङ्गुलं विधातव्यं त्रिकोणं प्रेतकर्मणि ॥ हस्तौ पादौ मुखं पात्रं मण्डलं चार्द्रपञ्चकः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रकुर्याद्भोजनं राजन् गृहस्थाश्रमतत्परः ॥ दैवे कायेऽथवा पैत्र्ये उक्तवान्कमलापतिः ॥

४१९. 'मण्डलाऽभावे दोषः.' मार्कण्डेयपुराणे—यातुधानाः पिशाचाश्च क्रूराश्चैव तु राक्षसाः । हरन्ति रसमन्नं च मण्डलेन विवर्जितम् ॥

४२०. 'पङ्क्तिवारणम्.' नागदेवः—प्रक्षाल्य पाणी पात्रं तु भस्मना पङ्क्तिवारणम् ॥ गोभिलः—अग्निना भस्मना चैव स्तम्भेन सलिलेन च । द्वारेण चैव मार्गेण पङ्क्तिभेदो बुधैः स्मृतः ॥

४२१. 'पङ्क्तिवारणाभावे दोषः.' गोभिलः—एकपङ्क्त्युपविष्टानां दुष्कृतं यद्दुरात्मनः । सर्वेषां तत्समं तेषां यावत्पङ्क्तिर्न भिद्यते ॥ पराशरः—एकपङ्क्त्युपविष्टानां विप्राणां सह भोजने । यद्येकोऽपि त्यजेत्पात्रं शेषमन्नं न भोजयेत् ॥ करमध्ये स्थिता देवाः करपृष्ठे तु राक्षसाः । तस्मात्तु करपृष्ठेन नान्नं कुर्यात्प्रदक्षिणम् ॥

४२२. 'अन्नस्तुतिः.' ब्राह्मे—अन्नं दृष्ट्वा प्रणम्यादौ प्राञ्जलिः कारयेत्ततः । अस्माकं नित्यमस्त्वेतदिति भक्त्याथ वन्दयेत् ॥ अन्यच्च—अमृतोपस्तरणमसि स्वाहेत्यपः पिबेत् । करेण सलिले विष्णुं ध्यात्वा ब्रह्म पिबेदपः ॥ प्राणाऽग्निहोत्रं जुहुयाच्छेषं भुङ्क्ते द्विजोत्तमः । स्वाहान्ताः प्रणवाद्याश्च नाम्ना मन्त्राः प्रकीर्तिताः ॥ जिह्वया च ग्रसेदन्नं दन्तान्तैस्तु न संस्पृशेत् । अनिन्द्यं भक्षयेदन्नं वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन् । पञ्चग्रासान्महामौनं प्राणाद्यांश्च समाचरेत् ॥

४२३. 'चित्राहुतयः.' मनुः—चित्राहुतिबलीन्दद्याद्बलिहीनं न भोजयेत् । तत्र स्थाने करस्पर्शे न भोक्तव्यं कदाचन ॥

४२४. 'आपोशनम्.' याज्ञवल्क्यः—आपोशनेनोपरिष्टादधस्तादश्नता तथा । अनग्नममृतं चैव कार्यमन्नं द्विजन्मना ॥ पुलस्त्यः—अम्बु हस्तेन चादाय यः कुर्यात्तु प्रदक्षिणम् । हिंसितं तत्पिशाचेन अभोज्यं मनुरब्रवीत् ॥

४२५. 'आपोशनाऽभावे दोषः.' याज्ञवल्क्यः—आपोशनमकृत्वा तु यो भुङ्क्तेऽनापदि द्विजः । भुञ्जानो वा तथा ब्रूयाद्गायत्र्यष्टशतं जपेत् ॥

४२६. 'प्राणाऽग्निहोत्रम्.' नागदेवः—ब्राह्मणो भोजनं कुर्यात्प्राणाग्निहोत्रपूर्वकम् । यथोक्तविधिना नित्यं न चैतदवगर्हयेत् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

४२७. 'प्राणाग्निहोत्रफलम्.' विश्वामित्रकल्पे—प्राणाऽग्निहोत्रं वक्ष्यामि सर्वयज्ञेषु दुर्लभम् । यं ज्ञात्वा मुच्यते जन्तुर्जन्ममृत्युजरादिभिः ॥ विधिना भुज्यते येन मुच्यते च ऋणत्रयात् । कुलानुद्धरते विप्रो नरकानेकविंशतिः ॥ सर्वयज्ञफलप्राप्तिः सर्वलोकेषु गच्छति । हृत्पुण्डरीकमरणिं मनोन्मथनसंज्ञकम् ॥ वायुरज्वा मथेदग्निमात्माध्वर्युः प्रकीर्तितः ॥

४२८. 'प्राणाऽग्निहोत्रे पञ्चाऽग्निनामानि.' नागदेवः—मुखे—आहवनीयः । हृदि—गार्हपत्यः । नाभौ—दक्षिणाग्निः । दक्षिणे—आवसथ्यः । उत्तरे—सभ्य—इति ॥ उक्तं च सुश्रुते—धन्वन्तरिः—हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिमण्डले । उदानः कण्ठदेशे च व्यानः सर्वशरीरगः ॥

४२९. 'प्राणाहुतिग्रहणम्.' विष्णुपुराणे—प्राणेभ्यस्त्वथ पञ्चभ्यः स्वाहाप्रणवसंयुताः । पञ्चाहुतीस्तु जुहुयात्प्रणवाग्निनिभेषु च ॥ शंखः—प्राणार्थं मनसा ध्यायेत्समासं पूजयेत्सदा । वामेन पाणिना पात्रं गृहीत्वा भुवि संस्थितम् ॥ विश्वामित्रकल्पे—तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठैः प्राणस्यैवाहुतिं क्षिपेत् । मध्यमाऽनामिकाङ्गुष्ठैरपाने चाहुतिं क्षिपेत् ॥ कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठैर्व्यानस्य तदनन्तरम् । कनिष्ठातर्जन्यङ्गुष्ठैरुदाने चाहुतिं क्षिपेत् ॥ समाने सर्वाङ्गुलिभिः सदा चैवाहुतिर्भवेत् ॥ शौनकः—तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठैर्लग्नाप्राणाहुतिर्भवेत् । कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठैरपाने जुहुयाद्धविः ॥ मध्यमाऽनामिकाङ्गुष्ठैर्व्यानाय जुहुयाद्बुधः । कनिष्ठातर्जन्यङ्गुष्ठैरुदानाय ह्युदाहृतम् ॥ सर्वाङ्गुलीभिरादाय समानायाहुतं बुधैः । तथैव षष्ठीं दद्यात्तु चैतन्याय सदा बुधः ॥

४३० 'क्षुत्तृडुपशमनार्थमन्नार्पणम्.' स्मृतिचन्द्रिकायाम्—भोज्यान्नात्किञ्चिदन्नस्य धर्मराजाय वै बलिम् । दत्वाऽथ चित्रगुप्ताय प्रेतेभ्यश्चेदमुच्चरेत् ॥ यत्र क्वचन संस्थानां क्षुत्तृष्णोपहतात्मनाम् । प्रेतानां तृप्तयेऽक्षय्यमिदमस्तु यथासुखम् ॥

४३१. 'भोजने विशेषनियमाः.' आह्निककारिकासु—वामहस्ते जलं धृत्वा मणिबन्धे निधाय च । भुञ्जमानः पिबन्वारि नोच्छिष्टं मनुरब्रवीत् ॥ यः पुनर्भोजनं कुर्वन्नश्नन्तं संस्पृशेद्द्विजः । ततस्तेन न भोक्तव्यं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ अमृतं ब्राह्मणस्यान्नं क्षत्रियान्नं पयः स्मृतम् । वैश्यस्य चान्नमेवान्नं शूद्राणामधमं स्मृतम् ॥ व्यासः—षड्भ्योऽन्नमन्वहं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दद्यात्पितृयज्ञविधानतः । ततोऽन्यदन्नमादाय निर्गत्य भवनाद्बहिः ॥ का- केभ्यः श्वपचेभ्यश्च प्रक्षिपेद्ग्रासमेव च । उपविश्य गृहद्वारे तिष्ठेद्यावन्मु- हूर्तकम् ॥ अप्रमत्तोऽतिथिं लिप्सुर्भावशुद्धः प्रतीक्षकः । आगतं दूरत श्रान्तं भोक्तुकाममकिञ्चनम् ॥ मनुः—शुनां च पतितानां च श्वपच पापरोगिणाम् । वायसानां कृमीणां च शनकैर्निर्वपेद्भुवि ॥ दक्षः—वि- भागशीलो यो नित्यं क्षमायुक्तो दयापरः । भुक्त्वा तु सुखमास्थाय तदन्नं परिणामयेत् ॥ व्यासः—विघसभोजी भवेन्नित्यं नित्यं चामृतभोजनः । विघसम्भुक्तशेषं तु यज्ञशिष्टं तथाऽमृतम् । पञ्चार्द्रो भोजनं कुर्यात्प्राङ्मुखो मौनमाश्रितः । हस्तौ पादौ तथैवास्यमेषु 'पञ्चार्द्रता' मता ॥ बृहस्पतिः— न स्पृशेद्वामहस्तेन भुञ्जानोऽन्नं कदाचन । न पादौ न शिरो बस्तिं न पदा भाजनं स्पृशेत् ॥ बौधायनः—भोजनं हवनं दानमुपहारः प्रतिग्रहः । बहिर्जानु न कार्याणि तद्वदाचमनं स्मृतम् ॥ बृहस्पतिः—धृतपात्रस्तु भुञ्जीत पञ्चग्रासान्महामुने । शेषमुद्धृत्य भोक्तव्यं पित्र्यर्थे न तु चोद्धरेत् ॥

४३२. 'रात्रौ भोजने दीपविचारः.' अन्यग्रन्थान्तरे—नृणां भोजनकाले तु यदि दीपो विनश्यति । तदन्नं पाणिना स्पृष्ट्वा सावित्रीं मनसा स्मरेत् ॥ पुनर्दीपं ततो लब्ध्वा शेषं भुञ्जीत कामतः । अन्यदन्नं न भोक्तव्यं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

४३३. 'भोजनानन्तरमवश्यकर्माणि.' ग्रन्थान्तरे—भोजनान्ते शतपदं गत्वा ताम्बूलभक्षणम् । शयनं वामकुक्षौ चेद्भैषज्यं किं प्रयोजनम् ॥

४३४. 'भोजनानन्तरं स्मरणे योग्याः.' नारदः—अगस्त्यं कुम्भकर्णं च शनिं च वडवानलम् । आहारपचनार्थाय स्मरेद्भीमं च पञ्च- मम् ॥ आतापी मारितो येन वातापी च निपातितः । समुद्रः शो- षितो येन स मेऽगस्त्यः प्रसीदतु । इत्युक्त्वा तु स्वहस्तेन परिमार्ज्य नि- जोदरम् । अनायासप्रदायीनि कुर्यात्कर्माण्यतन्द्रितः ॥

४३५. 'भोजनानन्तरं निर्माल्यतुलसीभक्षणावश्यकता.' नारदः—निर्माल्यं तुलसीपत्रं भक्षयेद्भोजनोत्तरम् । शुद्धो भवति तत्काले एवं सर्वं विधीयते ॥ भोजनानन्तरं विष्णोरर्पितं तुलसीदलम् । भक्षयेद्दे- हशुद्ध्यर्थं चान्द्रायणशताधिकम् ॥ मनुः—ताम्बूले च फले चैव भुक्ते स्नेहानुलेपने । दन्तलग्नस्य संस्पर्शे नोच्छिष्टं मनुरब्रवीत् ॥ देवलः—भुक्तोच्छिष्टं समाघ्राय सर्वेभ्यो घृतवर्जितम् । उच्छि-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ष्टभागधेयेभ्यः सोदकं निर्वपेद्भुवि ॥ अमृतापिधानमसीत्यपः प्राश्य भुवि क्षिपेत् । अनन्तरं शिखां चैव बध्नीयाद्वामपाणिना ॥ उत्थाय बहिरागत्य मुखहस्तादि शोधयेत् । आचम्य च ततः कुर्याद्दन्तकाष्ठस्य भक्षणम् ॥ दन्तलग्नमसंहार्यं लेपं मन्येत दन्तवत् । न तत्र बहुशः कुर्याद्यत्नमुद्धरणं प्रति ॥ अत्रिः—आचान्तोऽप्यशुचिस्तावद्यावत्पात्रमनुद्धृतम् । उद्धृतेऽप्यशुचिस्तावद्यावन्नो मृज्यते मही ॥ भूमावपि हि लिप्तायां तावत्स्यादशुचिः पुमान् । आसनादुत्थितस्तस्माद्यावन्न स्पृशते महीम् ॥ नारदः—सर्वं सशेषमश्नीयाद्धृतपायसवर्जितम् । अग्राङ्गुलिषु तच्छेषं निधाय भोजनोत्तरम् ॥ जलपूर्णाञ्जलिं कृत्वा पीत्वा चैव तदर्धकम् । अग्राङ्गुलिस्थितं शेषं भूमौ दत्वाञ्जलेर्जलम् ॥ शेषं निषिञ्चेत्तत्रैव पठन्मन्त्रमिमं बुधः । (रौरवे इत्यादि०) ॥

४३६. 'भोजनप्रकारमाह.' पुलस्त्यः—अश्नीयात्तन्मना भूत्वा पूर्वं तु मधुरान्नकम् । लवणाम्लौ तथा मध्ये कटुतिक्तादिकं ततः ॥ विष्णुपुराणे—प्राग्द्रवं पुरुषोऽश्नीयान्मध्ये च कठिनाशनः । अन्ते पुनर्द्रवाशी तु बलारोग्यैर्न मुञ्चति ॥ जठरं पूरयेदर्धमन्नैर्भागं जलस्य च । वायोः सञ्चारणार्थाय चतुर्थमवशेषयेत् ॥

४३७. 'भोजने मिताहारः.' मनुः—अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्यमतिभोजनम् । अपुण्यं लोकविद्विष्टं तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥

४३८. 'भोजने ग्राससङ्ख्या.' आपस्तम्बः—अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्ष्याः षोडशाऽरण्यवासिनः । द्वात्रिंशत्तु गृहस्थस्य ह्यमितं ब्रह्मचारिणः ॥

४३९. 'देवतीर्थग्रहणमन्त्रः.' अकालमृत्युहरणं सर्वव्याधिविनाशनम् । विष्णुपादोदकं तीर्थं जठरे धारयाम्यहम् ॥

४४०. 'शतपदम्.' धन्वन्तरिः—भुक्त्वा राजवदासीत यावदन्नक्लमो गतः । ततः पदशतं गत्वा वामपार्श्वे तु संविशेत् ॥

४४१. 'अथ ब्राह्मणसुवासिनीनां समाराधनप्रयोगः.' 'सङ्कल्पः'—अद्यपूर्वोच्चारितएवंगुणविशेषेणविशिष्टायां शुभपुण्यतिथौ ममाऽत्मनः श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थं अमुकदेवताप्रीत्यर्थं अमुककर्माङ्गदेवताप्रीत्यर्थं वा ब्राह्मणसुवासिनीसमाराधनं करिष्ये—तदङ्गत्वे ब्राह्मणसुवासिनीपूजनं च करिष्ये ॥ इति सङ्कल्प्य । तत्रादौ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

'ब्राह्मणपूजाम्'—ॐ भूर्भुवःस्वः ब्रह्मणे इदमासनम् । स्वासनम् । ब्रह्मणे इदं पाद्यं सुपाद्यम् । ब्रह्मणे इदमर्घ्यं अस्त्वर्घ्यम् । ब्रह्मणे इदमाचमनीयम् । अस्त्वाचमनीयम् । ब्रह्मणे गन्धाः पान्तु । सौमङ्गल्यं चास्तु । अक्षताः पान्तु । आयुष्यमस्तु । पुष्पाणि पान्तु । सौश्रियमस्तु । ताम्बूलं पातु । ऐश्वर्यमस्तु । दक्षिणाः पान्तु । बहुदेयं चास्तु । नमोस्त्वनन्ताय सहस्रमूर्तये सहस्रपादाक्षिशिरोरुबाहवे । सहस्रनाम्ने पुरुषाय शाश्वते सहस्रकोटीयुगधारिणे नमः ॥ १ ॥ एवं ब्राह्मणपूजां विधाय ॥ 'सुवासिनीपूजनम्'—यथा—नमो देव्यै महादेव्यै शिवायै सततं नमः । नमः प्रकृत्यै भद्रायै नियताः प्रणताः स्म ताम् ॥ पश्चात् । पात्रपरिवेषणानन्तरं यजमानेन गायत्रीमन्त्रेण पात्रप्रोक्षणं कार्यं देवेभ्यो नैवेद्यं समर्प्य ततः सव्यहस्ते जलं गृहीत्वा 'भोजनसङ्कल्पं' कुर्यात्—यथा—ॐ प्रजापते न । त्वदेतान्यन्यो विश्वा रूपाणि परिता बभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नोऽअस्तु वयं स्याम पतयो रयीणाम् । २ $\frac{६५}{२३}$ ॥ एको विष्णुर्महद्भूतं पृथग्भूतान्यनेकशः । त्रींल्लोकान् व्याप्य भूतात्मा भुङ्क्ते विश्वभुगव्ययः ॥ ३ ॥ "अर्पणम्"—अनेन ब्राह्मणसुवासिनीभोजनेन अमुकदेवता अमुककर्माङ्गदेवता वा प्रीयतां न मम ॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु ॥

४४२. अथ '[3]भोजनप्रयोगः.' 'मण्डलम्'—'पङ्क्तिवारणम्'—[पात्रस्य समन्तात्] ॐ नमो भगवते वासुदेवाय (इति मन्त्रेण दक्षिणतःसमंताज्जलधारां कुर्यात् । पात्रेऽन्ने परिविष्टे सति)॥ अन्नस्तुतिः—** ॐ पितुन्नु । स्तोषम्महो धर्म्माणन्तविषीम् । यस्य

(१) एवं यजमानो 'ब्राह्मणपूजनं' गन्धाक्षतपुष्पैः सम्पादयेत् ॥ (२) ए 'सुवासिनीपूजनं' कुङ्कुमाक्षतसुगन्धपुष्पैः यजमानस्य पत्नी सम्पादयति (३) वैश्वदेवोत्तरं काकादिभ्यो बलिं दत्वा । अनन्तरमतिथिं भोजयित्वा ततः स्व कुटुम्बेन सह भोजनं कुर्यात् ॥ (४) भोजनपात्रस्याऽधो दक्षिणतः उदकेन चतुरं चतुरङ्गुलं मण्डलं कृत्वा तदुपरि भोजनपात्रं घृताक्तान्नेन सह स्थापयेत् । ततः उदकपात्राणि स्वदक्षिणतो निधाय ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

...त्रितो ओजसा वृत्रं विपर्द्व मर्दयत । १ ७/३४ ॥ मा नस्तोके । ...नये मा नऽआयुषि मा नो गोषु मा नोऽअश्वेषु रीरिषः । ...मा नो वीरान्रुद्र भामिनो वधीर्हविष्मन्तः सदमित्त्वा ...हवामहे । २ १६/१६ * नमो वःकिरिकेभ्यो देवानाᳯ ...हृदयेभ्यो नमो विचिन्वत्केभ्यो नमो विक्षीणत्केभ्यो ...नमऽआनिर्हतेभ्यः । ३ ४६/१६ ॥ नमः शम्भवाय । ...नमयोभवाय च नमः शङ्कराय च मयस्कराय च नमः ...शिवाय च शिवतराय च । ४ ४१/१६ ॥ 'अन्नाभिमन्त्रणम्'—

...सत्यं त्वर्त्तेन परिषिञ्चामि (इति मन्त्रेण प्रातरन्नप्रोक्षणं) तद्वत् ऋतं ...त्वा सत्येन परिषिञ्चामि (इति मन्त्रेण सायमन्नप्रोक्षणम्) ॥ 'अ-...न्नाभिस्पर्शनम्'—*ॐ तेजोऽसि शुक्रमस्यमृतमसि धाम-...नामासि प्रियन्देवानामनाधृष्टन्देवयजनमसि । ५ ३१/१ ॥ ...'आत्मन्यग्निध्यानम्'—ॐ अग्निरस्मि जन्मना जातवे-...दा घृतम्मे चक्षुरमृतम्मऽआसन् । अर्कस्त्रिधातू रजसो ...विमानोऽजस्रो घर्मो हविरऽस्मि नाम । ६ ६६/१८ ॥ 'भूमौ ...बलिः'—ॐ भूपतये स्वाहा नमः । ॐ भुवनपतये स्वाहा नमः । ...ॐ भूतानां पतये स्वाहा नमः ॥ 'आपोशनम्'—(अन्नं ब्रह्म रसो ...विष्णुर्भोक्ता देवो महेश्वरः । एवं ध्यात्वा द्विजो भुङ्क्ते सोऽन्नदोषैर्न लिप्य-...ते ॥ अन्तश्चरति भूतेषु गुहायां विश्वतोमुखः । त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं वषट्-...कारस्त्वमोङ्कारस्त्वं विष्णोः परमं पदम् ॥)—ॐ अन्नपतेऽन्नस्य । नो ...देह्यनमीवस्य शुष्मिणः । प्रप्र दातारन्तारिषऽऊ-...र्जन्नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे । ७ ८३/११ ॥ ॐ अमृतोपस्तर-

(१) इति मन्त्रेण भोजनपात्राद्धृताक्तमोदनं गृहीत्वा पात्राद्दक्षिणभागे बदरीफल-...मानाः प्राक्संस्था उदक्संस्था वा आहुतीर्दातव्याः । ततो हस्तं प्रक्षाल्य आपोशनार्थे ...माचमनवदुदकं सव्यहस्ते गृहीत्वा ॥ (२) पश्चाद्विष्णुं ध्यात्वा घृताक्तौदनस्य बदरी-...प्रमाणाः पञ्च प्राणाहुतीर्मुखे जुहुयात् ॥ (३) इति मन्त्रेण आपोशनस्योदकं पिबेत् । ...ततो वामहस्तेन पात्रमालभ्य ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

णमसि स्वाहा ॥ 'प्राणाहुतयः'—ॐ प्राणाय स्वाहा । ॐ अपानाय स्वाहा । ॐ व्यानाय स्वाहा । ॐ समानाय स्वाहा । ॐ उदानाय स्वाहा । (ततो वामहस्तेन नेत्रयोरुदकस्पर्शनम्) ॥ ततः—'शिखामुक्तिः'—'ब्रह्मपाशसहस्राणि रुद्रशूलशतानि च । विष्णुचक्रसहस्राणि शिखामुक्तिं करोम्यहम् ॥ (ततो यथेच्छं भुक्त्वा भोजनान्ते उच्छिष्टशेषान्नस्य पात्रवामभागे पितृतीर्थेन भूम्यां 'चित्राहुतिं' दद्यात्) ॥ यथा—चित्राहुतिः—'मद्भुक्तोच्छिष्टशेषं ये भुञ्जन्ति पितरोऽधमाः । तेषामन्नं मया दत्तमक्षय्यमुपतिष्ठतु ॥ ततः उत्तरापोशनम्'—ॐ अमृतापिधानमसि स्वाहा । इति (मन्त्रेणार्धमुदकं पीत्वा शेषमुदकमुच्छिष्टान्नचित्राहुतौ पितृतीर्थेन निक्षिपेत्) ॥ यथा—रौरवे पूयनिलये पद्मार्बुदनिवासिनाम् । अर्थिनां सर्वभूतानामक्षय्यमुपतिष्ठतु ॥ अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो अङ्गुष्ठं च समाश्रितः । ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणातु विश्वभुग् ॥ ततो शिखां बद्ध्वा तूष्णीं ॥ [भोजनपात्राद्बलिं वा चित्राहुतिमादायोत्थाय तदन्नं काकेभ्योऽर्पयेत्] पश्चाद्धस्तौ मुखं च सम्यक् क्षालयेत् ॥ 'आचमनं' 'प्राणायामं' कृत्वा ततो—'नेत्रोपस्पर्शनम्'—शर्यातिं च सुकन्यां च च्यवनं शक्रमाश्विनौ । भोजनान्ते स्मरेन्नित्यं तस्य चक्षुर्न नश्यति ॥ 'उदरालम्भनम्'—ॐ श्वात्राऽपीता भवत यूयमापोऽअस्माकमन्तरुदरे सुशेवाः । ताऽअस्मभ्यमयक्ष्माऽअनमीवाऽअनागसः स्वदन्तु देवीरमृताऽऋतावृधः ७ १२/४ ॥ अगस्त्यं वैनतेयं च शनिं च वडवानलम् । अन्नस्य परिणामार्थं स्मरेद्भीमं च पञ्चमम् ॥ पश्चान्निर्माल्यतुलसीपत्रं भक्षयित्वा शतपदीं गच्छेत् ॥ इति भोजनप्रयोगः ॥

४४३. अथ 'संक्षेपतो भोजनप्रयोगः'—(यथोक्तं चतुष्कोणमण्डलोपरि पात्रं निधाय तस्मिन् घृतादियुतमन्नं परिवेष्यानन्तरं ॐ नमो भगवते वासुदेवाय इति मन्त्रेण दक्षिणतः तत्पात्रसमन्ततः जलधारया 'पङ्क्तिवारणम्' कुर्यात् ॥ पश्चात्—'अन्नस्तुतिः'—

(१) 'भुवनपतये स्वाहा नम' इत्यपि पाठः । संहितायां तथोक्तत्वात् ।
(२) विशेषस्तु भोजनप्रयोगे द्रष्टव्यः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ॐ पितुन्नु । स्तोषम्महो धर्म्माणन्तविषीम् । यस्य त्रितो व्योजसा वृत्रं विपर्वमर्दयत् । १ ॥ 'अन्नप्रोक्षणम्'—(दिवा)—सत्यन्त्वर्तेन परिषिञ्चामि ॥ (रात्रौ)—'ऋतं त्वा सत्येन परिषिञ्चामि' ॥ 'अन्नाभिस्पर्शनम्'—* * ॐ तेजोऽसि शुक्रमस्यमृतमसि धामनामासि । प्रियन्देवानामनाधृष्टन्देवयजनमसि । २ ॥ 'भूमौ बलिः'—ॐ भूपतये स्वाहा नमः । ॐ भुवनपतये स्वाहा नमः । ॐ भूतानां पतये स्वाहा नमः ॥ 'आपोशनम्'— (सव्यहस्ते उदकं गृहीत्वानन्तरं पठेत्) यथा—ॐ अन्नपतेन्नस्य नो देह्यनमीवस्य शुष्मिणः । प्रप्र दातारन्तारिषऽऊर्ज्जन्नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे । ३ ॥ ॐ अमृतोपस्तरणमसि स्वाहा । इति मन्त्रेण तज्जलं पिबेत् ॥ 'प्राणाहुतयः' ॐ प्राणाय स्वाहा । ॐ अपानाय स्वाहा । ॐ व्यानाय स्वाहा । ॐ समानाय स्वाहा । ॐ उदानाय स्वाहा ॥ ततो वामहस्तेन 'नेत्रयोरुदकस्पर्शनं'-कार्यम् ॥ 'शिखामुक्तिः'—विष्णुस्मरणेन तूष्णीम् ॥ 'यथासुखं भुञ्जीत' ॥ भोजनान्ते बदरीफलप्रमाणेन उच्छिष्टशेषान्नस्य पात्रवामभागे पितृतीर्थेन भूम्यां 'चित्राहुतिं' दद्यात् । पश्चात् 'उत्तरापोशनार्थं' उदकं दक्षिणहस्ते गृहीत्वा—ॐ अमृतापिधानमसि स्वाहा इति मन्त्रेणार्धमुदकं पीत्वा शेषमुदकमुच्छिष्टान्नचित्राहुतौ पितृतीर्थेन निक्षिपेत् ॥ ('ग्रासाबन्धनम्'—तूष्णीम्) ॥ भोजनपात्राद्बलिं वा चित्राहुतिमादाय 'उत्थाय' तदन्नं काकेभ्योऽर्पयेत् ॥ पश्चा'द्धस्तौ मुखं च' सम्यक् प्रक्षालयेत्' ॥ 'आचमनम्'—तूष्णीम् ॥ 'उदरालम्भनम्'—अगस्त्यं ...तेयं च शर्मिं च वडवानलम् । अन्नस्य परिणामार्थं स्मरेद्भीमं च पञ्चमम् ॥ निर्माल्यतुलसीपत्रं' भक्षयित्वा 'शतपदं' गच्छेत् ॥ इति संक्षेपतो भोजनप्रयोगः ॥

४४४. 'ताम्बूलभक्षणम्.' मार्कण्डेयः—सुपर्कं न सुपर्नं न चूर्णं च समन्वितम् । अदत्त्वा द्विजदेवेभ्यस्ताम्बूलं वर्जयेद्बुधः ॥ एकपूगं ...रोग्यं द्विपूगं निष्फलं भवेत् । अतिश्रेष्ठं त्रिपूगं च अधिकं नैव दु-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ष्यति ॥ पर्णमूले भवेद्व्याधिः पर्णाग्रे पापसम्भवः । जीर्णपत्रं हरत्यायुः शि बुद्धिविनाशिनी ॥ तस्मादग्रं च मूलं च शिरां चैव विशेषतः । चूर्ण वर्जयित्वा ताम्बूलं खादयेद्बुधः ॥ वाचस्पतिः—प्रभाते पूगमधिकं ध्याह्ने खादिरं तथा । निशासु चूर्णमधिकं तांबूलं भक्षयेत्सदा ॥ विषोपमं पानं द्वितीयं भेदि दुर्जरम् । तृतीयादनु पातव्यं सुधातुल्यं र यनम् ॥ ताम्बूलं नातिसेवेत न विरिक्तो बुभुक्षितः । देहदृक्केशदन्ताग्नि त्रेन्द्रियबलक्षयः ॥ विना पर्णं मुखे दत्वा गुवाकुं भक्षयेद्यदि । तावद्भ चाण्डालो यावद्गङ्गां न पश्यति ॥ सङ्ग्रहे—कार्श्मीरैलालवङ्गश्च जाती मुकचूर्णकैः । ताम्बूलं खादयेन्नित्यं खादिरेण समन्वितम् ॥ (रात्रौ तु दिरं वर्ज्यं इति बहूनां सम्प्रदायो वर्तते) ॥

४४५. 'ताम्बूलवर्जने योग्याः.' वाचस्पतौ—ताम्बूलं विधवा यतीनां ब्रह्मचारिणाम् । तपस्विनां च विप्रेन्द्र सर्वपुण्यहरं स्मृतम् ॥

इति श्रीपुरन्दरोपाह्वविठ्ठलात्मजनारायणेन विरचितायां व सनेयाह्निकसूत्रावल्यां पञ्चमभागकृत्यानि समाप्तानि ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

॥ अथ षष्ठसप्तमभागकृत्यानि ॥

४४६. 'कारिका.' दक्षः—इतिहासपुराणाद्यैः षष्ठसप्तमकौ नयेत् ॥

४४७. 'इतिहासादिअभ्यसनम्.' अत्रिः—इतिहासपुराणानि धर्मशास्त्राणि चाभ्यसेत् । वृथा विवादवाक्यानि परिवादांश्च वर्जयेत् ॥

४४८. 'दिवानिद्रादिनिषेधः.' दक्षः—दिवा स्वापं न कुर्वीत स्त्रियं चैव विवर्जयेत् । आयुर्हन्ति दिवानिद्रा दिवा स्त्री पुण्यनाशिनी ॥

इति श्रीपुरन्दरोपाह्वविठ्ठलात्मजनारायणेन विरचितायां वाजसनेयाह्निकसूत्रावल्यां षष्ठसप्तमभागकृत्यानि समाप्तानि ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

॥ अथाष्टमभागकृत्यानि ॥

४४९. 'कारिका.' दक्षः—अष्टमे लोकयात्रा तु बहिः सन्ध्या ततः पुनः । होमो भोजनकं चैव यच्चान्यद्गृहकृत्यकम् ॥ कृत्वा चैवं त पश्चात्स्वाध्यायं किञ्चिदाचरेत् । प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन तौ नयेत् यामद्वयं शयानो हि ब्रह्मभूयाय कल्पते । नैमित्तिकानि काम्यानि निपत यथा यथा ॥ तथा तथैव कार्याणि न कालस्तु विधीयते । सर्वत्र मध्य यामौ हुतशेषं हविश्च यत् ॥ भुञ्जानश्च शयानश्च ब्राह्मणो नावसीदति

४५०. 'लोकयात्रा.' ग्रन्थान्तरे—ग्रामे च यान्यगाराणि देवत तदीक्षणात् । लोकयात्रेति कथिता तां कुर्वन्पुण्यभाग्भवेत् ॥

४५१. 'सायंसन्ध्याकालः.' यमः—रवेरस्तमयात्पूर्वं घटि यदा भवेत् । सायंसन्ध्यामुपासीत कुर्याद्धोमं च पूर्ववत् ॥ भविष्ये शौचं कृत्वा यथान्यायमर्द्धास्तमितभास्करे । सायंसन्ध्यामुपस्थाय आसी स्त्वथ वाग्यतः ॥ शौनकः—अर्घास्तमित आदित्ये पश्चिमाया य उत्तर भागस्तन्मुख आसीनः सावित्रीं वाग्यतो जपेत् ॥

४५२. 'सायंसन्ध्यास्थलम्.' व्यासः—बहिः सन्ध्या दश ह्रदप्रस्रवणेषु च । सा च तीर्थे शतगुणा सहस्रा जाह्नवीतटे ॥

४५३. 'कालातिक्रमे सायंसन्ध्या.' जमदग्निः—एकाहं च तिक्रम्य सन्ध्यावन्दनकर्म च । अहोरात्रोषितो भुक्त्वा गायत्र्या अयुतं पेत् ॥ द्विरात्रे द्विगुणं प्रोक्तं त्रिरात्रे त्रिगुणं भवेत् । त्रिरात्रानन्तरं त्स्याच्छूद्र एव न संशयः ॥ गौतमः—सन्ध्याकाले त्वतिक्रान्ते चैव यथाविधि । जपेदष्टशतं देवीं ततः सन्ध्यां समाचरेत् ॥ वसिष्ठ कालातिक्रमणे चैव त्रिसन्ध्यमपि सर्वदा । चतुर्थार्घ्यं प्रकुर्वीत भानो तिपूर्वकम् ॥ यमः—प्राणायामत्रयं प्रातः सङ्गवे द्विगुणं चरेत् । म त्रिगुणं प्रोक्तमपराह्णे चतुर्गुणम् ॥ सायाह्ने पञ्चगुणकं सन्ध्यातिक्रमणे भवे

४५४. 'सायंसन्ध्यायां दिग्विचारः.' शौनकः—दिशो विभक्तायाः प्रतीच्या भागसप्तकम् । हित्वा दक्षिणतोऽन्यस्तु योऽष्टमो उत्तरः ॥ अस्याभिमुखतो विप्रो भूत्वा प्रयतमानसः । जपन्नासीत सा सन्ध्यां कृत्स्नामतन्द्रितः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

४५५. सायंसन्ध्यायां 'मन्त्राचमनम्.' शौनकः—अग्निश्चेत्यनुवाकेन सायंकाले पिबेदपः ॥

४५६. 'सायंसन्ध्यायामर्घ्यम्.' गृह्यपरिशिष्टसूत्रे—अथाचम्य दर्भपाणिः पूर्णमुदकाञ्जलिमुद्धृत्यादित्याभिमुखः स्थित्वा प्रणवव्याहृतिपूर्वया सावित्र्या त्रिरर्घ्यं निवेद्य क्षिपेदिति ॥

४५७. 'सायंसन्ध्यायां जपविचारः.' कात्यायनः—सन्ध्याकाले व्यतीते तु जपं कृत्वा पुनर्मनः । ऋचं वाचं त्यृचं जह्वा ततः सन्ध्यामुपासते ॥ व्यासः—जपेद्वारुणयन्त्रांस्तु इमम्मेवरुणादिकान् । चतुर्मन्त्रान्विशेषज्ञः सन्ध्याफलमवाप्नुयात् ॥

४५८. 'सायंसन्ध्याफलम्.' बौधायनः—यदुपस्थकृतं पापं यच्च योनिकृतं भवेत् । सायंसन्ध्यामुपस्थाय तेन तस्मात्प्रमुच्यते ॥

४५९. अथ 'सायंसन्ध्याप्रयोगः.'—(यथोक्तस्नानानन्तरं यथाविधि भस्मधारणं कुर्यात्) ॥ (मन्त्रोक्तस्नानकारी चेत्तर्हि तेन निर्जलं भस्म धार्यम्) ॥ भस्मधारणादारभ्य हृदि पवित्रकरणपर्यन्तं सर्वो विधिः प्रातःसन्ध्यावज्ज्ञेयः ॥ 'सङ्कल्पः'—अद्येत्यादि ममोपात्तदुरितक्षयार्थं श्रीविष्णुप्रीत्यर्थं सायंसन्ध्योपासनमहं करिष्ये ॥ 'आवाहनम्'—वृद्धां सरस्वतीं कृष्णां पीतवस्त्रां चतुर्भुजाम् । शङ्खचक्रगदापद्महस्तां गरुडवाहिनीम् । सामवेदकृतोत्सङ्गां सर्वलक्षणसंयुताम् । वैष्णवीं विष्णुदैवत्यां विष्णुलोकनिवासिनीम् । आवाहयाम्यहं देवीमायान्तीं विष्णुमण्डलात् । आगच्छ वरदे देवि त्र्यक्षरे विष्णुवादिनि । सरस्वति च्छन्दसां मातर्विष्णुयोनि नमोऽस्तु ते ॥ मार्जनादिविधिः प्रातःसन्ध्यावत् ॥ 'अम्बुप्राशनम्'—अग्निश्चमेति नारायणऋषिः । अग्निर्देवता । अनुष्टुप् छन्दः । अम्बुप्राशने विनियोगः—ॐ अग्निश्च मामन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युकृतेभ्यः । पापेभ्यो रक्षन्तां । यद्ह्ना पापमकार्षं । मनसा वाचा हस्ताभ्यां । पद्भ्यामुदरेण शिश्ना । अहस्तदवलुम्पतु । यत्किञ्चित् दुरितं मयि । इदमहं मामभृतयोनौ । सत्ये ज्योतिषि जुहोमि स्वाहा ॥ शेषो विधिः प्रातःसन्ध्यावत् ॥

(१) विशेषस्तु संक्षेपतो सायंसन्ध्याप्रयोगे द्रष्टव्यः ॥ (२)-केषुचित् पुस्तकेषु 'कृष्णवस्त्रां' एवमपि पाठो दृश्यते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

॥ अथाष्टमभागकृत्यानि ॥

४४९. 'कारिका.' दक्षः—अष्टमे लोकयात्रा तु बहिः सन्ध्या ततः पुनः । होमो भोजनकं चैव यच्चान्यद्गृहकृत्यकम् ॥ कृत्वा चैवं त पश्चात्स्वाध्यायं किञ्चिदाचरेत्। प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन तौ नयेत् यामद्वयं शयानो हि ब्रह्मभूयाय कल्पते । नैमित्तिकानि काम्यानि निपत यथा यथा ॥ तथा तथैव कार्याणि न कालस्तु विधीयते । सर्वत्र मध्य यामौ हुतशेषं हविश्च यत् ॥ भुञ्जानश्च शयानश्च ब्राह्मणो नावसीदति

४५०. 'लोकयात्रा.' ग्रन्थान्तरे—ग्रामे च यान्यगाराणि देवत तदीक्षणात् । लोकयात्रेति कथिता तां कुर्वन्पुण्यभाग्भवेत् ॥

४५१. 'सायंसन्ध्याकालः.' यमः—रवेरस्तमयात्पूर्वं घटि यदा भवेत् । सायंसन्ध्यामुपासीत कुर्याद्धोमं च पूर्ववत् ॥ भविष्ये शौचं कृत्वा यथान्यायमर्द्धास्तमितभास्करे । सायंसन्ध्यामुपस्थाय आसी स्त्वथ वाग्यतः ॥ शौनकः—अर्धास्तमित आदित्ये पश्चिमाया य उत्तर भागस्तन्मुख आसीनः सावित्रीं वाग्यतो जपेत् ॥

४५२. 'सायंसन्ध्यास्थलम्.' व्यासः—बहिः सन्ध्या दश ह्रदप्रस्रवणेषु च । सा च तीर्थे शतगुणा सहस्रा जाह्नवीतटे ॥

४५३. 'कालातिक्रमे सायंसन्ध्या.' जमदग्निः—एकाहं च तिक्रम्य सन्ध्यावन्दनकर्म च । अहोरात्रोषितो भुक्त्वा गायत्र्या अयुतं पेत् ॥ द्विरात्रे द्विगुणं प्रोक्तं त्रिरात्रे त्रिगुणं भवेत् । त्रिरात्रानन्तरं त्स्याच्छूद्र एव न संशयः ॥ गौतमः—सन्ध्याकाले त्वतिक्रान्ते स्ना चैव यथाविधि । जपेदष्टशतं देवीं ततः सन्ध्यां समाचरेत् ॥ वसिष्ठः कालातिक्रमणे चैव त्रिसन्ध्यमपि सर्वदा । चतुर्थार्घ्यं प्रकुर्वीत भानो तिपूर्वकम् ॥ यमः—प्राणायामत्रयं प्रातः सङ्गवे द्विगुणं चरेत् । म त्रिगुणं प्रोक्तमपराह्णे चतुर्गुणम् ॥ सायाह्ने पञ्चगुणकं सन्ध्यातिक्रमणे भवे

४५४. 'सायंसन्ध्यायां दिग्विचारः.' शौनकः—दिशो विभक्तायाः प्रतीच्या भागसप्तकम् । हित्वा दक्षिणतोऽन्यस्तु योऽष्टमो उत्तरः ॥ अस्याभिमुखतो विप्रो भूत्वा प्रयतमानसः । जपन्नासीत सा सन्ध्यां कृत्स्नामतन्द्रितः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

४५५. सायंसन्ध्यायां 'मन्त्राचमनम्.' शौनकः—अग्निश्चेत्यनुवाकेन सायंकाले पिबेदपः ॥

४५६. 'सायंसन्ध्यायामर्घ्यम्.' गृह्यपरिशिष्टसूत्रे—अथाचम्य दर्भपाणिः पूर्णमुदकाञ्जलिमुद्धृत्यादित्याभिमुखः स्थित्वा प्रणवव्याहृतिपूर्वया सावित्र्या त्रिरर्घ्यं निवेद्य क्षिपेदिति ॥

४५७. 'सायंसन्ध्यायां जपविचारः.' कात्यायनः—सन्ध्याकाले व्यतीते तु जपं कृत्वा पुनर्मनः । ऋचं वाचं त्यृचं जह्वा ततः सन्ध्यामुपासते ॥ व्यासः—जपेद्वारुणयन्त्रांस्तु इमम्मेवरुणादिकान् । चतुर्मन्त्रान्विशेषज्ञः सन्ध्याफलमवाप्नुयात् ॥

४५८. 'सायंसन्ध्याफलम्.' बौधायनः—यदुपस्थकृतं पापं यच्च योनिकृतं भवेत् । सायंसन्ध्यामुपस्थाय तेन तस्मात्प्रमुच्यते ॥

४५९. अथ 'सायंसन्ध्याप्रयोगः.'—(यथोक्तस्नानानन्तरं यथाविधि भस्मधारणं कुर्यात्) ॥ (मन्त्रोक्तस्नानकारी चेत्तर्हि तेन निर्जलं भस्म धार्यम्) ॥ भस्मधारणादारभ्य हृदि पवित्रकरणपर्यन्तं सर्वो विधिः प्रातःसन्ध्यावज्ज्ञेयः ॥ 'सङ्कल्पः'—अद्येत्यादि ममोपात्तदुरितक्षयार्थं श्रीविष्णुप्रीत्यर्थं सायंसन्ध्योपासनमहं करिष्ये ॥ 'आवाहनम्'—वृद्धां सरस्वतीं कृष्णां पीतवस्त्रां[2] चतुर्भुजाम् । शङ्खचक्रगदापद्महस्तां गरुडवाहिनीम् । सामवेदकृतोत्सङ्गां सर्वलक्षणसंयुताम् । वैष्णवीं विष्णुदैवत्यां विष्णुलोकनिवासिनीम् । आवाहयाम्यहं देवीमायान्तीं विष्णुमण्डलात् । आगच्छ वरदे देवि त्र्यक्षरे विष्णुवादिनि । सरस्वति च्छन्दसां मातर्विष्णुयोनि नमोऽस्तु ते ॥ मार्जनादिविधिः प्रातःसन्ध्यावत् ॥ 'अम्बुप्राशनम्'—अग्निश्चमेति नारायणऋषिः । अग्निर्देवता । अनुष्टुप् छन्दः । अम्बुप्राशने विनियोगः—ॐ अग्निश्च मामन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युकृतेभ्यः । पापेभ्यो रक्षन्ताम् । यदह्ना पापमकार्षं । मनसा वाचा हस्ताभ्याम् । पद्भ्यामुदरेण शिश्ना । अहस्तदवलुम्पतु । यत्किञ्चित् दुरितं मयि । इदमहं माममृतयोनौ सत्ये ज्योतिषि जुहोमि स्वाहा ॥ शेषो विधिः प्रातःसन्ध्यावत् ॥

(१) विशेषस्तु संक्षेपतो सायंसन्ध्याप्रयोगे द्रष्टव्यः ॥ (२)–केषुचित् पुस्तकेषु 'कृष्णवस्त्रां' एवमपि पाठो दृश्यते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

(सायाह्ने पश्चिमाभिमुखस्तिष्ठन्नर्घ्यत्रयं दद्यात्) ॥ शेषं प्रातःसन्ध्यावत् । (जपमालां नासिकाग्रदेशे धृत्वा) । 'अर्पणम्'—अनेन सायंसन्ध्याङ्गभूतेन ब्राहुल्यगोत्रधारिण्या गायत्र्या यथाशक्त्या कृतेन जपकर्मणा श्रीभगवान् विष्णुस्वरूपी सविता देवता प्रीयतां न मम । शेषं गायत्रीतर्पणं विना प्रातःसन्ध्यावत् ॥ इति सायंसन्ध्याप्रयोगः ॥

४६०. 'सायंतर्पणादिनिषेधः.' कात्यायनः—न हन्तितं न होमं च० इति वचनात्—वाजसनेयानां सायं तर्पणं वैश्वदेवश्च नास्ति अतस्तद्विधिर्नोक्तः । प्रदोषव्रतं चेत्तर्हि सायं भोजनात्प्राग्वैश्वदेवः कर्तव्यः । परन्तु तर्पणं दिवा कुर्यात् ॥ इति कात्यायनवचनात् ॥ (अयं प्रकारः ब्रह्मयज्ञप्रकरणे द्रष्टव्यः) ॥

४६१. 'पुरुषस्य दीपनिर्वापणे दोषः.'—दीपनिर्वापणात्पुंसः कूष्माण्डच्छेदनात् स्त्रियः । अचिरेणैव कालेन वंशनाशो भवेद् ध्रुवम् ॥

४६२. 'दीपस्तुतिः.'—दीपो ज्योतिः परब्रह्म दीपो ज्योतिर्जनार्दनः । दीपो हरतु मे पापं सन्ध्यादीपं नमोऽस्तु ते ॥ शुभं करोतु कल्याणमारोग्यं सुखसम्पदम् । शत्रुबुद्धिविनाशं च दीपज्योतिर्नमोऽस्तु ते ॥ इति दीपं नत्वा तत्सन्निधावाप्तादिकानां कुशलाभिवादनं कुर्यात् ॥ पश्चाद्गृहदेवादीनां पञ्चोपचारैः पूजां कृत्वा । यदि प्रदोषोपवासस्तर्हि षोडशोपचारैर्देवं सम्पूज्य सायं भोजनं कृत्वा ॥ ग्रन्थाद्यवलोकनेन शर्वरीप्रथमभागं नीत्वा स्वपेत् ॥

४६३. 'दीपकालः दीपगुणाश्च.' मरीचिः—रवेरस्तं समारभ्य यावत्सूर्योदयो भवेत् । यस्य तिष्ठेद्गृहे दीपस्तस्य नास्ति दरिद्रता ॥ आयुर्दः प्राङ्मुखो दीपो धनदः स्यादुदङ्मुखः । प्रत्यङ्मुखो दुःखदोऽसौ हानिदो दक्षिणामुखः ॥ (प्रत्यङ्मुखनिषेधस्तु नित्यदीपविषयः । श्रीकार्तवीर्यादिदीपः प्रत्यङ्मुख एव स्थापनीयः) ॥

४६४. 'दीपलक्षणम्.' सुदर्शने—नेत्राह्लादकरः सार्चिर्दूरतापविवर्जितः । सुशिखः शब्दरहितो निर्धूमो नातिह्रस्वकः ॥ कोशजं रोमजं वस्त्रं वर्तिकार्ये न योजयेत् । न मिश्रीकृत्य दद्याच्च दीपं स्नेहे घृतादिकम् । कार्पासवर्तिका प्रोक्ता दीपकृत्येषु सर्वदा । न चैव स्थापयेद्दीपं साक्षाद्भूमौ कदाचन ॥

(१)—सायंसन्ध्यायां रात्रौ 'गायत्रीतर्पणं' नोक्तम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

४६५. अथ 'संक्षेपतो सायंसन्ध्याप्रयोगः.'—'भस्मधारणम्'—ॐ त्र्यायुषं० । १ ॥ (निर्जलं भस्ममात्रं धार्यं) ॥ 'शिखाबन्धनम्'—मानस्तोके० । २ ॥ 'रुद्राक्षमालाधारणम्'—ॐ त्र्यम्बकं० । ३ ॥ 'आचमनानि'—ॐ केशवाय नमःस्वाहा इतआरभ्य माधवाय नमः इत्यन्तम् ॥ 'हस्तप्रक्षालनादि'—ॐ गोविन्दाय नमः इत्यारभ्य कृष्णाय नमः इत्यन्तम् ॥ 'प्राणायामाः'—प्रणवपूर्वक० इत्यारभ्य विनियोगः इत्यन्तम् ॥ 'आत्मनः समन्तात्प्रदक्षिणवदुदकक्षेपणम्'—ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ 'पूरकादिप्राणायामाः'—ॐ भूः० इत्यारभ्य स्वरोम् इत्यन्तम् ॥ 'हृदिपवित्रकरणम्'—ॐ विष्णुर्विष्णुः० इत्यारभ्य शुचिः पर्यन्तम् ॥ 'सङ्कल्पः'—ममोपात्तदुरितक्षयद्वारा श्रीविष्णुप्रीत्यर्थं सायंसन्ध्योपासनमहं करिष्ये ॥ 'भूप्रार्थना'—पृथिवीत्यस्य० इत्यारभ्य चासनमित्यन्तम् ॥ 'अभिषेकः'—ॐ भूः इत्यारभ्य सत्यं पुनातु इत्यन्तम् ॥ 'अम्बुप्राशनम्'—अग्निश्चमेति नारायणऋषिः अग्निर्देवता अनुष्टुप् छन्दः अम्बुप्राशने विनियोगः—ॐ अग्निश्च मामन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युकृतेभ्यः । पापेभ्यो रक्षन्ताम् । यदह्ना पापमकार्षं । मनसा वाचा हस्ताभ्याम् । पद्भ्यामुदरेण शिश्ना । अहस्तदवलुम्पतु । यत्किञ्चित् दुरितं मयि । इदमहं माममृतयोनौ । सत्ये ज्योतिषि जुहोमि स्वाहा ॥ 'द्विराचमनम्'—ॐकेशवाय० इत्यारभ्य माधवाय नमः स्वाहा ॥ इत्यन्तम् ॥ 'हस्तप्रक्षालनम्'—ॐ गोविन्दाय नमः ॥ 'मार्जनम्'—आपोहिष्ठेति० इत्यारभ्य यथाचन इत्यन्तम् ॥ 'जलावग्रहणम्'—सुमित्रिया० इत्यारभ्य द्विष्मः इत्यन्तम् ॥ 'अघमर्षणम्'—द्रुपदादि० इत्यारभ्य मैनसः इत्यन्तम् ॥ 'पापपुरुषनिरसनम्'—ॐ ऋतं च सत्यं० इत्यारभ्य मथोस्वः इत्यन्तम् । 'अर्घ्यम्'—(गायत्रीमन्त्रेणार्घ्यत्रयं दद्यात्)—यथा—ॐ भूर्भुवः स्वः । ॐ तत्सवि० विष्णुस्वरूपिणे सूर्यनारायणाय नमः इदमर्घ्यं दत्तं न मम ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः । ॐ तत्सवि० वि० इ० ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः । ॐ तत्सवि० वि० इ० ॥ 'आचम्य प्राणानाय-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

म्य' ॥ 'सूर्योपस्थानम्'—उद्वयमुदुत्य० इत्यारभ्य शतात् इत्यन्तम् ॥ 'सरस्वत्यावाहनम्'—वृद्धां सरस्वतीं कृष्णां पीतवस्त्रां चतुर्भुजाम् । शङ्खचक्रगदापद्महस्तां गरुडवाहिनीम् । सामवेदकृतोत्सङ्गां सर्वलक्षणसंयुताम् । वैष्णवीं विष्णुदैवत्यां विष्णुलोकनिवासिनीम् । आवाहयाम्यहं देवीमायान्तीं विष्णुमण्डलात् । आगच्छ वरदे देवि त्र्यक्षरे विष्णुवादिनि । सरस्वति च्छन्दसां मातर्विष्णुयोनि नमोस्तु ते ॥ तेजोसी० इत्यारभ्य यजनमसि इत्यन्तम् ॥ 'सरस्वत्युपस्थानम्'—तुरीयपदस्य० इत्यारभ्य सावदोम् इत्यन्तम् ॥ 'गायत्रीजपः'—प्रणवस्य० इत्यारभ्य ॐ तत्सवि० इत्यन्तम् ॥ 'जपान्ते षडङ्गन्यासाः'—ॐ अङ्गुष्ठाग्रे० इत्यारभ्य माधवमित्यन्तम् ॥ 'सूर्यप्रदक्षिणा'—विश्वतश्च इत्यारभ्य एक÷ इत्यन्तम् ॥ 'दिग्देवतानां नमस्कारः'—पूर्वे—इन्द्राय० इत्यारभ्य अनन्ताय नमः इत्यन्तम् ॥ 'जपनिवेदनम्'—देवागातुविद० इत्यारभ्य सङ्ख्याकेन पर्यन्तम् ॥ सायंसन्ध्याङ्गभूतगायत्रीमन्त्रजपाख्येन कर्मणा विष्णुस्वरूपी श्रीसूर्यनारायणः प्रीयतां न मम ॥ 'गोत्रोच्चारणं तथा अभिवादनम्'—अमुकगोत्रो० इत्यारभ्य शर्माऽहमित्यन्तम् ॥ भो बाहुल्यगोत्रधारिणि विष्णुरूपे सरस्वति त्वामभिवादयामि । भो वैश्वानर० इत्यारभ्य प्रियवादिनि इत्यन्तम् ॥ 'प्रार्थना'—आकाशा० इत्यारभ्य तमच्युतमित्यन्तम् ॥ 'अर्पणम्'—अनेन सायंसन्ध्योपासनाख्येन कर्मणा श्रीभगवान् विष्णुस्वरूपी परमेश्वरः प्रीयतां न मम ॥ शिखामुक्तिः—ब्रह्मपाशश० इत्यारभ्य करोम्यहम् इत्यन्तम् ॥ 'शिखाबन्धनम्'—तूष्णीम् ॥ 'सन्ध्याभूमृत्तिकावन्दनम्'—ॐ भूर्भुवः स्वः० इत्यारभ्य ॐ इत्यन्तम् ॥ ॐ विष्णवे नमः । ॐ विष्णवे नमः० ॐ विष्णवे नमः ॥ इति संक्षेपतः सायंसन्ध्याप्रयोगः[1] ॥

४६६. अथ[2] 'सायंपञ्चोपचारपूजाप्रयोगः'–(आचम्य[3] प्राणानायम्य) 'सङ्कल्पः'—सद्यः ममाऽत्मनः श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थं

(१) अत्र संक्षेपेण दर्शिता मन्त्राः श्लोका वा संक्षेपतः सन्ध्याप्रयोगे द्रष्टव्याः ॥ (२) अत्र संक्षेपेण दर्शिता मन्त्राः श्लोका वा देवपूजाप्रयोगे द्रष्टव्याः ॥ (३) देवपूजाप्रयोगवत् ज्ञेया ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ॐ भुर्भुवः स्वः अमुकपञ्चायतनदेवताप्रीत्यर्थं पञ्चोपचारपूजनमह करिष्ये ॥ 'गन्धम्'—श्रीखण्डं च०)—ॐ तं यज्ञ० । १ $\frac{९}{३१}$ ॥ ॐ भू० अ० पं० गन्धं समर्पयामि ॥ 'पुष्पम्'—(माल्यादि०)—ॐ यत्पुरुषं० । २ $\frac{१०}{३१}$ ॥ ॐ भू० अ० पं० पुष्पाणि स० ॥ 'धूपम्'—(वनस्प०)—ॐ ब्राह्मणो० । ३ $\frac{११}{३१}$ ॥ ॐ भू० अ० प० धूपं स० ॥ 'दीपम्'—(तैलं च वर्तिसं०) ॐ चन्द्रमा० । ४ $\frac{१२}{३१}$ ॥ ॐ भू० अ० प० दीपं दर्शयामि ॥ 'नैवेद्यम्'—(शर्कराघृ०)—ॐ नाभ्याऽआ० । ५ $\frac{१३}{३१}$ ॥ ॐ भू० अ० प० नैवेद्यं समर्पयामि ॥ 'अर्पणम्'—अनेन पञ्चोपचारपूजनकृतेन श्री० अ० प० प्रीयतां न मम ॥ 'शङ्खोदकेन'—स्वशरीरं मार्जयेत् । 'गन्धतिलकं'—स्वयं कुर्यात् ॥ इति सायं पञ्चोपचारपूजाप्रयोगः ॥

४६७. 'स्त्रीपुरुषयोर्व्यवायः.' पारस्करगृह्यसूत्रे—चतुर्थ्यामपररात्रेऽभ्यन्तरतोऽग्निमुपसमाधाय दक्षिणतो ब्रह्माणमुपवेश्योत्तरतऽउदपात्रं प्रतिष्ठाप्य स्थालीपाकꣳ श्रपयित्वाज्यभागाविष्ट्वाज्याहुतीर्जुहोत्यग्नेः प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकामऽउपधावामि यास्यै पतिघ्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा । वायोः प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकामऽ उपधावामि यास्यै प्रजाघ्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा । सूर्यप्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकामऽ उपधावामि यास्यै पशुघ्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा । चन्द्रप्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकामऽ उपधावामि यास्यै गृहघ्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा । गन्धर्वप्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकामऽ उपधावामि यास्यै यशोघ्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहेति स्थालीपाकस्य जुहोति प्रजापतये स्वाहेति हुत्वा हुत्वैतासामाहुतीनामुदपात्रे सꣳस्रवान्समवनीय ततऽएनां मूर्द्धन्यभिषिञ्चति या ते पतिघ्नी प्रजाघ्नी पशुघ्नी गृहघ्नी यशोघ्नी निन्दित

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तनूर्जारघ्नीं ततऽएनां करोमि सा जीर्य त्वं मया सहासावित्यथैनाᳲ स्थालीपाकं प्राशयति प्राणैस्ते प्राणान्त्सन्दधाम्यस्थिभिरस्थीनि माᳲसैर्माᳲसानि त्वचा त्वचमिति । तस्मादेवंविच्छ्रोत्रियस्य दारेण नोपहासमिच्छेदुत ह्येवंवित्परो भवति तामुदुह्य यथर्तुप्रवेशनं यथाकामी वा काममाविजनितोः सम्भवामेति वचनादथास्यै दक्षिणाᳲसमधिहृदयमालभते यत्ते सुशीमे हृदयं दिवि चन्द्रमसि श्रितम् । वेदाहं तन्मां तद्विद्यात्पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतᳲ शृणुयाम शरदः शतमित्येवमतऽऊर्ध्वम् । ११ ॥ अथर्तुमतीं जायामभिगच्छेत्पिण्डपितृयज्ञेन यजेत मध्यमपिण्डं पत्नी प्राश्नाति पुत्रकामा ततऽएतामाहुतिं जुहोत्याधत्त पितरऽइत्यलङ्कारमवजिघ्रत्यायन्तु नऽइति जपत्येवमथर्तुमती जाया हृदयमालभ्य पूर्ववत्सव्येन पाणिनोपस्थमभिमृशति भगप्रणेतरिति प्रागुतेजानीमिति रेतोमूत्रमिति सन्धत्ते गायत्रेणेति प्रतिमन्त्रं मन्थति पुत्रकामोऽभिगच्छेन्नित्यम् । १३ ॥ अथ गर्भाधानᳲस्त्रियाः पुष्पवत्याश्चतुरहादूर्ध्वᳲस्नात्वा विरजायास्तस्मिन्नेव दिवाऽआदित्यं गर्भमित्यादित्यमवेक्षते गृहे वा स्नापयित्वा तामभिगच्छेदिति श्रुतेस्तस्मिन्प्रजायाः सम्भवकाले निशायां कुर्याद्यदि दिवा मैथुनं वर्जयेत् क्लीवाऽअल्पवीर्याऽअल्पायुषाश्च प्रसूयन्ते तस्मादेतद्वर्जयेत्प्रजाकामो गृही । श्रुतिस्मृत्यविरोधाभ्यां दक्षिणेन पाणिनाऽऊरू प्रसार्य प्रजास्थानमभिमृशति पूषा भगᳲसविता मे ददातु रुद्रः कल्पयति ललामगुं विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पिᳲशतु । आसिञ्चतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते । गर्भं धेहि सिनीवालि गर्भं धेहि पृथुष्टुके । गर्भं तेऽअश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजाविति सᳲसृजेथास्तेजो वैश्वानरो दद्याद्ब्रह्माणमामन्त्रयते ब्रह्म गर्भं दधात्विति प्राङ्मुख उदङ्मुखो वोपविष्टो मन्थेद्रेतो मूत्रमिति चैनं स्नावणं कुर्यात् । १४ ॥ सा यदि गर्भं न दधीत सिᳲह्याः श्वेतपुष्प्याऽउपोष्य पुष्येण मूलमुत्थाप्य चतुर्थेऽहनि स्नातायां निशायामुदपेपं पिष्ट्वा दक्षिणस्यां नासिकायामासिञ्चतीयमोषधी त्रायमाणा सहमाना सरस्वती । अस्याऽअहं बृहत्याः पुत्रः पितुरिव नाम जग्रभमिति । १५ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

४६८. **'स्त्रीपुरुषयोग्यायोग्यविचारः.' याज्ञवल्क्यः**—अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत् । अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम् ॥ अरोगिणीं भ्रातृमतीमसमानार्षगोत्रजाम् । पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा ॥ दशपूरुषविख्याताच्छ्रोत्रियाणां महाकुलात् । स्फीतादपि न सञ्चारिरोगदोषसमन्वितात् ॥ एतैरेव गुणैर्युक्तः सवर्णः श्रोत्रियो वरः । यत्नात्परीक्षितः पुंस्त्वे युवा धीमान्जनप्रियः ॥

४६९. **'प्रजोत्पादने स्त्रीपुरुषयोग्यायोग्यविचारः.' सुश्रुते भगवान् धन्वन्तरिः**—अथास्मै पञ्चविंशतिवर्षाय द्वादशवर्षां पत्नीमावहेत् । पित्र्यधर्मार्थकामप्रजाः प्राप्स्यतीति ॥ **किंच**—तद्वर्षाद्द्वादशात्काले वर्तमानमसृक् पुनः । जरापक्वशरीराणां याति पञ्चाशता क्षयम् ॥ ऊनषोडशवर्षायामप्राप्तः पञ्चविंशतिम् । यद्याधत्ते पुमान्गर्भं कुक्षिस्थः स विपद्यते ॥ जातो वा न चिरञ्जीवेज्जीवेद्वा दुर्बलेन्द्रियः । तस्मादत्यन्तबालायां गर्भाधानं न कारयेत् । अतिवृद्धायां दीर्घरोगिण्यामन्येन वा विकारेणोपसृष्टायां गर्भाधानं नैव कुर्वीत । पुरुषस्याप्येवंविधस्य त एव दोषाः सम्भवन्ति ॥

४७०. **'ऋतुमतीस्त्रीधर्माः.' धन्वन्तरिः**—ततः स्त्रियं सुस्नातां चतुर्थेऽहनि धौतवाससमलङ्कृतां कृतमङ्गलस्वस्तिवाचनां भर्ता पश्येत् । **तत्र**—रात्रौ—परस्परोपकारात्परस्परानुग्रहात्परस्परानुप्रवेशाच्च । ततः स्त्रीपुंसयोगे तेजःशरीराद्वायुरुदीरयति । ततस्तेजोऽनिलसन्निपाताच्छुक्रं च्युतं योनिमभिप्रतिपद्यते । संसृज्यते चार्तवेन । ततोऽग्निसोमसंयोगात्संसृज्यमानो गर्भो गर्भाशयमनुप्रतिपद्यते । **आचारार्के**—धौतवस्त्रं च ताम्बूलं संयोगे च सुखावहम् । भर्तुः पादौ नमस्कृत्य पश्चाच्छय्यां समाविशेत् ॥ संस्मृत्य परमात्मानं पत्न्या नेत्रे प्रसारयेत् । रेतः सिञ्चेत्ततो योन्यां तस्माद्गर्भं विभर्त्विति ॥ **उज्ज्वलायाम्**—उपचारक्रिया केलिः स्पर्शो भूषणवाससाम् । एकशय्यासनक्रीडाचुम्बनालिङ्गने तथा ॥ कोपो रोषश्च निर्भर्त्सः सम्भोगे च न दोषभाक् । कञ्चुकेन समं नारी भर्तुः सङ्गं समाचरेत् । त्रिभिर्वर्षैश्च मध्ये वा विधवा भवति ध्रुवम् ॥ **उक्तं च शम्भुरहस्ये**—गवां पश्चाद्द्विजस्याङ्घ्रिर्योगिनां हृत्कवेर्वचः । परं शुचितमं विद्यान्मुखं स्त्रीवह्निवाजिनाम् ॥

४७१. **'पुंस्त्रीगर्भोत्पत्तिविचारः.' धन्वन्तरिः—तत्रैव**—शुक्रबाहुल्यात्पुमानार्तवबाहुल्यात्स्त्री साम्यादुभयोर्नपुंसकमिति । ऋतुस्तु द्वादशरात्राद्भवति नष्टार्तवः इति । विकल्प्यैवं चतुर्थ्यां षष्ठ्याम-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तनूर्जारघ्नीं ततऽएनां करोमि सा जीर्य त्वं मया सहासाविस्यथैना१ स्थालीपाकं प्राशयति प्राणैस्ते प्राणान्त्सन्दधाम्यस्थिभिरस्थीनि मा१सैर्मा१सानि त्वचा त्वचमिति । तस्मादेवंविच्छ्रोत्रियस्य दारेण नोपहासमिच्छेदुत ह्येवंवित्परो भवति तामुदुह्य यथर्तुप्रवेशनं याथाकामी वा काममाविजनितोः सम्भवामेति वचनादथास्यै दक्षिणा१समधिहृदयमालभते यत्ते सुशीमे हृदयं दिवि चन्द्रमसि श्रितम् । वेदाहं तन्मां तद्विद्यात्पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शत१शृणुयाम शरदः शतमित्येवमतऽऊर्ध्वम् । ११ ॥ अथर्तुमतीं जायामभिगच्छेत्पिण्डपितृयज्ञेन यजेत मध्यमपिण्डं पत्नी प्राश्नाति पुत्रकामा ततऽएतामाहुतिं जुहोत्याधत्त पितरऽइत्यलङ्कारमवजिघ्रत्यायन्तु नऽइति जपत्येवमथर्तुमती जाया हृदयमालभ्य पूर्ववत्सव्येन पाणिनोपस्थमभिमृशति भगप्रणेतरिति प्रागुतेजानीमिति रेतोमूत्रमिति सन्धत्ते गायत्रेणेति प्रतिमन्त्रं मन्थति पुत्रकामोऽभिगच्छेन्नित्यम् । १२ ॥ अथ गर्भाधान१स्त्रियाः पुष्पवत्याश्चतुरहादूर्ध्व१स्नात्वा विरजायास्तस्मिन्नेव दिवाऽआदित्यं गर्भमित्यादित्यमवेक्षते गृहे वा स्नापयित्वा तामभिगच्छेदिति श्रुतेस्तस्मिन्प्रजायाः सम्भवकाले निशायां कुर्याद्यदि दिवा मैथुनं वर्जयेत् क्लीबाऽअल्पवीर्याऽअल्पायुपाश्च प्रसूयन्ते तस्मादेतद्वर्जयेत्प्रजाकामो गृही । श्रुतिस्मृत्यविरोधाभ्यां दक्षिणेन पाणिनाऽऊरू प्रसार्य प्रजास्थानमभिमृशति पूषा भग१सविता मे ददातु रुद्रः कल्पयति ललामगुं विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पि१शतु । आसिञ्चतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते । गर्भं धेहि सिनीवालि गर्भं धेहि पृथुष्टुके । गर्भं तेऽअश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजाविति स१सृजेथास्तेजो वैश्वानरो दद्याद्ब्रह्माणमामन्त्रयते ब्रह्मा गर्भं दधात्विति प्राङ्मुख उदङ्मुखो वोपविष्टो मन्थेद्रेतो मूत्रमिति चैके स्रावणं कुर्यात् । १४ ॥ सा यदि गर्भं न दधीत सि१ह्याः श्वेतपुष्प्याऽउपोष्य पुष्पेण मूलमुत्थाप्य चतुर्थेऽहनि स्नातायां निशायामुदपेषं पिष्ट्वा दक्षिणस्यां नासिकायामासिञ्चतीयमोषधी त्रायमाणा सहमाना सरस्वती । अस्याऽअहं बृहत्याः पुत्रः पितुरिव नाम जग्रभमिति । १५ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

४६८. **'स्त्रीपुरुषयोग्यायोग्यविचारः.' याज्ञवल्क्यः**—अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत् । अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम् ॥ अरोगिणीं भ्रातृमतीमसमानार्षगोत्रजाम् । पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा ॥ दशपूरुषविख्याताच्छ्रोत्रियाणां महाकुलात् । स्फीतादपि न सञ्चारिरोगदोषसमन्वितात् ॥ एतैरेव गुणैर्युक्तः सवर्णः श्रोत्रियो वरः । यत्नात्परीक्षितः पुंस्त्वे युवा धीमान्जनप्रियः ॥

४६९. **'प्रजोत्पादने स्त्रीपुरुषयोग्यायोग्यविचारः.' सुश्रुते भगवान् धन्वन्तरिः**—अथास्मै पञ्चविंशतिवर्षाय द्वादशवर्षां पत्नीमावहेत् । पित्र्यधर्मार्थकामप्रजाः प्राप्स्यतीति ॥ **किंच**—तद्वर्षाद्द्वादशात्काले वर्तमानमसृक् पुनः । जरापक्वशरीराणां याति पञ्चाशता क्षयम् ॥ ऊनषोडशवर्षायामप्राप्तः पञ्चविंशतिम् । यद्याधत्ते पुमान्गर्भं कुक्षिस्थः स विपद्यते ॥ जातो वा न चिरञ्जीवेज्जीवेद्वा दुर्बलेन्द्रियः । तस्मादत्यन्तबालायां गर्भाधानं न कारयेत् । अतिवृद्धायां दीर्घरोगिण्यामन्येन वा विकारेणोपसृष्टायां गर्भाधानं नैव कुर्वीत । पुरुषस्याप्येवंविधस्य त एव दोषाः सम्भवन्ति ॥

४७०. **'ऋतुमतीस्त्रीधर्माः.' धन्वन्तरिः**—ततः स्त्रियं सुस्नातां चतुर्थेऽहनि धौतवाससमलङ्कृतां कृतमङ्गलस्वस्तिवाचनां भर्ता पश्येत् । **तत्र**—तौ—परस्परोपकारात्परस्परानुग्रहात्परस्परानुप्रवेशाच्च । ततः स्त्रीपुंसयोगे तेजः शरीराद्वायुरुदीरयति । ततस्तेजोऽनिलसन्निपाताच्छुक्रं च्युतं योनिमभिप्रतिपद्यते । संसृज्यते चार्तवेन । ततोऽग्निसोमसंयोगात्संसृज्यमानो गर्भो गर्भाशयमनुप्रतिपद्यते । **आचारार्के**—धौतवस्त्रं च ताम्बूलं संयोगे च सुखावहम् । भर्तुः पादौ नमस्कृत्य पश्चाच्छय्यां समाविशेत् ॥ संस्मृत्य परमात्मानं पत्न्या दक्षे प्रसारयेत् । रेतः सिञ्चेत्ततो योन्यां तस्माद्गर्भं बिभर्त्विति ॥ **उज्ज्वलायाम्**—उपचारक्रिया केलिः स्पर्शो भूषणवाससाम् । एकशय्यासनक्रीडाचुम्बनालिङ्गने तथा ॥ कोपो रोषश्च निर्भर्त्सः सम्भोगे च न दोषभाक् । कामुकेन समं नारी भर्तुः सङ्गं समाचरेत् । त्रिभिर्वर्षैश्च मध्ये वा विधवा भवति ध्रुवम् ॥ **उक्तं च शम्भुरहस्ये**—गवां पश्चाद्द्विजस्याङ्घ्रिर्योगिनां ब्रह्मवर्चः । परं शुचितमं विद्यान्मुखं स्त्रीवह्निवाजिनाम् ॥

४७१. **'पुंस्त्रीगर्भोत्पत्तिविचारः.' धन्वन्तरिः**—**तत्रैव**—शुक्रबाहुल्यात्पुमानार्तवबाहुल्यात्स्त्री साम्यादुभयोर्नपुंसकमिति । ऋतुस्तु द्वादशरात्राद्भवति नष्टार्तवः इति । विकल्प्यैवं चतुर्थ्यां षष्ठ्याम-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ष्टम्यां दशम्यां द्वादश्यां चोपेयादयं पुत्रकामः । अतः परं पञ्चम्यां सप्तम्यां नवम्यामेकादश्यां च स्त्रीकामः । त्रयोदशीप्रभृतयो निन्द्याः ॥

४७२. 'गर्भिणीलिङ्गानि.' धन्वन्तरिः—श्रमो ग्लानिः पिपासा सक्थिसदनं शुक्रशोणितयोरवबन्धः स्फुरणं च योनेः कृष्णमुखता रोमराज्युद्गमस्तथा । अक्षिपक्ष्माणि चाप्यस्याः सम्मील्यन्ते विशेषतः ॥ अकामतश्छर्दयति गन्धादुद्विजते शुभात् । प्रसेकः सदनं चाऽपि गर्भिण्या लिङ्गमुच्यते॥

४७३. 'गर्भिणीकर्माणि.' धन्वन्तरिः—तदा प्रभृत्येव व्यायामं व्यवायमपतर्पणमतिकर्षणं दिवास्वप्नं रात्रिजागरणं शोकं यानावरोहणं भयमुत्कटकासनं चैकान्ततः स्नेहादिक्रियां शोणितमोक्षणं चाऽकाले वेगविधारणं च न सेवेत ॥

४७४. 'गर्भिणीअकर्मकरणात्परिणामः.' धन्वन्तरिः—दोषाभिघातैर्गर्भिण्या यो यो भागः प्रपीड्यते । स स भागः शिशोस्तस्य गर्भस्थस्य प्रपीड्यते ॥

४७५. 'ऋतुस्नातायास्तु न सेवनादोषः.' पराशरः—ऋतुस्नाता तु या नारी भर्तारं नोपसर्पति । सा मृता नरकं याति विधवा च पुनः पुनः ॥ ऋतौ स्नातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति । घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः ॥ अदुष्टापतितां भार्यां यौवने यः परित्यजेत् । सप्तजन्म भवेत्स्त्रीत्वं वैधव्यं च पुनः पुनः ॥ याज्ञवल्क्यः—लोकानन्त्यं दिवः प्राप्तिः पुत्रपौत्रप्रपौत्रकैः । यस्मात्तस्मात्स्त्रियः सेव्या भर्तव्याश्च सुरक्षिताः ॥ षोडशर्तुनिशाः स्त्रीणां तासु युग्मासु संविशेत् । ब्रह्मचार्येव पर्वाण्याद्याश्चतस्रस्तु वर्जयेत् ॥

४७६. 'स्त्रीणां मैथुनात्प्राग्विधिः.' धन्वन्तरिः—अलब्धगर्भायाश्चैतेष्वहःसु लक्ष्मणावटशृङ्गासहदेवाविश्वदेवानामन्यतमां क्षीरेणाभिपुत्य त्रींश्चतुरो वा विन्दून्दद्याद्दक्षिणे नासापुटे पुत्रकामायै न च तान्निष्ठीवेत् ॥ उक्तं च—आहाराचारचेष्टाभिर्यादृशीभिः समन्वितौ । स्त्रीपुंसौ समुपेयातां तयोः पुत्रोऽपि तादृशः ॥ परश्च—कर्मणा चोदितं जन्तोर्भवितव्यं पुनर्भवेत् । यथा तथा दैवयोगाद्दौर्हृदं जनयेद्धृदि ॥

४७७. 'वर्ज्यस्त्री.' धन्वन्तरिः—स्तोकां तु न स्त्रियं गच्छेन्नातुरां न रजस्वलाम् । नाऽतिबालां न कुपितामप्रशस्तां च गर्भिणीम् । शिवसंहितायां—मासे षष्ठे सप्तमे वाऽष्टमे वा प्राप्ते पत्न्या नैव कुर्यात्कदाचित् । होमं यानं देवयात्रां तथैव तस्या हस्तेनाशनं विप्रपुण्यम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

४७८. **'रतिवर्ज्यदिनानि.'** **मनुः**—तासामाद्याश्चतस्रस्तु निन्दितैकादशी तथा । त्रयोदशी च शेषास्तु प्रशस्तास्त्वत्र रात्रयः । अमावास्याष्टमी चैव पौर्णमासी चतुर्दशी । ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्यृतौ स्नातको द्विजः ॥

४७९. **'अष्टाङ्गमैथुनम्.'** **वाचस्पतौ**—स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् । सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिष्पत्तिरेव च । एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ **दक्षोक्तेः**—स्त्रीणां स्मरणादिषु अष्टसु यदभावो ब्रह्मचर्यम् ॥

४८० **'शयनकालः.'** **याज्ञवल्क्यः**—उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां हुत्वाग्नींस्तानुपास्य च । भृत्यैः परिवृतो भुक्त्वा नातितृप्याथ संविशेत् ॥ **धन्वन्तरिः**—पूर्वदेहानुभूतांस्तु भूतात्मा स्वपतः प्रभुः । रजोयुक्तेन मनसा गृह्णात्यर्थान् शुभाशुभान् ॥ **यमः**—पूर्वरात्रे व्यतीते तु सङ्गच्छेद्रतिमन्दिरम् । पादौ प्रक्षालयेत्पूर्वं पश्चाच्छय्यां समाविशेत् ॥

४८१. **'शयने भूमिः.'** **मात्स्ये**—शुचिदेशं विविक्तं तु गोमयेनोपलेपयेत् । वैदिकैर्गारुडैर्मन्त्रैरभिमन्त्र्य स्वपेत्ततः ॥ माङ्गल्यं पूर्णकुम्भं च शिरःस्थाने निधापयेत् । रात्रिसूक्तं जपन् रात्रौ रात्रिक्षेमो भवेन्नरः ॥

४८२. **'शय्याविचारः.'** **शिल्पशास्त्रे**—चतुरशीतिपर्वाणि दैर्घ्येण परिकल्पयेत् । षष्ट्यङ्गुलानि विस्तारं मञ्चकं हस्तसंमितम् ॥ एवं शय्या विधातव्या सर्वेषां शयनोचिता । मानाधिक्ये दरिद्रः स्यान्मानहीने सुखक्षयः ॥

४८३. **'अयोग्यशय्या.'** **विष्णुपुराणे**—न विशालां न वा भग्नां नासमां मलिनां न च । न च जन्तुमयीं शय्यामधितिष्ठेदनास्तृताम् ॥

४८४. **'पर्यङ्कोऽप्युक्तस्तत्रैव.'**—आयामः सप्ततालः स्याच्चतुस्तालं सुविस्तृतः । द्वितालमुन्नतो ज्ञेय एतत्पर्यङ्कलक्षणम् ॥

४८५. **'तालादिप्रमाणम्.'**—**विष्णुपुराणे**—अङ्गुष्ठादिकनिष्ठान्तं भवेन्मानचतुष्टयम् । प्रादेशतालगोकर्णा वितस्तिस्तु यथाक्रमम् ॥

४८६. **'निषिद्धशय्यागारम्.'** **मार्कण्डेयः**—नार्द्रवासा न नग्नश्च नोत्तरापरमस्तकः । नाकाशे सर्वतः शून्ये न च चैत्यद्रुमे तथा ॥ **गार्ग्यः**—शून्यालये स्मशाने च एकवृक्षे चतुष्पथे । महादेवगृहे वापि मातृवेश्मनि न स्वपेत् । न यक्षनागायतने स्कन्दस्यायतने तथा । कूलच्छायासु च तथा शर्करालोष्ठपांसुषु ॥ न स्वपेच्च तथा भूमौ विना दीक्षां कथञ्चन । वान्यगोधनविप्राणां गुरूणां च तथोपरि ॥ मृतदन्तमये चैव विद्युद्दग्धे पलाशजे । न शयीत नरो धान्ये शयने पञ्चदारुजे ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

४८७. 'पञ्च दारूणि.'—मार्कण्डेयः—पञ्च दारूणि चोक्तानि चूतजम्बूद्रुमौ तथा । अश्मपीठोत्थितश्चैव स्वेन सिक्तस्तरुस्तथा ॥ करिभग्नस्तथा चैव न शयीत क्वचिन्नरः ॥

४८८. 'उक्तशय्यादीनि.' धन्वन्तरिः—शयनासनयानानि मनोज्ञानि मृदूनि च । निद्रानाशे तु कुर्वीत तथान्यान्यपि बुद्धिमान् ॥

४८९. 'शयने दिग्विचारः.' मार्कण्डेयः—प्राक्शिराः शयने विन्द्याद्धनमायुश्च दक्षिणे । पश्चिमे प्रबला चिन्ता हानिर्मृत्युरथोत्तरे ॥ गार्ग्यः—स्वगृहे प्राक्शिराः शेते श्वाशुर्ये दक्षिणाशिराः । प्रत्यक्शिराः प्रवासे तु न कदाचिदुदक्शिराः ॥ विष्णुपुराणे—प्राच्यां दिशि शिरः शस्तं याम्यायामथवा नृप । सदैव स्वपतः पुंसो विपरीतं तु रोगदम् ॥

४९०. 'दिवाशयने योग्याः.' धन्वन्तरिः—दिवास्वप्नं च तृट्शूलहिक्काऽजीर्णातिसारिणाम् ॥ (अन्यैस्तु दिवास्वप्नं वर्ज्यम्) ॥

४९१. 'शयने आवश्यककर्म्माणि.' मार्कण्डेयः—रात्रिसूक्तं जपन्स्मृत्वा देवांश्च सुखशायिनः । नमस्कृत्वाव्ययं विष्णुं समाधिस्थं स्वपेन्निशि ॥ दक्षः—निद्रासमयमासाद्य ताम्बूलं वदनात्त्यजेत् । पर्यङ्कात्प्रमदां भालात्पुण्ड्रं पुष्पाणि मस्तकात् ॥ गार्ग्यः—यानि कानि च पुष्पाणि यत्किञ्चिदनुलेपनम् । अलक्ष्मीपरिहारार्थं नित्यं कुरु युधिष्ठिर ॥ अन्यच्च—उपानहौ वेणुदण्डमम्बुपात्रं तथैव च । ताम्बूलादीनि सर्वाणि समीपे स्थापयेन्निशि ॥

४९२. 'शयनात्प्राक्स्मरणे योग्याः'—ग्रन्थान्तरे—जले रक्षतु वाराहः स्थले रक्षतु वामनः । अटव्यां नारसिंहश्च सर्वतः पातु केशवः ॥ जले रक्षतु नन्दीशः स्थले रक्षतु भैरवः । अटव्यां वीरभद्रश्च सर्वतः पातु शङ्करः ॥ अर्जुनः फाल्गुनो जिष्णुः किरीटी श्वेतवाहनः । वीभत्सुर्विजयः कृष्णः सव्यसाची धनञ्जयः ॥ तिस्रो भार्याः कफल्लस्य दाहिनी मोहिनी सती । तासां स्मरणमात्रेण चोरो गच्छति निष्फलः ॥ कफल्लकः । कफल्लकः । कफल्लकः ॥

४९३. 'सुखशायिनां स्मरणम्.' गोभिलः—अगस्तिर्माधवश्चैव मुचुकुन्दो महाबलः । कपिलो मुनिरास्तीकः पञ्चैते सुखशायिनः ॥ हारीतः—नर्मदायै नमः प्रातर्नर्मदायै नमो निशि । नमोऽस्तु नर्मदे तुभ्यं त्राहि मां विषसर्पतः ॥ सर्पापसर्प भद्रं ते दूरं ग-

(१) रात्रौ वामकुक्षिशयनं नित्यमेव कर्तव्यम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

च्छ महाविष । जनमेजयस्य यज्ञान्ते आस्तीकवचनं स्मर । आस्तीकवचनं श्रुत्वा यः सर्पो न निवर्त्तते । शतधा भिद्यते मूर्ध्नि शिंशवृक्षफलं यथा ॥ एतान् गारुडमन्त्रांस्तु निशायां पठते यदि । मुच्यते सर्वबाधाभ्यो नात्र कार्या विचारणा ॥ ऋग्वेदीयशान्तिपाठे—स्वप्नः स्वप्नाधिकरणे सर्वन्निष्वापयाजिनम् । आसूर्यमन्यान्स्वापयद्व्यू १ळहं जाग्रियादहम् ॥ अजगरो नाम सर्पः सर्पिरविषो महान् । तस्मिन्हि सर्पः सुधितस्तेन त्वा स्वापयामसि ॥ सर्पः सर्पो अजगरः सर्पिरविषो महान् । यस्य शुष्कात्सिन्धवस्तस्य गाधमशीमहि ॥ कालिको नाम सर्पो नवनागसहस्रबलः । यमुनह्रदे ह सो जातो ३ यो नारायणवाहनः । यदि कालिकदूतस्य यदि काः कालिकाद्भयात् ॥ जन्मभूमिमतिक्रान्तो निर्विषो याति कालिकः । आयाहीन्द्र पथिभिरीळितेभिर्यज्ञमिमन्नो भागधेयं जुषस्व ॥ तृप्तां जहुर्मातुलस्येव योषा भागस्ते पैतृष्वसेयीवपामिव । यशस्करं बलवन्तं प्रभुत्वं तमेव राजाधिपतिर्बभूव ॥ सङ्कीर्णनागाश्वपतिर्नराणां सुमङ्गल्यं सततं दीर्घमायुः । कर्कोटको नाम सर्पो यो दृष्टीविष उच्यते । तस्य सर्पस्य सर्पत्वं तस्मै सर्प नमोऽस्तु ते । अतिकालिकरौद्रस्य विष्णुसोमेन भामिनि । यमुनन्दिकालिकं ते विष्णुस्तोत्रमनुस्मरन् ।२० ॥ मा बिभेर्न मरिष्यसि परित्वा पामि सर्वतः । धनेन हन्मि वृश्चिकमहं दण्डेनागतम् ॥ आदित्यरथवेगेन विष्णोर्बाहुबलेन च । गरुडपक्षनिपातेन भूमिं गच्छ महायशाः ॥ गरुडस्य जातमात्रेण त्रयो लोकाः प्रकम्पिताः । प्रकम्पिता मही सर्वा सशैलवनकानना ॥ ग-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गतं नष्टचन्द्रार्कं ज्योतिषं न प्रकाशते । देवताभयभी-
ताश्च मारुतो न प्रवायति मारुतो न प्रवायत्योंनमः ॥
भोसर्प भद्र भद्रं ते दूरं गच्छ महायशाः । जन्मेजयस्य
यज्ञान्ते आस्तीकवचनं स्मर ॥ आस्तीकवचनं श्रुत्वा
यः सर्पो न निवर्तते । शतधा भिद्यते मूर्ध्नि शिंशवृक्ष-
फलं यथा ॥ अगस्त्यं माधवं चैव मुचुकुन्दो महामुनिः ।
कपिलोमुनिरास्तीकः पञ्चैते सुखशायिनः ॥ नर्मदायै
नमः प्रातर्नर्मदायै नमो निशि । नमोऽस्तु नर्मदे तुभ्यं
त्राहि मां विषसर्पतः ॥ यो जरत्कारुणा जातो जरत्क-
न्यां महायशाः । तस्य सर्पोऽपि भद्रं ते दूरं गच्छ म-
हायशाः । २१ ॥ आस्तिकः । आस्तिकः । आस्तिकः ।

४९४. अथ 'रात्रिसरण[1]सूक्तम्.'—हरिः—ॐ आरात्रि । पार्थिवꣳ रजः पितुरप्रायि धामभिः । दिवꣳसदाꣳसि बृहती वितिष्ठ सऽआत्वेषं वर्तते तमः । २ $\frac{३२}{३४}$ ॥ उप स्तच्चित्रमाभरास्मभ्यं वाजिनीवति । येन तोकञ्च तनयञ्च धामहे । २ $\frac{३३}{३४}$ ॥ इति रात्रिसरण[2]सूक्तम् ॥

४९५. 'आचारसम्पन्ने फलश्रुतिः.'—एवं यथोक्तविधिना नित्याचारसम्पन्नो ब्राह्मण इहैव ब्रह्मर्षित्वमुपेत्यान्ते ब्रह्मसायुज्यमाप्नोति ॥ आचारसम्पन्नस्य ब्रह्मर्षित्वमाह ॥ यथा—भगवान् धन्वन्तरिः—जपव्रतब्रह्मचर्यहोमाध्ययनसेविनम् । ज्ञानविज्ञानसम्पन्नमृषिसत्वं नरं विदुः ॥ ॐ तत्सत् ॥ ॐ नमो याज्ञवल्क्याय । ॐ नमो याज्ञवल्क्याय । ॐ नमो याज्ञवल्क्याय ॥ इति श्रीपुरन्दरोपाह्वविठ्ठलात्मजनारायणेन विरचितायां वाजसनेयाह्निकसूत्रावल्यां अष्टमभागकृत्यानि समाप्तानि ॥

---

(१) एतत्सूक्तं शयनसमये शयनात्प्राक् हस्तौ पादौ प्रक्षाल्याचम्य (तूष्णीम्) पठेत् ॥ (२) इदं सूक्तं पठित्वानन्तरं सुखेन निद्रां कुर्यात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अथ स्त्रीणामाह्निकाचारः ॥

४९६. **'सुवासिनीनित्यकृत्यम्.'** **व्याससंहितायाम्**—पत्युः पूर्वं समुत्थाय देहशुद्धिं विधाय च । उत्थाप्य शयनाद्यानि कृत्वा वेश्मविशोधनम् ॥ मार्जनैर्लेपनैः प्राप्य साग्निशालं स्वमङ्गनम् । शोधयेदग्निकार्याणि स्निग्धान्युष्णेन वारिणा ॥ प्रोक्षणैरिति तान्येव यथास्थानं प्रकल्पयेत् । द्वन्द्वपात्राणि सर्वाणि न कदाचिद्वियोजयेत् । मृद्भिश्च शोधयेच्चुल्लीं तत्राग्निं विन्यसेत्ततः । स्मृत्वा नियोगपात्राणि रसांश्च द्रविणानि च ॥ वस्त्रालङ्काररत्नानि प्रदत्तान्येव धारयेत् ॥ मनोवाक्कर्मभिः शुद्धा पतिदेशानुवर्तिनी ॥ ततोऽन्नसाधनं कृत्वा पतये विनिवेद्य तत् । वैश्वदेवकृतैरन्नैर्भोजनीयांश्च भोजयेत् ॥ पुनः सायं पुनः प्रातर्गृहशुद्धिं विधाय च । कृतान्नसाधना साध्वी सुभृशं भोजयेत्पतिम् ॥ आस्तीर्य साधुशयनं ततः परिचरेत्पतिम् ॥

४९७. **'सुवासिनीकर्म.'** **सौभाग्यकल्पद्रुमे**—बुध्वा ब्राह्मे मुहूर्ते निजपतिचरणौ सम्प्रणम्यास्यमस्य प्रेक्ष्य प्रेम्णाथ नैजं शुभमुकुरतले भूमिमभ्यर्च्य पत्नी । प्रातःस्मृत्यादि कृत्वा पतिपरिचरणं संविधायैव वेणीं संव्याधाय भाले तिलकमथ गलाऽधो निमज्जेत्सभूषा ॥ **स्कान्दे**—प्रसुप्तं च सुखासीनं रममाणं यदृच्छया । आतुरेष्वपि कालेषु पतिं नोत्थापयेत्क्वचित् ॥ हरिद्रां कुङ्कुमं चैव सिन्दूरं कज्जलं तथा । कूर्पासकं च ताम्बूलं माङ्गल्याभरणं शुभम् ॥ केशसंस्कारकबरीकरकर्णविभूषणम् । भर्तुरायुष्यमिच्छन्ती दूरयेन्न क्वचित्सती ॥ नियमोदकवर्हींश्च पत्रपुष्पादिकं च यत् ॥ सेवेत भर्तुरुच्छिष्टमिष्टमन्नं फलादिकम् ॥ तीर्थस्नानार्थिनी नारी पतिपादोदकं पिबेत् । शङ्करादपि विष्णोर्वा पतिरेकोऽधिकः स्त्रियाः ॥

४९८. **'स्त्रीधर्मः.'** **श्रीमद्भागवते**—स्त्रीणां च पतिदेवानां तच्छुश्रूषानुकूलता । तद्बन्धुष्वनुवृत्तिश्च नित्यं तद्व्रतधारणम् ॥ संमार्जनोपलेपाभ्यां सेकमण्डलवर्तनैः । स्वयं च मण्डिता नित्यं परिमृष्टपरिच्छदा ॥ कामैरुच्चावचैः साध्वी प्रश्रयेण दमेन च । वाक्यैः सत्यैः प्रियैः प्रेम्णा काले काले भजेत्पतिम् ॥ सन्तुष्टाऽलोलुपा दक्षा धर्मज्ञा प्रियसत्यवाक् । अप्रमत्ता शुचिः स्निग्धा पतिं त्वपतितं भजेत् ॥ या पतिं हरिभावेन भजेच्छ्रीरिव तत्परा । हर्यात्मना हरेर्लोके पत्या श्रीरिव मोदते ॥ दुःशीलो दुर्भगो वृद्धो जडो रोग्यधनोऽपि वा । पतिः स्त्रीभिर्न हातव्यो लोकेप्सुभिरपातकी ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अस्वर्ग्यमयशस्यं च फल्गु कृच्छ्रं भयावहम्। जुगुप्सितं च सर्वत्र औपप-त्यं कुलस्त्रियः ॥

४९९. 'स्त्रीस्वातन्त्र्यनिषेधः.' याज्ञवल्क्यस्मृतौ—रक्षेत्कन्यां पिता विन्नां पतिः पुत्रास्तु वार्धके। अभावे ज्ञातयस्तेषां स्वातन्त्र्यं न क्वचित्स्त्रियाः ॥ वसिष्ठसंहितायाम्—पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने। पुत्राश्च स्थाविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥

५००. 'कुलयोषितां दूषणम्.' व्यासः—द्वारोपवेशनं नित्यं गवाक्षेण निरीक्षणम्। असत्प्रलापो हास्यं च दूषणं कुलयोषिताम् ॥

५०१. 'रजस्वलास्त्रीकृत्यम्.' धन्वन्तरिः—ऋतौ प्रथमदिवसात्प्रभृति ब्रह्मचारिणी दिवा स्वप्नाञ्जनाश्रुपातस्नानानुलेपनाभ्यङ्गालङ्कारमाल्यनखच्छेदनप्रधावनहसनकथनातिशब्दश्रवणावलेखनायासान्परिहरेत्। दर्भसंस्तरशायिनीं करतलशरावपर्णान्यतमभोजिनीं हविष्याशिनीं त्र्यहं च भर्ता संरक्षेत् ॥ किञ्च—तत्र प्रथमदिवसे ऋतुमत्यां मैथुनगमनमनायुष्यं पुंसां भवति। यश्च तत्राधीयते गर्भः सोऽप्रसवमानो विमुच्यते प्राणैः। द्वितीयेऽप्येवंसूतिकागृहे वा। तृतीयेऽप्येवमसम्पूर्णाङ्गोऽल्पायुर्वा भवति। चतुर्थे तु सम्पूर्णाङ्गो दीर्घायुश्च भवति ॥

५०२. 'ऋतुमत्यां प्रथमदिनत्रये पुरुषसेवने दोषः.' धन्वन्तरिः—तद्यथा—यथा नद्यां प्रतिस्रोतःप्लावि द्रव्यं प्रक्षिप्तं प्रतिनिवर्तते नोर्ध्वं गच्छति तद्वदेव द्रष्टव्यम्। तस्मान्नियमवतीं त्रिरात्रं परिहरेत् ॥ बृहन्नारदीये नारायणः—त्रेताप्रभृति नारीणां मासि मासार्तवं मुने। तदा दिनत्रयं त्यक्त्वा शुद्धा स्याद्गृहकर्मणि ॥ मैथुनं मानसं वापि वाचिकं देवतार्चनम्। वर्जयेच्च नमस्कारं देवतानां रजस्वला ॥ स्नात्वान्यं पुरुषं नारी न पश्येच्च रजस्वला। ईक्षेत भास्करं देवं ब्रह्मकूर्चं (पञ्चगव्यं) ततः पिबेत् ॥

५०३. 'विधवाधर्माः.' वृद्धहारीतसंहितायाम्—केशरञ्जनताम्बूलगन्धपुष्पादिसेवनम्। भूषितं रङ्गवस्त्रं च कांस्यपात्रे च भोजनम्। द्विवारभोजनं चाक्ष्णोरञ्जनं वर्जयेत् सदा। स्नात्वा शुक्लाम्बरधरा जितक्रोधा जितेन्द्रिया। न कल्ककुहका साध्वी तन्द्रालस्यविवर्जिता। सुनिर्मला शुभाचारा नित्यं सम्पूजयेद्धरिम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

५०४. 'विधवाऽऽचाराः.' श्रीबृहन्नारदीये नारायणः—विधवाकबरीबन्धो भर्तृबन्धाय जायते । शिरसो वपनं कार्यं तस्माद्विधवया सदा ॥ एकाहारः सदा कार्यो न द्वितीयः कदाचन । पर्यङ्कशायिनी नारी विधवा पातयेत्पतिम् । तस्माद्भूशयनं कार्यं पतिसौख्यसमीहया । नैवाङ्गोद्वर्तनं कार्यं ताम्बूलस्य च भक्षणम् । गन्धद्रव्यस्य सम्भोगो नैव कार्यस्तया क्वचित् । श्वेतवस्त्रं सदा धार्यमन्यथा रौरवं व्रजेत् ॥ उपवासव्रतादौ तु नित्यं कार्यं यथोदितम् । इत्येवं नियमैर्युक्ता कर्म कुर्यादनिन्दितम् ॥

५०५. 'स्त्रीणां देवतार्चनविधिः.' स्मृत्यन्तरे—स्त्रीशूद्रोऽनुपनीतश्च वेदमन्त्रान्विवर्जयेत् ॥ (अतः स्त्रीभिः कलौ पुराणविधिना देवतार्चनादिकं कर्त्तव्यम् ॥ वैशेषिककार्यसमये देवतार्चनादौ तु पतिना सह वेदोक्तकर्मण्यपि स्त्रीणामधिकारः । स्त्रीभिर्ब्राह्मणं पुरस्कृत्य अष्टादशपुराणानि श्रोतव्यानि) ॥

५०६. 'प्रदक्षिणाविधिः.'—स्त्रीभिः प्रदक्षिणा कार्या विष्णुमग्निं गुरुं तथा । जितेन्द्रिया जितप्राणा नाममन्त्रं समुच्चरेत् ॥

५०७. 'स्त्रीणां धर्मपालनात्फलम्.' अन्यच्च—एते वै विहिता प्रोक्ताः स्त्रीणां धर्माः सनातनाः । ते नौकाः परमाः प्रोक्ता भवसंसारतारणे ॥

५०८. 'अथ श्री(१)तुलसीपूजाप्रयोगः.' 'आच(२)मनम्'—केशवाय नमः । नारायणाय नमः । माधवाय नमः । इति पिबेत् ॥ 'हस्तप्रक्षालनम्'—गोविन्दाय नमः (इति करं प्रक्षाल्य) । विष्णवे नमः—इति नेत्रयोरुदकस्पर्शनम्) ॥ 'मङ्गलोच्चारणम्'—श्रीमन्महागणाधिपतये नमः । श्रीलक्ष्मीनारायणाभ्यां नमः । श्रीउमामहेश्वराभ्यां नमः । वाणीहिरण्यगर्भाभ्यां नमः । शचीपुरन्दराभ्यां नमः । कुलदेवताभ्यो नमः । ग्रामदेवताभ्यो नमः । स्थानदेवताभ्यो नमः । वास्तुदेवताभ्यो नमः । मातापितृचरणकमलेभ्यो

(१) शुचिर्भूताभिः स्त्रीभिर्दन्तधावनानन्तरं केशान् गजदन्तकङ्कतेन प्रमार्ज्य वेणीबन्धादिकं रचयित्वा हरिद्राकुङ्कुमाद्यलङ्कारान्धृत्वा पश्चान्नित्यं तूर्णीं स्नानमाचरेत् । स्नानानन्तरं धौतं वासः कञ्चुकीं च परिधाय ॥ (गतभर्तृकाभिः स्त्रीभिः केवलं शुभ्राम्बरं परिधाय) गृहकृत्याऽविरोधेन पुराणोक्तविधिना तुलसीपूजा कर्तव्या (२) स्त्रियस्तु आचमनस्थाने उदकेन नेत्रस्पर्शं कुर्वन्ति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नमः । पतिचरणारविन्दाभ्यां नमः । सर्वेभ्यो देवेभ्यो नमः । सर्वेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो नमो नमः । निर्विघ्नमस्तु । पुण्यं पुण्याहं दीर्घमायुरस्तु ॥ 'मङ्गलदेवताप्रार्थना'—सुमुखश्चैकदन्तश्च कपिलो गजकर्णकः । लम्बोदरश्च विकटो विघ्ननाशो गणाधिपः । धूम्रकेतुर्गणाध्यक्षो भालचन्द्रो गजाननः । द्वादशैतानि नामानि यः पठेच्छृणुयादपि । विद्यारम्भे विवाहे च प्रवेशे निर्गमे तथा ॥ संग्रामे संकटे चैव विघ्नस्तस्य न जायते । शुक्लाम्बरधरं देवं शशिवर्णं चतुर्भुजम् । प्रसन्नवदनं ध्यायेत्सर्वविघ्नोपशान्तये । अभीप्सितार्थसिद्ध्यर्थं पूजितो यः सुरासुरैः । सर्वविघ्नहरस्तस्मै गणाधिपतये नमः ॥ सर्वमङ्गलमाङ्गल्ये शिवे सर्वार्थसाधिके । शरण्ये त्र्यम्बके गौरि नारायणि नमोऽस्तु ते ॥ सर्वदा सर्वकार्येषु नास्ति तेषाममङ्गलम् । येषां हृदिस्थो भगवान् मङ्गलायतनो हरिः । तदेव लग्नं सुदिनं तदेव ताराबलं चन्द्रबलं तदेव । विद्याबलं दैवबलं तदेव लक्ष्मीपते तेऽङ्घ्रियुगं स्मरामि ॥ लाभस्तेषां जयस्तेषां कुतस्तेषां पराजयः । येषामिन्दीवरश्यामो हृदयस्थो जनार्दनः ॥ विनायकं गुरुं भानुं ब्रह्मविष्णुमहेश्वरान् । सरस्वतीं प्रणम्यादौ सर्वकार्यार्थसिद्धये ॥ यत्र योगीश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः । तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥ सर्वेष्वारब्धकार्येषु त्रयस्त्रिभुवनेश्वराः । देवा दिशन्तु नः सिद्धिं ब्रह्मेशानजनार्दनाः ॥ 'संकल्पः'—विष्णवे नमः विष्णुर्विष्णुर्विष्णुः श्रीमद्भगवतो महापुरुषस्य विष्णोराज्ञया प्रवर्त्तमानस्य अद्य ब्रह्मणः द्वितीये परार्धे श्रीश्वेतवाराहकल्पे अष्टाविंशतितमे कलियुगे कलिप्रथमचरणे भारतवर्षे (भारतखण्डे) जम्बुद्वीपे दण्डकारण्ये देशे (संवत्सरायनऋतुमासपक्षतिथिवासरनक्षत्रयोगप्रातःकालादिनामान्यनुकीर्त्य)ममाऽत्मनः पुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थं तथा च मम भर्त्रासह अखण्डितसुखसौभाग्यसन्तत्यायुरारोग्यैश्वर्याभिवृद्धिद्वारा श्रीतुलसीदेवताप्रीत्यर्थं वृन्दावने तुलसीपूजनमहं करिष्ये ॥ 'कलशपूजनम्'[1]—गङ्गे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति । नर्मदे सिन्धु कावेरि जलेऽस्मिन्सन्निधिं कुरु ॥ कलशस्थवरुणदेवतायै नमः सकलपूजापरिपूर्णा-

(१) कलशे उदकमापूर्य तीर्थानि प्रार्थयेत् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गन्धाक्षतपुष्पाणि समर्पयामि नमस्करोमि । अस्मिन्कलशे सर्वाणि तीर्थानि आवाहयामि स्थापयामि कल्पयामि नमस्करोमि ॥ 'पूजाद्रव्यप्रोक्षणम्'[1]—अपवित्रः पवित्रो वा सर्वावस्थां गतोऽपि वा । यः स्मरेत्पुण्डरीकाक्षं स बाह्याऽभ्यन्तरः शुचिः ॥ 'घण्टापूजनम्'—आगमार्थं तु देवानां गमनार्थं तु रक्षसाम् । कुरु घण्टे महानादं देवतार्चनसन्निधौ ॥ घण्टास्थगरुडदेवतायै नमः सकलपूजापरिपूरणार्थे गन्धपुष्पाणि समर्पयामि नमस्करोमि॥ 'दीपपूजनम्'—दीपस्त्वं ब्रह्मरूपोऽसि ज्योतिषां प्रभुरव्ययः । सौभाग्यं देहि पुत्रांश्च सर्वान्कामांश्च देहि मे । दीपदेवताभ्यो नमः सकलपूजापरिपूरणार्थे गन्धाक्षतपुष्पाणि समर्पयामि नमस्करोमि ॥ 'श्रीतुलसीध्यानम्'—ध्यायेच्च तुलसीं देवीं श्यामां कमललोचनाम् । प्रसन्नां पद्मवदनां वराभयचतुर्भुजाम् । किरीटहारकेयूरकुण्डलादिविभूषणाम् । धवलांशुकसंयुक्तां पद्मासननिषेविताम् । प्रियां च सर्वदा विष्णोः सर्वदेवनमस्कृताम् ॥ श्रीतुलस्यै नमः ध्यायामि ॥ 'आवाहनम्'—देवि त्रैलोक्यजननि सर्वलोकैकपावनि । आगच्छ वरदे मातः प्रसीद तुलसि प्रिये । श्रीतुलस्यै नमः आवाहयामि ॥ 'आसनम्'—सर्वदेवमये देवि सर्वदा विष्णुवल्लभे । देवि स्वर्णमयं दिव्यं गृहाणासनमव्यये ॥ श्रीतुलस्यै नमः आसनार्थे अक्षतान्समर्पयामि ॥ 'पाद्यम्'—सर्वदेवा यथा स्वर्गे तथा त्वं भुवि सर्वदा । दत्तं पाद्यं गृहाणेदं तुलसि त्वं प्रसीद मे ॥ श्रीतुलस्यै नमः पाद्यं समर्पयामि ॥ 'अर्घ्यम्'—गन्धपुष्पसमायुक्तं सर्वेषां प्रीतिदायकम् । अर्घ्यं गृहाण त्वं देवि दैत्यान्तकरणप्रिये ॥ श्रीतुलस्यै नमः अर्घ्यं समर्पयामि ॥ 'आचमनम्'—कर्पूरवासितं तोयं सुवर्णकलशे स्थितम् । तमाचमनीयं च गृहाण हरिवल्लभे ॥ श्रीतुलस्यै नमः आचमनं समर्पयामि ॥ 'स्नानम्'—गङ्गासरस्वतीरेवापयोष्णीनर्मदाजलैः । स्नापितासि मया देवि तथा शान्तिं कुरुष्व मे ॥ श्रीतुलस्यै नमः स्नानं समर्पयामि ॥ 'क्षेपकम्'—'मलापकर्षणस्नानम्'—गङ्गा गोदावरी

(१) अनेन मन्त्रेण तुलसीदलेन कलशोदकं गृहीत्वा पूजाद्रव्याणि सम्प्रोक्ष्य तद्दा-[illegible] सम्प्रोक्षेत् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कृष्णा पयोष्ण्याद्यापगास्तथा । आयान्तु ताः सदा देव्यस्तुलसीस्नानकर्मणि ॥ श्रीतुलस्यै नमः मलापकर्षणस्नानं समर्पयामि ॥ 'पञ्चामृतस्नानम्'—पञ्चामृतं मयाऽनीतं पयो दधि घृतं मधु । सह शर्करया देवि स्नानार्थं प्रतिगृह्यताम् ॥ श्रीतुलस्यै नमः पञ्चामृतस्नानं समर्पयामि । पञ्चामृतस्नानान्ते शुद्धोदकस्नानं समर्पयामि । शुद्धोदकस्नानान्ते आचमनं समर्पयामि । सकलपूजापरिपूरणार्थे गन्धाक्षतपुष्पाणि समर्पयामि ॥ (निर्माल्यं विसृज्य पुनश्च गन्धाक्षतपुष्पाण्यर्पयित्वानन्तरमभिषेकं कुर्यात्) ॥ यथा–'अभिषेकः'—कृष्णा सरस्वती काली तुङ्गभद्रा शची तथा । भागीरथी पार्वती च रमा नारायणी कृपी । सुभद्रा द्रौपदी साध्वी माता चैवाप्यरुन्धती । सावित्री कालिकाऽहल्या स्नापयिष्यन्तु सर्वदा । आभिः कृताभिषेका त्वं ददासि गुरुसौभगम् । अतस्त्वां स्नापयिष्यामि तुलसि विष्णुवल्लभे । शान्तिः शान्तिः सुशान्तिर्भवतु ॥ अमृताभिषेकोऽस्तु ॥ श्रीतुलस्यै नमः अभिषेकं समर्पयामि । अभिषेकान्ते आचमनं समर्पयामि ॥ इति क्षेपकम् ॥ 'वस्त्रम्'—क्षीरोदमथनोद्भूते चन्द्रलक्ष्मीसहोदरे । गृह्यतां परिधानार्थमिदं क्षौमाम्बरं शुभे । श्रीतुलस्यै नमः वस्त्रं (वस्त्राऽभावे अक्षतान्) समर्पयामि ॥ 'कञ्चुकीमुपवस्त्रम्'—कञ्चुकीमुपवस्त्रं च नानारत्नैः समन्वितम् । गृहाण त्वं मया दत्तं तुलसि भयहारिणि ॥ श्रीतुलस्यै नमः कञ्चुकीमुपवस्त्रं (कञ्चुक्युपवस्त्राऽभावे अक्षतान्) समर्पयामि ॥ 'कुङ्कुमम्'—केशराऽगरुसंयुक्तं चन्दनादिसमन्वितम् । कस्तूरिकासमायुक्तं कुङ्कुमं प्रतिगृह्यताम् ॥ श्रीतुलस्यै नमः कुङ्कुमं समर्पयामि ॥ 'क्षेपकम्'—'अक्षतान्'—अक्षतांश्च महादेवि तुलसि सौख्यदायके । अर्पयामि सदा भक्त्या सुखसन्ततिलब्धये । श्रीतुलस्यै नमः अक्षतान् समर्पयामि ॥ 'सौभाग्यद्रव्यम्'—हरिद्रां कुङ्कुमं चैव सिन्दूरं कज्जलान्वितम् । मया निवेदितं भक्त्या गृहाण परमेश्वरि । श्रीतुलस्यै नमः सौभाग्यद्रव्यं समर्पयामि ॥ इति क्षेपकम् ॥ 'पुष्पाणि'—माल्यादीनि सुगन्धीनि मालत्यादीनि सत्तमे । मया हृतानि पूजार्थं पुष्पाणि प्रतिगृह्यताम् ॥ श्रीतुलस्यै नमः पुष्पाणि समर्पयामि ॥ 'धूपम्'—वनस्पति-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

द्भूतो गन्धाढ्यो गन्ध उत्तमः । आघ्रेयः सर्वदेवानां धूपोऽयं प्रतिगृह्यताम् । श्रीतुलस्यै नमः धूपं समर्पयामि ॥ 'नीराजनम्'—वैश्वानरप्रज्वलितं घृतकार्पासनिर्मितम् । दीपं भक्त्या गृहाणेदं त्रैलोक्यध्वान्तनाशके । श्रीतुलस्यै नमः नीराजनं दर्शयामि ॥ 'नैवेद्यम्'—अन्नं चतुर्विधं स्वादु रसैः षड्भिः समन्वितम् । नैवेद्यार्थेऽर्पयामि त्वां तुलसि माधवप्रिये । प्राणाय नमः । अपानाय नमः । व्यानाय नमः । समानाय नमः । उदानाय नमः । (इति मन्त्रैः ग्रासमुद्राः प्रदर्श्य) श्रीतुलस्यै नमः नैवेद्यं समर्पयामि ॥ नैवेद्यान्ते आचमनं समर्पयामि ॥ मध्येपानीयं उत्तरापोशनं हस्तप्रक्षालनं मुखप्रक्षालनं करोद्वर्त्तनार्थे चन्दनं च समर्पयामि ॥ 'क्षेपकम्'—'फलम्'—इदं फलं मया देवि स्थापितं पुरतस्तव । तेन मे सफलावाप्तिर्भवेज्जन्मनि जन्मनि । श्रीतुलस्यै नमः फलं समर्पयामि इति क्षेपकम् ॥ 'ताम्बूलम्'—पूगीफलं महद्दिव्यं नागवल्लीदलैर्युतम् । कर्पूरैलासमायुक्तं ताम्बूलं प्रतिगृह्यताम् ॥ श्रीतुलस्यै नमः ताम्बूलं समर्पयामि ॥ 'क्षेपकम्'—'दक्षिणा'—हिरण्यगर्भगर्भस्थं हेमबीजं विभावसोः । अनन्तपुण्यफलदमतः शान्तिं प्रयच्छ मे । श्रीतुलस्यै नमः दक्षिणां समर्पयामि ॥ 'कर्पूरारार्तिक्यम्'—नीराजयामि सततं हरिवल्लभे वै कर्पूरवर्तिभिरलं सुखदायके त्वाम् । पादौ भजाम्यविरतं तव देवि मायें वंशाय सौख्यमपि देहि बलं च पूर्णम् ॥ श्रीतुलस्यै नमः कर्पूरारार्त्तिक्यं समर्पयामि ॥ इति क्षेपकम् ॥ 'प्रदक्षिणा'—यानि कानि च पापानि जन्मान्तरकृतानि च । तानि सर्वाणि नश्यन्ति प्रदक्षिणपदेपदे ॥ ('प्रदक्षिणामन्त्रः'—नमस्ते गार्हपत्याय नमस्ते दक्षिणाग्नये । नम आहवनीयाय तुलस्यै नमो नमः । श्रीतुलस्यै नमः प्रदक्षिणां समर्पयामि ॥ 'मन्त्रपुष्पयुक्तो नमस्कारः'—विष्णुप्रियकरे देवि तुलसि सुखदायके ।

---

(१) स्त्रीभिरपि स्वस्य भोजनात्प्राक् तुलस्यै सिद्धान्नस्य सोपस्करनैवेद्योऽर्पणीयः पूजासमये तु पयोघृतशर्करादिनैवेद्योऽर्पणीयः ॥ (२) इति मन्त्रेण स्त्रीभिरष्टोत्तरशतं प्रदक्षिणाः कार्याः । तत्र सुवासिनीभिः सङ्ख्याज्ञानार्थं स्फटिकधातुमण्यादीनां माला ग्राह्या गतभर्तृकाभिस्तु तुलसीकाष्ठमाला ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पुष्पाञ्जलिं प्रयच्छामि पतेरायुष्यवर्द्धके । श्रीतुलस्यै नमः मन्त्रपुष्पाञ्जलियुक्तं नमस्कारं समर्पयामि ॥ 'क्षेपकम्'-'विशेषार्घ्यः'—गन्धप्रसूनसंयुक्तं फलमुद्रादिशोभितम् । अर्घ्यं ददामि तुलसि तव प्रीत्यै नमो नमः ॥ श्रीतुलस्यै नमः विशेषार्घ्यं समर्पयामि ॥ 'प्रार्थना'—सौभाग्यं सन्ततिं देवि धनं धान्यं च मे सदा । आरोग्यं शोकशमनं कुरु मे माधवप्रिये । अभीष्टफलसिद्धिं च सदा देहि हरिप्रिये । देवैस्त्वं निर्मिता पूर्वमर्चितासि मुनीश्वरैः । अतो मां सर्वदा भक्त्या कृपादृष्ट्या विलोकय । पतेरायुश्च भाग्यं च सदा देहि हरिप्रिये । पूतनाभयसन्त्रासाद्रक्षितश्च यथा हरिः । तथा संसारसन्त्रासाद्रक्ष मे वंशमुत्तमम् ॥ श्रीतुलस्यै नमः प्रार्थनां समर्पयामि ॥ इति क्षेपकम् ॥ 'अर्पणम्'—अनेन मया यथाशक्त्या पूजनेन श्रीतुलसीदेवता प्रीयतां न मम ॥ इति तुलसीनित्यपूजाप्रयोगः ॥

५०९. 'स्त्रीपुंसामाचरणीया धर्माः.' मनुः—पुरुषस्य स्त्रियाश्चैव धर्मे वर्त्मनि तिष्ठतोः । संयोगे विप्रयोगे च धर्मान् वक्ष्यामि शाश्वतान् ॥ सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यः स्त्रियो रक्ष्या विशेषतः । द्वयोर्हि कुलयोः शोकमावहेयुररक्षिताः ॥ इमं हि सर्ववर्णानां पश्यतां धर्ममुत्तमम् । यतन्ते रक्षितुं भार्यां भर्तारो दुर्बला अपि ॥ स्वां प्रसूतिं चरित्रं च कुलमात्मानमेव च ॥ स्वधर्मं हि प्रयत्नेन जायां रक्षन् हि रक्षति ॥ दक्षः—जलौकावत् स्त्रियः सर्वा भूषणाच्छादनाशनैः । सुहिताऽपि कृता नित्यं पुरुषं ह्यपकर्षति ॥ तस्मात्—मनुराह—अर्थस्य सङ्ग्रहे चैनां व्यये चैव नियोजयेत् । शौचे धर्मेऽन्नपक्त्यां च पारिणाह्यस्य चेक्षणे ॥ अतएव—इत्येवं ऋषिणा प्रोक्ता नानाधर्माः सनातनाः । इहामुत्राद्दताः पुंसां नारीणामपि मोददाः ॥

इति श्रीपुरन्दरोपाह्वविठ्ठलात्मजनारायणेन विरचितायां वाजसनेयाह्निकसूत्रावल्यां स्त्रीणामाह्निकाचारः समाप्तः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अथ श्रीशुक्लयजुर्वेदीयमाध्यन्दिनवाजसनेयाऽऽह्निकसूत्रावल्यां परिशिष्टम् ॥

अथाऽभिषेकादिप्रयोगाः ॥

५१० तत्रादौ—'शिवे रुद्राऽभिषेकप्रयोगः'—(पृष्ठ १३२) देवपूजाप्रयोगे दर्शितक्रमेण 'आचम्य' इत्यारभ्य पृष्ठ १३४ पङ्क्ति १२ शुभपुण्यतिथौ (इत्यन्तं ज्ञेयम्) मम (अमुकशर्मणो यजमानस्य वा) आत्मनः श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थं मम (यजमानस्य वा) अमुकसङ्कटरोगादि वा विनाशनार्थं मम (यजमानस्य वा) ऐश्वर्याभिवृद्ध्यर्थम् (इत्यारभ्य) वाप्त्यर्थं च (इत्यन्तम्) ॥ ॐभूर्भुवः स्वः श्रीभवानीशङ्करमहारुद्रदेवताप्रीत्यर्थं यथाज्ञानेन यथामिलितोपचारैः षडङ्गन्यासपूर्वकं पुरुषसूक्तेन ध्यानाऽऽवाहनादिषोडशोपचारैः अन्योपचारैश्च सकृद्रुद्रावर्तनेनाऽभिषेक (रुद्रिं महारुद्रमतिरुद्रं वा) पूर्वकपूजनमहं करिष्ये ॥ ततः 'षडङ्गन्यासाः'—(पृष्ठ ११० दर्शितक्रमेण) कुर्यात् ॥ तदनन्तरं 'कलशादिपूजनादा'रभ्य (पृष्ठ १३५) नमस्करोमि (पृष्ठ १३६ पङ्क्ति २४) पर्यन्तं ज्ञेयम् ॥ 'ध्यानम्'—शिवानुलक्षितमन्त्रैः श्लोकैः देवपूजाप्रयोगवत् कुर्यात् तत्र अस्मिन् सर्वत्रप्रयोगे 'समर्पणम्' ज्ञेयम् ॥ 'आवाहनादा'—रभ्य (पृष्ठ १३८) ततो (पृष्ठ १४२ पङ्क्ति १३) पर्यन्तम् ॥ पश्चादधोलिखितरुद्रमन्त्रैः जलधारया 'ऽभिषेकं' कुर्यात् ॥ शेषविधिः देवपूजाप्रयोगवत् बोध्यः ॥ स चाऽभिषेकं अधोलिखित 'रुद्रमन्त्रैः' कुर्यात्—

५११. अथ 'रुद्रः.' तत्रादौ—'रुद्रे प्रथमोऽध्यायः.'—हरिः ॐ गुणानान्त्वा। गुणपतिᳬ हवामहे प्प्रियाणान्त्वा प्प्रियपतिᳬ हवामहे निधीनान्त्वा निधिपतिᳬ हवामहे व्वसो मम। आहमजानि गर्ब्भधमात्त्वमजासि गर्ब्भधम। १ १२/२३ ॥

(१) 'अभिषेकादिविधिः' विस्तारपूर्वकं २२५ पृष्ठे ३०३ परिच्छेदे द्रष्टव्यः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गायत्री त्रिष्टुब्जगत्यनुष्टुप्पङ्क्त्या सह । बृहत्युष्णिहा क-
कुप्सूचीभि÷शम्म्यन्तु त्वा । २ ३३/२३ ॥ द्विपदा याश्च-
तुष्पदास्त्रिपदा याश्च षट्पदाः । विच्छन्दा याश्च सच्छ-
न्दाः सूचीभि÷शम्म्यन्तु त्वा । ३ ३४/२३ ॥ सहस्तोमाः
सहछन्दसऽआवृत÷ सहप्रमाऽऋषयः सप्त दैव्याः÷ ।
पूर्वेषाम्पन्थामनुदृश्य धीराऽअन्वालेभिरे रथ्यो न
रश्मीन् । ४ ४२/३४ ॥ यज्जाग्रतो दूरमुदैति दैवन्तदु सुप्त-
स्य तथैवैति । दूरङ्गमञ्ज्योतिषाञ्ज्योतिरेकन्तन्मे
मन÷ शिवसङ्कल्पमस्तु । ५ १/३४ ॥ येन कर्म्माण्यपसो
मनीषिणो यज्ञे कृण्वन्ति विदथेषु धीराः । यदपूर्व्वं य-
क्षमन्तः प्रजानान्तन्मे मन÷शिवसङ्कल्पमस्तु । ६ २/३४ ॥
यत्प्रज्ञानमुत चेतो धृतिश्च यज्ज्योतिरन्तरमृतम्प्रजासु ।
यस्मान्नऽऋते किञ्चन कर्म्मं क्रियते तन्मे मन÷शिव-
सङ्कल्पमस्तु । ७ ३/३४ ॥ येनेदम्भूतम्भुवनम्भविष्यत्परि-
गृहीतममृतेन सर्व्वम् । येन यज्ञस्तायते सप्तहोता
तन्मे मन÷ शिवसङ्कल्पमस्तु । ८ ४/३४ ॥ यस्मिन्नृचः
साम यजूंषि यस्मिन्प्रतिष्ठिता रथनाभाविवाराः ।
यस्मिँश्चित्तꣳ सर्व्वमोतम्प्रजानान्तन्मे मन÷ शिवस-
ङ्कल्पमस्तु । ९ ५/३४ ॥ सुषारथिरश्वानिव यन्मनुष्यान्ने
नीयते भीशुभिर्व्वाजिनऽइव । हृत्प्रतिष्ठं यदजिरं ज-
विष्ठन्तन्मे मन÷ शिवसङ्कल्पमस्तु । १० ६/३४ ॥
इति रुद्रे प्रथमोऽध्यायः ॥ (एते ६ मन्त्राः ३४ अध्यायोक्ताः ५
माद्याः) ॥

अथ 'रुद्रे द्वितीयोऽध्यायः.' हरिः ॐ—सहस्रशीर्षा पुरुषः ।
सहस्राक्षः सहस्रपात् । सभूमिꣳ सर्व्वतस्पृत्वा त्यति-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ष्ठद्दशाङ्गुलम् । १ ॥ पुरुषऽएवेदꣳ सर्व्वं य्यद्भूतं य्यच्च
भाव्यम् । उतामृतत्त्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति । २ ॥
एतावानस्य । महिमा तो ज्यायाँश्च पुरुषः । पादोस्य
व्विश्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतन्दिवि । ३ ॥ त्रिपादू-
र्द्ध्वऽउदैत्पुरुषः पादोस्येहा भवत्पुनः । ततो व्विष्वङ्-
व्यक्क्रामत्साशनानशनेऽअभि । ४ ॥ ततो व्विराड-
जायत व्विराजोऽअधिपूरुषः । स जातोऽअत्यरिच्यत
पश्चाद्भूमिमथो पुरः । ५ ॥ तस्माद्यज्ञात्सर्व्वहुतः स-
म्भृतम्पृषदाज्ज्यम् । पशूँस्ताँश्चक्रे व्वायव्या नारण्या
ग्ग्राम्याश्चये । ६ ॥ तस्म्माद्यज्ञात्सर्व्व हुतऽऋचः-
सामानि जज्ञिरे । छन्दाꣳसि जज्ञिरे तस्म्माद्यजुस्त-
स्म्मादजायत । ७ ॥ तस्म्मादश्वाऽअजायन्त ये के चो-
भयादतः । गावोह जज्ञिरे तस्म्मात्तस्म्माज्जाताऽ अ-
जावयः । ८ ॥ तं य्यज्ञम्बर्हिषि प्प्रौक्षन्पुरुषञ्जातम-
ग्ग्रतः । तेन देवाऽ अयजन्त साद्ध्याऽ ऋषयश्च ये
। ९ ॥ यत्पुरुषं व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन् । मुखङ्कि-
मस्याऽसीत्किम्बाहू किमूरूपादाऽउच्च्येते । १० ॥
ब्राह्मणोस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृतः । ऊरू त-
दस्य यद्वैश्यः पद्भ्याꣳ शूद्रोऽअजायत । ११ ॥ चन्द्र-
मा मनसो जातश्चक्षोः सूर्य्योऽअजायत । श्रोत्राद्वा-
युश्च प्प्राणश्च मुखादग्निरजायत । १२ ॥ नाभ्याऽ-
आसीदन्तरिक्षꣳ शीर्ष्णो द्यौः समवर्त्तत । पद्भ्याम्भू-
मिर्द्दिशः श्रोत्रात्तथा लोकाँ२ ॥ ऽअकल्पयन् । १३ ॥
यत्पुरुषेण । हविषा देवा यज्ञमतन्वत । व्वसन्तोस्यासी-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दाज्ज्यंङ्ग्रीष्ष्मऽइद्ध्मऽशरद्धविः । १४ ॥ सुप्प्तास्यां-सन्नपरिधयस्त्रिः सुप्प्तसुमिधं÷कृताः । देवा यद्यज्ञन्तं-न्वानाऽअवंद्धन्पुरुंषम्पुशुम् । १५ ॥ युज्ञेनं युज्ञम-यजन्त देवास्तानि धर्म्माणि प्रथुमान्यासन् । ते हुना-कंम्महिमानं÷ सचन्तु यत्र पूर्वे साद्ध्याःसन्ति देवाः । १६ ॥ अद्भ्यःसम्भृतः । पृथिव्यै रसाच्च विश्श्वकंर्म्म-णःसमंवर्त्तताग्ग्रें । तस्य त्वष्टा विदधंद्रूपमेति तन्नम-र्त्यस्य देवत्त्वमाजानमग्ग्रें । १७ ॥ वेदाहमेतम्पुरुषं-म्महान्तमादित्त्यवंर्णन्तमंसः परस्तात् । तमेव विदि-त्त्वाति मृत्युमेति नान्यःपन्था विद्यते यनाय । १८ ॥ प्रजापंतिश्चरति गर्ब्भे ऽअन्तरजायमानो बहुधा वि-जायते । तस्य योनिम्परिं पश्यन्ति धीरास्तस्मिन्हतस्थु-र्भुवनानि विश्श्वा । १९ ॥ यो देवेब्भ्यंऽआतपंति यो देवानाम्पुरोहितः । पूर्वो यो देवेब्भ्यो जातो नमो रुचाय ब्राह्मंये । २० ॥ रुचम्ब्राह्मञ्जनयंन्तो देवाऽ अग्ग्रे तदंब्रुवन् । यस्त्त्वैवम्ब्राह्मणो विद्यात्तस्यं देवाऽअंसन्वशें । २१ ॥ श्रीश्चंते लक्ष्मीश्चपत्न्यावहो-रात्रे पार्श्वे नक्षंत्राणि रूपमश्श्विनौ व्यात्तम् । इष्णन्निषा-णामुम्मंऽइषाण सर्व्वलोकम्मंऽइषाण । २२ ॥ इति रुद्रे द्वितीयोऽध्यायः ॥ (एते २२ मन्त्रा ३१ दध्यायोक्ताः १ माद्याः) ॥

अथ 'रुद्रे तृतीयोऽध्यायः' हरिः—ॐ—आशुःशिशानो वृषभो न भीमो घंनाघुनःक्षोभंणश्चर्षणीनाम् । सु-क्रन्दंनो निमिषऽएक वीरःशुतꣳ सेनाऽअजयत्साक-मिन्द्रं÷ । १ ॥ सुङ्क्रन्दंनेना निमिषेणं । जिष्णुना यु-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्कारेण दुश्च्यवनेन धृष्णुना । तदिन्द्रेण जयत तत्सं-
हध्वं युधो नरऽइषुहस्तेन वृष्णा । २ ॥ सऽइषु हस्तैः
स निषङ्गिभिर्वशी सꣳ स्रष्टा स युधऽइन्द्रो गणेन ।
सꣳ सृष्टजित्सोमपा बाहुशर्द्ध्युग्रधन्वा प्रतिहिता-
भिरस्ता । ३ ॥ बृहस्पते परि । दीया रथेन रक्षोहा
मित्राँ२ ॥ अप बाधमानः । प्रभञ्जन्त्सेनाः प्रमृणो
युधा जयन्नस्माकमेद्ध्यविता रथानाम् । ४ ॥ बलवि-
ज्ञायस्स्थविरः प्रवीरः सहस्वान्वाजी सहमानऽउग्रः ।
अभिवीरोऽअभिसत्त्वा सहोजा जैत्रमिन्द्र रथमातिष्ठ गो-
वित् । ५ ॥ गोत्रभिदङ्गोविदं वज्रबाहुञ्जयन्तमज्ज्म
प्रमृणन्तमोजसा । इमꣳ सजाताऽअनु वीरयद्ध्वमि-
न्द्रꣳ सखायोऽ अनुसꣳ रभद्ध्वम् । ६ ॥ अभिगोत्राणि
सहसागाहमानो दयो वीरः शतमन्युरिन्द्रः । दुश्च्यवनः
पृतनाषाडयुद्ध्योस्माकꣳ सेनाऽअवतु प्रयुत्सु । ७ ॥
इन्द्रऽ आसान्नेता बृहस्पतिर्दक्षिणा यज्ञः पुरऽएतु सो-
मः । देवसेनानामभिभञ्जतीनाञ्जयन्तीनाम्मरुतो
यन्त्वग्ग्रम् । ८ ॥ इन्द्रस्य वृष्णो वरुणस्य राज्ञऽ आ-
दित्यानाम्मरुताꣳ शर्द्धऽउग्ग्रम् । महामनसाम्भुवन-
च्यवानाङ्घोषो देवानाञ्जयतामुदस्त्थात् । ९ ॥ उद्ध-
र्षय । मघवन्नायुधान्युत्सत्त्वनाम्मामकानाम्मनाꣳसि ।
उद्वृत्रहन्वाजिनां वाजिनान्युद्रथानाञ्जयतां यन्तु घो-
षाः । १० ॥ अस्माकमिन्द्रः । समृतेषु ध्वजेष्ववस्माकं
या ऽ इषवस्ता जयन्तु । अस्माकं वीराऽ
उत्तरे भवन्त्वस्माँ२ ॥ ऽउ देवाऽअवताहवेषु ॥ ११ ॥
अमीषाञ्चित्तम्प्रतिलोभयन्ती गृहाणाङ्गान्यप्वे परेहि ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अभिप्प्रेहि निर्द्दह हृत्सुशोकैरन्धेनामित्रास्तमसा सचन्ताम् । १२ । अवसृष्टा परा । पत शरव्ये ब्रह्म सᳬशिते गच्छामित्रान्प्रपद्यस्व मामीषाङ्कञ्चनोच्छिषः । १३ । प्प्रेता जयता नरऽइन्द्रो वः शर्म्म यच्छतु । उग्ग्रा वः सन्तु बाहवो नाधृष्ष्या यथासथ । १४ ॥ असौ या सेना मरुतः परेषामब्भ्यैति नऽओजसा स्पर्द्धमाना । ताङ्गूहत तमसापव्व्रतेन यथा मीऽअन्न्योऽअन्न्यन्न जानन् । १५ ॥ यत्र बाणाः सम्पतन्ति कुमारा व्विशिखाऽइव । तन्नऽइन्द्रो ब्बृहस्पतिरदितिः शर्म्म यच्छतु व्विश्वाहा शर्म्म यच्छतु । १६ ॥ मर्म्माणि ते व्वर्म्मणा छादयामि सोमस्त्वा राजामृतेनानुवस्ताम् । उरोर्व्वरीयो व्वरुणस्ते कृणोतु जयन्तन्त्वानु देवामदन्तु । १७ ।
इति रुद्रे तृतीयोऽध्यायः ॥ (एते १७ मन्त्राः १७ ध्यायोक्ता ३३ दाद्याः) ॥

अथ 'रुद्रे चतुर्थोऽध्यायः'—हरिः—ॐ व्विब्भ्राड्बृहत्पिबतु सोम्म्यम्मद्ध्वायुर्द्दधद्यज्ञपतावविह्रुतम् । वातजूतो योऽअभिरक्षति त्मना प्प्रजाः पुपोष पुरुधा व्विराजति । १ ३०/३३ ॥ उदुत्त्यञ्जातवेदसन्देवं व्वहन्ति केतवः । दृशे व्विश्वाय सूर्य्यम् । २ ३१/३३ ॥ येना पावकचक्षसा भुरण्यन्तञ्जनाँ२ ॥ ऽअनु । त्वं व्वरुण पश्यसि । ३ ३२/३३ ॥ दैव्व्यावद्ध्वर्य्यूऽआगतᳬरथेन सूर्य्यत्वचा । मद्ध्वा यज्ञᳬ समञ्जाथे तम्प्रत्नथायं व्वेनश्चित्रन्देवानाम् । ४ ३३/३३ ॥ तम्प्रत्नथा पूर्व्वथा व्विश्वथेमथा ज्ज्येष्ठतातिम्बर्हिषदᳬ स्वर्व्विदम् प्प्रतीचीनं व्वृजनन्दोहसे धुनिमाशुञ्जयन्तमनु या सुवर्द्धसे । * * । ५ १२/७ ॥ अयं व्वेनश्चोदयत्पृश्निगर्ब्भा ज्योः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तिर्ज्जरायू रजसो विमाने। इममपाᳪ संगमे सूर्यस्य
शिशुन्न विप्रा मतिभीरिहन्ति। * ६ १६/७॥ चित्रन्देवाना-
मुदगादनीकञ्चक्षुर्म्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः। आप्रा
द्यावा पृथिवीऽअन्तरिक्षᳪसूर्य्यऽआत्मा जगतस्तस्थु-
षश्च। ७ ४६/१३ ॥ आनऽइडाभिर्व्विदथे सुशस्ति विश्वानरः
सविता देवऽएतु। अपि यथा युवानो मत्सथानो विश्व-
ञ्जगदभिपित्वे मनीषा। ८ ३४/३३ यदद्य। कच्च वृत्रहन्नुद-
गाऽअभिसूर्य्य। सर्व्वन्तदिन्द्र ते वशे। ९ ३५/३३ ॥ तरणिर्व्वि-
श्वदर्शतो ज्योतिष्कृदसि सूर्य्य। विश्वमाभासि रोच-
नम्। १० ३६/३३ ॥ तत्सूर्य्यस्य। देवत्वन्तन्महित्वम्मध्या
कर्त्तोर्व्विततᳪ सञ्जभार। यदेदयुक्त हरितः सधस्थादा-
द्रात्री वासस्तनुते सिमस्मै। ११ ३७/३३ ॥ तन्मित्रस्य
वरुणस्याभिचक्षे सूर्यो रूपङ्कृणुते द्योरुपस्थे। अन-
न्तमन्यद्रुशदस्य पाजः कृष्णमन्यद्धरितः सम्भरन्ति।
१२ ३८/३३॥ बण्महा२॥ ऽअसि सूर्य्य बडादित्य महा२ँ॥
ऽअसि। महस्ते सतो महिमा पनस्यतेद्धा देव महा२ँ॥
ऽअसि। १३ ३९/३३॥ बट्सूर्य्यश्रवसा महा२ँ॥ ऽअसि
सत्रा देव महा२ँ॥ ऽअसि। मह्ना देवानामसुर्य्यः पुरो-
हितो विभुज्योतिरदाभ्यम्। १४ ४०/३३। श्रायन्तऽइव
सूर्य्यं विश्वेदिन्द्रस्य भक्षत। वसूनि जाते जनमानऽओ-
जसा प्रतिभागन्न दीधिम। १५ ४१/३३॥ अद्या देवाऽउ-
दिता सूर्य्यस्य निरᳪहसः पिपृता निरवद्यात्। तन्नो
मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवीऽउत
द्यौः। १६ ४२/३३॥ आकृष्णेन रजसा वर्त्तमानो निवेशय-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न्नमृतम्मर्त्यञ्च । हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति
भुवनानि पश्यन् । १७ ४३/३३ ॥ इति रुद्रे चतुर्थोऽध्यायः ॥

अथ 'रुद्रे पञ्चमोऽध्यायः'—हरिः—ॐ—नमस्ते रुद्र म
न्यवऽउतो तऽइषवे नमः । बाहुब्भ्यामुत ते नमः ।
१ ॥ याते । रुद्र शिवा तनूरघोरा पापकाशिनी । तया
नस्तन्वा शन्तमया गिरिशन्ताभिचाकशीहि । २ ॥ या
मिषुङ्गिरिशन्त हस्ते बिभर्ष्यस्तवे । शिवाङ्गिरित्रताङ्कुरु
मा हिᳪसीः पुरुषञ्जगत् । ३ ॥ शिवेन वचसा । त्वा
गिरिशाच्छा वदामसि । यथा नः सर्व्वमिज्जगदयक्ष्मᳪसु
मना ऽअसत् । ४ ॥ अद्ध्यवोचदधिवक्ता प्प्रथमो
दैव्यो भिषक् । अहीँश्च सर्व्वाञ्जम्भयन्त्सर्व्वाश्च यातु
धान्न्यो धराचीः परासुव । ५ ॥ असौ यस्ताम्म्रोऽअ
रुणऽउत बब्भ्रुः सुमङ्गलः । ये चैनᳪ रुद्रा ऽअभितो
दिक्षुश्रिताः सहस्रशो वैषाᳪ हेडऽईमहे । ६ ॥ असौ यो
वसर्प्पति नीलग्ग्रीवो विलोहितः । उतैनङ्गोपाऽ अदृ
श्रन्नदृश्रन्नुद हार्य्यः स दृष्टो मृडयाति नः । ७ ॥ न
मोऽस्तु नीलग्ग्रीवाय सहस्राक्षाय मीढुषे । अथो ये
अस्य सत्वानो हन्तेब्भ्यो करन्नमः । ८ ॥ प्रमुञ्च ध
न्वनस्त्वमुभयो रात्न्योर्ज्याम् । याश्च ते हस्तऽ इष
वः परा ता भगवो वप । ९ ॥ विज्ज्यन्धनुः । कपर्दिनो
विशल्ल्यो बाणवाँ ॥ ऽउत । अनेशन्नस्य याऽ इषवऽ
आभुरस्य निषङ्गधिः । १० ॥ याते । हेतिर्म्मीढुष्टम
हस्ते बभूव ते धनुः । तयास्म्मान्विश्वतस्त्वमयक्ष्मया
परिब्भुज । ११ ॥ परि ते धन्वनो हेतिरस्म्मान्वृण
क्तु विश्वतः । अथो यऽइषुधिस्तवारेऽ अस्म्मन्निधेहि तम्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

। १२ ॥ अवतत्य धनुष्ट्वꣳ सहस्राक्ष शतेषुधे । निशीर्य्य शल्यानाम्मुखा शिवो नः सुमना भव । १३ ॥ नमस्तऽआयुधायानाततायधृष्णवे । उभाब्भ्यामुत ते नमो बाहुब्भ्यान्तव धन्वने । १४ ॥ मा नो महान्तमुत मा नोऽअर्ब्भकम्मानऽउक्षन्तमुत मा नऽउक्षितम् । मा नो व्वधीःपितरम्मोत मातरम्मा नः प्प्रियास्तन्वो रुद्ररीरिषः । १५ ॥ मा नस्तोके । तनये मा नऽआयुषि मा नो गोषु मा नोऽअश्श्वेषुरीरिषः । मा नो व्वीरान्रुद्र भामिनो व्वधीर्हविष्मन्तः सदमित्त्वा हवामहे । १६ ॥ नमो हिरण्यबाहवे । सेनान्न्ये दिशाञ्च पतये नमो नमो व्वृक्षेब्भ्यो हरिकेशेब्भ्यःपशूनाम्पतये नमो नमःशष्पिञ्जराय त्त्विषीमते पथीनाम्पतये नमो नमो हरिकेशायोपवीतिने पुष्टानाम्पतये नमो नमो बब्भ्लुशाय । १७ ॥ नमोबब्भ्लुशाय । व्याधिनेन्नानाम्पतये नमो नमो भवस्य हेत्यै जगताम्पतये नमो नमो रुद्रायाततायिने क्षेत्राणाम्पतये नमो नमःसूतायाहन्त्यै व्वनानाम्पतये नमो नमो रोहिताय । १८ ॥ नमो रोहिताय । स्थपतये व्वृक्षाणाम्पतये नमो नमो भुवन्तये व्वारिवस्कृतायौषधीनाम्पतये नमो नमो मन्त्रिणे व्वाणिजाय कक्षाणाम्पतये नमो नमऽउच्चैर्घोषायाक्क्रन्दयते पत्तीनाम्पतये नमो नमः कृत्स्नायतया । १९ ॥ नमःकृत्स्नाय तया । धावते सत्त्वनाम्पतये नमो नमः सहमानाय निव्याधिनऽआव्याधिनीनाम्पतये नमो नमो निषङ्गिणे ककुभाय स्तेनानाम्पतये नमो नमो निचेरवे परिचरायारण्यानाम्पतये नमो

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नमो वृञ्चते। २०॥ नमो वञ्चते। परिवञ्चते स्तायूनां
पतये नमो नमो निषङ्गिणऽइषुधिमते तस्कराणां
पतये नमो नमः सृकायिभ्यो जिघांसद्भ्यो मुष्णतां
पतये नमो नमोऽसिमद्भ्यो नक्तञ्चरद्भ्यो विकृन्तानां
पतये नमः। २१॥ नमऽउष्णीषिणे। गिरिचराय कुलु-
ञ्चानाम्पतये नमो नमऽइषुमद्भ्यो धन्वायिभ्यश्च वो
नमो नमऽआतन्वानेभ्यः प्रतिदधानेभ्यश्च वो नमो
नमऽआयच्छद्भ्योऽस्यद्भ्यश्च वो नमो नमो विसृजद्भ्यः।
२२॥ नमो विसृजद्भ्यो विध्यद्भ्यश्च वो नमो नमः स्व-
पद्भ्यो जाग्रद्भ्यश्च वो नमो नमः शयानेभ्यऽआ-
सीनेभ्यश्च वो नमो नमस्तिष्ठद्भ्यो धावद्भ्यश्च वो नमो
नमः सभाभ्यः। २३॥ नमः सभाभ्यः। सभापति-
भ्यश्च वो नमो नमोऽश्वेभ्योऽश्वपतिभ्यश्च वो नमो
नमऽआव्याधिनीभ्यो विविध्यन्तीभ्यश्च वो नमो न-
मऽउगणाभ्यस्तृꣳहतीभ्यश्च वो नमो नमो गणेभ्यः।
२४॥ नमो गणेभ्यो। गणपतिभ्यश्च वो नमो नमो
व्रातेभ्यो व्रातपतिभ्यश्च वो नमो नमो गृत्सेभ्यो गृत्स-
पतिभ्यश्च वो नमो नमो विरूपेभ्यो विश्वरूपेभ्यश्च
वो नमो नमः सेनाभ्यः। २५॥ नमः सेनाभ्यः। सेना-
निभ्यश्च वो नमो नमो रथिभ्योऽअरथेभ्यश्च वो नमो
नमः क्षत्तृभ्यः सङ्ग्रहीतृभ्यश्च वो नमो नमो महद्भ्योऽअ-
र्भकेभ्यश्च वो नमः। २६॥ नमस्तक्षभ्यो रथकारेभ्यश्च
वो नमो नमः कुलालेभ्यः कर्मारेभ्यश्च वो नमो न-
मो निषादेभ्यः पुञ्जिष्ठेभ्यश्च वो नमो नमः श्वनिभ्यो

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मृगयुब्भ्यश्च वो नमो नमः श्वब्भ्यः । २७ ॥ नमः श्व-
ब्भ्यः श्वपतिब्भ्यश्च वो नमो नमो भवाय च रुद्राय
च नमः शर्व्वाय च पशुपतये च नमो नीलग्ग्रीवाय च
शितिकण्ठाय च नमः कपर्द्दिने । २८ ॥ नमः कपर्द्दिने ।
च व्युप्तकेशाय च नमः सहस्राक्षाय च शतधन्वने च
नमो गिरिशयाय च शिपिविष्टाय च नमो मीढुष्टमा-
य चेषुमते च नमो ह्रस्वाय । २९ ॥ नमो ह्रस्वाय ।
च वामनाय च नमो बृहते च वर्षीयसे च नमो वृद्धा-
य च सवृधे च नमोऽग्र्याय च प्प्रथमाय च नमऽआ-
शवे । ३० ॥ नमऽआशवे । चाजिराय च नमः शी-
घ्र्याय च शीब्भ्याय च नमऽऊर्म्म्याय चावस्वन्याय
च नमो नादेयाय च द्वीप्प्याय च । ३१ ॥ नमो ज्ये-
ष्ठाय । च कनिष्ठाय च नमः पूर्व्वजाय चापरजाय च
नमो मद्ध्यमाय चापगल्भाय च नमो जघन्याय च
बुध्न्याय च नमः सोब्भ्याय । ३२ ॥ नमः सोब्भ्याय ।
च प्प्रतिसर्य्याय च नमो याम्म्याय च क्षेम्म्याय च
नमः श्लोक्याय चावसान्याय च नमऽउर्व्वर्य्याय च ख-
ल्याय च नमो वन्याय । ३३ ॥ नमो वन्याय । च
कक्ष्याय च नमः श्रवाय च प्प्रतिश्रवाय च नमऽआ-
शुषेणाय चाशुरथाय च नमः शूराय चावभेदिने च
नमो बिल्मिने । ३४ ॥ नमो बिल्मिने । च कव-
चिने च नमो वर्म्मिणे च वरूथिने च नमः श्रुताय
च श्रुतसेनाय च नमो दुन्दुब्भ्याय चाहनन्याय च
नमो धृष्णवे । ३५ ॥ नमो धृष्णवे । च प्प्रमृशाय च
नमो निषङ्गिणे चेषुधिमते च नमस्तीक्ष्णेषवे चायुधिने

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

च नमः॑स्वायुधाय॑ च सुधन्व॑ने च । ३६ ॥ नमः॒ स्रु॒त्याय । च पथ्या॑य च नमः॒ काट्याय च नीप्याय च नमः॒ कुल्याय च सरस्याय च नमो॑ नादेयाय॑ च वैश॒न्ताय॑ च नमः॒ कूप्याय । ३७ ॥ नमः॒ कूप्याय । चाव॒ट्याय च नमो वीध्र्याय चातप्याय च नमो॑ मेघ्याय च विद्युत्याय च नमो वर्ष्याय चाव॒र्ष्याय च नमो वात्याय । ३८ ॥ नमो वात्याय । च रेष्म्याय च नमो॑ वास्तव्याय च वास्तुपाय च नमः॒ सोमाय च रु॒द्राय॑ च नमस्ताम्राय॑ चारुणाय॑ च नमः॑ शङ्गवे॑ । ३९ ॥ नमः॑ शङ्गवे॑ च पशुपत॑ये च नमः॑ उग्राय॑ च भीमाय॑ च नमो॑ऽग्रेवधाय॑ च दूरेवधाय॑ च नमो॑ हन्त्रे च हनी॑यसे च नमो॑ वृक्षेभ्यो हरि॑केशेभ्यो नमः॑स्ताराय॑ । ४० ॥ नमः॑ शम्भवाय॑ । च मयोभवाय॑ च नमः॑ शङ्कराय॑ च मयस्कराय॑ च नमः॑ शिवाय॑ च शिवत॑राय च । ४१ ॥ नमः॒ पार्या॑य । चावार्या॑य च नमः॑ प्रतर॑णाय चोत्तर॑णाय च नमस्तीर्थ्या॑य च कूल्याय च नमः॒ शष्प्याय च फेन्याय च नमः॑ सिकत्याय । ४२ ॥ नमः॑ सिकत्याय । च प्रवाह्याय च नमः॑ किꣳशिलाय॑ च क्षयणाय॑ च नमः॑ कपर्दिने॑ च पुलस्तये॑ च नमः॑ इरि॒ण्याय च प्रपथ्याय च नमो व्रज्याय । ४३ ॥ नमो व्रज्याय । च गोष्ठ्याय च नमस्तल्प्याय च गेह्याय च नमो॑ हृदय्याय च निवेष्याय च नमः॒ काट्याय च गह्वरेष्ठाय च नमः॒ शुष्क्याय । ४४ ॥ नमः॒ शुष्क्याय च हरित्याय च नमः॑ पाꣳसव्याय च रजस्याय च नमो लोप्याय चोलप्याय च नमः॒ ऊर्व्याय च सू॒

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

र्व्याय च नमः पर्णाय । ४५ ॥ नमः पर्णाय । च पर्णश
दाय च नमऽउद्गुरमाणाय चाभिघ्नते च नमऽआखि-
दते च प्रखिदते च नमऽइषुकृद्भ्यो धनुष्कृद्भ्यश्च वो-
नमो नमो वःकिरिकेभ्यो देवानाꣳ हृदयेभ्यो नमो
विचिन्वत्केभ्यो नमो विक्षिणत्केभ्यो नमऽआनिर्ह-
तेभ्यः । ४६ ॥ द्रापेऽअन्धसस्पते दरिद्रन्नीललोहित ॥
आसाम्प्रजानामेषाम्पशूनाम्माभेर्म्मारोङ्मो च नःकि-
ञ्चनाममत् । ४७ ॥ इमा रुद्राय । तवसे कपर्दिने क्ष-
यद्वीराय प्रभरामहे मतीः । यथा शमसद्द्विपदे च-
तुष्पदे विश्वम्पुष्टङ्ग्रामेऽअस्मिन्ननातुरम् । ४८ ॥
याते । रुद्र शिवा तनूः शिवा विश्वाह भेषजी । शि-
वा रुतस्य भेषजी तया नो मृड जीवसे । ४९ ॥ परिनो
रुद्रस्य हेतिर्वृणक्तु परित्वेषस्य दुर्मतिरघायोः । अव-
स्थिरा मघवद्भ्यस्तनुष्व मीढ्वस्तोकाय तनयाय मृड
। ५० ॥ मीढुष्टम शिवतम । शिवो नःसुमना भव ।
परमे वृक्षऽआयुधन्निधाय कृत्तिं वसानऽआचर पिनाक-
म्बिभ्रदागहि ॥ ५१ ॥ विकिरिद्र विलोहित । नम-
स्तेऽअस्तु भगवः । यास्ते सहस्रꣳ हेतयोन्यमस्मन्नि-
वपन्तु ताः । ५२ ॥ सहस्राणि सहस्रशो बाह्वोस्तव हे-
तयः । तासामीशानो भगवः पराचीना मुखाकृधि ।
। ५३ ॥ असङ्ख्याता सहस्राणि । ये रुद्राऽअधिभूम्याम्
तेषाꣳ सहस्रयोजनेव धन्वानि तन्मसि । ५४ ॥
अस्मिन्महत्यर्णवेन्तरिक्षे भवाऽअधि । तेषाꣳ सह-
स्रयोजनेव धन्वानि तन्मसि । ५५ ॥ नीलग्ग्रीवाः शि-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तिकण्ठा दिवꣳ रुद्राऽउपश्रिताः । तेषाꣳ सहस्र-
योजनेवधन्वानितन्मसि । ५६ ॥ नीलग्ग्रीवाः शि-
तिकण्ठाः । शर्वाऽअधः क्षमाचराः । तेषाꣳ सहस्रयो-
जनेवधन्वानितन्मसि । ५७ ॥ ये वृक्षेषु । शष्पिञ्जरा
नीलग्ग्रीवा विलोहिताः । तेषाꣳ सहस्रयोजनेवधन्वा-
नितन्मसि । ५८ ॥ ये भूतानामधिपतयो विशिखासः
कपर्दिनः । तेषाꣳ सहस्रयोजनेवधन्वानितन्मसि ।
। ५९ ॥ ये पथाम्पथिरक्षयऽऐलबृदाऽआयुर्युधः । ते-
षाꣳ सहस्रयोजनेवधन्वानितन्मसि । ६० ॥ ये ती-
र्थानि । प्रचरन्ति सृकाहस्ता निषङ्गिणः । तेषाꣳ स-
हस्रयोजनेवधन्वानितन्मसि । ६१ ॥ येन्नेषु । विवि-
ध्यन्ति पात्रेषु पिबतो जनान् । तेषाꣳ सहस्रयोजनेव-
धन्वानितन्मसि । ६२ ॥ यऽएतावन्तश्च भूयाꣳस-
श्च दिशो रुद्रा वितस्थिरे । तेषाꣳ सहस्रयोजनेवध-
न्वानितन्मसि । ६३ ॥ नमोस्तु । रुद्रेभ्यो ये दिवि
येषां वर्षमिषवः । तेभ्यो दशप्राचीर्दशदक्षिणा दशप्र-
तीचीर्दशोदीचीर्दशोर्ध्वाः । तेभ्यो नमोऽअस्तु ते नो
वन्तु ते नो मृडयन्तु ते यन्द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टितमे-
षाञ्जम्भे दध्मः । ६४ ॥ नमोस्तु । रुद्रेभ्यो येन्तरिक्षे
येषां वातऽइषवः । तेभ्यो दशप्राचीर्दशदक्षिणा दश-
प्रतीचीर्दशोदीचीर्दशोर्ध्वाः । तेभ्यो नमोऽअस्तु ते नो
वन्तु ते नो मृडयन्तु ते यन्द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टितमे-
षाञ्जम्भे दध्मः । ६५ ॥ नमोस्तु । रुद्रेभ्यो ये पृथि-
व्यां येषामन्नमिषवः । तेभ्यो दशप्राचीर्दशदक्षिणा
दशप्रतीचीर्दशोदीचीर्दशोर्ध्वाः । तेभ्यो नमोऽअस्तु

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ते नोवन्तु ते नो मृडयन्तु ते यन्द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेषाञ्जम्भे दध्मः । ६६ ॥ इति रुद्रे पञ्चमोध्यायः ॥
(एते ६६ मन्त्राः १६ ध्यायोक्ताः १ माद्याः)

अथ 'रुद्रे षष्ठोध्यायः' हरिः—ॐ—वयꣳ सोम व्रते तव मनस्तनूषु बिभ्रतः । प्रजावन्तꣳसचेमहि । १ ॥ एषते। रुद्रभागः सह स्वस्राम्बिकया । तञ्जुषस्व स्वाहैषते रुद्र भागऽआखुस्ते पशुः । २ ॥ अव रुद्रमदीमह्यव 'देवन्त्र्यम्बकम् । यथा नो वस्यस्करद्यथा नः श्रेयसस्करद्यथा नो व्यवसाययात् । ३ ॥ भेषजमसि । भेषजङ्गवेश्वाय पुरुषाय भेषजम् । सुखम्मेषाय मेष्यै । ४ ॥ त्र्यम्बकं यजामहे । सुगन्धिम्पुष्टिवर्द्धनम् । उर्व्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्म्मुक्षीय मामृतात् । त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिम्पतिवेदनम् । उर्व्वारुकमिव बन्धनादितो मुक्षीयमामुतः । ५ ॥ एतत्ते । रुद्रा वसन्तेन परो मूजवतोतीहि । अवततधन्वा पिनाकवासः कृत्तिवासाऽअहिꣳसन्नः शिवोतीहि । ६ ॥ त्र्यायुषञ्जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषम् । यद्देवेषु त्र्यायुषन्तन्नोऽअस्तु त्र्यायुषम् । ७ ॥ शिवो नामासि स्वधितिस्ते पिता नमस्तेऽअस्तु मा माहिꣳसीः । निर्वर्त्तयाम्यायुषेन्नाद्याय प्रजननाय रायस्पोषाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्य्याय । ८ ॥ इति रुद्रे षष्ठोध्यायः ॥ (एते ८ मन्त्राः ३ याध्यायोक्ताः ५६ दाद्याः) ॥

अथ 'रुद्रे सप्तमोध्यायः' हरिः—ॐ—उग्रश्च । भीमश्च ध्वान्तश्च धुनिश्च । सासह्वाँश्चाभियुग्वा च विक्षिपः स्वाहा । १ ॥ अग्निꣳहृदयेनाशनिꣳ हृदयाग्रेण प-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शुपतिङ्कृत्स्नहृदयेन भुवं यकृता । शर्व्वम्मतस्नाभ्यामीशानम्मन्युना महादेवमन्तःपर्शव्येनोग्ग्रदेवं व्वनिष्ठुना व्वसिष्ठुहनुःशिङ्गीनि कोश्याभ्याम्। २ ॥ उग्ग्रं लोहितेन । मित्रꣳ सौव्रत्येन रुद्रन्दौर्व्रत्येनेन्द्रम्प्रक्रीडेन मरुतो बलेन साद्ध्यान्प्रमुदा । भवस्य कण्ठ्यꣳ रुद्रस्यान्तःपाश्र्व्यम्महादेवस्य यकृच्छर्व्वस्य व्वनिष्ठुः पशुपतेःपुरीतत् । ३ ॥ लोमभ्यःस्वाहा । लोमभ्यःस्वाहा त्वचे स्वाहा त्वचे स्वाहा लोहिताय स्वाहा लोहिताय स्वाहा मेदोभ्यःस्वाहा मेदोभ्यःस्वाहा । माꣳसेभ्यः स्वाहा माꣳसेभ्यःस्वाहा स्नावभ्यःस्वाहा स्नावभ्यःस्वाहा स्थभ्यःस्वाहा स्थभ्यःस्वाहा मज्जभ्यः स्वाहा मज्जभ्यःस्वाहा । रेतसे स्वाहा पायवे स्वाहा । ४ ॥ आयासाय स्वाहा । प्प्रायासाय स्वाहा सं यासाय स्वाहा व्वियासाय स्वाहोद्द्यासाय स्वाहा । शुचे स्वाहा शोचते स्वाहा शोचमानाय स्वाहा शोकाय स्वाहा । ५ ॥ तपसे स्वाहा तप्प्यते स्वाहा तप्प्यमानाय स्वाहा तप्ताय स्वाहा घर्म्माय स्वाहा । निष्कृत्यै स्वाहा प्प्रायश्चित्त्यै स्वाहा । भेषजाय स्वाहा । ६ ॥ यमाय स्वाहान्तकाय स्वाहा मृत्यवे स्वाहा । ब्रह्मणे स्वाहा ब्रह्महत्त्यायै स्वाहा व्विश्वेभ्यो देवेभ्यःस्वाहा द्द्यावापृथिवीभ्याꣳस्वाहा ।७॥ इति रुद्रे सप्तमोध्यायः ॥
(एते ७ मन्त्राः ३९ दध्यायोक्ताः ७ माद्याः)

अथ 'रुद्रे अष्टमोध्यायः', हरिः—ॐ—व्वाजश्च । मे प्प्रसवश्च मे प्प्रयतिश्च मे प्प्रसितिश्च मे धीतिश्च मे क्रतुश्च मे स्वरश्च मे श्श्लोकश्च मे श्श्रवश्च मे श्श्रुतिश्च मे ज्योतिश्च

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मे स्वश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । १ ॥ प्राणश्च । मेपा-
नश्च मे व्यानश्च मे सुश्च मे चित्तञ्च मऽआधीतञ्च मे
वाक्च मे मनश्च मे चक्षुश्च मे श्रोत्रञ्च मे दक्षश्च मे
बलञ्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । २ ॥ ओजश्च । मे सह-
श्च मऽआत्मा च मे तनूश्च मे शर्म्म च मे वर्म्म च
मेऽङ्गानि च मेऽस्थीनि च मे परूᳬषि च मे शरी-
राणि च मऽआयुश्च मे जरा च मे यज्ञेन कल्पन्ताम्
। ३ ॥ ज्यैष्ठ्यञ्च । मऽआधिपत्यञ्च मे मन्युश्च मे भा-
मश्च मेमश्च मेम्भश्च मे जेमा च मे महिमा च मे
वरिमा च मे प्रथिमा च मे वर्षिमा च मे द्राघिमा
च मे वृद्धञ्च मे वृद्धिश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । ४ ॥
सत्यञ्च मे । श्रद्धा च मे जगच्च मे धनञ्च मे विश्वञ्च मे
महश्च मे क्रीडा च मे मोदश्च मे जातञ्च मे जनिष्य-
माणञ्च मे सूक्तञ्च मे सुकृतञ्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम्
। ५ ॥ ऋतञ्च । मे मृतञ्च मे यक्ष्मञ्च मे नामयच्च मे
जीवातुश्च मे दीर्घायुत्वञ्च मे नमित्रञ्च मे भयञ्च मे
सुखञ्च मे शयनञ्च मे सूषाश्च मे सुदिनञ्च मे यज्ञेन
कल्पन्ताम् । ६ ॥ यन्ता च । मे धर्ता च मे क्षेमश्च
मे धृतिश्च मे विश्वञ्च मे महश्च मे संविच्च मे ज्ञात्रञ्च
मे सूश्च मे प्रसूश्च मे सीरञ्च मे लयश्च मे यज्ञेन क-
ल्पन्ताम् । ७ ॥ शञ्च मे मयश्च मे प्रियञ्च मेनुका-
मश्च मे कामश्च मे सौमनसश्च मे भगश्च मे द्रविणञ्च
मे भद्रञ्च मे श्रेयश्च मे वसीयश्च मे यशश्च मे यज्ञेन
कल्पन्ताम् । ८ ॥ ऊर्क्क । मे सूनृता च मे पयश्च मे
रसश्च मे घृतञ्च मे मधु च मे सग्धिश्च मे सपीतिश्च

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मे कृषिश्च मे वृष्टिश्च मे जैत्रञ्च मऽऔद्भिद्यञ्च मे य-
ज्ञेन कल्पन्ताम् । ९ ॥ रयिश्च । मे रायश्च मे पुष्टञ्च
मे पुष्टिश्च मे विभु च मे प्रभु च मे पूर्णञ्च मे पूर्णत-
रञ्च मे कुयवञ्च मे क्षितञ्च मे न्नञ्च मे क्षुच्च मे यज्ञेन
कल्पन्ताम् । १० ॥ वित्तञ्च । मे वेद्यञ्च मे भूतञ्च
मे भविष्यच्च मे सुगञ्च मे सुपत्थ्यञ्च मऽऋद्धञ्च मऽ-
ऋद्धिश्चमे क्लृप्तञ्च मे क्लृप्तिश्च मे मतिश्च मे सुमतिश्च
मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । ११ ॥ व्रीहयश्च । मे यवाश्च
मे माषाश्च मे तिलाश्च मे मुद्गाश्च मे खल्वाश्च मे
प्रियङ्गवश्च मेणवश्च मे श्यामाकाश्च मे नीवाराश्च मे
गोधूमाश्च मे मसूराश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । १२ ॥ अ-
श्म्मा च मे मृत्तिका च मे गिरयश्च मे पर्वताश्च मे सिक-
ताश्च मे वनस्पतयश्च मे हिरण्यञ्च मे यश्च मे श्यामञ्च
मे लोहञ्च मे सीसञ्च मे त्रपु च मे यज्ञेन कल्पन्ताम्
। १३ ॥ अग्निश्च । मऽआपश्च मे वीरुधश्च मऽओष-
धयश्च मे कृष्टपच्याश्च मेकृष्टपच्याश्च मे ग्ग्राम्म्याश्च
मे पशवऽआरण्याश्च मे वित्तञ्च मे वित्तिश्च मे भूतञ्च
मे भूतिश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । १४ ॥ वसु च । मे
वसतिश्च मे कर्म्म च मे शक्तिश्च मेर्थश्च मऽएमश्च
मऽइत्या च मे गतिश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । १५ ॥
अग्निश्च । मऽइन्द्रश्च मे सोमश्च मऽइन्द्रश्च मे सवि-
ता च मऽइन्द्रश्च मे सरस्वती च मऽइन्द्रश्च मे पूषा च
मऽइन्द्रश्च मे बृहस्पतिश्च मऽइन्द्रश्च मे यज्ञेन क-
ल्पन्ताम् । १६ ॥ मित्रश्च । मऽइन्द्रश्च मे वरुणश्च

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मऽइन्द्रश्च मे धाता च मऽइन्द्रश्च मे त्वष्टा च मऽइन्द्र-
श्च मे मरुतश्च मऽइन्द्रश्च मे विश्वे च मे देवाऽइन्द्रश्च
मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । १७ ॥ पृथिवी च । मऽइन्द्रश्च
मेन्तरिक्षञ्च मऽइन्द्रश्च मे द्यौश्च मऽइन्द्रश्च मे समाश्च
मऽइन्द्रश्च मे नक्षत्राणि च मऽइन्द्रश्च मे दिशश्च मऽइन्द्र-
श्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । १८ ॥ अꣳशुश्च । मे रश्मिश्च
मे दाभ्यश्च मेधिपतिश्च मऽउपाꣳशुश्च मेन्तर्यामश्च
मऽऐन्द्रवायवश्च मे मैत्रावरुणश्च मऽआश्विनश्च मे प्र-
तिप्रस्थानश्च मे शुक्रश्च मे मन्थी च मे यज्ञेन कल्प-
न्ताम् । १९ ॥ आग्रयणश्च । मे वैश्वदेवश्च मे ध्रुवश्च
मे वैश्वानरश्च मऽऐन्द्राग्नश्च मे महावैश्वदेवश्च मे
मरुत्वतीयाश्च मे निष्केवल्यश्च मे सावित्रश्च मे सा-
रस्वतश्च मे पात्नीवतश्च मे हारियोजनश्च मे यज्ञेन
कल्पन्ताम् । २० ॥ स्रुचश्च । मे चमसाश्च मे वायु-
व्यानि च मे द्रोणकलशश्च मे ग्रावाणश्च मेधिषवणे
च मे पूतभृच्च मऽआधवनीयश्च मे वेदिश्च मे बर्हिश्च
मेवभृथश्च मे स्वगाकारश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम्
। २१ ॥ अग्निश्च । मे घर्मश्च मेर्कश्च मे सूर्यश्च मे
प्राणश्च मेश्वमेधश्च मे पृथिवी च मे दितिश्च मेदि-
तिश्च मे द्यौश्च मेङ्गुलयऽशक्वरयो दिशश्च मे य-
ज्ञेन कल्पन्ताम् । २२ ॥ व्रतञ्च । मऽऋतवश्च मे
तपश्च मे संवत्सरश्च मेहोरात्रेऽऊर्वष्ठीवे बृहद्रथन्तरे
च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । २३ ॥ एका च । मे ति-
स्रश्च मेतिस्रश्च मे पञ्च च मेपञ्च च मे सप्त च

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मे सुप्तच मे नवं च मे नवं च मुऽ एकादश च मुऽए॰
कादश च मे त्रयोदश च मे त्रयोदश च मे पञ्च॰
दश च मे पञ्चदश च मे सुप्तदश च मे सुप्तदश च
मे नवदश च मे नवदश च मु ऽएकविᳲ शति॰
श्च मुऽएकविᳲ शतिश्च मे त्रयोविᳲ शतिश्च मे त्रयो॰
विᳲ शतिश्च मे पञ्चविᳲ शतिश्च मे पञ्चविᳲ शतिश्च
मे सुप्तविᳲ शतिश्च मे सुप्तविᳲ शतिश्च मे नवविᳲ
शतिश्च मे नवविᳲशतिश्च मुऽ एकत्रिᳲ शच्च मुऽ एक॰
त्रिᳲशच्चमे त्रयस्त्रिᳲशच्च मे युज्ञेन कल्पन्ताम् । २४॥
चतस्रश्च । मे ष्टौ च मे ष्टौ च मे द्वादश च मे द्वादश
च मे षोडश च मे षोडश च मे विᳲ शतिश्च मे विᳲ
शतिश्च मे चतुर्विᳲशतिश्च मे चतुर्विᳲ शतिश्च मेष्टाविᳲ
शतिश्च मेऽष्टाविᳲ शतिश्च मे द्वात्रिᳲ शच्च मे द्वात्रिᳲ
शच्च मे षट्त्रिᳲ शच्च मे षट्त्रिᳲ शच्च मे चत्वारिᳲ शच्च
मे चत्वारिᳲ शच्च मे चतुश्चत्वारिᳲ शच्च मे चतुश्चत्वारिᳲ
शच्च मे ष्टाचत्वारिᳲ शच्च मे युज्ञेन कल्पन्ताम् ।२५॥
त्र्याविश्च । मे त्र्युवी च मे दित्यवाट् च मे दित्यौही च मे
पञ्चाविश्च मे पञ्चावी च मे त्रिवत्सश्च मे त्रिवत्सा च
मे तुर्य्यवाट् मे तुर्य्यौही च मे युज्ञेन कल्पन्ताम् ।२६॥
पृष्ठवाट् । मे पष्ठौही च मऽउक्षा च मे वशा च मऽ
ऋषभश्च मे वेहच्च मेनड्वाँश्च मे धेनुश्च मे युज्ञेन क॰
ल्पन्ताम् । २७ ॥ वाजाय स्वाहा । प्रसुवाय स्वाहा
पिजाय स्वाहा क्रतवे स्वाहा वसवे स्वाहा हुर्पतये
स्वाहाह्ने मुग्धाय स्वाहा मुग्धाय वै नᳲशिनाय
स्वाहा विनᳲशिनऽआन्त्यायुनाय स्वाहान्त्याय भौवु॰

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नाय स्वाहा भुवनस्य पतये स्वाहाधिपतये स्वाहा प्प्रजापतये स्वाहा । इयन्ते राण्मित्राय यन्तासि यमनऽऊर्ज्जे त्वा वृष्ट्यै त्वा प्प्रजानान्त्वाधिपत्याय । २८ ॥ आयुर्य्यज्ञेन कल्पताम्प्प्राणो यज्ञेन कल्पताञ्चक्षुर्य्यज्ञेन कल्पताᳬ श्श्रोत्रं यज्ञेन कल्पतां व्वाग्यज्ञेन कल्पताम्मनो यज्ञेन कल्पतामात्मा यज्ञेन कल्पताम्ब्रह्मा यज्ञेन कल्पताञ्ज्योतिर्य्यज्ञेन कल्पताᳬ स्वर्य्यज्ञेन कल्पताम्पृष्ठं य्यज्ञेन कल्पतां यज्ञो यज्ञेन कल्पताम् स्तोमश्च यजुश्च ऽऋक्च साम च बृहच्च रथन्तरञ्च । स्वर्द्देवाऽअगन्मामृताऽअभूमम्प्रजापतेः प्प्रजाऽ अभूम व्वेट्स्वाहा । २९ ॥ इति रुद्रे अष्टमोध्यायः ॥ (एते २९ मन्त्राः १८ ध्यायोक्ताः १ माद्याः) ॥

अथ 'रुद्रे शान्त्यध्यायः.' हरिः—ॐ—ऋचं व्वाचम्प्रपद्ये मनो यजुः प्प्रपद्ये सामप्प्राणम्प्रपद्ये चक्षुः श्श्रोत्रम्प्रपद्ये । व्वागोजः सहौजो मयि प्प्राणापानौ । १ ॥ यन्मे । छिद्रञ्चक्षुषो हृदयस्य मनसो व्वातितृण्णम्बृहस्पतिर्म्मे तद्दधातु शन्नो भवतु भुवनस्य यस्पतिः । २ ॥ भूर्भुवः स्वः तत्सवितुर्व्वरेण्यं० । ३ ॥ कयान श्चित्रऽआभुव दूती सदा वृधः सखा । कया शचिष्ठ या वृता । ४ ॥ कस्त्वा । सत्यो मदानाम्मंहिष्ठो मत्सदन्धसः । दृढाचिदारुजे व्वसु । ५ ॥ अभीषुणः सखीनामविता जरितॄणाम् । शतम्भवास्यूतिभिः । ६ ॥ अभीषुणः सखीनामविता जरितॄणाम् ।

कया त्वन्नऽऊत्याभिप्रमन्दसे वृषन् । कयास्तोतृभ्यऽआभर । ७ ॥ इन्द्रो व्विश्वस्य । राजति । शन्नोऽस्तु द्विपदे शञ्चतुष्पदे । ८ ॥ शन्नो मित्रः शं व्वरु-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

णऽशन्नो भवत्वर्य्यमा । शन्नऽइन्द्रो बृहस्पतिऽशन्नो
विष्णुरुरुक्रमः । ९ ॥ शन्नो व्वातः । पवताꣳशन्न
स्तपतु सूर्य्यः । शन्नऽकनिक्रदद्देवः पर्ज्जन्योऽअभिवर्ष
तु । १० ॥ अहानि शम्भवन्तु नऽशꣳ रात्रीः प्रतिधी
धीयताम् शन्नऽइन्द्राग्नी भवतामवोभिः शन्नऽइन्द्रा
वरुणा रातहव्या । शन्नऽइन्द्रा पूषणा व्वाजसातौ
शमिन्द्रा सोमा सुविताय शं य्योः । ११ ॥ शन्नो
देवीरभिष्टयऽआपो भवन्तु पीतये । शं य्योरभिस्र
वन्तु नः । १२ ॥ स्योना पृथिवि । नो भवानृक्षरा
निवेशनी । यच्छा नऽशर्म्म सप्रथाः । १३ ॥ आपो
हि । ष्ठामयो भुवस्तानऽऊर्ज्जे दधातन । महेरणाय च
क्षसे । १४ ॥ यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयते हनः
उशतीरिवमातरः । १५ ॥ तस्म्माऽअरङ्गमामवो यस्य
क्षयाय जिन्वथ । आपो जनयथा च नः । १६
द्यौऽशान्तिरन्तरिक्षꣳ शान्तिः पृथिवी शान्तिरापः
शान्तिरोषधयऽशान्तिः । व्वनस्प्पतयऽशान्तिर्व्विश्वेदेवाः
शान्तिर्ब्रह्मशान्तिः सर्व्वꣳशान्तिःशान्तिरेव शान्तिः
सामा शान्तिरेधि । १७ ॥ दृते दृꣳह मा मित्रस्य मा
चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षन्ताम् । मित्रस्याहञ्चक्षुषा
सर्व्वाणि भूतानि समीक्षे । मित्रस्य चक्षुषा समीक्षामहे
। १८ ॥ दृते दृꣳ हमा । ज्योक्तेसन्दृशि जीव्या सु
ज्ज्योक्ते सन्दृशि जीव्यासम् । १९ ॥ नमस्ते हरसे
शोचिषे नमस्तेऽअस्त्वर्च्चिषे । अन्याँस्तेऽअस्म्मत्तपन्तु
हेतयः पावकोऽअस्म्मभ्यꣳ शिवो भव । २० ॥ नमस्ते
ऽअस्तु व्विद्युते नमस्ते स्तनयित्नवे । नमस्ते भगवन्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यतः स्व÷सुमीहसे । २१ ॥ यतो यतःसमीहसे ततो नोऽअभयङ्कुरु । शन्नः÷कुरु प्रजाभ्योऽभयन्नः पशुभ्यः÷ । २२ ॥ सुमित्रियानऽ आपऽ ओषधयः सन्तु दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु योऽस्मान्द्वेष्टि यञ्च वयन्द्विष्मः । २३ ॥ तच्चक्षुर्देवहितम्पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत् । पश्येम शरदः÷शतञ्जीवेम शरदः÷शतꣳ शृणुयाम शरदः÷शतम्प्रब्रवाम शरदः÷शतमदीनाःस्याम शरदः÷शतम्भूयश्च शरदः÷शतात् । २४ ॥ इति रुद्रे शान्त्यध्यायः ॥ (एते २४ मन्त्राः ३६ दध्यायोक्ताः १ माद्याः)

अथ रुद्रे 'स्वस्तिप्रार्थनामन्त्राध्यायः ।' ('अथ क्षेपकम्')—ॐ स्वस्ति नऽइन्द्रो० । १ $\frac{१९}{२५}$ ॥ पयः÷पृथिव्याम० । २ $\frac{३६}{३८}$ ॥ सद्योजातं प्रपद्यामि सद्योजाताय वै नमो नमः । भवे भवे नातिभवे भवस्व माम् भवोद्भवाय नमः । ३ ॥ वामदेवाय नमो ज्येष्ठाय नमः श्रेष्ठाय नमो रुद्राय नमः । कालाय नमः कलविकरणाय नमो बलविकरणाय नमो । ४ ॥ बलाय नमो बलप्रमथनाय नमः । सर्वभूतदमनाय नमो मनोन्मनाय नमः । ५ ॥ अघोरेभ्योऽथघोरेभ्यो घोरघोरतरेभ्यः । सर्वेभ्यः सर्व सर्वेभ्यो नमस्ते अस्तु रुद्ररूपेभ्यः । ६ ॥ तत्पुरुषाय विद्महे महादेवाय धीमहि । तन्नो रुद्रः प्रचोदयात् । ७ ॥ ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वभूतानाम् । ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोऽधिपतिर्ब्रह्मा शिवो मे अस्तु सदाशिवोम् । ८ ॥ ॐ सर्वेषां वाऽएष वेदानाꣳ रसो यत्साम सर्वेषामेवैनमेतद्वेदानाꣳ रसेनाभिषिञ्चति । ९ ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः सुशान्तिर्भवतु । सर्वारिष्टशान्तिर्भवतु ॥ (इति क्षेपकम् ।)

इति रुद्रे स्वस्तिप्रार्थनामन्त्राध्यायः ॥ इति रुद्रः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

५१२. अथ 'गणेशाथर्वशीर्षम्'.—ॐ नमस्ते गणपतये । त्वमेव प्रत्यक्षं तत्त्वमसि । त्वमेव केवलं कर्त्तासि । त्वमेव केवलं धर्त्तासि । त्वमेव केवलं हर्त्तासि । त्वमेव सर्वं खल्विदं ब्रह्मासि । त्वं साक्षादात्मासि नित्यम् । ऋतं वच्मि । सत्यं वच्मि । अव त्वं माम् । अव वक्तारम् । अव श्रोतारम् । अव दातारम् । अव धातारम् । अवानूचानमव शिष्यम् । अव पश्चात्तात् । अव पुरस्तात् । अवोत्तरात्तात् । अव दक्षिणात्तात् । अव चोर्ध्वात्तात् । अवाधरात्तात् । सर्वतो मां पाहि पाहि समन्तात् । त्वं वाङ्मयस्त्वं चिन्मयः । त्वमानन्दमयस्त्वं ब्रह्ममयः । त्वं सच्चिदानन्दाद्वितीयोऽसि । त्वं प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वं ज्ञानमयो विज्ञानमयोऽसि । सर्वं जगदिदं त्वत्तो जायते । सर्वं जगदिदं त्वत्तस्तिष्ठति । सर्वं जगदिदं त्वयि लयमेष्यति । सर्वं जगदिदं त्वयि प्रत्येति । त्वं भूमिरापोऽनलोऽनिलो नभः । त्वं चत्वारिवाक् पदानि । त्वं गुणत्रयातीतः । त्वमवस्थात्रयातीतः । त्वं देहत्रयातीतः । त्वं कालत्रयातीतः । त्वं मूलाधारस्थितोऽसि नित्यम् । त्वं शक्तित्रयात्मकः । त्वां योगिनो ध्यायन्ति नित्यम् । त्वं ब्रह्मा त्वं विष्णुस्त्वं रुद्रस्त्वमिन्द्रस्त्वमग्निस्त्वं वायुस्त्वं सूर्यस्त्वं चन्द्रमास्त्वं ब्रह्मभूर्भुवः स्वरोम् । गणादीन्पूर्वमुच्चार्य वर्णादींस्तदनन्तरम् । अनुस्वारः परतरः । अर्धेन्दुलसितम् । तारेण रुद्धम् । एतत्तव मनुस्वरूपम् । गकारः पूर्वरूपम् । अकारो मध्यमरूपम् । अनुस्वारश्चान्त्यरूपम् । बिन्दुरुत्तररूपम् । नादः सन्धानम् । सꣳहिता सन्धिः । सैषा गणेशविद्या । गणक ऋषिः निचृद्गायत्री छन्दः । गणपतिर्देवता ॐ गं गणपतये नमः । एकदन्ताय विद्महे वक्रतुण्डाय धीमहि । तन्नो दन्ती प्रचोदयात् । एकदन्तं चतुर्हस्तं पाशमङ्कुशधारिणम् । रदञ्च वरदं हस्तैर्बिभ्राणं मूषकध्वजम् । रक्तं लम्बोदरं शूर्पकर्णकं रक्तवाससम् । रक्तगन्धानुलिप्ताङ्गं रक्तपुष्पैः सुपूजितम् । भक्तानुकम्पिनं देवं जगत्कारणमच्युतम् । आविर्भूतञ्च सृष्ट्यादौ प्रकृतेः पुरुषात्परम् । एवं ध्यायति यो नित्यं स योगी योगिनां वरः । नमो व्रातपतये नमो गणपतये नमः प्रमथपतये नमस्तेऽस्तु लम्बो-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दरायैकदन्ताय विघ्ननाशिने शिवसुताय श्रीवरदमूर्त्तये नमः । एतदथर्वशीर्षं योधीते । स ब्रह्मभूयाय कल्पते । स सर्वविघ्नैर्न बाध्यते । स सर्वतः सुखमेधते । स पञ्चमहापापात्प्रमुच्यते । सायमधीयानो दिवसकृतं पापं नाशयति । प्रातरधीयानो रात्रिकृतं पापं नाशयति । सायम्प्रातः प्रयुञ्जानो अपापो भवति । सर्वत्राधीयानोऽपविघ्नो भवति । धर्ममर्थं कामं मोक्षञ्च विन्दति । इदमथर्वशीर्षमशिष्याय न देयम् । यो यदि मोहाद्दास्यति । स पापीयान् भवति । सहस्रावर्त्तनाद्यं यं काममधीते । तं तमनेन साधयेत् । अनेन गणपतिमभिषिञ्चति । स वाग्मी भवति । चतुर्थ्यामनश्नञ्जपति । स विद्यावान् भवति । इत्यथर्वणवाक्यम् । ब्रह्माद्यावरणं विद्यान्न बिभेति कदाचनेति । यो दूर्वाङ्कुरैर्यजति । स वैश्रवणोपमो भवति । यो लाजैर्यजति । स यशोवान् भवति । स मेधावान् भवति । यो मोदकसहस्रेण यजति । स वांछितफलमवाप्नोति । यः साज्यसमिद्भिर्यजति । स सर्वं लभते स सर्वं लभते । अष्टौ ब्राह्मणान् सम्यग्ग्राहयित्वा । सूर्यवर्चस्वी भवति । सूर्यग्रहे महानद्यां प्रतिमासन्निधौ वा जप्त्वा । सिद्धमन्त्रो भवति । महाविघ्नात्प्रमुच्यते । महादोषात्प्रमुच्यते । महाप्रत्यवायात्प्रमुच्यते । स सर्वविद्भवति स सर्वविद्भवति । य एवं वेद । इत्युपनिषत् । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ इति गणेशाथर्वशीर्षम् ॥

५१३. अथ 'नारायणाथर्वशीर्षम्.'—अथ पुरुषो ह वै नारायणोऽकामयत प्रजाः सृजेयेति । नारायणात्प्राणो जायते । मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी । नारायणाद्ब्रह्मा जायते । नारायणाद्विष्णुर्जायते । नारायणाद्रुद्रो जायते । नारायणादिन्द्रो जायते । नारायणात्प्रजापतिः प्रजायते । नारायणाद्द्वादशादित्या रुद्रा वसवः सर्वाणि छन्दांसि । नारायणाद्देवाः समुत्पद्यन्ते । नारायणात्प्रवर्तन्ते । नारायणे प्रलीयन्ते । अथादित्यो नारायणः । ब्रह्मा नारायणः । शिवश्च नारायणः । शक्रश्च नारायणः । कालश्च नारायणः । दिशश्च नारायणः । ऊर्ध्वं च नारायणः । अधश्च नारायणः । अन्तर्बहिश्च नारायणः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नारायण एवेदꣳसर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यम् । निष्कलो निरञ्जनो निर्विकल्पो निराख्यातः शुद्धो देव एको नारायणो न द्वितीयोऽस्ति कश्चित् । य एवं वेद । स विष्णुरेव भवति स विष्णुरेव भवति । ॐ इत्यग्रे व्याहरेत् । नम इति पश्चात् । नारायणायेत्युपरिष्टात् । ॐ इत्येकाक्षरम् । नम इति द्वे अक्षरे । नारायणायेति पञ्चाक्षराणि । एतद्वै नारायणस्याष्टाक्षरं पदम् । यो ह वै नारायणस्याष्टाक्षरं पदमध्येति । अनुपब्रवः सर्वमायुरेति । विन्दते प्राजापत्यꣳ रायस्पोषं गौपत्यम् । ततोऽमृतत्वमश्नुते ततोऽमृतत्वमश्नुत इति । प्रत्यगानन्दं ब्रह्मपुरुषं प्रणवस्वरूपम् । अकार उकारो मकार इति । तानेकधा संयोज्य तदेव तदोमिति । यमुक्त्वा मुच्यते योगी जन्मसंसारबन्धनात् । ॐ नमो नारायणायेति मन्त्रोपासकः । वैकुण्ठभुवनं गच्छति । तदिदं परमं पुण्डरीकं विज्ञानघनम् । तस्मात्तडिदाभमात्रम् । ब्रह्मण्यो देवकीपुत्रो ब्रह्मण्यो मधुसूदनः । सर्वभूतस्थमेकं वै नारायणम् । कारणरूपं परब्रह्मकम् । एतदथर्वशीर्षं योऽधीते । सायमधीयानो दिवसकृतं पापं नाशयति । प्रातरधीयानो रात्रिकृतं पापं नाशयति । सायं प्रातः प्रयुञ्जानो अपापो भवति । मध्यन्दिनमादित्याभिमुखोऽधीयानः । सद्यः पञ्चमहापातकोपपातकेभ्यो मुच्यते । सर्ववेदपारायणपुण्यं लभते । श्रीनारायणसायुज्यमवाप्नोति । य एवं वेद । इत्युपनिषत् ॥ इति नारायणाथर्वशीर्षम् ॥

५१४. अथ 'शिवाथर्वशीर्षम्.'—(शिरउपनिषत्)—ॐ देवा ह वै स्वर्गलोकमायंस्ते रुद्रमपृच्छन् को भवानिति । सोऽब्रवीदहमेकः प्रथममासीद्वर्तामि च भविष्यामि च नान्यः कश्चिन्मत्तो व्यतिरिक्त इति । सोऽन्तरादन्तरं प्राविशद्दिशश्चान्तरं प्राविशत्सोऽहं नित्यानित्यो व्यक्ताव्यक्तो ब्रह्माब्रह्माहं प्राञ्चः प्रत्यञ्चोहं दक्षिणाञ्च उदञ्चोऽहमधश्चोर्ध्वश्चाहं दिशश्च प्रतिदिशश्चाहं पुमानपुमान्स्त्रियश्चाहं सावित्र्यहं गायत्र्यहं त्रिष्टुब्जगत्यनुष्टुप् चाऽहं छन्दोऽहं सत्योऽहं गार्हपत्यो दक्षिणाग्निराहवनीयोऽहं गौरहं गौर्यहमृगहं यजुरहं सामाहमथर्वाङ्गिरसोऽहं ज्येष्ठोऽहं श्रेष्ठोहं वरिष्ठोऽहमा-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

योहं तेजोऽहं गुह्योऽहमरण्योऽहमक्षरमहं क्षरमहं पुष्करमहं पवित्रमहमुग्रश्च वलिश्च पुरस्ताज्ज्योतिरित्यहमेव सर्वेभ्यो मामेव स सर्वः समायो मां वेद स देवान्वेद सर्वांश्च वेदान् साङ्गानपि ब्रह्मब्राह्मणैश्च गां गोभिर्ब्राह्मणान् ब्राह्मणेन हविर्हविषा आयुरायुषा सत्यं सत्येन धर्मेण धर्मं तर्पयामि स्वेन तेजसा । ततो ह वै ते देवा रुद्रमपृच्छन् ते देवा रुद्रमपश्यन् ते देवा रुद्रमध्यायन् ते देवा ऊर्ध्वबाहवो रुद्रं स्तुवन्ति ॥ १ ॥ ॐ यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च ब्रह्मा तस्मै वै नमो नमः । १ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च विष्णुस्तस्मै० । २ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च स्कन्दस्तस्मै० । ३ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यश्चेन्द्रस्तस्मै० । ४ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यश्चाग्निस्तस्मै० । ५ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च वायुस्तस्मै० । ६ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च सूर्यस्तस्मै० । ७ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च सोमस्तस्मै० । ८ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् येऽष्टौ ग्रहास्तस्मै० । ९ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् ये चाष्टौ प्रतिग्रहास्तस्मै० । १० ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च भूस्तस्मै० । ११ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च भुवस्तस्मै० । १२ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च स्वस्तस्मै० । १३ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च महस्तस्मै० । १४ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् या च पृथिवी तस्मै० । १५ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यच्चान्तरिक्षं तस्मै० । १६ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् या च द्यौस्तस्मै० । १७ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् याश्चापस्तस्मै० । १८ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च तेजस्तस्मै० । १९ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च कालस्तस्मै० । २० ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च यमस्तस्मै० ॥ २१ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च मृत्युस्तस्मै० । २२ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यच्चामृतं तस्मै० । २३ ॥ यो वै रुद्रः सः भगवान् यच्चाकाशं तस्मै० । २४ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च विश्वं तस्मै० । २५ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च स्थूलं तस्मै । २६ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च सूक्ष्मं तस्मै० । २७ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च शुक्लं तस्मै० ।२८ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च कृष्णं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तस्मै० । २९ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च कृत्स्नं तस्मै । ३० ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च सत्यं तस्मै०' । ३१ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यच्च सर्वं तस्मै० ।३२॥२॥ भूस्ते आदिर्मध्यं भुवस्ते स्वस्ते शीर्षं विश्वरूपोऽसि ब्रह्मैकस्त्वं द्विधा त्रिधा वृद्धिस्त्वं शान्तिस्त्वं पुष्टिस्त्वं हुतमहुतं दत्तमदत्तं सर्वमसर्वं विश्वमविश्वं कृतमकृतं परमपरं परायणञ्च त्वम् । अपामसोममममृता अभूमागन्म ज्योतिरविदाम देवान् । किंनूनमस्मान् कृणवदरातिः किमु धूर्तिरमृतं मर्त्यस्य सोमसूर्यपुरस्तात्सूक्ष्मः पुरुषः । सर्वं जगद्धितं वा एतदक्षरं प्राजापत्यं सौम्यं सूक्ष्मं पुरुषं ग्राह्यमग्राह्येण भावं भावेन सौम्यं सौम्येन सूक्ष्मं सूक्ष्मेण वायव्यं वायव्येन ग्रसति तस्मै महाग्रासाय वै नमो नमः । हृदिस्था देवताः सर्वा हृदि प्राणाः प्रतिष्ठिताः । हृदि त्वमसि यो नित्यं तिस्रो मात्राः परस्तु सः । तस्योत्तरतः शिरो दक्षिणतः पादौ य उत्तरतः स ओङ्कारः य ओङ्कारः स प्रणवः यः प्रणवः स सर्वव्यापी यः सर्वव्यापी सोऽनन्तः योऽनन्तस्तत्तारं यत्तारं तच्छुक्लं यच्छुक्लं तत्सूक्ष्मं यत्सूक्ष्मं तद्वैद्युतं यद्वैद्युतं तत्परं ब्रह्म यत् परं ब्रह्म स एकः य एकः स रुद्रः यो रुद्रः स ईशानः य ईशानः स भगवान् महेश्वरः । ३ ॥ अथ कस्मादुच्यते ओङ्कारः । यस्मादुच्चार्यमाण एव प्राणानूर्ध्वमुत्क्रामयति तस्मादुच्यते ओङ्कारः । अथ कस्मादुच्यते प्रणवः यस्मादुच्चार्यमाण एव ऋग्यजुःसामाथर्वाङ्गिरसं ब्रह्म ब्राह्मणेभ्यः प्रणामयति नामयति च तस्मादुच्यते प्रणवः । अथ कस्मादुच्यते सर्वव्यापी यस्मादुच्चार्यमाण एव यथा स्नेहेन पललपिण्डमिव शान्तरूपमोतप्रोतमनुप्राप्तो व्यतिषक्तश्च तस्मादुच्यते सर्वव्यापी । अथ कस्मादुच्यतेऽनन्तः यस्मादुच्चार्यमाण एव तिर्यगूर्ध्वमधस्ताच्चास्यान्तो नोपलभ्यते तस्मादुच्यतेऽनन्तः । अथ कस्मादुच्यते तारं यस्मादुच्चार्यमाण एव गर्भजन्मव्याधिजरामरणसंसारमहाभयात्तारयति त्रायते च तस्मादुच्यते तारम् । अथ कस्मादुच्यते शुक्लं यस्मादुच्चार्यमाण एव क्लन्दते क्लामयति च तस्मादुच्यते शुक्लम् । अथ कस्मादुच्यते सूक्ष्मं यस्मादुच्चार्यमाण एव सूक्ष्मो भूत्वा शरीराण्यधितिष्ठति सर्वाणि चाङ्गान्यभिमृश्यति तस्मादुच्यते सूक्ष्मम् । अथ कस्मादुच्यते वैद्युतम् । यस्मादुच्चार्यमाणे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

व्यक्ते महति तमसि द्योतयति तस्मादुच्यते वैद्युतम्। अथ कस्मादुच्यते परं ब्रह्म यस्मात् परमपरं परायणञ्च बृहद्बृहत्या बृंहयति तस्मादुच्यते परं ब्रह्म। अथ कस्मादुच्यते एकः यः सर्वान् प्राणान् सम्भक्ष्य सम्भक्षणेनाजः संसृजति विसृजति तीर्थमेके व्रजन्ति तीर्थमेके दक्षिणाः प्रत्यञ्च उदञ्चः प्राञ्चोऽभिव्रजन्त्येके तेषां सर्वेषामिह सङ्गतिः साकं स एकोऽभूदन्तश्चरति प्रजानां तस्मादुच्यते एकः। अथ कस्मादुच्यते रुद्रः यस्मादृषिभिर्नान्यैर्भक्तैर्द्रुतमस्य रूपमुपलभ्यते तस्मादुच्यते रुद्रः। अथ कस्मादुच्यते ईशानः यः सर्वान्देवानीशते ईशानीभिर्जननीभिश्च शक्तिभिः। अभित्वा शूरनोनुमो दुग्धा इव धेनवः। ईशानमस्य जगतः स्वर्दृशमीशानमिन्द्र तस्थुष इति तस्मादुच्यते ईशानः। अथ कस्मादुच्यते भगवान् महेश्वरः यस्माद्भक्तान् ज्ञानेन भजत्यनुगृह्णाति च वाचं संसृजति विसृजति च सर्वान् भावान्परित्यज्यात्मज्ञानेन योगैश्वर्येण महति महीयते यस्मादुच्यते भगवान् महेश्वरः। तदेतद्रुद्रचरितम्। ४॥ एषो ह देवः प्रदिशोऽनु सर्वाः पूर्वो ह जातः स उ गर्भे अन्तः। स एव जातः स जनिष्यमाणः प्रत्यङ्जनास्तिष्ठति सर्वतोमुखः। एको रुद्रो न द्वितीयाय तस्थे य इमाँल्लोकानीशत ईशनीभिः। प्रत्यङ्जनास्तिष्ठति चान्तकाले संसृज्य विश्वा भुवनानि गोप्ता॥ यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येको येनेदं सर्वं विचरति सर्वम्। तमीशानं वरदं देवमीड्यं निचाय्येमां शान्तिमत्यन्तमेति। क्षमां हित्वा हेतुजालस्य मूलं बुद्ध्या सञ्चितं स्थापयित्वा तु रुद्रे। रुद्रमेकत्वमाहुः शाश्वतं वै पुराणमिषमूर्जेण पशवोऽनुनामयन्तं मृत्युपाशान्। तदेतेनात्मन्नेतेनार्धचतुर्थेन मात्रेण शान्तिं संसृजति पशुपाशविमोक्षणं या सा प्रथमा मात्रा ब्रह्मदेवत्या रक्ता वर्णेन यस्तां ध्यायते नित्यं स गच्छेद्ब्रह्मपदम्। या सा द्वितीया मात्रा विष्णुदेवत्या कृष्णवर्णेन यस्तां ध्यायते नित्यं स गच्छेद्वैष्णवं पदम्। या सा तृतीया मात्रा ईशानदेवत्या कपिला वर्णेन यस्तां ध्यायते नित्यं स गच्छेदैशानं पदम्। या सार्धचतुर्थी मात्रा सर्वदेवत्याऽव्यक्तीभूता खं विचरति शुद्धा स्फटिकसन्निभा वर्णेन यस्तां ध्यायते नित्यं स ग-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

च्छेत्पदमनामयम् । तदेतदुपासीत मुनयो वाग्वदन्ति न तस्य ग्रह णमयं पन्था विहित उत्तरेण येन देवा यान्ति येन पितरो येन ऋषयः परमपरं परायणं चेति । वालाग्रमात्रं हृदयस्य मध्ये विश्वं देवं जातरूपं वरेण्यम् । तमात्मस्थं ये नु पश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिर्भवति नेतरेषाम् । यस्मिन् क्रोधं याश्च तृष्णां क्षमाश्चाक्षमां हित्वा हेतुजालस्य मूलं । बुद्ध्या सञ्चितं स्थापयित्वा तु रुद्रे रुद्रमेकत्वमाहुः। रुद्रो हि शाश्वतेन वै पुराणेनेषमूर्जेण तपसा नियन्ताग्निरिति भस्म वायुरिति भस्म जलमिति भस्म व्योमेति भस्म सर्वं ह वा इदं भस्म मन एतानि चक्षूंषि यस्मादव्रतमिदं पाशुपतं यद्भस्म नाङ्गानि संस्पृशेत् तस्मादब्रह्म तदेतत्पाशुपतं पशुपाशविमोक्षणाय ।५॥ योऽग्नौ रुद्रो योऽप्स्वन्तर्य ओषधीर्वीरुध आविवेश । य इमा विश्वा भुवनानि चक्लृपे तस्मै रुद्राय नमोऽस्त्वग्नये । यो रुद्रोऽग्नौ यो रुद्रोऽप्स्वन्तर्यो रुद्र ओषधीर्वीरुध आविवेश । यो रुद्र इमा विश्वा भुवनानि चक्लृपे तस्मै रुद्राय वै नमो नमः । यो रुद्रोऽप्सु यो रुद्र ओषधीषु यो रुद्रो वनस्पतिषु । येन रुद्रेण जगदूर्ध्वं धारितं पृथिवी द्विधा त्रिधा धर्त्ता धारिता नागा येन्तरिक्षे तस्मै रुद्राय वै नमो नमः । मूर्धानमस्य संसेव्याप्यथर्वा हृदयञ्च यत् । मस्तिष्कादूर्ध्वं प्रेरयत्यवमानोऽधि शीर्षतः । तद्वा अथर्वणः शिरो देवकोशः समुज्झितः । तत् प्राणो ऽभिरक्षति शिरोऽन्तमथो मनः । न च दिवो देवजनेन गुप्ता न चान्तरिक्षाणि न च भूम इमाः । यस्मिन्निदं सर्वमोतप्रोतं तस्मा दन्यन्न परं किञ्च नास्ति । न तस्मात्पूर्वं न परं तदस्ति न भूतं नोत भव्यं यदासीत् । सहस्रपादेकमूर्ध्ना व्याप्तं स एवेदमावरीवर्ति भूतम् । अक्षरात् सञ्जायते कालः कालाद् व्यापक उच्यते । व्यापको हि भगवान् रुद्रो भोगायमानो यदा शेते रुद्रस्तदा संहार्यते प्रजाः । उच्छ्वसिते तमो भवति तमस आपोऽश्वङ्गुल्या मथिते मथितं शिशिरे शिशिरं मथ्यमानं फेनं भवति फेनादण्डं भवत्यण्डाद्ब्रह्मा भवति ब्रह्मणो वायुः वायोरोङ्कारः ओङ्कारात्सावित्री सावित्र्या गायत्री गायत्र्या लोका भवन्ति । अर्चयन्ति तपः सत्यं मधुक्षरन्ति यद्ध्रुवम् । एतद्धि परमं तपः । आपो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्मभूर्भुवः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्वरों नम इति ॥ ६ ॥ य इदमथर्वशिरो ब्राह्मणोऽधीते । अश्रोत्रियः श्रोत्रियो भवति । अनुपनीत उपनीतो भवति । सोऽग्निपूतो भवति । स वायुपूतो भवति । स सूर्यपूतो भवति । स सोमपूतो भवति । स सत्यपूतो भवति । स सर्वैर्देवैर्ज्ञातो भवति । स सर्वैर्वेदैरनुध्यातो भवति । स सर्वेषु तीर्थेषु स्नातो भवति । तेन सर्वैः क्रतुभिरिष्टं भवति । गायत्र्याः षष्टिसहस्राणि जप्तानि भवन्ति । प्रणवानामयुतं जप्तं भवति । स चक्षुषः पङ्क्तिं पुनाति । आसप्तमात् पुरुषयुगान्पुनातीत्याह भगवानथर्वशिरः सकृज्जप्त्वैव शुचिः स पूतः कर्मण्यो भवति । द्वितीयं जप्त्वा गणाधिपत्यमवाप्नोति । तृतीयं जप्त्वैवमेवानुप्रविशत्यों सत्यमों सत्यमों सत्यम् इत्यथर्ववेदे शिवाथर्वशीर्षम् (इति शिरउपनिषत्) ॥

५१५. अथ 'सूर्याथर्वशीर्षम्.'—अथ सूर्याथर्वाङ्गिरसं व्याख्यास्यामः ब्रह्मा ऋषिः । आदित्यो देवता । गायत्री छन्दः । हंसाद्यग्निनारायणयुक्तं बीजम् । हृल्लेखा शक्तिः । द्विपदादि सर्गसंयुक्तं कीलकम् । धर्मार्थकाममोक्षेषु जपे विनियोगः । षट्स्वरारूढबीजेन षडङ्गं रक्ताम्बुजसंस्थितं सप्ताश्वरथिनं हिरण्यवर्णं चतुर्भुजं पद्मद्वयाभयवरदहस्तं कालचक्रप्रणेतारं च श्रीसूर्यनारायणं य एवं वेद स वै ब्राह्मणः ॥ ॐ भूः । ॐ भुवः । ॐ स्वः । ॐ महः । ॐ जनः । ॐ तपः । ॐ सत्यम् । ॐ तत्सवि० परोरजसेसावदोम् । ॐ आपोज्योतीरसोऽमृतं ब्रह्मभूर्भुवः स्वरोम् । सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च । सूर्याद्वै खल्विमानि भूतानि जायन्ते । सूर्याद्यज्ञाः पर्जन्योऽन्नमात्मा । नमस्ते आदित्याय त्वमेव केवलं कर्त्तासि । त्वमेव प्रत्यक्षं विष्णुरसि । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वमेव प्रत्यक्षं रुद्रोऽसि । त्वमेव प्रत्यक्षमृगसि । त्वमेव प्रत्यक्षं यजुरसि । त्वमेव प्रत्यक्षं सामासि । त्वमेव प्रत्यक्षमथर्वासि । त्वमेव सर्वं छन्दोसि । आदित्याद्वायुर्जायते । आदित्याद्भूमिर्जायते । आदित्यादापो जायन्ते । आदित्याज्ज्योतिर्जायते । आदित्याद्व्योम दिशो जायन्ते । आदित्याद्वेदा जायन्ते । आदित्याद्देवा जायन्ते । आदित्यो वा एष एतन्मण्डलं तपति । असावादित्यो ब्रह्म । आदित्योऽन्तःकरणमनोबुद्धिचित्ताहङ्काराः । आदित्यो वै व्यानसमानोदानापानप्राणाः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आदित्यो वै श्रोत्रत्वक्चक्षुरसनानासाः । आदित्यो वै वाक्पाणि
पादोपस्थपायूनि । आदित्यो वै शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः ॥ आ
दित्यो वै वचनादानगमनानन्दविसर्गाः । आनन्दमयो ज्ञानमयो
विज्ञानमय आदित्य । नमो मित्राय भानवे मृत्योर्मा पाहि भ्रा
जिष्णवे विश्वहेतवे नमः । सूर्यो नो दिवस्पातु वातो अन्तरिक्षात्
अग्निर्नः पार्थिवेभ्यः । सूर्याद्भवन्ति भूतानि । सूर्येण पालिता
तु । सूर्ये लयं प्राप्नुवन्ति । यः सूर्यः सोहमेव च । चक्षुर्नो दे
सविता । चक्षुर्न उत पर्वतः । चक्षुर्धाता दधातु नः । आदित्या
विद्महे सहस्रकराय धीमहि । तन्नः सूर्यः प्रचोदयात् । सविता प
श्चात्तात् । सविता पुरस्तात् । सवितोत्तरात्तात् । सविताधरात्तात्
सविता नः सुवतु सर्वतातिम् । सवितानो रासतां दीर्घमायुः
ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म घृणिरिति द्वे अक्षरे सूर्य इत्यक्षरद्वयम् । आ
दित्य इति त्रीण्यक्षराणि एतद्वै सूर्यस्याष्टाक्षरं मनुम् । यः सदाह
हर्जपति । सो ब्रह्मण्यो ब्राह्मणो भवति । सूर्याभिमुखं जप्त्वा म
हाव्याधिभयात्प्रमुच्यते । अलक्ष्मीर्नश्यति । अभक्ष्यभक्षणात्पू
भवति । अपेयपानात्पूतो भवति । अगम्यागमनात्पूतो भवति
ब्रात्यसम्भाषणात्पूतो भवति । मध्याह्ने सूर्याभिमुखः पठेत् । स
पञ्चमहापापात्प्रमुच्यते । सैषा सावित्री विद्या न कस्यचित्प्रशंसेत्
एतन्महाभागः प्रातः पठति स भाग्यवान् जायते । पशून् विन्द
वेदार्थं लभते । त्रिकालं जप्त्वा क्रतुशतफलं प्राप्नोति । हस्तादि
जपति स महामृत्युं तरति । य एवं वेद । इत्युपनिषत् ॥ इ
सूर्याथर्वशीर्षम् ॥

५१६. अथ 'देव्यथर्वशीर्षम्.'—ॐ सर्वे वै देवा देवीमुपत
कासि त्वं महादेवी साब्रवीदहं ब्रह्मस्वरूपिणी । मत्तः प्रकृतिपु
पात्मकं जगत् । शून्यं चाशून्यं च अहमानन्दानानन्दौ अहं वि
ज्ञानाविज्ञाने अहं ब्रह्माब्रह्मणी द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये । इति वा
र्वणी श्रुतिः । अहं पञ्चभूतानि अहं पञ्चतन्मात्राणि अहमखि
जगत् वेदोहमवेदोहम् विद्याहमविद्याहम् अजाहमनजाहम् अधश्चो
च तिर्यक्चाहम् अहꣳरुद्रेभिर्वसुभिश्चरामि अहमादित्यैरुत वि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वैः अहं मित्रावरुणावुभौ विभर्मि अहमिन्द्राग्नी अहमश्विना उभौ अहꣳ सोमं त्वष्टारं पूषणं भगं दधामि अहं विष्णुमुरुक्रमम् ब्रह्माणमुत प्रजापतिं दधामि अहं दधामि द्रविणꣳ हविष्मते सुप्राव्ये यजमानाय सुव्रते अहꣳ राज्ञीसङ्गमनी वसूनाम् चिकितुषी प्रथमा यज्ञियानाम् अहꣳ सुवे पितरमस्य मूर्द्धन्मम योनिरप्स्वांतः समुद्रे य एवं वेद सदैवीꣳ सम्पदमाप्नोति ते देवा अब्रुवन् । नमो देव्यै महादेव्यै शिवायै सततं नमः । नमः प्रकृत्यै भद्रायै नियताः प्रणताः स्म ताम् ॥ तामग्निवर्णां तपसा ज्वलन्तीं वैरोचनीं कर्मफलेषु जुष्टाम् । दुर्गां देवीं शरणं प्रपद्यामहेऽसुरान्नाशयित्र्यै ते नमः । देवीं वाचमजनयन्त देवास्तां विश्वरूपाः पशवो वदन्ति । सा नो मन्द्रेषमूर्जं दुहाना धेनुर्वागस्मानुपसुष्टुतैतु ॥ कालरात्रीं ब्रह्मस्तुतां वैष्णवीं स्कन्दमातरम् । सरस्वतीमदितिं दक्षदुहितरं नमामः पावनां शिवाम् । महालक्ष्म्यै च विद्महे सर्वशक्त्यै च धीमहि । तन्नो देवी प्रचोदयात् । अदितिर्ह्यजनिष्ट दक्षया दुहिता तव । तां देवा अन्वजायन्त भद्रा अमृतबन्धवः ॥ कामे योनिः कमला वज्रपाणिर्गुहाहंसा मातालिश्वाभ्रमिन्द्रः । पुनर्गुहा सकला मायया चापृथक्क्लेशा विश्वमातादिविद्याः ॥ एषात्मशक्तिः । एषा विश्वमोहिनी पाशाङ्कुशधनुर्बाणधरा । एषा श्रीमहाविद्या । य एवं वेद स शोकं तरति । नमस्ते भगवति मातरस्मान्पाहि सर्वतः । सैषा अष्टौ वसवः सैवैकादश रुद्राः सैषा द्वादशादित्याः सैषा विश्वेदेवाः सोमपा असोमपाश्च सैषा यातुधाना असुरा रक्षांसि पिशाचयक्षसिद्धाः सैषा सत्वरजस्तमांसि सैषा ब्रह्मविष्णुरुद्ररूपिणी सैषा प्रजापतीन्द्रमनवः सैषा ग्रहनक्षत्रज्योतिष्कलाकाष्ठादिविश्वरूपिणी तामहं प्रणौमि नित्यम् । पापापहारिणी देवी भुक्तिमुक्तिप्रदायिनी । अनन्तां विजयां शुद्धां शरण्यां सर्वदा शिवाम् ॥ वियदाकारसंयुक्तं वीतिहोत्रसमन्वितम् । अर्द्धेन्दुलसितं देव्या बीजं सर्वार्थसाधकम् ॥ एवमेकाक्षरं मन्त्रं यतयः शुद्धचेतसः । ध्यायन्ति परमानन्दमया ज्ञानाम्बुराशयः ॥ वाङ्मया ब्रह्मभूस्तस्मात् षष्ठं वक्त्रसमन्वितम् ॥ सूर्यो वामश्रोत्रबिन्दुसंयुक्ताष्टतृतीयकम् ॥ ना-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रायणेन संमिश्रो वायुश्चाधारयुक्तयः । विच्चे नवार्णकोणस्य महानानन्ददायकः ॥ हृत्पुण्डरीकमध्यस्थां प्रातःसूर्यसमप्रभाम् । पाशाङ्कुशधरां सौम्यां वरदाभयहस्तकाम् ॥ त्रिनेत्रां रक्तवसनां भक्तकामदुहं भजे । भजामि त्वां महादेवि महाभयविनाशिनि ॥ महादारिद्र्यशमनी महाकारुण्यरूपिणी । यस्याः स्वरूपं ब्रह्मादयो न जानन्ति ॥ तस्मादुच्यते अज्ञेया । यस्या अन्तो न लभ्यते तस्मादुच्यते अनन्ता । यस्या लक्षं नोपलक्ष्यते तस्मादुच्यते अलक्षा। यस्या जननं नोपलक्ष्यते तस्मादुच्यते अजा । एकैव सर्वत्र वर्त्तते तस्मादुच्यते एका । एकैव विश्वरूपिणी तस्मादुच्यतेऽनेका । अत एवोच्यतेऽज्ञेयानन्तालक्षाजैकानेका । मन्त्राणां मातृका देवी शब्दानां ज्ञानरूपिणी । ज्ञानानां चिन्मयातीता शून्यानां शून्यसाक्षिणी ॥ यस्याः परतरं नास्ति सैषा दुर्गा प्रकीर्त्तिता । तां दुर्गां दुर्गमां देवीं दुराचारविघातिनीम् ॥ नमामि भवभीतोऽहं संसारार्णवतारिणीम् ॥ इदमथर्वशीर्षं योऽधीते । स पञ्चाथर्वशीर्षफलमाप्नोति । इदमथर्वशीर्षमज्ञात्वा योऽर्चां स्थापयति । शतलक्षं प्रजप्त्वापि नार्चाशुद्धिं च विन्दति । शतमष्टोत्तरं चास्य पुरश्चर्याविधिः स्मृतः । दशवारं पठेद्यस्तु सद्यः पापैः प्रमुच्यते । महादुर्गाणि तरति महादेव्याः प्रसादतः ॥ सायमधीयानो दिवसकृतं पापं नाशयति । प्रातरधीयानो रात्रिकृतं पापं नाशयति । सायं प्रातः प्रयुञ्जानो अपापो भवति । निशीथे तुरीयसन्ध्यायां जप्त्वा वाक्सिद्धिर्भवति । नूतनायां प्रतिमायां जप्त्वा देवतासान्निध्यं भवति । भौमाश्विन्यां महादेवीसन्निधौ जप्त्वा महामृत्युं तरति महामृत्युं तरति । य एवं वेद इत्युपनिषत् ॥ इति देव्यथर्वशीर्षम् ॥

५१७. 'श्रीसूक्तम्'[1]—ॐ हिर॑ण्यवर्णां॒ हरि॑णीं सु॒वर्ण॑रजतस्र॒जाम् । च॒न्द्रां हि॒रण्म॑यीं ल॒क्ष्मीं जात॑वेदो म॒ आ व॑ह ॥ १ ॥ तां म॒ऽआव॑ह जात॑वेदो ल॒क्ष्मीमन॑पगा॒मिनी॑म् । यस्यां॒ हिर॑ण्यं वि॒न्देयं॒ गामश्वं॒ पुरु॑षान॒हम् ॥ २ ॥

1 क्वचित् 'अथाथर्वलक्ष्मीसूक्तम्' एवं पाठो दृश्यते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अश्वपूर्णां[१] रथमध्यां हस्तिनादप्रमोदिनीम् । श्रियं देवी-
मुपह्वये श्रीर्मा देवीर्जुषताम् । ३ ॥ कांसोस्मितां हिर-
ण्यप्राकारामार्द्रां ज्वलन्तीं तृप्तां तर्पयन्तीम् । पद्मे-
स्थितां पद्मवर्णां तामिहोपह्वये श्रियम् ॥ ४ ॥ चन्द्रां
प्रभासां यशसा ज्वलन्तीं श्रियं लोके देवजुष्टामुदा-
राम् । तां पद्मनेमिं शरणमहं प्रपद्ये अलक्ष्मीर्मे न-
श्यतां त्वां वृणोमि । ५ ॥ आदित्यवर्णे तपसोऽधिजातो
वनस्पतिस्तव वृक्षोऽथ बिल्वः । तस्य फलानि तपसानु-
दन्तु मायांतरायाश्च बाह्याऽअलक्ष्मीः । ६ ॥ उपैतु
मां देवसखः कीर्तिश्च मणिना सह । प्रादुर्भूतो सुराष्ट्रे-
ऽस्मिन् कीर्तिं वृद्धिं ददातु मे । ७ ॥ क्षुत्पिपासामलां
ज्येष्ठामलक्ष्मीं नाशयाम्यहम् । अभूतिमसमृद्धिं च
सर्वां निर्णुद मे गृहात् । ८ ॥ गन्धद्वारां दुराधर्षां नित्य-
पुष्टां करीषिणीम् । ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिहोपह्वये
श्रियम् । ९ ॥ मनसः काममाकूतिं वाचः सत्यमशी-
महि । पशूनां रूपमन्नस्य मयि श्रीः श्रयतां यशः ।१०॥
कर्दमेन प्रजाभूता मयि सम्भ्रम कर्दम । श्रियं वा-
सय मे कुले मातरं पद्ममालिनीम् । ११ ॥ आपः स्र-
जन्तु स्निग्धानि चिक्लीत वस मे गृहे । नि च देवीं मातरं
श्रियं वासय मे कुले । १२ ॥ आर्द्रां पुष्करिणीं पुष्टिं
सुवर्णां हेममालिनीम् । सूर्यां हिरण्मयीं लक्ष्मीं जात-
वेदो ममावह । १३ ॥ आर्द्रां यःकरिणीं यष्टिं पि-
ङ्गलां पद्ममालिनीम् । चन्द्रां हिरण्मयीं लक्ष्मीं जात-
वेदो म आवह । १४ ॥ तां मऽआवह जातवेदो लक्ष्मी-

(१) केषुचित्पुस्तकेषु 'अश्वपूर्वां' इत्यपि पाठो दृश्यते ॥

२४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्मनपगामिनीम् । यस्या हिरण्यं प्रभूतिं गावो दास्यो-श्वान्विन्देयं पुरुषानहम् । १५ ॥ यः शुचिः प्रयतो भूत्वा जुहुयादाज्यमन्वहम् । सूक्तं पञ्चदशर्चञ्च श्रीकामः सततं जपेत् । १६ ॥ सरसिजनिलये सरोजहस्ते धवलान्तरांशुकगन्धमाल्यशोभे । भगवति हरिवल्लभे मनोज्ञे त्रिभुवनभूतिकरि प्रसीद मह्यम् । १७ ॥ धनमग्निर्धनं वायुर्धनं सूर्यो धनं वसुः ॥ धनमिन्द्रो बृहस्पतिर्वरुणं धनमश्विनौ । १८ ॥ वैनतेय सोमं पिब सोमं पिबतु वृत्रहा । सोमं धनस्य सोमिनो मह्यं ददातु सोमिनः । १९ ॥ न क्रोधो न च मात्सर्यं न लोभो नाशुभा मतिः । भवन्ति कृतपुण्यानां भक्तानां श्रीसूक्तं जपेत् । २० ॥ पद्मानने पद्मऊरू पद्माक्षी पद्मसम्भवे । तन्मे भजसि पद्माक्षि येन सौख्यं लभाम्यहम् । २१ ॥ विष्णुपत्नीं क्षमां देवीं माधवीं माधवप्रियाम् । विष्णुप्रियसखीं देवीं नमाम्यच्युतवल्लभाम् । २२ ॥ महालक्ष्मी च विद्महे विष्णुपत्नी च धीमहि । तन्नो लक्ष्मीः प्रचोदयात् । २३ ॥ पद्मानने पद्मविपद्मपत्रे पद्मप्रिये पद्मदलायताक्षि । विश्वप्रिये विश्वमनोनुकूले त्वत्पादपद्मं मयि सन्निधत्स्व ॥ २४ ॥ आनन्दः कर्दमः श्रीदश्चिक्लीत इति विश्रुताः । ऋषयः श्रियपुत्राश्च मयि श्रीर्देवी देवता । २५ ॥ ऋणरोगादि दारिद्र्यं पापञ्च अपमृत्यवः । भयशोकमनस्तापा नश्यन्तु मम सर्वदा । २६ ॥ श्रीर्वर्चस्वमायुष्यमारोग्यमाविधाच्छोभमानं महीयते । धनं धान्यं पशुं बहुपुत्रलाभं शतसंवत्सरं दीर्घमायुः । २७ ॥ इति श्रीसूक्तम् ॥

५१८. अथ 'हेमाद्रिकृतः स्नानसङ्कल्पः'—आचम्य[१] प्राणानायम्य ॥ श्रीमन्महागणाधिपतये नमः । श्रीगुरुभ्यो नमः । श्रीसरस्वत्यै नमः। वेदाय नमः। वेदपुरुषाय नमः । इष्टदेवताभ्यो नमः । कुलदेवताभ्यो नमः । स्थानदेवताभ्यो नमः । ग्रामदेवताभ्यो नमः ।

(१) अयं सङ्कल्पः–तीर्थस्नानादौ श्रावण्यादिनैमित्तिकस्नानादौ च स्वतः कुर्वन्ति तीर्थोपाध्याया यजमानतः कारयन्ति च ॥ २ देवपूजाप्रयोगे दर्शितक्रमेण ज्ञेयम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वास्तुदेवताभ्यो नमः । एतत्कर्मप्रधानदेवताभ्यो नमः । सर्वेभ्यो देवेभ्यो नमः। सर्वेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो नमो नमः । अविघ्नमस्तु । सुमुखश्चैकदन्तश्च कपिलो गजकर्णकः । लम्बोदरश्च विकटो विघ्ननाशो गणाधिपः । धूम्रकेतुर्गणाध्यक्षो भालचन्द्रो गजाननः ॥ द्वादशैतानि नामानि यः पठेच्छृणुयादपि । विद्यारम्भे विवाहे च प्रवेशे निर्गमे तथा ॥ सङ्ग्रामे सङ्कटे चैव विघ्नस्तस्य न जायते । शुक्लाम्बरधरं देवं शशिवर्णं चतुर्भुजम् ॥ प्रसन्नवदनं ध्यायेत्सर्वविघ्नोपशान्तये । अभीप्सितार्थसिद्ध्यर्थं पूजितो यः सुरासुरैः ॥ सर्वविघ्नहरस्तस्मै गणाधिपतये नमः ॥ सर्वमङ्गलमाङ्गल्ये शिवे सर्वार्थसाधिके । शरण्ये त्र्यम्बके गौरि नारायणि नमोस्तु ते ॥ वक्रतुण्डमहाकाय सूर्यकोटिसमप्रभ । अविघ्नं कुरु मे देव सर्वकार्येषु सर्वदा ॥ वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे । यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ गणनाथं नमस्कृत्य नमस्कृत्य पितामहम् । विष्णुं रुद्रं श्रियं देवीं वन्दे भक्त्या सरस्वतीम् । स्थानं क्षेत्रं नमस्कृत्य दिननाथं निशाकरम् । धरणीगर्भसम्भूतं शशिपुत्रं बृहस्पतिम् ॥ दैत्याचार्यं नमस्कृत्य सूर्यपुत्रं शनैश्चरम् । राहुं केतुं नमस्कृत्य यज्ञारम्भे विशेषतः । शक्रादिदेवताः सर्वान्मुनींश्चैव तपोधनान् । गर्गं मुनिं नमस्कृत्य नारदं पर्वतं तथा ॥ वसिष्ठं मुनिशार्दूलं विश्वामित्रं च गोभिलम् । अगस्त्यं च पुलस्त्यं च दक्षमित्रं पराशरम् । भरद्वाजं च माण्डव्यं याज्ञवल्क्यं च गालवम् ॥ अन्ये विप्रास्तपोयुक्ता वेदशास्त्रविचक्षणाः । तान्सर्वान् प्रणिपत्याहं शुभं कर्म समारभे । लाभस्तेषां जयस्तेषां कुतस्तेषां पराजयः । येषामिन्दीवरश्यामो हृदयस्थो जनार्दनः ॥ अग्रतः श्रीनृसिंहश्च पृष्ठतो देवकीसुतः । रक्षतां पार्श्वयोर्देवौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ॐ—स्वस्ति श्रीमुकुन्दसच्चिदानन्दस्य ब्रह्मणोऽनिर्वाच्यमायाशक्तिविजृम्भिताविद्यायोगात् कालकर्मस्वभावाविर्भूतमहत्तत्त्वोदिताहङ्कारोद्भूतवियदादिपञ्चमहाभूतेन्द्रियदेवतानिर्मितेऽण्डकटाहे चतुर्दशलोकात्मके लीलया तन्मध्यवर्तिभगवतः श्रीनारायणस्य नाभिकमलोद्भूतसकललोकपितामहस्य ब्रह्मणः सृष्टिं कुर्वत-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्तदुद्धरणाय प्रजापतिप्रार्थितस्य समस्तजगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणस्य जगद्रक्षाशिक्षाविचक्षणस्य प्रणतपारिजातस्य अच्युतानन्तवीर्यस्य श्रीमद्भगवतो महापुरुषस्य अचिन्त्यापरिमितशक्त्या ध्येयमानस्य महाजलौघमध्ये परिभ्रममाणानामनेककोटिब्रह्माण्डानामेकतमेऽव्यक्तमहदहङ्कारपृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशाद्यावरणैरावृते अस्मिन्महति ब्रह्माण्डखण्डे आधारशक्तिश्रीमदादिवाराहदंष्ट्राग्रविराजिते कूर्मानन्तवासुकितक्षककुलिककर्कोटकपद्ममहापद्मशङ्खाद्यष्टमहानागैर्ध्रियमाणे ऐरावतपुण्डरीकवामनकुमुदाञ्जनपुष्पदन्तसार्वभौमसुप्रतीकाष्टदिग्गजप्रतिष्ठितानामतलवितलसुतलतलातलरसातलमहातलपाताललोकानामुपरिभागे भूर्लोकभुवर्लोकस्वर्लोकमहर्लोकजनोलोकतपोलोकसत्यलोकाख्यसप्तलोकानामधोभागे चक्रवालशैलमहावलयनागमध्यवर्तिनो महाकालमहाफणिराजशेषस्य सहस्रफणानां मणिमण्डलमण्डिते दिग्दन्तिशुण्डोत्तम्भिते अमरावत्यशोकवतीभोगवतीसिद्धवतीगान्धर्ववतीकाञ्च्यवन्त्यलकावतीयशोवतीति पुण्यपुरीप्रतिष्ठिते इन्द्राग्नियमनिर्ऋतिवरुणवायुकुबेरेशानाष्टदिक्पालप्रतिष्ठिते वरध्रुवाधरसोमपाप्रभञ्जनानलप्रत्यूषप्रभासाख्याष्टवसुभिर्विराजिते हरत्र्यम्बकरुद्रमृगव्याधापराजितकपालीभैरवशम्भुकपर्दिवृषाकपिबहुरूपाख्यैकादशरुद्रैः संशोभिते रुद्रोपेन्द्रसवितृधातृत्वष्ट्रर्यमेन्द्रेशानभगमित्रपूषाख्यद्वादशादित्यप्रकाशिते यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाध्यष्टाङ्गनिरतवसिष्ठवालखिल्यविश्वामित्रदक्षकात्यायनकौण्डिण्यगौतमाङ्गिरसपाराशर्यव्यासवाल्मीकशुकशौनकभरद्वाजसनकसनन्दनसनातनसनत्कुमारनारदादिमुख्यमुनिभिः पवित्रिते लोकालोकाचलवलयिते लवणेक्षुरससुरासर्पिर्दधिक्षीरोदकयुक्तसप्तार्णवपरिवृते जम्बूप्लक्षशाल्मलिकुशक्रौञ्चशाकपुष्कराख्यसप्तद्वीपयुते इन्द्रकांस्यताम्रगभस्तिनागसौम्यगन्धर्वचारणभारतेतिनवखण्डमण्डिते सुवर्णगिरिकर्णिकोपेतमहासरोरुहाकारपञ्चाशत्कोटियोजनविस्तीर्णभूमण्डले अयोध्यामथुरामायाकाशीकाञ्च्यवन्तिकाद्वारावतीतिसप्तपुरीप्रतिष्ठिते महामुक्तिप्रदस्थले शालग्रामशम्भलनन्दिग्रामेतिग्रामत्रयविराजिते चम्पकार

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ण्यबदरिकारण्यदण्डकारण्यार्बुदारण्यधर्मारण्यपद्मारण्यगुह्यारण्यज-
म्बुकारण्यविन्ध्यारण्यद्राक्षारण्यनहुषारण्यकाम्यकारण्यद्वैतारण्यनैमि-
षारण्यादीनां मध्ये सुमेरुनिषधकूटशुभ्रकूटश्रीकूटहेमकूटरजतकूटचि-
त्रकूटत्रिकूटकिष्किन्धश्वेताद्रिकूटहिमविन्ध्याचलानां हरिवर्षकिम्पु-
रुषवर्षयोश्च दक्षिणे नवसहस्रयोजनविस्तीर्णे भरतखण्डे मलया-
चलसह्याचलविन्ध्याचलानामुत्तरेण स्वर्णप्रस्थचण्डप्रस्थसूक्तिकआ-
वन्तकरमणकमहारमणकपाञ्चजन्यसिंहललङ्काऽशोकवत्यलकावती-
सिद्धवतीगान्धर्ववत्यादिपुण्यपुरीविराजिते नवखण्डोपद्वीपमण्डिते
दक्षिणावस्थितरेणुकाद्वयसूकरकाशीकाञ्चीकालिकालवटेश्वरकालञ्जर-
महाकालेतिनवोखरयुते द्वादशज्योतिर्लिङ्गगङ्गा (भागीरथी) गोदा-
(गौतमी)क्षिप्रायमुनासरस्वतीनर्मदातापीपयोष्णीचन्द्रभागाकावेरीम-
न्दाकिनीप्रवराकृष्णावेण्याभीमरथीतुङ्गभद्रामलापहाकृतमालाताम्र-
पर्णीविशालांक्षीवञ्जुलाचर्मण्वतीवेत्रवतीभोगावतीविशोकाकौशिकी-
गण्डकीवासिष्ठीप्रमदाविश्वामित्रीफल्गुनीचित्रकाश्यपीसरयूसर्वपाप-
हारिणीकरतोयाप्रणीतावज्रावक्रगामिनीसुवर्णरेखाशोणाभवनाशिनी
शीघ्रगाकुशवर्तिनीब्रह्मानन्दामहितनयेत्यनेकपुण्यनदीभिर्विलसिते
ब्रह्मपुत्रसिन्धुनदादिपरमपवित्रजलविराजिते हिमवन्मेरुगोवर्धनक्रौ-
ञ्चचित्रकूटहेमकूटमहेन्द्रमलयसह्येंद्रकीलपारियात्राद्यनेकपर्वतसमन्वि-
ते मतङ्गमाल्यकिष्किन्धऋष्यशृङ्गेतिमहानगसमन्विते अङ्गवङ्गकलिङ्ग-
काश्मीरकाम्बोजसौवीरसौराष्ट्रमहाराष्ट्रमगधनेपालकेरलचोरलपाञ्चा-
लगौडमालवमलयसिंहलद्रविडकर्नाटकललाटकरहाटवरहाटपानाट-
पाण्ड्यनिषधमागधआन्ध्रदशार्णवभोजकुरुगान्धारविदर्भविदेहबाह्ली-
कबर्बरकैकेयकोसलविराटशूरसेनकोङ्कणकेकटमत्स्यमद्रपारसिकख-
सूरयावनम्लेच्छजालन्धरेति सिद्धवत्यन्यदेशविशेषभाषाभूमिपालवि-
चित्रिते इलावृतकुरुभद्राश्वकेतुमालकिम्पुरुषरमणकहिरण्मयादिनव-
वर्षाणां मध्ये भरतखण्डे वकुलचम्पकपाटलाब्जपुन्नागजातिकरवीर-
रसालकह्लारकेतक्यादिनानाविधकुसुमस्तबकविराजिते कोकन्तहि-
रण्यशृङ्गकुब्जार्बुदमणिकर्णीवटशालग्रामसूकरमथुरागयानिष्क्रमणलो-
हार्गलपोतस्वामिप्रभासबदरीतिचतुर्दशगुह्यविलसिते जम्बुद्वीपे कुरु-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

क्षेत्रादिसमभूमध्यरेखायाः पश्चिमदिग्भागे कुलमेरोर्दक्षिणदिग्भागे विन्ध्यस्य दक्षिणे देशे श्रीशैलस्य वायव्यदेशे कृष्णावेण्योर्मध्यदेशे मत्स्यकूर्मवराहनृसिंहवामनपरशुरामरामकृष्णबुद्धकल्कीतिदशावताराणां मध्ये बौद्धावतारे गङ्गादिसरिद्भिः पाविते एवं नवसहस्रयोजनविस्तीर्णभारतवर्षे निखिलजनपावनपरमभागवतोत्तमशौनकादिनिवासिते नैमिषारण्ये आर्यावर्तान्तर्गतब्रह्मावर्तैकदेशे सूर्यान्वयभूभृत्प्रतिष्ठिते श्रीमन्नारायणनाभिकमलोद्भूतसकलजगत्स्रष्टुः परार्द्धद्वयजीविनो ब्रह्मणो द्वितीये परार्धे एकपञ्चाशत्तमे वर्षे प्रथममासे प्रथमपक्षे प्रथमदिवसे अह्नो द्वितीये यामे तृतीये मुहूर्ते रथन्तरादिद्वात्रिंशत्कल्पानां मध्ये अष्टमे श्वेतवाराहकल्पे स्वायम्भुवादिमन्वन्तराणां मध्ये सप्तमे वैवस्वतमन्वन्तरे कृतत्रेताद्वापरकलिसंज्ञकानां चतुर्णां युगानां मध्ये वर्तमाने अष्टाविंशतितमे कलियुगे तत्प्रथमे विभागे (पादे) श्रीमन्नृपविक्रमार्कात् श्रीमन्नृपशालीवाहनाद्वा यथा संख्यागमेन चान्द्रसावनसौरनाक्षत्रादिप्रकारेणागतानां प्रभवादिषष्टिसंवत्सराणां मध्ये अमुकनाम्नि संवत्सरे उत्तरगोलावलम्बिनि श्रीमार्तण्डमण्डले अमुकर्तौ अमुकमासे अमुकपक्षे अमुकतिथौ अमुकवासरे अमुकनक्षत्रे अमुकयोगे अमुककरणे अमुकराशिस्थे चन्द्रे अमुकस्थे सूर्ये अमुकस्थिते देवगुरौ शेषेषु ग्रहेषु यथायथास्थानस्थितेषु सत्सु एवंगुणविशेषेण विशिष्टायां शुभपुण्यतिथौ अमुकशर्मणः (भार्यया सहाधिकृतस्य) मम इह जन्मनि जन्मान्तरे वा बाल्ययौवनवार्द्धक्यावस्थासु वाक्पाणिपादपायूपस्थघ्राणरसनाचक्षुःस्पर्शनश्रोत्रमनोभिश्चरित—ज्ञाताज्ञातकामाकाममहापातकोपपातकादिसञ्चितानां पापानां ब्रह्महननसुरापानसुवर्णस्तेयगुरुतल्पगमनतत्संसर्गरूपमहापातकानां बुद्धिपूर्वकाणां मनोवाक्कायकृतानां बहुकालाभ्यस्तानां उपपातकानां च स्पृष्टास्पृष्टसङ्करीकरणमलिनीकरणापात्रीकरणजातिभ्रंशकरणविहिताकरणकर्मलोपजनितानां रसविक्रयकन्याविक्रयहयविक्रयगोविक्रयखरोष्ट्रविक्रयदासीविक्रयअजादिपशुविक्रयस्वगृहविक्रयनीलीविक्रयअक्रेयविक्रयपण्यविक्रयज-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

लचरादिजन्तुविक्रयस्थलचरादिविक्रयखेचरादिविक्रयसम्भूतानां निरर्थकवृक्षच्छेदनऋणानपाकरणब्रह्मस्वापहरणदेवस्वापहरणराजस्वापहरणपरद्रव्यापहरणतैलादिद्रव्यापहरणफलादिहरणलोहादिहरणनानावस्तुहरणरूपाणां ब्राह्मणनिन्दागुरुनिन्दावेदनिन्दाशास्त्रनिन्दापरनिन्दाभक्ष्यभक्षणाभोज्यभोजनाचोष्यचोषणालेह्यलेहनापेयपानास्पृश्यस्पर्शनाश्राव्यश्रवणाहिंस्यहिंसनावन्द्यवन्दनाचिन्त्यचिन्तनायाज्ययाजनापूज्यपूजनरूपाणां मातृपितृतिरस्कारस्त्रीपुरुषप्रीतिभेदनपरस्त्रीगमनविधवागमनवेश्यागमनदासीगमनचाण्डालादिहीनजातिगमनशुदगमनरजस्वलागमनपश्वादिगमनरूपाणां कूटसाक्षित्वशून्यवादमिथ्यापवादम्लेच्छसम्भाषणब्रह्मद्वेषकरणब्रह्मवृत्तिहरणवृत्तिच्छेदनपरवृत्तिहरणरूपाणां मित्रवञ्चनगुरुवञ्चनस्वामिवञ्चनासत्यभाषणगर्भपातनपथिताम्बूलचर्वणहीनजातिसेवनपरान्नभोजनगणान्नभोजनलशुनपलाण्डुगृञ्जनभक्षणतालवृक्षफलभक्षणोच्छिष्टभक्षणमार्जारोच्छिष्टभक्षणपर्युषितान्नभक्षणरूपाणां पङ्क्तिभेदकरणभ्रूणहिंसापशुहिंसाबालहिंसाद्यनेकहिंसोद्भूतानां शौचत्यागस्नानत्यागसन्ध्यात्यागौपासनाग्नित्यागवैश्वदेवत्यागरूपाणां निषिद्धाचरणकुग्रामवासब्रह्मद्रोहगुरुद्रोहपितृमातृद्रोहपरद्रोहपरनिन्दात्मस्तुतिदुष्टप्रतिग्रहदुर्जनसंसर्गरूपाणां गोयानवृषभयानमहिषीयानगर्दभयानोष्ट्रयानाजयानभृत्याभरणस्वग्रामत्यागगोत्रत्यागकुलत्यागदूरस्थमन्त्रविप्राशाभेदनावन्दिताशीर्वादग्रहणपतितसम्भाषणरूपाणां पतितजनपङ्क्तिभोजनाहःसङ्गमवृथामनोरथादिपापानां तथा । महापापोपपाभ्यां नानायोनिषु यत्कृतम् । बालभावेन यत्पापं क्षुत्तृडर्थे च यत्कृतम् ॥ आत्मार्थं चैव यत्पापं परार्थे चैव यत्कृतम् । तीर्थेषु चैव यत्पापं गुर्ववज्ञाकृतं च यत् ॥ रागद्वेषादिजनितं कामक्रोधेन यत्कृतम् ॥ हिंसानिद्रादिजं पापं भेददृष्ट्या च यन्मया ॥ महाभिमानजं पापं सर्वदा यन्मया कृतम् । भूतं भव्यं च यत्पापं भविष्यं चैव गौतमि ॥ शुष्कमार्द्रं च यत्पापं जानताजानता कृतम् । महल्लघु च यत्पापं तन्मे नाशय जाह्नवि ॥ ब्रह्महा मद्यपः स्तेयी तथैव गुरुतल्पगः । महापापानि चत्वारि तत्संसर्गी तु

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पञ्चमः ॥ अतिपातकमन्यच्च तन्न्यूनमुपपातकम् । गोवधो व्रात्यता स्तेयं ऋणानां चानपक्रियाः ॥ अनाहिताग्निता पण्यविक्रयः परिवेदनम् । इन्धनार्थे द्रुमच्छेदः स्त्रीहिंसौषधिजीवनम् ॥ हिंसायन्त्रविधानं च भृतकाध्यापनं तथा । प्रथमाश्रममारभ्य यत्किञ्चित्किल्बिषं कृतम् ॥ कृमिकीटादिहननं यत्किञ्चित्प्राणिहिंसनम् । मातापित्रोरशुश्रूषा तद्वाक्याकरणं तथा ॥ अपूज्यपूजनं चैव पूज्यानां च व्यतिक्रमः । अनाश्रमस्थताग्न्यादिदेवाशुश्रूषणं तथा ॥ परकार्यापहरणं परद्रव्योपजीवनम् । ततोऽज्ञानकृतं वापि कायिकं वाचिकं तथा ॥ मानसं त्रिविधं पापं प्रायश्चित्तैरनाशितम् । तस्मादशेषपापेभ्यस्त्राहि त्रैलोक्यपावनि ॥ निष्पापोऽस्म्यधुना देवि प्रसादात्तव नान्यथा ॥ ['स्त्रीणां विशेषः'—पाणिग्रहणमारभ्य स्वकर्मापरिपालनम् । इन्द्रियाभिरतिः पुंस्सु नानायोनिषु या भवेत् ॥ कृमिकीटादिहननं पङ्क्तिभेदादिकं तथा । स्पृष्टास्पृष्टमनाचारं मनसा दोषकल्पनम् ॥ तत्सर्वं नाशयेः क्षिप्रं गङ्गे त्वं यात्रयानया ॥] इत्यादि प्रकीर्णपातकानां एतत्कालपर्यन्तं सञ्चितानां लघुस्थूलसूक्ष्माणां च निःशेषपरिहारार्थं दशावरान् दशपरान् आत्मना सहितान् एकविंशति पुरुषानुद्धर्तुं ब्रह्मलोकावधि पञ्चाशत्कोटियोजनविस्तीर्णेऽस्मिन्भूमण्डले सप्तर्षिमण्डलपर्यन्तं वालुकाभिः कृतराशेः वर्षसहस्रावसाने एकैकवालुकापकर्षक्रमेण सर्वराश्यपकर्षसंमितकालपर्यन्तं ब्रह्मलोके ब्रह्मसायुज्यताप्राप्त्यर्थं कुरुक्षेत्रादिसर्वतीर्थेषु स्नानपूर्वकं सहस्रगोदानजन्यफलप्राप्त्यर्थं तथा मम समस्तपितॄणां आत्मनश्च विष्णवादिलोकप्राप्तये अधीतानामध्येष्यमाणानां चाध्यायानां स्थापनविच्छेदक्रोशघोषणदन्तविवृतिदुर्वचद्रुतोच्चारितवर्णानां पूर्वसवर्णानां गलोपलम्बितविवृतोच्चारितवर्णानाम् श्लिष्टास्पष्टवर्णविघट्टनादिभिः पठितानां श्रुतीनां यद्यातयामत्वं तत्परिहारार्थं अष्टत्रिंशदनध्यायाध्ययने रथ्यासञ्चरतः शूद्रस्य शृण्वतोऽध्ययने म्लेच्छान्त्यजादेः शृण्वतोऽध्ययने अशुचिदेशेऽध्ययने आत्मनोशुचित्वेऽध्ययने अक्षरस्वरानुस्वारपदच्छेदकण्डिकाव्यञ्जनह्रस्वदीर्घप्लुतकण्ठतालुमूर्द्धन्योष्ठ्यदन्त्यनासि-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कानुनासिकरेफजिह्वामूलीयोपध्मानीयोदात्तानुदात्तस्वरितादीनां व्यत्ययेनोच्चारे माधुर्याक्षरव्यक्तिहीनत्वाद्यनेकप्रत्यवायपरिहारपूर्वकं सर्वस्य वेदस्य सवीर्यत्वसम्पादनद्वारा यथावत्फलप्राप्त्यर्थं श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं देवब्राह्मणसवितृसूर्यनारायणसन्निधौ गङ्गाभागीरथ्यां अमुकतीर्थे वा प्रवाहाभिमुखं स्नानमहं करिष्ये ॥ इति सङ्कल्प्य स्नायात् ॥ इति हेमाद्रिकृतः सङ्कल्पप्रयोगः ॥

५१९. अथ 'श्रावणीपद्धतिः'—पारस्करगृह्यसूत्रे-पौषस्य रोहिण्यां मध्यमायां वाष्टकायामध्यायानुत्सृजेयुरुदकान्तं गत्वाद्भिर्देवाश्छन्दाᳫंसि वेदानृषीन्पुराणाचार्यान् गन्धर्वानितराचार्यान् संवत्सरञ्च सावयवं पितृनाचार्यान् स्वांश्च तर्पयेयुः । सावित्रीं चतुरनुद्रुत्य विरताः स्मः इति प्रब्रूयुः क्षपणं प्रवचनं च पूर्ववत् । १५ ॥ 'तत्रैव'—अर्धषष्ठान्मासानधीत्योत्सृजेयुरर्धसप्तमासान्वाथेमामृचं जपत्युभाकवीयुवा यो नो धर्मः परापतत् । परिसख्यानि धर्मिणो विसृजामह इति त्रिरात्रᳫं सहोपविप्रतिष्ठेरन् । १४ ॥ 'तथा च'—अथातोऽध्यायोपाकर्मौषधीनां प्रादुर्भावे श्रवणेन श्रावण्यां पौर्णमास्याᳫंश्रावणस्य पञ्चम्याᳫं हस्तेन वाज्यभागाविष्ट्वाज्याहुतीर्जुहोति इति । १३ ॥ याज्ञवल्क्यः—अधीतवेदोपाकर्म श्रावण्यां श्रवणेन च । हस्तेनौषध्यभावे वा पञ्चम्यां श्रावणस्य तु ॥ पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा । जलान्ते छन्दसां कुर्यात्तदुत्सर्गविधिं बहिः ॥ त्र्यहं प्रेतेष्वनध्यायः शिष्यर्त्विग्गुरुबन्धुषु । उपाकर्मणि चोत्सर्गे स्वशाखाश्रोत्रिये मृते ॥ रेणुकदीक्षितः—पौषमासस्य रोहिण्यां कृष्णाष्टम्यामथापि वा । उदकान्तं समासाद्य वेदस्योत्सर्जनं बहिः ॥ मनुः—पुष्ये तु छन्दसां कुर्याद्बहिरुत्सर्जनं द्विजः । माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वाह्णे प्रथमेऽहनि ॥ कात्यायनः—उत्सर्गश्च तदा तिष्ये कुर्यात्प्रोष्ठपदेऽथवा ॥ खादिरगृह्ये—पुष्ये तूत्सर्जनं कुर्यादुपाकर्मदिनेऽथवा ॥ काष्र्णाजिनिः—उपाकर्मणि चोत्सर्गे यथाकालं समेत्य च । ऋषीन्दर्भमयान्कृत्वा पूजयेत्तदनन्ततः । सम्प्राप्ते श्रावणस्यान्ते पौर्णमास्यां दिनोदये । स्नानं कुर्वीत म-

(१) यदि यजमानो वेदाधिकारी न स्यात्तर्हि तेनायं सङ्कल्पः पुराणोक्तविधिना कार्यः उपाध्यायेन तत्करतः कारयितव्यश्च ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तिमान् श्रुतिस्मृतिविधानतः । उपाकर्मादिकं प्रोक्तमृषीणां चैव तर्पणम् । शूद्राणां मन्त्ररहितं स्नानं दानं प्रशस्यते ॥ स्मृतिमहार्णवे—सङ्क्रान्ति ग्रहणं वापि पौर्णमास्यां यदा भवेत् । उपाकृतिस्तु पञ्चम्यां कार्या वाजसने यिभिः ॥ वाचस्पतिः—नित्ये नैमित्तिके जाप्ये होमे यज्ञक्रियासु च । उपाकर्मणि चोत्सर्गे ग्रहदोषो न विद्यते ॥ 'वर्ज्यकालः'—रेणुकदी क्षितकारिकायाम्—सङ्क्रान्तौ ग्रहणे चैव सूतके मृतकेऽपि वा । गणस्थानं न कुर्वीत नारदस्य वचो यथा । (गणस्थानशब्देनोत्सर्गाख्यं कर्म ॥)

५२०. 'पूजनार्हा ऋषयः.' वाचस्पतिः—अत्रिर्वसिष्ठो भगवान्कश्यपश्च महानृपिः । गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रस्तथैव च ॥ तथैव पुत्रो भगवानृचीकस्य महात्मनः । सप्तमो जमदग्निश्च ऋषयः साम्प्रतं दिवि ॥ अन्यच्च—कश्यपोऽथ भरद्वाजो गौतमश्चात्रिरेव च । जमदग्निर्वसिष्ठश्च विश्वामित्रो महामनाः ॥ एते देवर्षयः सप्त साध्वी चैवाप्यरुन्धती । पूजनीया विशेषेण वेदोत्सर्जनकर्मणि ॥ गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रो महामुनिः । जमदग्निर्वसिष्ठश्च अत्रिश्चैव महामनाः ॥ एते च ऋषयः सप्त साध्वी चैवाप्यरुन्धती ॥ कश्यपोऽथ भरद्वाज अङ्गिरा गौतमो मुनिः वत्सः पराशरश्चेति माण्डव्यः सप्तमस्तथा ॥ क्वचिदेषोपि पाठः प्रवर्तते ॥ परश्च एते ऋषयोऽस्मिन्वैवस्वते मन्वन्तरे पूजनार्हा न सन्तीति मतभेदोऽपि क्वचिद्ग्रन्थान्तरे दृश्यते । (याज्ञवल्क्यस्मृ स्वगोत्रप्रवर्तकमृषिं च केचित्पूजयन्ति ॥)

५२१. 'पूजाऽर्थे ऋषिकल्पनम्.' कात्यायनः—कश्यपादीनृषीन्स क्त्वा दर्भमयान् शुभान् । पूजयित्वा विधानेन तर्पयेच्छन्दसां गणमिति अन्यच्च—अपामार्गसमिश्राणां कुशादीनां त्रिभिस्त्रिभिः । कुर्यात्स ऋषींश्चैव पूजयेच्च यथाक्रमम् ॥

५२२. 'ऋषिपूजनक्रमः.' रेणुकदीक्षितकारिकायाम्—प्रतिष्ठावाह चैव कालज्ञानं भवेत्ततः । पूजोपवीतीदानं स्यात्प्राचीनावीतिपूर्व कम् ॥ उत्सर्गः पितरश्चैव आचान्तो वंशकीर्तनम् ॥ तत्सवितुर्ि त्यारभ्य गायत्र्या त्रुवणं चतुः । विरताः स्मेति च सकृदध्यायादी न्पठेत्ततः । तदेतदृचाऽभ्युक्तं नमस्कारो विसर्जनम् । समुद्रेति ज प्राश्य आचान्तोऽपि गृहं व्रजेत् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

५२३. 'उपाकर्मफलम्.' कात्यायनः—प्रत्यब्दं यदुपाकर्म सोत्सर्गं विधिवद्द्विजैः । क्रियते छन्दसां तेन पुनराप्यायनं भवेत् ॥ अस्थानोच्चा-विच्छेदघोषणाध्यापनादिकम् । प्रामादिकं श्रुतौ यत्स्याद्यातयामत्वकारि-त् ॥ अयातयामैश्छन्दोभिर्यत्कर्म क्रियते द्विजैः । क्रीडमानैरपि सदा तेषां सिद्धिकारकम् ॥ **मिताक्षरायाम्**—यथाशास्त्रं तु कृत्वैवमुत्सर्गं न्दसां बहिः । विरमेत्पक्षिणीं रात्रिं यद्वाप्येकमहर्निशम् ॥ **प्रयोगपारि-**ते—उपाकर्मोत्सर्जनं च वनस्थानामपीष्यते । धारणाध्यापनांगत्वा-हिणां ब्रह्मचारिणाम् ॥

५२४. **'नूतनोपाकर्मविचारः'**—नूतनोपाकर्मकारिणा स्नातकेन द्रादिकुयोगरहिते उपाकर्मकाले स्नानसन्ध्यादिनित्यकर्म विधायाचम्य णानायम्य देशकालौ सङ्कीर्त्य । **यथा—मया अध्येष्यमाणानां छन्दसां तयामतानिरासेनाप्यायनद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं छन्दसामुपा-र्म करिष्य** इति सङ्कल्प्य । तदङ्गत्वेन गणपतिपूजनं स्वस्तिपुण्याहवाचनं तृकापूजनं नान्दीश्राद्धं च कृत्वाग्निस्थापनानन्तरं तीर्थादिनिकटे गुरोः काशाद्वेदोपाकर्म कुर्यात् ॥

५२५. अथ **'श्रावणीप्रयोगः'**—[तत्र श्रावणस्य पूर्णिमादिकाले तःस्नानसन्ध्यादि नित्यकर्म विधाय गुरुः शिष्यगणैः सह ग्रामाद्बहिः च्यामुदीच्यां वा नद्यादि रम्यं जलाशयं गत्वा तत्तीरे शुभ्रां यथादेशस-वां वा मृदमार्द्रं गोमयं भस्म कुशान् तिलाक्षतान् सुरभीणि पुष्पाणि र्वाङ्कुरापामार्गयज्ञोपवीतादिसर्वां श्रावणीसामग्रीं सम्पाद्य ऋषिस्थापनार्थं ठं (श्वेतवस्त्रं रम्भापत्रं वा) पूजनार्थं गन्धपुष्पादिपूजासम्भारं च पाद्य मृल्लेपनपूर्वकं प्रक्षालितहस्तपादः प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा सपवित्रकरो ः कृतपच्छौचादियुक्तैः शिष्यैः सहाचम्य प्राणानायम्य देशकालौ सङ्की-सर्वैः सह सङ्कल्पं कुर्यात्] ॥ **'यथा—सङ्कल्पः'—अधीतानामध्ये-माणानां चाध्यायानां स्थापनविच्छेदक्रोशघोषणदन्तविघृतिदु-द्रुतोच्चारितवर्णानां पूर्वसवर्णानां गलोपलम्बितविवृतोच्चारि-र्णानां श्लिष्टास्पष्टवर्णविघट्टनादिभिः पठितानां श्रुतीनां**

---

(१) गर्गः—उपाकर्मणि चोत्सर्गे प्रेतस्नाने तथैव च । चन्द्रसूर्यग्रहे चैव रजोदोषो विद्यते ॥ इति वचनादुपाकर्मादौ नदीनां रजोदोषो नास्तीति बोध्यम् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यद्यातयामत्वं तत्परिहारार्थं अष्टत्रिंशदनध्यायाध्ययने रथ्या-स्वरतः शूद्रस्य शृण्वतोऽध्ययने म्लेच्छान्त्यजादेः शृण्वतोऽध्ययने अशुचिदेशेऽध्ययने आत्मनोऽशुचित्वेऽध्ययने अ-क्षरस्वरानुस्वारपदच्छेदकण्डिकाव्यञ्जनह्रस्वदीर्घप्लुतकण्ठतालुमूर्द्धन्यो-ष्ठ्यदन्त्यनासिकानुनासिकरेफजिह्वामूलीयोपध्मानीयोदात्तानुदात्त-स्वरितादीनां व्यत्ययेनोच्चारे माधुर्याक्षरव्यक्तिहीनत्वाद्यनेकप्र-त्यवायपरिहारपूर्वकं सर्वस्य वेदस्य सवीर्यत्वसम्पादनद्वारा यथावत्फलप्राप्त्यर्थं श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं सशिष्योऽहं शुक्लयजुर्वेदो-त्सर्गोपाकरणमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य । गुरुः शिष्यैः सह 'उभाकवी-त्युच्चैः' पठेत् ॥ तद्यथा—ॐउभाकवीयुवा यो नो धर्मः परापतत् परिसख्यानि धर्मिणो विसख्यानि विसृजामहे ॥ इति मन्त्रं पठित्वा यथाक्रमेण सर्वे गुरोरभिवादनं कुर्युः । (पुनश्च देशकालौ स्मृत्वा सङ्कल्पयेद्यथा) 'सङ्कल्पः'—अध्यायोत्सर्गकर्मनिमित्तं गणस्नानमहं करिष्ये ॥ पुनश्च इषेत्वादि ॐखं ब्रह्मान्तेषु याः क्रियास्तत्र विवस्वान् ऋषिः । सर्वाणि यजूᳪषि सर्वाणि छन्दाᳪसि प्रजापति-र्लिङ्गोक्ता देवता स्नानादिसर्वकर्मसु विनियोगः इत्युक्त्वा 'स्नाना-नुज्ञां' प्रार्थयेत् । यथा—नमोऽस्तु देवदेवाय शितिकण्ठाय वेधसे रुद्राय चापहस्ताय दण्डिने चक्रिणे नमः ॥ सरस्वती च गायत्री वेदमाता गरीयसी । सन्निधात्री भव त्वं च सर्वपापप्रणाशिनी ॥ यद्वा सागरनिर्घोष दण्डहस्तासुरान्तक । जगत्स्रष्टर्जगन्मित्र नमामि त्वां सुरान्तक ॥ तीक्ष्णदंष्ट्र महाकाय कल्पान्तदहनोपम भैरवाय नमस्तुभ्यमनुज्ञां दातुमर्हसि ॥ नमामि गङ्गे तव पादपङ्कजं सुरासुरैर्वन्दितदिव्यरूपम् । भुक्तिं च मुक्तिं च ददासि नित्यं भावा-नुसारेण सदा नराणाम् ॥ (इमं मन्त्रं समुच्चार्य तीर्थस्नानं समाचरेत् । अन्यथा तत्फलस्यार्धं तीर्थेशो हरति ध्रुवम्) ॥ उत्तिष्ठन्तु महाभूता भूता भूमिवासिनः ॥ भूतानामविरोधेन स्नानकर्म समारभे । अपसर्पन्तु ते भूता ये भूतास्तीर्थदूषकाः । ये भूता विघ्नकर्तारस्ते नश्यन्तु शिवाज्ञया । पुष्कराद्यानि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा

(१) अत्रावसरे केचित् हेमाद्रिकृतं स्नानसङ्कल्पं कुर्वन्ति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आगच्छन्तु पवित्राणि स्नानकाले सदा मम ॥ अपामधिपतिस्त्वं च तीर्थेषु वसतिस्तव। वरुणाय नमस्तुभ्यं स्नानानुज्ञां प्रयच्छ मे ॥ अधिष्ठात्र्यश्च तीर्थानां तीर्थेषु विचरन्ति याः। देवतास्ताः प्रयच्छन्तु स्नानाज्ञां मम सर्वदा ॥ गङ्गे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति। नर्मदे सिन्धुकावेरि जलेस्मिन् सन्निधिं कुरु ॥ 'ततः'—ॐ उरुꣳहि राजा वरुणश्चकार० इति मन्त्रेण तोयमभिमन्त्रयेत् ॥ शेषः स्नानविधिः २७ पृष्ठे पूर्वोक्तनद्यादौ च नित्यस्नानप्रयोगवत्कर्तव्यः ॥ ततः धौतवाससी परिधाय दर्भासनादौ प्राङ्मुख उदङ्मुखो वोपविश्य भस्मगोपीचन्दनादि धृत्वा पवित्रपाणिराचम्य माध्याह्नसन्ध्यां कुर्यात्। ततः सूर्योपस्थानं मण्डलब्राह्मणं च सम्पाद्य। तच्च (१६७ पृष्ठे) द्रष्टव्यम्। ततः ब्रह्मयज्ञं देवर्षिमनुष्यपितृतर्पणं च कुर्यात्। तच्च (१८४ पृष्ठे) द्रष्टव्यम्।

अथ 'ऋषिपूजनम्'[1]—तत्रादौ ऋचं वाचमिति सूक्तं सर्वैः पठनीयम्। (इदं सूक्तं रुद्रे शान्त्यध्याये २६३ पृष्ठे द्रष्टव्यम्)। 'ऋषिप्रतिष्ठा'—ॐ मनो जूतिर्जुषतामाज्यस्य बृहस्पतिर्यज्ञमिमन्तनोत्वरिष्टं यज्ञꣳसमिमन्दधातु। विश्वेदेवा सऽइह मादयन्तामो३म्प्रतिष्ठ। १ $\frac{१३}{२}$ ॥ एषवै प्रतिष्ठानाम यज्ञो यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव प्रतिष्ठितम्भवति। २ ॥ ब्राह्मणमन्त्रः ॐ प्रतिष्ठा सुप्रतिष्ठितमस्तु ॥ (इति मन्त्रेण ऋष्युपरि अक्षतान् निक्षिपेत्) ॥ 'ऋषिआवाहनम्'—ॐ भूर्भुवःस्वः कश्यपाय नमः कश्यपं आवाहयामि। भो कश्यप इहागच्छ इह तिष्ठ पूजां गृहाण मम संमुखः सुप्रसन्नो वरदो भव। १ ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः भरद्वाजाय नमः भरद्वाजं आवाहयामि। भो भरद्वाज इहागच्छ इह तिष्ठ पूजां गृहाण मम संमुखः सुप्रसन्नो वरदो भव। २ ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः गौतमाय नमः गौतमं

1) अपामार्गमिश्रितैस्त्रिभिस्त्रिभिः कुशैः पृथक् पृथक् गायत्रीं पठित्वा ग्रन्थियुक्ताः सप्तर्षयः कार्याः। ते च पीठे नवं सदशं धौतं वस्त्रं रम्भापत्रं वा तस्मिन्प्रागग्रा उदगग्रा वा स्थापनीयाः ॥

२५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आवाहयामि । भो गौतम इहागच्छ इह तिष्ठ पूजां गृहाण मम संमुखः सुप्रसन्नो वरदो भव । ३ ॥ ॐ अत्रये नमः अत्रिं आवाहयामि । भो अत्रे इहागच्छ इह तिष्ठ पूजां गृहाण मम संमुखः सुप्रसन्नो वरदो भव । ४ ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः जमदग्नये नमः जमदग्निं आवाहयामि । भो जमदग्ने इहागच्छ इह तिष्ठ पूजां गृहाण मम संमुखः सुप्रसन्नो वरदो भव । ५ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः वसिष्ठाय नमः वसिष्ठं आवाहयामि । भो वसिष्ठ इहागच्छ इह तिष्ठ पूजां गृहाण मम संमुखः सुप्रसन्नो वरदो भव । ६ ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः विश्वामित्राय नमः विश्वामित्रं आवाहयामि । भो विश्वामित्र इहागच्छ इह तिष्ठ पूजां गृहाण मम संमुखः सुप्रसन्नो वरदो भव । ७ ॥ ॐ भूर्भुवःस्व अरुन्धत्यै नमः अरुन्धतीमावाहयामि । भो अरुन्धति इहागच्छ इह तिष्ठ पूजां गृहाण मम संमुखा सुप्रसन्ना वरदा भव । ८ ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः याज्ञवल्क्याय नमः याज्ञवल्क्यमावाहयामि । भो याज्ञवल्क्य इहागच्छ इह तिष्ठ पूजां गृहाण मम संमुखः सुप्रसन्नो वरदो भव । ९ ॥ ॐ इमावेव गौतमभरद्वाजा वयमेव गौतमोऽयं भारद्वाजऽइमावेव विश्वामित्रजमदग्नीऽअयमेव विश्वामित्रोऽयं जमदग्निरिमावेव वसिष्ठकश्यपा वयमेव वसिष्ठोऽयं कश्यपो वागेवात्रिर्वाचा ह्यन्नमद्यतेत्तिर्हवैनामैतद्यदत्रिरिति सर्वस्यात्ता भवति सर्वस्यान्नम्भवति यऽएवं वेद । ४ ॥ 'सङ्कल्पः'—अद्येत्यादिशुभपुण्यतिथौ ममात्मनः श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थं श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं उत्सर्जनाङ्गत्वेन अरुन्धतीसहितकश्यपादिसप्तर्षिस्वऋषिपूजनमहं करिष्ये ॥ तत्रादौ निर्विघ्नतासिद्ध्यर्थं म- गणपतिपूजनं स्मरणं वा करिष्ये । (एवं गणपतिपूजां स्मरणं कृत्वा ऋषीन्ध्यायेत्) 'ध्यानम्'—ॐ सप्तऽऋषयः प्रतिहिताः शरीरे सप्त रक्षन्ति सदमप्रमादम् । सप्तापः स्वपतो लोकमीयुस्तत्र जागृतोऽअस्वप्नजौ सत्र सदौ देवौ । ३ ५५/२४ ॥ इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

समूढमस्य पाᳫं सुरे स्वाहा । ४$\frac{१५}{५}$ ॥ ॐ सहस्रशी० । ५$\frac{१}{३१}$ ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः अरुन्धतीसहितकश्यपादिसप्तऋषिभ्यो नमः ध्यानपूर्वकमावाहनं समर्पयामि ॥ 'आसनम्'—(सुवर्णघट्टितं दिव्यं नानारत्नसमन्वितम् । आसनं रुचिरं यच्च गृह्यतां भो मुनीश्वराः ॥)—ॐ पुरुष ए० । ६$\frac{२}{३१}$ ॥ ॐभूर्भुवःस्वः अरुन्धतीसहितकश्यपादिसप्तऋषिभ्यो नमः आसनं समर्पयामि ॥ 'पाद्यम्'—(गङ्गाजलं समानीतं गन्धद्रव्येण संयुतम् । पाद्यार्थं प्रतिगृह्णन्तु कश्यपाद्या महर्षयः ॥)—ॐ एतावा न० । ७$\frac{३}{३१}$ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः अरुन्धतीसहितकश्यपादिसप्तऋषिभ्यो नमः पाद्यं समर्पयामि ॥ 'अर्घ्यम्'—(सुवर्णपात्रसंयुक्तं गन्धपुष्पाक्षतैर्युतम् । सप्तर्षयः प्रगृह्णन्तु इदमर्घ्यं मयार्पितम्॥)—ॐ त्रिपादू० । ८$\frac{४}{३१}$ ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः अरुन्धतीसहितकश्यपादिसप्तऋषिभ्यो नमः अर्घ्यं समर्पयामि ॥ 'आचमनम्'—(कर्पूरवासितं तोयं सुवर्णकलशे स्थितम् । दत्तमाचमनीयं च ऋषीणां प्रीतये सदा ॥)—ॐ ततो वि० । ९$\frac{५}{३१}$ ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः अरुन्धतीसहितकश्यपादिसप्तऋषिभ्यो नमः आचमनीयं समर्पयामि ॥ 'स्नानम्'—(सुगन्धद्रव्यसंयुक्तं पवित्रं मङ्गलं जलम् । स्नानार्थं वः समानीतं ऋषयः प्रतिगृह्यताम् ॥)—ॐ तस्माद्यज्ञात्सर्व० । १०$\frac{६}{३१}$ ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः अरुन्धतीसहितकश्यपादिसप्तऋषिभ्यो नमः स्नानं समर्पयामि ॥ अथ 'क्षेपकं पञ्चामृतस्नानम्'—पयो दधि घृतं चैव मधु च शर्करान्वितम् । पञ्चामृतं मयानीतं स्नानार्थं प्रतिगृह्यताम् ॥)—ॐ पञ्चन० । ११$\frac{११}{३४}$ ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः अरुन्धतीसहितकश्यपादिसप्तऋषिभ्यो नमः पञ्चामृतस्नानं समर्पयामि ॥ 'गन्धोदकस्नानम्'—ॐ गन्धद्वारां दु० । १२ ॥ श्रीसूक्तमन्त्रः ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः अरुन्धतीसहितकश्यपादिसप्तऋषिभ्यो नमः गन्धस्नानं समर्पयामि ।) पूर्वपूजां विसर्जाप्य । पुरुषसूक्तेनाभिषेकं कुर्यात् ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः अरुन्धतीसहितकश्यपादिसप्तऋषिभ्यो नमः महाभिषेकस्नानं समर्पयामि ॥ इति क्षेपकम्' ॥ वस्त्रम्—(सूक्ष्माण्यतीव शुभ्राणि वस्त्राणि विविधानि च । ऋषयः प्रतिगृह्णन्तु उष्णशीतनिवारणे ।) ॐ तस्मा-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

द्युज्ञा० । १३ ७/३१ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः अरुन्धतीसहितकश्यपादिस्वऋषिभ्यो नमः वस्त्रं समर्पयामि ॥ 'यज्ञोपवीतम्'–(नानामन्त्रैः समुद्भूतं त्रिवृतं ब्रह्मसूत्रकम् । प्रत्येकं दीयते स्वच्छं ऋषयः प्रतिगृह्यताम् ॥)—ॐ तस्मादश्वा० । १४ ८/१५ ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः अरुन्धतीसहितकश्यपादिस्वऋषिभ्यो नमः यज्ञोपवीतानि समर्पयामि ॥ 'गन्धम्'—(आत्मसन्तापहारं च सुगन्धद्रव्यसंयुतम् । चन्दनं तत्प्रयच्छामि ऋषीणां प्रीतिहेतवे ॥)—ॐ तंयज्ञ० । १५ ९/३१ ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः अरुन्धतीसहितकश्यपादिस्वऋषिभ्यो नमः गन्धं समर्पयामि ॥ [अथ क्षेपकम्—'अक्षताः'—(शुभ्रतन्दुलजाः शुक्लाः शङ्खशुभ्रा मनोरमाः । अक्षतान्संप्रयच्छामि गृह्णन्तु मुनिपुङ्गवाः ॥)—ॐ अक्षन्नमी० । १६ ५१/३ ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः अरुन्धतीसहितकश्यपादिस्वऋषिभ्यो नमः अक्षतान् समर्पयामि ॥ (हरिद्रां कुङ्कुमं चैव कज्जलं भूषणानि च ॥ कङ्कणं कण्ठसूत्रं च गृहाण परमेश्वरि ॥) ॐ अहिरि० । १७ ५२/३ ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः अरुन्धतीसहितकश्यपादिस्वऋषिभ्यो नमः हरिद्राकुङ्कुमादिद्रव्याणि समर्पयामि ॥ इति क्षेपकम् ॥ 'पुष्पाणि'—(माल्यादीनि सुगन्धीनि मालत्यादीनि सत्तमाः । मयार्पितानि पुष्पाणि गृह्णन्तु मुनिपुङ्गवाः ॥)—ॐ यत्पुरुषं० १८ १०/३१॥ ॐ भूर्भुवःस्वः अरुन्धतीसहितकश्यपादिस्वऋषिभ्यो नमः ऋतुकालोद्भवपुष्पाणि समर्पयामि ॥ 'धूपम्'—(कृष्णागुरुसमुद्भूतो धूपोऽयं च दशाङ्गकः । सुगन्धः कश्यपादिभ्य ऋषिभ्यो दीयतेऽधुना ॥)—ॐ ब्राह्मणो० । १९ ११/३१ ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः अरुन्धतीसहितकश्यपादिस्वऋषिभ्यो नमः धूपं दर्शयामि ॥ 'दीपम्'—(पञ्चवर्तिसमायुक्तः सर्वमङ्गलशोभनः । मया निवेदितो भक्त्या दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥)—ॐ चन्द्रमा म० । २० १२/३१ ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः अरुन्धतीसहितकश्यपादिस्वऋषिभ्यो नमः दीपं दर्शयामि ॥ 'नैवेद्यम्'—(फलमूलसमायुक्तं नानाशाकसमन्वितम् ।

(१) तुलसीदलानि विल्वपत्राणि कमलानि च ऋषिभ्यो विशेषतः समर्प्याणि ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शर्कराघृतसंयुक्तं नैवेद्यं प्रतिगृह्यताम् ॥)—ॐ नाब्भ्याऽ आ० । २१ ११/३१ ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः अरुन्धतीसहितकश्यपादिस्वऋषिभ्यो नमः नैवेद्यं समर्पयामि ॥ नैवेद्यमध्ये पानीयं समर्पयामि । उत्तरापोशनं हस्तप्रक्षालनं मुखप्रक्षालनं करोद्वर्तनार्थे चन्दनं च समर्पयामि ॥ [अथ क्षेपकम्—'फलम्'—(नारिकेलं च कूष्माण्डं कदली कर्कटीफलम् । ऋतुकालोद्भवं चान्यद्गृह्यतेऽद्य मुनीश्वराः ॥)—ॐ याः फुलि० । २२ ८९/१२ ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः अरुन्धतीसहितकश्यपादिस्वऋषिभ्यो नमः फलानि समर्पयामि ॥ इति क्षेपकम् ॥] ॥ 'ताम्बूलम्'—(पूगीफलं सकर्पूरं नागवल्लीदलैर्युतम् ॥ एलालवङ्गसंयुक्तं ताम्बूलं प्रतिगृह्यताम् ॥)—ॐ यत्पुरुषे० । २३ १४/३१ ॥ ॐ भूर्भुवः-स्वः अरुन्धतीसहितकश्यपादिस्वऋषिभ्यो नमः ताम्बूलं समर्पयामि। [अथ क्षेपकम्—'दक्षिणा'—हिरण्यगर्भगर्भस्थं हेमबीजं विभावसोः । अनन्तपुण्यफलदमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥—ॐ हिरण्यगर्भः० । २४ ५७/२३ ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः अरुन्धतीसहितकश्यपादिस्वऋषिभ्यो नमः दक्षिणां समर्पयामि ॥ 'कर्पूरारार्तिक्यम्'—(ब्रह्मिष्ठा ब्रह्मरूपाश्च कश्यपाद्या महर्षयः। ब्रह्मप्रज्ञादिदातारः सन्तु मे कीर्तिकर्मणि ॥)—ॐ इद७हु० । २५ ४८/१ ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः अरुन्धतीसहितकश्यपादिस्वऋषिभ्यो नमः कर्पूरारार्तिक्यं दर्शयामि ॥ इति क्षेपकम् ॥] ॥ 'प्रदक्षिणा'—(यानि कानि च पापानि जन्मान्तरकृतानि च । तानि तानि विनश्यन्ति प्रदक्षिणपदेपदे ॥)—ॐ सप्तास्यां० । २६ १५/३१ ॥ ॐ भूर्भु० अरुन्धतीसहितकश्यपादिस्वऋषिभ्यो नमः प्रदक्षिणां समर्पयामि ॥ 'मन्त्रपुष्पयुक्तो नमस्कारः'—(शरणागतदीनार्तपरित्राणपरायणाः । रक्षन्तु मुनयः सर्वे मामद्य शरणागतम् । सप्तर्षयः शुभाः प्रोक्ताः सर्वेषां च शुभप्रदाः। पुष्पाञ्जलिं मया दत्तं गृह्णन्तु मुनिसत्तमाः)—ॐ यज्ञेन यज्ञ० २७ १६/३१ ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः अरुन्धतीसहितकश्यपादिस्वऋषिभ्यो नमः मन्त्रपुष्पयुक्तं नमस्कारं समर्पयामि ॥ 'प्रार्थना'—मन्त्रहीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं मुनीश्वराः । यत्पूजितं मया सर्वं परिपूर्णं तदस्तु मे ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः अरुन्धतीसहितकश्यपादिस्वऋ-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

षिभ्यो नमः प्रार्थनां समर्पयामि॥ 'अर्पणम्'—अनेन मया वेदोत्सर्जनाङ्गत्वेन कृतेन ध्यानावाहनादिषोडशोपचारादिपूजनेन अरुन्धतीसहितकश्यपादिसप्तर्षिस्वऋषयः प्रीयन्तां न मम ॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु ॥ इति ऋषिपूजनम् ॥ ततः 'स्वपितृभ्यो[1] यज्ञोपवीतदानम्'—अमुकगोत्रेभ्यः अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहेभ्यः । तथा द्वितीयं—अमुकगोत्रेभ्यः अस्मन्मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहेभ्यः । तृतीयं—कव्यवाडनलादिदिव्यपितृभ्यः इमानि यज्ञोपवीतानि स्वधा सम्पद्यन्ताम् इति ऋष्युपरि समर्पयेत्। (जीवत्पितृकैरपि पितुः पित्रादिभ्यो मातामहादिभ्यश्च यज्ञोपवीतानि देयानि । ततः सव्यं कृत्वा सर्वान्ब्राह्मणान् गन्धादिना सम्पूज्य तेभ्यो यज्ञोपवीतानि दत्वा पश्चात् सर्वैः स्वयमपि धार्याणि । स च यज्ञोपवीतधारणप्रयोगः अग्रे द्रष्टव्यः । ततः जीर्णयज्ञोपवीतानि शिरोमार्गेण निःसारयेत् ।) ॥ 'अथोत्सर्गतर्पणम्'—आचम्य प्राणानायम्य देशकालौ सङ्कीर्त्य छन्दसां क्वचिदनध्यायादिकाले पठनादनधिकारिभिः श्रावणाच्च प्राप्तमालिन्यस्य निरासार्थमुत्सर्गाख्यतर्पणमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य । 'देवतर्पणम्'[2]—ॐ विश्वे देवास ऽआगत शृणुतामऽइमꣳ हवम् । एदम्बर्हिर्निषीदत । * । २९$\frac{३४}{७}$ ॥ विश्वेदेवाः शृणुते मꣳ हवम्मे येऽअन्तरिक्षे य ऽउप द्यविष्ठ । ये अग्निजिह्वाऽ उतवा यजत्राऽ आसद्यास्मिन्बर्हिषिमादयद्ध्वम् । ३०$\frac{५२}{३२}$ । इति मन्त्राभ्यां देवानावाह्य । ॐ देवास्तृप्यन्तु । छन्दाꣳसि तृप्यन्तु । ॐ वेदास्तृप्यन्तु । ॐ ऋषयस्तृप्यन्तु । ॐ पुराणाचार्यास्तृप्यन्ताम् । ॐ गन्धर्वास्तृप्यन्ताम् । ॐ इतराचार्यास्तृप्यन्ताम् । ॐ संवत्सरः सावयवस्तृप्यताम् । [अथ क्षेपकम्—केचित्संवत्सरावयवान्पृथक्त्वेन तर्पयन्ति तद्यथा]—ॐ अहोरात्रास्तृप्यन्ताम् । ॐ अर्धमासास्तृप्यन्ताम् । ॐ मासास्तृप्यन्ताम् । ॐ ऋतवस्तृप्य-

---

(१) प्राचीनावीती दक्षिणाभिमुखाः सर्वे कुशोदकं गृहीत्वा पुरतो यज्ञोपवीतानि निधाय ॥ (२) दक्षिणंजान्वाच्येशानाभिमुखाः सव्येन प्रागग्रैर्दर्भैर्देवतीर्थेन देवानामञ्जलित्रयं दद्यात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न्ताम् । ॐ संवत्सरः सावयवस्तृप्यताम् ॥ इति क्षेपकम् ॥] ॥ ॐ पितरस्तृप्यन्ताम् । ॐ आचार्यास्तृप्यन्ताम् ॥ ततः सव्यं जान्वाच्य दक्षिणाभिमुखोऽपसव्येन तिलमिश्रितं जलमञ्जलौ गृहीत्वा अमुकगोत्राः अस्मत्पितरः अमुकशर्माणो वसुरूपास्तृप्यध्वं स्वधा नमः । अमुकगोत्राः अस्मत्पितामहाः अमुकशर्माणो रुद्ररूपास्तृप्यध्वं स्वधा नमः ॥ [अन्यें तु आभिरद्भिः उदीरतामित्यादिनोक्ततर्पणविधिना अहरहः क्रियमाणेन सर्वान् पितृन् तर्पयन्ति ॥ जीवत्पितृकैः पुत्रैः शिष्यैश्चाचार्यपितृतर्पणं कार्यम् ॥ तच्च—अमुकगोत्राः अस्मदाचार्यस्य पितरः अमुकशर्माणस्तृप्यध्वं स्वधा । एवमाचार्यस्य पितामहप्रपितामहानां ज्ञेयम् ॥] ततः 'आचमनम्'—तूष्णीम् पश्चात् ॥ 'वंशानां श्रुवणम्'—

अथव ꣳशꣳसमानमासाञ्जीवीपुत्रात्साञ्जीवीपुत्रो माण्डूकायनेर्माण्डूकायनिर्माण्डव्यान्माण्डव्यः कौत्सात्कौत्सो माहित्थेर्माहित्थिर्वामकक्षायणाद्वामकक्षायणो वात्स्याद्वात्स्यꣳ शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यꣳ कुश्रेꣳ कुश्रिर्यज्ञवचसो राजस्तम्बायनाद्यज्ञवचा राजस्तम्बायनस्तुरात्कावषेयात्तुरꣳ कावषेयꣳ प्रजापतेꣳ प्रजापतिर्ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयम्भुब्रह्मणे नमꣳ । १ ॥ वंशोक्ताꣳ ऋषयस्तृप्यन्ताम् । अथ वꣳशस्तदिदं वयꣳ शौर्पणाय्याच्छौर्पणाय्यो गौतमाद्गौतमो वात्स्याद्वात्स्यो वात्स्याच्च पाराशर्य्याच्च पाराशर्य्यꣳ साङ्कृत्याच्च भारद्वाजाच्च भारद्वाज ऽऔदवाहेश्च शाण्डिल्याच्च शाण्डिल्यो वैजवापाच्च गौतमाच्च गौतमो वैजवापायनाच्च वैष्टपुरेयाच्च वैष्टपुरेयꣳ शाण्डिल्याच्च रौहिणायनाच्च रौहिणायनꣳ शौनकाच्चात्रेयाच्च रैभ्याच्च रैभ्यꣳ पौतिमाष्यायणाच्च कौण्डिन्यायनाच्च कौण्डिन्यायनꣳ कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः कौ-

(१) एवं ऋष्युपरि उदकं क्षिपेत् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ण्डिन्याच्चाग्निवेश्याच्च । २ ॥ आग्निवेश्यः सैतवात् सै·
तवः पाराशर्य्यात्पाराशर्य्यो जातूकर्ण्याज्जातूकर्ण्यो भा·
रद्वाजाद्भारद्वाजो भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च गौतमाच्च
गौतमोभारद्वाजाद्भारद्वाजो वैजवापायनाद्वैजवापायनः
कौशिकायनेः कौशिकायनिर्घृतकौशिकाद्घृतकौशिकः
पाराशर्य्यायणात्पाराशर्य्यायणः पाराशर्य्यात्पाराशर्य्यो
जातूकर्ण्याज्जातूकर्ण्यो भारद्वाजाद्भारद्वाजो भारद्वाजा·
च्चासुरायणाच्च यास्काच्चासुरायणस्त्रैवणेस्त्रैवणिरौपज·
न्धनेः रौपजन्धनिरासुरेरासुरिर्भारद्वाजाद्भारद्वाजऽआ·
त्रेयात् । ३ ॥ आत्रेयो माण्टेर्माण्टिर्गौतमाद्गौ·
तमो गौतमाद्गौतमो वात्स्याद्वात्स्यः शाण्डिल्याच्छा·
ण्डिल्यः कैशोर्य्यात्काप्यात्कैशोर्य्यः काप्यः कुमारहारि·
तात्कुमारहारितो गालवाद्गालवो विदर्भीकौण्डिन्याद्वि·
दर्भीकौण्डिन्यो वत्सनपातो बाभ्रवाद्वत्सनपाद्बाभ्रवः
पथः सौभरात्पन्थाः सौभरोयास्यादाङ्गिरसादयास्यऽ
आङ्गिरस ऽआभूतेस्त्वाष्ट्रादाभूतिस्त्वाष्ट्रो विश्वरूपा·
त्त्वाष्ट्राद्विश्वरूपस्त्वाष्ट्रोश्विभ्यामश्विनौ दधीचाथर्वणा·
द्दध्यङ्ङाथर्वणो दैवादथर्वा दैवो मृत्योः प्राध्वꣳसनान्मृ·
त्युः प्राध्वꣳसनात्प्राध्वꣳसन ऽएकर्षेरेकार्षिर्विप्रजितेर्विप्र·
जितिर्व्यष्टेर्व्यष्टिः सनारोः सनारुः सनातनात्सनातनः स·
नगात्सनगः परमेष्ठिनः परमेष्ठी ब्रह्मणो ब्रह्मस्वयम्भु ब्र·
ह्मणे नमः ।४॥ वंशोक्ताऽऋषयस्तृप्यन्ताम् ॥ अथ वꣳश·
स्तदिदं वयꣳशौर्पणाय्याच्छौर्पणाय्यो गौतमाद्गौतमो वा·
त्स्याद्वात्स्यो वात्स्याच्च पाराशर्य्याच्च पाराशर्य्यः साङ्कृ·
त्याच्च भारद्वाजाच्च भारद्वाजऽऔदवाहेश्च शाण्डिल्याच्च

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शाण्डिल्यो वैजवापाच्च गौतमाच्च गौतमो वैजवापायनाच्च वैष्टपुरेयाच्च वैष्टपुरेयः शाण्डिल्याच्च रौहिणायनाच्च रौहिणायनः शौनकाच्च जैवन्तायनाच्च रैभ्याच्च रैभ्यः पौतिमाष्यायणाच्च कौण्डिन्यायनाच्च कौण्डिन्यायनः कौण्डिन्याभ्या कौण्डिन्या ऽऔर्णवाभेभ्य ऽऔर्णवाभाः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः कौण्डिण्यात्कौण्डिन्यः कौण्डिन्याच्चाग्निवेश्याच्च । ५ ॥ आग्निवेश्यः सैतवात्सैतवः पाराशर्यात्पाराशर्यो जातूकर्ण्याज्जातूकर्ण्यो भारद्वाजाद्भारद्वाजो भरद्वाजाच्चासुरायणाच्च गौतमाच्च गौतमो भारद्वाजाद्भारद्वाजो बलाकाकौशिकाद्बलाकाकौशिकः काषायणात्काषायणः सौकरायणात्सौकरायणस्त्रैवणस्त्रैवणि रौपजन्धने रौपजन्धनिः सायकायनात्सायकायनः कौशिकायनेः कौशिकायनिर्घृतकौशिकाद्घृतकौशिकः पाराशर्यायणात्पाराशर्यायणः पाराशर्यात्पाराशर्यो जातूकर्ण्याज्जातूकर्ण्यो भारद्वाजाद्भारद्वाजो भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च यास्काच्चासुरायणस्त्रैवणेस्त्रैवणि रौपजन्धने रौपजन्धनिरासुरेरासुरिर्भारद्वाजाद्भारद्वाजऽआत्रेयात् ६ ॥ आत्रेयादात्रेयो माण्टेर्माण्टिर्गौतमाद्गौतमो गौतमाद्गौतमो वात्स्याद्वात्स्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः कैशोर्य्यात्काप्यात्कैशोर्य्यः काप्यः कुमारहारितात्कुमारहारितो गालवाद्गालवो विदर्भीकौण्डिन्याद्विदर्भीकौण्डिन्यो वत्सनपातो बाभ्रवाद्वत्सपाद्बाभ्रवः पथः सौभरात्पन्थाः सौभरो यास्यादाङ्गिरसादयास्यऽआङ्गिरसऽआभूतेस्त्वाष्ट्रादाभूतिस्त्वाष्ट्रो विश्वरूपात्त्वाष्ट्राद्विश्वरूपस्त्वाष्ट्रोऽश्विभ्यामश्विनौ दधीचऽआथर्वणाद्दध्यङ्ङाथर्वणो देवादथ-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

र्वाद्दैवोमृत्योः प्राध्वꣳसनान्मृत्युः प्राध्वꣳसनात् प्राध्वꣳ
सनऽएकर्षेरेकर्षिर्विप्रजितेर्विप्रजितिर्व्यष्टेर्व्यष्टिः सनारोः
सनारुः सनातनात्सनातनः सनगात्सनगः परमेष्ठि-
नः परमेष्ठी ब्रह्मणो ब्रह्मस्वयम्भु ब्रह्मणे नमः वंशो-
क्ताऽऋषयस्तृप्यन्ताम् । ७ ॥ अथ वꣳशास्तदिदं वयः
भारद्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रो वात्सीमाण्डवीपुत्राद्वा-
त्सीमाण्डवीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रो गार्गी-
पुत्राद्गार्गीपुत्रः पाराशरीकौण्डिनीपुत्रात्पाराशरीकौ-
ण्डिनीपुत्रो गार्गीपुत्राद्गार्गीपुत्रो गार्गीपुत्राद्गार्गीपुत्रो
वाडेयीपुत्राद्वाडेयीपुत्रो मौषिकीपुत्रान्मौषिकीपुत्रो हा-
रिकर्णीपुत्राद्धारिकर्णीपुत्रोभारद्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रः
पैङ्गीपुत्रात्पैङ्गीपुत्रः शौनकीपुत्राच्छौनकीपुत्रः । ८ ॥
काश्यपीबालाक्यामाठरीपुत्रात्काश्यपीबालाक्यामाठ-
रीपुत्रः कौत्सीपुत्रात्कौत्सीपुत्रो बौधीपुत्राद्बौधीपुत्रः
शालङ्कायनीपुत्राच्छालङ्कायनीपुत्रो वार्षगणीपुत्राद्वार्षग-
णीपुत्रो गौतमीपुत्राद्गौतमीपुत्रऽआत्रेयीपुत्रादात्रेयीपुत्रो
गौतमीपुत्राद्गौतमीपुत्रो वात्सीपुत्राद्वात्सीपुत्रोभारद्वाजी
पुत्राद्भारद्वाजीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रो वार्का-
रुणीपुत्राद्वार्कारुणीपुत्रऽआर्तभागीपुत्रादार्तभागीपुत्रः
शौङ्गीपुत्राच्छौङ्गीपुत्रःसाङ्कृतीपुत्रात्साङ्कृतीपुत्रः । ९ ॥
आलम्बीपुत्रादालम्बीपुत्रऽआलम्बायनीपुत्रादालम्बा-
यनीपुत्रो जायन्तीपुत्राज्जायन्तीपुत्रो माण्डूकायनीपु-
त्रान्माण्डूकायनीपुत्रो माण्डूकीपुत्रान्माण्डूकीपुत्रः शा-
ण्डिलीपुत्राच्छाण्डिलीपुत्रो राथीतरीपुत्राद्राथीतरीपु-
त्रः कौञ्चिकीपुत्राभ्यां कौञ्चिकीपुत्रो वैदभृतीपुत्रा-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ह्वैदभृतीपुत्रो भालुकीपुत्राद्भालुकीपुत्रः प्राचीनयोगी-
पुत्रात्प्राचीनयोगीपुत्रः साञ्जीवीपुत्रात्साञ्जीवीपुत्रः
कार्शकेयीपुत्रात्कार्शकेयीपुत्रः ।१०॥ प्राश्नीपुत्रादासुरि-
वासिनः । प्राश्नीपुत्रऽआसुरायणादासुरायणऽआसुरे-
रासुरिर्य्याज्ञवल्क्याद्याज्ञवल्क्य ऽउद्दालकादुद्दालको-
ऽरुणादरुणऽउपवेशेरुपवेशिः कुश्रेः कुश्रिर्व्वाजश्रवसो
व्वाजश्रवाज्जिह्वावतो ब्बाध्योगाज्जिह्वावान्बाध्योगोसि-
ताद्वार्षगणादसितो व्वार्षगणो हरितात्कश्यपाद्धरितः
कश्यपः शिल्पात्कश्यपाच्छिल्पः कश्यपः कश्यपान्नैध्रु-
वेः कश्यपो नैध्रुविर्व्वाचो व्वागम्भिण्या ऽअम्भिण्यादि-
त्यादादित्यानिमानि शुक्लानि यजूंषि व्वाजसनेयेन
याज्ञवल्क्येनाख्यायन्ते ।११॥ वंशोक्ताऽऋषयस्तृप्य-
न्ताम् ॥ ॐ तत्सवितुरिति चतुर्वारं गायत्रीं पठेत् ॥
इति प्रतिवंशवंशोक्तानामृषीणां तर्पणम् ॥ ततः तत्सवितुर्वं०
सावित्र्याश्चतुः कृत्वानुब्रुवणम् । सर्वेषां तदन्ते ॐ विरताःस्म इति सकृ-
दुच्चैर्ब्रूयात् ॥ 'अध्यायाः'—इषे त्वा ।१॥ कृष्णोसि ।
।२॥ समिधाग्निम् ।३॥ एदम् ।४॥ अग्नेस्त-
नूः ।५॥ देवस्य त्वा ।६॥ व्वाचस्पतये ॥७॥ उप-
यामगृहीतोसि ।८॥ देव सवितः ।९॥ अपो देवाः
।१०॥ युञ्जानः प्रथमम् ।११॥ दृशानो रुक्मः ।
।१२॥ मयिगृह्णामि ।१३॥ ध्रुवक्षितिर्ध्रुवयोनिः ।
।१४॥ अग्नेजातान् ।१५॥ नमस्ते ।१६॥ अश्म-
न्नूर्जम् ।१७॥ व्वाजश्च ।१८॥ स्वादीन्त्वा ।१९॥
क्षत्रस्य योनिः ।२०॥ इमम्मे ।२१॥ तेजोसि।२२॥
हिरण्यगर्ब्भः सम ।२३॥ अश्वस्तूपरः ।२४॥ शा-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दं॒न्दु॒ह्निऽं । २५ ॥ अ॒ग्निश्च॑ । २६ ॥ स॒मास्त्वा । २७ ॥ होता॑ यक्षत् । २८ ॥ स॒मिद्धोऽअ॒ञ्जन् । २९ ॥ दे॒वं स॒वि॒तऽं । ३० ॥ स॒हस्र॑शीर्षा पुरु॑षऽं । ३१ ॥ तदे॒व । ३२ ॥ अ॒स्याजरासः । ३३ ॥ यज्जाग्र॑तऽं । ३४ ॥ अपे॒तऽं । ३५ ॥ ऋचं॒ वाच॑म् । ३६ ॥ दे॒वस्य॑ त्वा । ३७ ॥ दे॒वस्य॑ । ३८ ॥ स्वाहा॑ प्रा॒णेभ्य॒ः । ३९ ॥ ई॒शा वा॒स्य॒म् । ४० ॥ ॐ हि॒र॒ण्मये॑न॒ पात्रे॑ण । स॒त्यस्यापि॑हित॒म्मुख॑म् । यो॒ऽसावा॑दि॒त्ये पु॒रु॑ष॒ऽ सो॒ऽसाव॒हम् । $\frac{१७}{४०}$ ॥ ॐ ३ म ॥ ॐ खम्ब्रह्म । अध्यायोक्ता ऋषयस्तृप्यन्ताम् ॥

अथ 'कण्डिकाः'—व्रतमुपैष्यन् । १ । सवैकपालान्येवा॒न्यतर॒ऽउपद॒धाति । २ । सवैस्रुच॒ऽ सं॒मार्ष्टि । ३ । हि॒ङ्कृत्या॒न्वाह । ४ । सवै॒ प्रवराया॒श्रावयति । ५ । ऋ॒तवो हवै॒ दे॒वेषु यज्ञे भाग॒मीषिरे । ६ । सवै॒ पर्ण॒शाखया वत्सानपा॒करोति । ७ । म॒नवे हवै॒ प्रात॒ऽ । ८ । स यत्रा॒ ह । ९ ॥ स सयद्वा॒इत॒श्चेतश्च सम्भरति । १० । उद्धृत्याहवनी॒यम्पूर्णाहुति॒ं जुहोति । ११ ॥ सूर्य्यो॑हवा॒ऽअग्निहोत्रम् । १२ । अ॒थ हुते॒ग्निहोत्र॒मुपतिष्ठते । १३ । प्र॒जापतिर्हवा॒ इदम॒ग्र ऽएकऽएवा स । १४ । पित्रा महा॒हविषाहवै॒ दे॒वा॒ वृत्रं जघ्नु॒ऽ । १५ । देवय॒जनं योषयन्ते । १६ । द॒क्षिणेनाहवनी॒यं प्रा॒चीनग्रीवे कृष्णाजिने ऽउ॒पस्तृणाति । १७ । सप्तपद॒ान्यनु॒निःक्रामति । १८ ॥ शि॒रो वै॒ यज्ञस्यातिथ्यं बाहूप्रायणी योदयनी॒यौ । १९ ॥ तद्य॒ ऽएव॒ पूर्वा॒ध्यौ॒ द्रु॒षिष्ठ स्थूणराजो भवति । २० ॥ उदरमे॒वास्य सदऽ । २१ । अ॒भ्रिमा॒दत्ते । २२ । तद्यत्रै॒तत्प्र॒वृतो हो॒ता होतृषदन ऽउपविश॒ति । २३ । प्र॒जाप-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तिर्वै प्रजाऽं स सृजानो रिरिचान ऽइवामन्यत । २४ ।
प्राणो हवा ऽअस्योपाᳬंशुः ।२५। चक्षुवी हवा ऽअस्य
शुक्रामन्थिनौ । २६ । भक्षयित्त्वा समुपहूताऽं स्सऽइ-
त्युक्त्वोत्तिष्ठति । २७ । मनो हवाऽअस्य सविता ।२८।
आदित्त्येन चरुणोदयनीयेन प्रचरति । २९ । प्रजाप
तिर्व्वाऽएष यदᳬशुः । ३० । देवाश्च वाऽअसुराश्च ।३१।
अथ स्रुवञ्चाज्ज्यविलापनीं चादाय । ३२ । अरण्योरग्नी
समारोह्य । ३३ । केशवस्य पुरुषस्य । ३४ । आग्नेयो-
ष्टाकपालऽं पुरोडाशो भवति ।३५। असद्वा ऽइदम-
ग्रऽ आसीत् । ३६ । प्रजापतिरग्निरूपाण्यभ्यध्यायत
। ३७ । एतद्वैदेवाऽअब्रुवन् । ३८ । अथैनमतऽं खन-
त्येव । ३९ । पर्णकषाय निष्पक्वाऽएताऽआपो भवन्ति
। ४० । भूयाᳬंसि हवीᳬंषि भवन्ति । ४१ । रुक्ममप्र-
तिमुच्य बिभर्त्ति । ४२ । ब्रनीबाह्येताग्निं बिभ्रदित्याहुः
। ४३ । गार्हपत्यं चेष्यन्पलाशशाखया व्युदूहति ।४४।
अथातो नैर्ऋतीर्हरन्ति । ४५ । चितोगार्हपत्यो भवति
। ४६ । आत्मन्नग्निं गृह्णीतेचेष्यन् ।४७। कूर्म्ममुपदधाति
। ४८ । प्राणभृतऽउपदधाति ।४९। द्वितीयां चितिमुपद-
धाति । ५० । तृतीयां चितिमुपदधाति । ५१ । चतुर्थीं चिति-
मुपदधाति।५२। पञ्चमीं चितिमुपदधाति।५३। नाकसदऽ-
उपदधाति।५४। ऋतव्याऽउपदधाति ५५ । अथातऽंशत-
रुद्रियं जुहोति ।५६। उपवसथीये हन् प्रातरुदितऽआदित्ये
। ५७ । अथातो वैश्वानरं जुहोति । ५८ । अथातो
राष्ट्रभृतो जुहोति । ५९ । अथातऽं पयो व्रततायै । ६०।
अग्निरेष पुरस्ताच्चीयते । ६१ । प्रजापतिऽं स्वर्गंल्लोक-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दंन्दुह्निइं । २५ ॥ अग्निश्च । २६ ॥ समास्त्वा ।२७॥ होतां यक्षत् । २८ ॥ समिद्धोऽअञ्जन् । २९ ॥ देवं स॰ वितः । ३० ॥ सहस्रंशीर्षा पुरुषः । ३१ ॥ तदेव ।३२॥ अस्याजरासः । ३३ ॥ यज्जाग्रतः । ३४ ॥ अपेतः । । ३५ ॥ ऋचं वाचम् । ३६ ॥ देवस्य त्वा । ३७ ॥ देवस्य । ३८ ॥ स्वाहा प्राणेभ्यः । ३९ ॥ ईशा वास्य॰ म । ४० ॥ ॐ हिरण्मयेन पात्रेण । सत्यस्यापिहित॰ म्मुखम् । योसावादित्ये पुरुषः सोसावहम् । $\frac{१७}{४०}$ ॥ ॐ ३ म ॥ ॐ खम्ब्रह्म । अध्यायोक्ता ऋषयस्तृप्यन्ताम् ॥ अथ 'कण्डिकाः'—व्रतमुपैष्यन् । १ । सवैकपालान्येवा॰ न्यतरऽउपदधाति । २ । सवैस्रुचः संमार्ष्टि । ३। हिङ्कृत्यान्वाह । ४ । सवै प्रवरायाश्रावयति । ५। ऋतवो हवै देवेषु यज्ञे भागमीषिरे । ६ । सवै पर्ण॰ शाखया वत्सानपाकरोति । ७ । मनवे हवै प्रातः । ८। स यत्रा ह । ९ ॥ स सयद्वाइतश्चेतश्च सम्भरति । १०। उद्धृत्याहवनीयम्पूर्णाहुतिं जुहोति । ११ ॥ सूर्योहवाऽ॰ अग्निहोत्रम् । १२ । अथ हुतेग्निहोत्रमुपतिष्ठते । १३ ॥ प्रजापतिर्हवा इदमग्र ऽएकऽएवा स । १४ । पित्रा महा॰ हविषाहवै देवा वृत्रं जघ्नुः । १५ । देवयजनं योषयन्ते। । १६ । दक्षिणेनाहवनीयं प्राचीनग्रीवे कृष्णाजिने ऽउपस्तृणाति । १७ । सप्तपदान्यनुनिःक्रामति । १८ ॥ शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं बाहूप्रायणी योदयनीयौ । १९॥ तद्य ऽएष पूर्वार्ध्यो वर्षिष्ठ स्थूणराजो भवति । २० ॥ उदरमेवास्य सदः । २१ । अभ्रिमादत्ते । २२ । तद्यत्रै॰ तत्प्रवृतो होता होतृषदन ऽउपविशति । २३ । प्रजाप॰

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तिर्वै प्रजाꣳ स सृजानो रिरिचान ऽइवामन्यत । २४ । प्राणो हवा ऽअस्योपाꣳशुः ।२५। चक्षुषी हवा ऽअस्य शुक्रामन्थिनौ । २६ । भक्षयित्वा समुपहूताꣳ स्सऽइत्युक्त्वोत्तिष्ठति । २७ । मनो हवाऽअस्य सविता ।२८। आदित्येन चरुणोदयनीयेन प्रचरति । २९ । प्रजापतिर्वाऽएष यदꣳशुः । ३० । देवाश्च वाऽअसुराश्च ।३१। अथ स्रुवञ्चाज्यविलापनीं चादाय । ३२ । अरण्योरग्नी समारोह्य । ३३ । केशवस्य पुरुषस्य । ३४ । आग्नेयोष्टाकपालꣳ पुरोडाशो भवति । ३५ । असद्वा ऽइदमग्रऽ आसीत् । ३६ । प्रजापतिरग्निरूपाण्यभ्यध्यायत । ३७ । एतद्वैदेवाऽअब्रुवन् । ३८ । अथैनमतꣳ खनयेव । ३९ । पर्णकषाय निष्पक्वाऽएताऽआपो भवन्ति । ४० । भूयाꣳसि हवीꣳषि भवन्ति । ४१ । रुक्मम्प्रतिमुच्य बिभर्ति । ४२ । व्रनीबाह्येताग्निं बिभ्रदित्याहुः । ४३ । गार्हपत्यं चेष्यन्पलाशशाखया व्युदूहति । ४४ । अथातो नैर्ऋतीर्हरन्ति । ४५ । चितोगार्हपत्यो भवति । ४६ । आत्मन्नग्निं गृह्णीतेचेष्यन् ।४७। कूर्म्ममुपदधाति । ४८ । प्राणभृतऽउपदधाति । ४९ । द्वितीयां चितिमुपदधाति । ५० । तृतीयां चितिमुपदधाति । ५१ । चतुर्थीं चितिमुपदधाति ।५२। पञ्चमीं चितिमुपदधाति ।५३। नाकसदऽउपदधाति ।५४। ऋतव्याऽउपदधाति ५५ । अथातꣳशतरुद्रियं जुहोति ।५६। उपवसथीये हन् प्रातरुदितऽआदित्ये ।५७। अथातो वैश्वानरं जुहोति । ५८ । अथातो राष्ट्रभृतो जुहोति । ५९ । अथातꣳ पयो व्रतताये । ६० । अग्निरेष पुरस्ताच्चीयते । ६१ । प्रजापतिꣳ स्वर्गंल्लोक-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मजिगाꣳसत । ६२ । प्राणो गायत्री । ६३ । प्रजापतिं विस्रस्तम् । ६४ । तस्य वाऽएतस्याऽग्नेः । ६५ । अथ हैतेरुणे । ६६ । संवत्सरो वै यज्ञः प्रजापतिः । ६७ । त्रिर्हवै पुरुषो जायते । ६८ । वाग्घवा ऽएतस्याग्निहोत्रस्याग्निहोत्री । ६९ । उद्दालको हारुणिः । ७० । उर्वशी हाप्सराः । ७१ । भृगुर्हवै वारुणिः । ७२ । पशुबन्धेन यजते । ७३ । तद्यथा हवै । ७४ । अयं वै यज्ञो योयं पवते । ७५ । समुद्रं वाऽएते प्रचरन्ति । ७६ । यद्वा लोके । ७७ । दीर्घसत्रꣳ हवाऽएतऽउपयन्ति । ७८ । तदाहुर्यदेष दीर्घसत्री । ७९ । सोमो वै राजा यज्ञः प्रजापतिः । ८० । विश्वरूपं वै त्वाष्ट्रमिन्द्रो हन् । ८१ । इन्द्रस्य वै सत्र । ८२ । एतस्माद्वै यज्ञात्पुरुषो जायते । ८३ । ब्रह्मौदनं पचति । ८४ । प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान्व्यादिशत । ८५ । प्रजापते रक्ष्यस्व यत । ८६ । प्रजापतिरकामयत । ८७ । अथ प्रातर्गौतमस्य । ८८ । पुरुषो ह नारायणो कामयत । ८९ । ब्रह्मवै स्वयम्भु तपोतप्यत । ९० । अथास्मै श्मशानं कुर्वन्ति द्यौः शान्तिः । ९१ । देवा हवै सत्रं निषेदुः । ९२ । अथातो रौहिणौ जुहोति । ९३ । सवै तृतीये हन् । ९४ । इया ह प्राजापत्याꣳ । ९५ । दृप्तबालाकिर्हानूचानो गार्ग्यऽआस । ९६ । जनको ह वैदेहः । ९७ । जनकꣳ ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम । ९८ । पूर्णमदःपूर्णमिदम । ९९ । श्वेतकेतुर्हवाऽआरुणेयः । १०० । प्राश्नीपुत्रादासुरिवासिनः ॥ चतुर्दशकाण्डेष्वध्यायोक्ता ऋषयस्तृप्यन्ताम् ॥ अथ 'शतस्थानानि'—ॐ इषे त्वा । १ । परिते । २ । अग्नेनयं । ३

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

उपयामगृहीतोसि सुशर्म्मासि । ४ । (प्रथमा) सोमस्य
त्विषिः । ५ । परस्याऽअधि । ६ । अन्वावः । ७ । राज्ञसि
। ८ । नमो हिरण्यबाहवे । ९ । इन्द्रेमम् । १० । इमौ
तौ । ११ । अन्नात्परिस्रुतः । १२ । अश्विना तेजसा
। १३ । पृथिव्यै स्वाहा । १४ । प्रजापतये च । १५ ।
तेऽअस्य । १६ । तनूनपात्पथऽ । १७ । अयमिह
। १८ । अनु नऽ । १९ । इयत्यग्ने । २० । (शेषं पञ्चसप्ततिः) ॥
हिरण्मयेन पात्रेण० । ॐखम्ब्रह्म । शतोक्ता ऋषयस्तृप्यन्ताम् ॥
व्रतमुपैष्यन् । १ । तद्यदेवं पिनष्टि । २ । अथाज्यलि-
प्ताभ्यां पवित्राभ्याम् । ३ । बृहच्छोचाय विष्टयेति । ४ ।
वसूनाᳫँ रातौ स्याम । ५ । अग्निर्वै देवानामद्धातमाम्
। ६ । तद्यथा योनौ रेतऽ सिञ्चेत् । ७ । ता वै प्राश्न-
न्त्येव । ८ । अथ वेदपत्नी त्रिस्त्रᳫँ स्रयति । ९ । अयं वै
यज्ञो योऽयं पवते । १० । अथ यदस्तमेति । ११ । रेव
तीरमध्वमिति । १२ । सवाऽआग्नेयोष्टाकपालऽ पुरो-
डाशो भवति । १३ । तद्ये सोमेनेजानाऽ । १४ । अ-
पोत्तरेण शालां परिश्रयन्ति । १५ । अथोल्लिखति
। १६ । सा या बभ्रुऽ पिङ्गाक्षी सा सोमक्रयणी स्यात्
। १७ । प्रथमं ते देवाऽ । १८ । इन्द्रघोषऽ प्रोक्षणीर-
ध्वर्य्युरादत्ते । १९ । सा हा कद्रूरुवाच । २० । तद्युऽ
एतऽ उच्छ्रिता देवा हवै यज्ञन्तन्वानाऽ । २१ । अथ
पार्श्वेन वासिना वा प्रयौति । २२ । सजुहोति शृणो-
त्वग्निऽ समिधा हवं मऽइति । २३ । इयᳵ हवाऽउपाᳫँ
शुऽ । २४ । तस्यासावेव ध्रुवऽआयुऽ । २५ । यत्र द्यावा
पृथिव्यᳵ शस्यते । २६ । सऽ आज्यस्योपस्तीर्य द्विश्चरो

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रवद्यति । २७ । इन्द्रो ह वै षोडशी । २८ । तासा द्वादश गर्भाऽ । २९ । तद्धे हस्म पुरा व्वाजपेयेन यजते । ३० । अथ दिशोनुवीक्षमाणो जपति । ३१ । सवै दीक्षते । ३२ । अथै तमभिषेकम् कृष्ण विषाणया नु विमृष्टे । ३३ । षडेवोत्तरे चरवऽ । ३४ । अथोऽआहुऽ । ३५ । अमावास्यायां दीक्षते । ३६ । अश्वस्य पदे जुहोति । ३७ । अथैनां धूपयति । ३८ । तमुपरिनाभि बिभर्ति । ३९ । अथोषान्निवपति । ४० । चतस्रः सीता यजुषा कृषति । ४१ । तं प्रत्युञ्चयन्तम् । ४२ । अपाङ्गम्भत्सीदेति । ४३ । तस्य मनो वैश्वकर्मणमिति । ४४ । तद्वैषा मध्यमा स्वयमातृणा । ४५ । एकादशभिरस्तुवतेति । ४६ । तावाऽ एताः विराडेषा । ४७ । अथ-स्वयमातृणामुपदधाति । ४८ । अथोत्तरार्धेन प्राक् । ४९ । स यः स व्वैश्वानरः । ५० । यास्तेऽअग्ने सूर्ये रुचऽ । ५१ । नाम कृत्वाथैनमुपतिष्ठते । ५२ । या वाऽ इयं वेदिऽ सप्तविधस्य । ५३ । अयमेवाकाशो जूः । ५४ । सोयमात्मा त्रेधा विहितऽ एव । ५५ । अथ वꣳश । ५६ । अथ यामेतामाहुतिं जुहोति । ५७ । अथ यदनुवाक्यामनूच्य । ५८ । ब्रह्मचार्यसीत्याह । ५९ । स यत्पशुबन्धेन यजते । ६० । दशेति होवाच । ६१ । अथ यत्र स्कन्नꣳ स्यात् । ६२ । अथ यदि प्रप्लुतऽ । ६३ । सर्वेऽअश्विना भवन्ति । ६४ । प्रजापतिर्यज्ञमसृजत । ६५ । किम्वा वपनं महदिति । ६६ । अथ सोस्य निष्कऽ प्रतिमुक्तो

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भवति । ६७ । एतन्नुहेन्द्रो तो दैवाप÷शौनकऽ । ६८ । चतस्रऽ सीता यजुषा कृषति । ६९ । अथोत्तरतऽसि-कताऽउपकीर्णा भवन्ति । ७० । अथ रौहिणौ जुहोति । ७१ । ते देवाऽ अब्रुवन् । ७२ । तानि यदा गृह्णाति । ७३ । योऽसौ तिष्ठन् । ७४ । कतमऽ आत्मेति । ७५ । अथ हैनं मनुष्याऽऊचु÷ । ७६ । अथ यामिच्छेद्गर्भ-न्दधीतेति । ७७ । सप्तसहस्रषट्शतशेषं चतुर्विꣳशतिः । ७८ । प्राश्नीपुत्रादासुरिवासिन० । ७९ ॥ चतुर्दशकाण्डे शतोक्ता ऋषयस्तृप्यन्ताम् ॥ अथ 'प्रपाठकाः'—व्रतमुपैष्यन् ।१। चतुर्धा विहितो हवाऽअग्रेऽग्निरास ।२। तेवाऽआर्द्राऽस्युः । ३ । स स्रुचोत्तरमाधारमाधारयिष्यन् । ४ । यज्ञेन वै देवाऽ । ५ । यज्ञेन वै देवा दिवमपोदक्रामन् । ६ । स वै स्रुचो व्यूहति । ७ । स यद्वाऽ इतश्चेतश्च सम्भरति । ८ । वरुणो हैनद्राज्यकामऽआदधे । ९ । यत्र वै प्र-जापतिऽ प्रजाऽ ससृजे । १० । प्रजापतिर्हवाऽएतेनाग्रे यज्ञेनेजे । ११ । महाहविषा हवै देवा वृत्रं जघ्नुऽ ।१२। देवयजनं सोवयन्ते । १३ । वाचं यच्छति । १४ । नीडे कृष्णाजिनमास्तृणाति । १५ । तद्यऽएष पूर्वोर्ध्यो वर्षि-ष्ठस्थूणाराजो भवति । १६ । विजामानो हैवास्य धिष्ण्याऽ । १७ । पाशं कृत्वा प्रतिमुञ्चति । १८ । सो-ऽत्युप यजति । १९ । प्राणो हवा अस्यो पाꣳशुऽ ।२०। आत्मा हवाऽअस्याग्रयणऽ । २१ । घ्नन्ति वाऽएतद्य-ज्ञम् । २२ । स वाऽ अवभृथमभ्युवैति । २३ । तद्य-त्रै तद्द्वादशाहेन व्यूढश्छन्दसा यजते । २४ । देवाश्च

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वाऽअसुराश्च । २५ । बार्हस्पत्येन चरुणा प्रचरति।२६। स वाऽअपः सम्भरति । २७ । मैत्रावरुण्यापयस्यया प्रचरति । २८ । असद्वा ऽइदमग्रऽआसीत् । २९ । प्राजापत्यञ्चरङ्काऽ आलम्भन्ते । ३० । प्रदीप्ताऽ एतेऽग्नयो भवन्ति । ३१ । तस्याऽएतस्याऽआषाढां पूर्वां करोति । ३२ । रुक्मं प्रतिमुच्य बिभर्ति । ३३ । गार्हपत्यञ्चेष्यन् पलाशशाखया व्युदूहति । ३४ । अथ दर्भस्तम्भमुपदधाति । ३५ । आत्मन्नग्निं गृहीतेचेष्यन् ।३६। कूर्ममुपदधाति । ३७ । प्राणभृतऽउपदधाति । ३८। अथ विश्वज्योतिषमुपदधाति । ३९ । अथातोन्वावृतम् । ४० । गार्हपत्यमुपदधाति । ४१ । अथातः शतरुद्रियं जुहोति । ४२ । प्रत्येत्याग्निं प्रहरिष्यन् । ४३ । अथैकान्यज्ञक्रतूञ्जुहोति । ४४ । अथ प्रातः प्रातरनुवाकमुपाकरिष्यन् । ४५ । अग्निरेष पुरस्ताच्चीयते । ४६ । अथातश्चयनस्यैव । ४७ । संवत्सरो वै प्रजापतिरग्निः । ४८ । नेव वा ऽइदमग्रे सदासीन्नेव सदासीत् ।४९। संवत्सरो वै यज्ञः प्रजापतिः । ५० । अपि हवाऽ एतर्हि । ५१ । प्रजापतिर्वै प्रजाः सृजमानो तप्यत । ५२। अथातः स्वाध्यायप्रशꣳसा । ५३ । अयं वै यज्ञो योयं पवते । ५४ । पुरुषꣳह नारायणं प्रजापतिरुवाच ।५५। सोमो वै राजा यज्ञः प्रजापतिः । ५६ । प्रजापतिर्यज्ञमसृजत । ५७ । ब्रह्मौदनं पचति । ५८ । नियुक्तेषु पशुषु । ५९ । प्रमुच्याश्वं दक्षिणेन वेदिम् । ६० । पुरुषो ह नारायणो कामयत । ६१ । देवा हवै सत्रन्निषेदुः । ६२ । स यत्रैताꣳहोतान्वाह । ६३ । द्वया ह

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्राजापत्याऽ । ६४ । दृप्तबालाकिर्हानूचानो गार्ग्यऽ-
आस । ६५ । अथ हैनं भुज्युर्लाह्यायनिऽ पप्रच्छ
। ६६ । जनकꣳ ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम । ६७ ।
भूमिरन्तरिक्षं द्यौरिति । ६८ । प्राश्नीपुत्रादासुरिवा-
सिनः० । ६९ ॥ इति चतुर्दशकाण्डे प्रपाठोक्ता ऋषयस्तृप्यन्ताम् ।
इति प्रपाठकाः ॥ अथ व्रतं विसृजते स यस्मिन्हुतावमुँ-
लोकमेत्यथ निग्राभ्याभ्यो ग्रहान्विगृह्णत्यथ गृहपतिऽ
सुब्रह्मण्यामाह्वयति ता वाऽएतास्तानि दश भवन्ति ता
ऽएताऽ अङ्गुलयो मध्यमेव तृतीयां चितिऽ सहोवाचा-
यव्रꣳ शस्तस्माऽ उहैतदुवाच स वाऽ एष ऽआत्मैव सु-
सौत्रामणी मर्यादाया ऽएव लोष्टमाहृत्य प्राश्नीपुत्रादा-
सुरिवासिनः० । १ ॥ अन्त्यकाण्डकोक्ता ऋषयस्तृप्यन्ताम् ।
एवं व्रतं विसृजेत परमाङ्गतिङ्गच्छतीति तस्माद्धोतृच-
मसात् तस्मिन् समुपहवमिष्ट्वा समिधोभ्यादधाति द्वादश
वा त्रयोदश वा दक्षिणा भवन्ति सा वानस्मिर्यावत्यस्य
मात्रातावत्तद्भवति तस्मात्समानसम्बन्धनास्तस्मादिमे
प्राणऽउपरिष्टादसञ्छन्नाऽ संवादेनैवार्त्विजो लोका
इति ब्रह्मणो ब्रह्मस्वयम्भु ब्रह्मणे नमः कशिनीरेवेमाऽ
आध्येतर्हि प्रजा जायन्ते तस्मादिमावात्मानमभितो बाहू
तस्मादुहैतज्जीवाश्च पितरश्च न संदृश्यन्ते वाजसनेयेन
याज्ञवल्क्येनाख्यायन्ते । २ ॥ चतुर्दशकाण्डे अन्त्यफक्किकोक्ता
ऋषयस्तृप्यन्ताम् ॥ 'नमस्कारः'—ततः तदत्तदृचाभ्युक्तं न-
मृषा श्रान्तं यदवन्ति देवा ऽइति नहैवैवं विदुषऽ कि-
ञ्चनमृषा श्रान्तं भवति तथो हास्मै तत्सर्वे देवाऽअवन्ति
१ । इति नमस्कारः । 'विसर्जनम्'—ॐ उत्तिष्ठ ब्रह्मण-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्प्पते देवयन्तस्त्वे महे । उपप्रयन्तु मरुतः सुदानवऽइन्द्र प्राशूर्भवा सचा । १ ५६/३४ स्वस्वप्रवरान्विसर्जयेत् ॥ 'जले प्रासन्'—ॐ समुद्रङ्गच्छ स्वाहान्तरिक्षङ्गच्छ स्वाहा देवꣳ सवितारङ्गच्छ स्वाहा मित्रावरुणौ गच्छ स्वाहाहोरात्रे गच्छ स्वाहा छन्दाꣳसि गच्छ स्वाहा द्यावापृथिवी गच्छ स्वाहा यज्ञङ्गच्छ स्वाहा सोमङ्गच्छ स्वाहा दिव्यन्नभो गच्छ स्वाहाग्निर्वैश्वानरङ्गच्छ स्वाहा मनो मे हार्दि यच्छ दिवन्ते धूमो गच्छतु स्वर्ज्योतिः पृथिवीम्भस्मना पृण स्वाहा । २ २१/६ ततो द्विराचमनं कुर्युः ॥ आचार्यादि ब्राह्मणपूजनं कृत्वा ॥ 'अर्पणम्'—अनेनाध्यायोत्सर्गकर्माङ्गत्वेन कृतेन ऋषिपूजनतर्पणादिकर्मणा श्रीभगवान्परमेश्वरः प्रीयतां न मम । ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु ॥ इति श्रावणीप्रयोगः ॥

५२७. 'अथ ऋषिश्राद्धम्'—कृतप्राणायामो देशकालौ सङ्कीर्त्य ॥ 'सङ्कल्पः'—उत्सर्गाङ्गभूतमृषिश्राद्धमहं करिष्ये ॥ ॐ इदं विष्णुर्वि० ॥ १ १५/५ ॥ इति मन्त्रेण दिग्बन्धः । ऋषिश्राद्ध- स्योपहाराः शुचयो भवन्तु ॥ इत्युपहारप्रोक्षणम् । देशकालपात्रसम्प- दस्तु ॥ अरुन्धतीसहितकश्यपादिस्वऋषीणामिदमासनम् यथा यथा विभागं वः स्वाहा । अरुन्धतीसहितकश्यपादिस्वऋषयः यथाद- गन्धाद्यर्चनं यथा यथा विभागं वः स्वाहा । इति गन्धादिदानम् ऋषिश्राद्धसाङ्गतासिद्ध्यर्थं सप्तसङ्ख्याकान् ब्राह्मणान् यथाकाल- यथासम्पन्नान्नेन तर्पयिष्ये तेन अरुन्धतीसहितकश्यपादिस्वऋषयः प्रीयन्ताम् । ऋषिश्राद्धसाङ्गतासिद्ध्यर्थं हिरण्यनिष्क्रयभूतां दक्षिणां आचार्याय तुभ्यमहं सम्प्रददे । आचार्यः ॐ को दात्कस्मा ऽअदात्कामो दात्कामायादात् । कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामैतत्ते । २ ४६/८ ॥ इति मन्त्रं पठेत् । उपविष्ट-

(१) तेभ्यो दक्षिणां दत्वा ब्राह्मणाशिषो गृह्णीयात् । कृतस्योत्सर्गोपाकर्मकर्म- साङ्गतासिद्ध्यर्थं यथावकाशेन यथाशक्ति ब्राह्मणान् भोजयिष्ये इति सङ्कल्प्य ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ब्राह्मणेभ्यूदकादिदानम् ॥ 'तद्यथा'—ॐ शिवा आपः सन्तु। सौमनस्यमस्तु। अक्षतं चारिष्टं चास्तु। अघोरा ऋषयः सन्तु। सर्वत्र सन्त्विति विप्राः प्रतिवचनं दद्युः। उत्सर्गकर्मणो न्यूनातिरिक्तदोषपरिहारार्थं नानानामगोत्रेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो भूयसीं दक्षिणां सम्प्रददे ॥ 'प्रार्थना'—उत्सर्गाङ्गभूतं ऋषिश्राद्धं परिपूर्णमस्तु ॥ अस्तु परिपूर्णमिति आचार्यादयः प्रतिवचनं दद्युः। ततः सहनोस्तु सहनोवतु सहनऽइदं वीर्यवदस्तु ब्रह्म ऽइन्द्रस्तद्वेद येन यथा न विद्विषामह इति ॥ पश्चात्—उभाकवी०इति मन्त्रं पठेत् ॥ इति ऋषिश्राद्धम् ॥ इति श्रावणीपद्धतिः ॥

५२८. 'अध्यायोपाकर्म.' पारस्करगृह्यसूत्रे—अथातोध्यायोपाकर्मौषधीनां प्रादुर्भावे श्रवणेन श्रावण्यां पौर्णमास्याᳫं श्रावणस्य पञ्चम्याᳫं हस्तेन वाज्यभागाविष्ट्वाज्याहुतीर्जुहोति। पृथिव्या ऽअग्नयऽ इत्यृग्वेदेऽन्तरिक्षाय वायवऽइति यजुर्वेदे दिवे सूर्यायेति सामवेदे दिग्भ्यश्चन्द्रमसऽ इत्यथर्ववेदे ब्रह्मणे छन्दोभ्यश्चेति सर्वत्र प्रजापतये देवेभ्यो ऋषिभ्यः श्रद्धायै मेधायै सदसस्पतयेऽनुमतय इति चैतदेव व्रतोद्देशेन विसर्गेषु सदसस्पतिमित्यक्षतधानास्त्रिःसर्वे उपठेयुर्हुत्वा हुत्वौदुम्बर्यस्तिस्रस्तिस्रः समिध ऽआदध्युरार्द्राः सपलाशा घृताक्ताः सावित्र्या ब्रह्मचारिणश्च पूर्वकल्पेन शन्नो भवन्त्वित्यक्षतधाना ऽअखादन्तः प्राश्नीयुर्दधिक्राव्णऽइति दधि भक्षेयुः यावन्तं गणमिच्छेत्तावन्तस्तिलानाकर्षफलकेन जुहुयात्सावित्र्या वा ज्योतिरित्यनुवाकेन वा प्राशनान्ते प्रत्यङ्मुखेभ्य ऽउपविष्टेभ्य ओङ्कारमुक्त्वा त्रिश्च सावित्रीमध्यायादीन्प्रब्रूयादृषिमुखानि बह्वृचानां सूक्तानि छन्दोगानाᳫं सूक्ताभ्याथर्वणानाᳫं सर्वे जपन्ति सह नोऽस्तु सह नोवतु सह न ऽइदं वीर्यवदस्तु ब्रह्म ऽइन्द्रस्तद्वेद येन यथा न विद्विषामहऽइति त्रिरात्रं नाधीयीरँल्लोमनखानामनिकृन्तनमा प्रागुत्सर्गात् ॥ १३ ॥

५२९. 'अथोपाकर्मप्रयोगः'—[गुरुः हस्तौ पादौ प्रक्षाल्य द्विराच-

(१) इदं ऋषिश्राद्धं कृताकृतमस्ति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

म्यावसथ्याग्नेर्लौकिकाग्नेर्वा पश्चाच्छिष्यैः सह प्राङ्मुख उपविश्य प्राणायामत्रयं कृत्वा देशकालौ सङ्कीर्त्य श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं अध्यायोपाकर्मणि पञ्चभूसंस्कारपूर्वकमग्निस्थापनमहं करिष्य इति सङ्कल्प्य पञ्चभूसंस्कारान्कुर्यात् । (ते च—१—दर्भैः परिसमुह्य । २—गोमयोदकेनोपलिप्य ।३—स्रुवेणोल्लिख्य । ४—अनामिकाङ्गुष्ठाभ्यामुद्धृत्य । ५—उदकेनाभ्युक्ष्य ॥ ततः अग्निं प्रतिष्ठाप्य पात्रस्थापनादि कुर्यात् । तत्र पूर्वेण ब्रह्मणो गमनम् । अग्नेरुत्तरतः पात्रासादनम् । द्वे पवित्रे ताम्रमयी आज्यस्थाली । पालाश्यः समिधः । प्राञ्चावाघारौ । समिद्धतमे आज्यभागौ । तिलहोमः सावित्रीमन्त्रेण । पूर्णपात्रं दक्षिणा । त्रिरात्रं लोमनखानामनिकृन्तनम्) ॥] ऋषिच्छन्ददेवतास्मरणम्'—इषेत्वेत्यादिकस्य खम्ब्रह्मान्तस्य माध्यन्दिनीयस्य वाजसनेयकस्य यजुर्वेदाम्नायस्य विवस्वानृषिः । वायुर्देवता । गायत्र्यादीनि सर्वाणि छन्दांसि । अध्यायोपाकर्मणि विनियोगः—'देवताभिध्यानम्'—तत्र—प्रजापतिम् । इन्द्रम् । अग्निम् । सोमम् । पृथिवीम् । अग्निम् । ब्रह्माणम् । छन्दाꣳसि । अन्तरिक्षम् । वायुम् । ब्रह्माणम् । छन्दाꣳसि । दिवम् । सूर्य्यम् । ब्रह्माणम् । छन्दाꣳसि । दिशः । चन्द्रमसम् । ब्रह्माणम् । छन्दाꣳसि । प्रजापतिम् । देवान् । ऋषीन् । श्रद्धाम् । मेधाम् । सदसस्पतिम् । अनुमतिम् ॥ एताः प्रधानदेवता आज्येन । सदसस्पतिम् । धानाभिः । सवितारं तिलैः । अग्निं स्विष्टकृतं धानाशेषेण । अग्निम् । वायुम् । सूर्य्यम् । अग्नीवरुणौ अग्नीवरुणौ । अग्निम् । वरुणम् । सवितारम् । विष्णुम् । विश्वान्देवान् । मरुतः स्वर्कान् । वरुणम् । प्रजापतिम् । एता अङ्गप्रधानार्था देवता अस्मिन्कर्मण्यहं यक्ष्ये ॥ [ब्रह्मवरणम् (दक्षिणतो ब्रह्मासनमास्तीर्य अमुकशर्मन् अस्मिन्कर्मणि त्वं 'ब्रह्मा' भव । भवामीति प्रतिवचनम् ब्रह्मा तूष्णीं आसनावलोकनं आसनात्तृणनिरसनञ्च कृत्वा उपविशेत् अग्नेरुत्तरतः प्रणीतार्थमासनद्वयं निधाय । प्रणीताचमसं वामहस्ते कृत्वा आत्माभिमुखं जलेनापूर्य प्रथमासने निधाय चमसदण्डमालभ्य ब्रह्माणमवलोक्य तेन सङ्केतादिनाऽनुज्ञातः प्रणीयोत्तरासने निदध्यात् । तत उदगग्रैः प्रागग्रैः कुशैरग्निं परिस्तीर्य । अर्थवदासाद्य । अग्नेरुत्तरतः प्राक्संस्थ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MDF

दक्संस्थं वा पात्रासादनम् । पवित्रच्छेदनार्थं दर्भास्त्रयः । पवित्रे द्वे । प्रोक्षणीपात्रम् । आज्यस्थाली । सम्मार्जनकुशास्त्रिप्रभृतयः । उपयमनकुशाः सप्तप्रभृतयः । समिधस्त्रिप्रभृतयः स्रुवः । आज्यम् धानाः । पूर्णपात्रं च ॥ **'अथोपकल्पनीयानि'**—प्रतिशिष्यं नव नव समिध आर्द्राः सत्रा औदुम्बरस्य । दधि भक्षणार्थं । लौकिका धाना बाहुमात्रमौदुम्बरकाष्ठं तिलस्थापनस्थाने सर्पफणाकारमाकर्षफलकम्[1] । तिलाश्चेति । पवित्रकरणम् । द्वयोरुपरि त्रीणि निधाय द्विमूलेन द्वौ कुशौ प्रदक्षिणीकृत्य सर्वान्युगपद्धृत्वानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां छित्वा तानुत्तरतः प्रक्षिपेत् । प्रोक्षणीपात्रं प्रणीतोत्तरतो निधाय । प्रोक्षणीपात्रे पात्रान्तरेण प्रणीताद्भिस्तासां प्रोक्षणम् । सपवित्रहस्तेनोत्तानेन पात्रप्रोक्षणम् । आज्यस्थाल्याः प्रोक्षणम् । संमार्गकुशानां प्रोक्षणम् । उपयमनकुशानां प्रोक्षणम् । समिधां प्रोक्षणम् । स्रुवस्य प्रोक्षणम् । आज्यस्य प्रोक्षणम् । धानानां प्रोक्षणम् । पूर्णपात्रस्य प्रोक्षणम् । प्रणीताग्न्योर्मध्ये सञ्चरे प्रोक्षणीं निधाय । कुशोपग्रहेण आज्यस्थाल्यामाज्यनिर्वापः । आज्याधिश्रयणम् । ततो ज्वलदुल्मुकेन पर्यग्निकरणम् । इतरथावृत्तिः । अर्धश्रिते स्रुवं प्रतप्य । संमार्गकुशैः संमृज्य । अग्रैर्मूलादारभ्याग्रपर्यन्तं मूलैरग्रादारभ्य मूलपर्यन्तं प्रणीतोदकेनाभ्युक्ष्य । पुनः प्रतप्य । दक्षिणतो निदध्यात् । आज्यमुद्वास्य । उत्तरतो निधाय । ततोऽग्नेः पश्चिमतो निदध्यात् । पवित्राभ्यामाज्यमुत्पूय । प्रोक्षणीश्च पूर्ववदुत्पूय । आज्यमवेक्ष्य । अपद्रव्यनिरसनम् । उपयमनकुशानादाय । तिष्ठन् । समिधोऽभ्याधाय । प्रोक्षण्युदकशेषेण सपवित्रेण हस्तेनेशानमारभ्येशानपर्यन्तं प्रदक्षिणमग्निं पर्युक्ष्य । इतरथावृत्तिः । पवित्रयोः प्रणीतासु निधानम् । सोपग्रहं सव्यहस्तमुत्तानं हृदि निधाय दक्षिणजानुनिपातः ब्रह्मणोन्वारम्भः । दक्षिणहस्तेन स्रुवेण होमः ।]

मनसा—**ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये न मम ॥** (त्यागान्ते द्रव्यप्रक्षेपः । प्रोक्षणीपात्रे संस्रवधारणम्) । **ॐ इंद्राय स्वाहा । इदं इन्द्राय न मम ॥ ॐ अग्नये स्वाहा इदमग्नये न मम ॥ ॐ सोमाय स्वाहा इदं सोमाय न मम ॥** १ **'ऋग्वेदे'**[2]—**'सप्तविंशत्याहु-**

(१) औदुम्बरस्य या शाखा फलकद्वयसंयुता । आकर्षफलकं नाम याज्ञिकैः परिकल्पितम् ॥ (२) एताः सप्तविंशत्याहुतयः आज्येन ततः प्रोक्षितधानाभिधारणम् । स्रुवेण धाना अवदाय । सदसस्पतिमद्भुतमित्यनेन मन्त्रेण जुहुयात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तयः' ॐ पृथिव्यै स्वाहा इदं पृथिव्यै न मम । ॐ अग्नये स्वाहा इदमग्नये न मम । ॐ ब्रह्मणे स्वाहा इदं ब्रह्मणे न मम । ॐ छन्दोभ्यः स्वाहा इदं छन्दोभ्यो न मम ॥ २ 'यजुर्वेदे'—ॐ अन्तरिक्षाय स्वाहा इदमन्तरिक्षाय न मम । ॐ वायवे स्वाहा इदं वायवे न मम । ॐ ब्रह्मणे स्वाहा इदं ब्रह्मणे न मम । ॐ छन्दोभ्यः स्वाहा इदं छन्दोभ्यो न मम ॥ ३ 'सामवेदे'—ॐ दिवे स्वाहा इदं दिवे न मम । ॐ सूर्याय स्वाहा इदं सूर्य्याय न मम । ॐ ब्रह्मणे स्वाहा इदं ब्रह्मणे न मम । ॐ छन्दोभ्यः स्वाहा इदं छन्दोभ्यो न मम ॥ ४ 'अथर्वणवेदे'—ॐ दिग्भ्यः स्वाहा इदं दिग्भ्यो न मम । ॐ चन्द्रमसे स्वाहा इदं चन्द्रमसे न मम । ॐ ब्रह्मणे स्वाहा इदं ब्रह्मणे न मम । ॐ छन्दोभ्यः स्वाहा इदं छन्दोभ्यो न मम । ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये न मम । ॐ देवेभ्यः स्वाहा इदं देवेभ्यो न मम । ॐ ऋषिभ्यः स्वाहा इदं ऋषिभ्यो न मम । ॐ श्रद्धायै स्वाहा इदं श्रद्धायै न मम । ॐ मेधायै स्वाहा इदं मेधायै न मम । ॐ सदसस्पतये स्वाहा इदं सदसस्पतये न मम । ॐ अनुमतये स्वाहा इदं अनुमतये न मम । ॐ **सदसुस्प्पतिमद्भुतम्प्प्रियमिन्द्रस्य काम्म्यम् । सनिम्मेधामयासिषꣳ स्वाहा** । १$\frac{१३}{३२}$ ॥ इदं सदसस्पतये न मम । (इमं मन्त्रं गुरुणा पठ्यमानं शिष्या अपि सहानुपठेयुः । तत उदुम्बरसमित्त्रितयमभिघार्य हस्ते गृहीत्वा उत्थाय प्राङ्मुखास्तिष्ठन्तः) ॥ ॐ **तत्त्सवितुर्वरेण्यं॰** । २$\frac{२}{३०}$ ॥ स्वाहा इदमग्नये न मम ॥ (इत्युच्चार्य एकां समिधमादध्युः । एवं मन्त्रेण द्वितीयां तथा तृतीयाम् । ततः सर्व उपविशेयुः । आचार्यः पुनः । स्रुवेण धाना अवदाय ।) ॥ द्वितीयां **धानाहुतिं** पूर्ववत्— ॐ **तत्त्सवितु॰** । ३$\frac{२}{३०}$ ॥ स्वाहा इदमग्नये न मम ॥ ततस्तिस्रोऽपराः समिधो घृतेनाभ्यज्य । उत्थाय प्राङ्मुखास्तिष्ठन्तः— ॐ **तत्त्सवितु॰** । ४$\frac{२}{३०}$ ॥ स्वाहा इदमग्नये न मम ॥ (इत्युचार्य एकां समिधमादध्युः ।) पुनः ॐ **तत्त्सवितु॰** ५$\frac{२}{३०}$

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्वाहा इदमग्नये न मम । एवं द्वितीया । पुनः ॐ तत्सवितु० । ६ २/३० । स्वाहा इदमग्नये न मम ॥ एवं तृतीयां हुत्वाचार्यो धानाहुतिं जुहुयात् ॐ सदसस्प० । ७ १३/३२ ॥ स्वाहा इदं सदसस्पतये न मम ॥ मन्त्रानुपठनं (शिष्याणामपि—समित्त्रयं पूर्ववज्जुहुयात्)—ॐ तत्सवितु० । ८ २/३० ॥ स्वाहा इदमग्नये न मम । एवं द्वितीयां तथा तृतीयां । ब्रह्मचारी तु । शिष्योऽहरहरग्निकार्यक्रमेण समिदाधानं कुर्यात् । न सावित्र्या अन्यत्सर्वं समानम् ॥) 'धानाभक्षणम्'—(ततो या उपकल्पिता धानास्तिस्रस्तिस्रो गृहीत्वा)—ॐ शन्नो भवन्तु वाजिनो हवेषु देवताता मितद्रवः स्वर्काः । जम्भयन्तोऽहिं वृकꣳ रक्षाꣳसि सनेम्यस्मद्युयवन्नमीवाः । ९ १६/९ ॥ इति मन्त्रेण दन्तैरखादन्तः प्राश्नीयुः ॥ ततो—द्विराचमनम् ॥) "दधिभक्षणम्"—ॐ दधिक्राव्णो ऽअकारिषं जिष्णोरश्वस्य वाजिनः । सुरभि नो मुखा करत्प्रण ऽआयूꣳषि तारिषत् । १० ३२/२३ ॥ इति मन्त्रेण दधि भक्षेयुः) ॥ द्विराचमनम् ॥ (तत आचार्यो यावन्तं शिष्यगणं आत्मन इच्छेत्तावतस्तिलान् गणयित्वा आकर्षफलकेनावदाय)—ॐ शुक्रज्योतिश्च । चित्रज्योतिश्च सत्यज्योतिश्च ज्योतिष्मांश्च । शुक्रश्च ऽऋतपाश्चात्यꣳहाः । ११ ८०/१७ ॥ इत्यानुवाकेन सावित्र्या वा जुहुयात् ॐ तत्सवितु० । १२ २/३० ॥ स्वाहा इदं सवित्रे न मम ॥ (संस्रवप्रक्षेपः । ततो धानाभ्यः स्विष्टकृत्)—ॐ अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा इदमग्नये स्विष्टकृते न मम ॥ 'भूराद्या नवाहुतयः'—(आज्येन जुहुयात् । सर्वत्र त्यागान्ते द्रव्यप्रक्षेपः ।) 'तद्यथा'—१ ॐ भूः स्वाहा इदमग्नये न मम ॥ २ ॐ भुवः स्वाहा इदं वायवे न मम ॥ ३ ॐ स्वः स्वाहा इदं सूर्याय न मम ॥ ४ ॥ ॐ त्वन्नो ऽअग्ने वरुणस्य विद्वान् देवस्य हेडो ऽअवयासिसीष्ठाः । यजिष्ठो वह्नितमः शोशुचा-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न्नो विश्वाद्वेषाᳬंसि प्रमुमुग्ध्यस्स्मत् स्वाहा । १३ ३/२३ ॥ इदमग्नीवरुणाभ्यां न मम । ५ । सत्वन्नो ऽअग्ने वमो भंवोती नेदिंष्ठोऽअस्या ऽउषसो व्युष्टौ । अवंयक्ष्वनो व्वरुणᳬ रराणो वीहि मृंडीकᳬसुहवो न ऽएधि स्वाहा । १४ ४/२३ ॥ इदमग्नीवरुणाभ्यां न मम । ६ । अयाश्चाग्नेस्यनभिशस्तिपाश्च सत्यमित्वमयाऽअसि । अयानो यज्ञं वहास्ययानो धेहि भेषजᳬ स्वाहा । (सौत्रमन्त्रः) । इदमायाय न मम । (इदमग्नये अयसे न मम इति) केचित् । ७ । येते शतं वरुण ये सहस्रं यज्ञियाः पाशा वितता महान्तः । तेभिर्न्नोऽअद्य सवितोतविष्णुर्विश्वे मुञ्चन्तु मरुतः स्वर्काः स्वाहा । (सौत्रमन्त्रः) । इदं वरुणाय सवित्रे विष्णवे विश्वेभ्यो देवेभ्यो मरुद्भ्य स्वर्केभ्यश्च न मम ॥८॥ उदुंत्तमं व्वरुणपाशंमस्मदवांधमं व्विमंध्यमᳬं श्रंथाय । अथां व्वयमांदित्यव्रते तवानांगसो ऽअदिंतये स्याम स्वाहा । १५ १२/१२ ॥ इदमादित्यायादितये न मम । ९ । (उपांशु)—ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये न मम ॥ (संस्रवप्राशनम्) ॥ आचमनम् । पवित्राभ्यां मार्जनम् । अग्नौ पवित्रप्रतिपत्तिः) ॥ 'ब्रह्मणे पूर्णपात्रदानम्'—'तद्यथा'—ब्रह्मन् असोपाकर्मणोऽङ्गतया विहितं पूर्णपात्रं प्रतिगृह्यताम् । ॐ द्यौस्त्वा ददातु पृथिवी त्वा प्रतिगृह्णातु इति मन्त्रस्य ब्रह्मा जपं कुर्यात् । (प्रणीताविमोकः । ततोऽग्निमुत्तरेण कुशेषु प्रत्यङ्मुखोपविष्टेभ्यः शिष्येभ्यः प्राङ्मुख आचार्यः ओङ्कारमुक्त्वा त्रिश्च सावित्रीमनुब्रूयात्)—यथा—ॐ तत्सवि० दयात् । २/३२ । (इति त्रिः) । इषेत्वादि ईशावास्यान्तम् । व्रतमुपैष्यन्नित्यादि सर्वमन्त्रब्राह्मणयोरध्यायादि प्रब्रूयात् । बहृचां ऋषिमुखानि । पर्वाणि छन्दोगानाम् । सूक्तान्यथर्वणानाम् । (एवं सर्वे पठित्वा गुरुः शिष्याश्च जपन्ति) ॥ ॐ सहनोस्तु; सहनोवतु सहनऽइदं वीर्यवदस्तु ब्रह्म इन्द्रस्तद्वेद येन यथा न विद्विषामहे ॥ इति मन्त्रं जपित्वा त्रिरात्रमध्ययनं लोमनखाना-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मनिकृन्तनमवपनं च करिष्यामहे ॥ इति सर्वेषां सङ्कल्पः) ॥ प्रागुत्सर्गाद्वा नियमो लोमनखनिकृन्तनम् । उत्सर्गावधि लोमनखानामकृन्तनमहं करिष्ये इति । छन्दसामुत्सर्गात्प्राङ्मन्त्रब्राह्मणयोरध्ययनम् ॥ इत्युपाकर्मप्रयोगः ॥

५२९. अथ 'वाजसनेयब्राह्मणानां शान्तिसूक्तपाठः'[2]—तत्रादौ हस्तौ पादौ प्रक्षाल्याचम्य प्राणानायम्य । 'सङ्कल्पः'—अद्य मम अमुकशर्मणो यजमानस्य प्रसूताया बालसहिताया अस्याः स्त्रिया आयुरारोग्यैश्वर्याभिवृद्धिद्वारा सकलारिष्टशान्त्यर्थं आराध्यदेवताप्रीत्यर्थं प्रजापतिदेवताप्रीत्यर्थं च शान्तिसूक्तपाठमहं करिष्ये ॥ (इति सङ्कल्प्य शान्तिसूक्तपाठं कुर्यात्)—तद्यथा—हरिः—ॐ रक्षोहणं वलगहनं वैष्णवीमिदमहन्तं वलगमुत्किरामि यम्मे निष्ट्यो यममात्यो निचखानेदमहन्तं वलगमुत्किरामि यम्मे समानो यमसमानो निचखानेदमहन्तं वलगमुत्किरामि यम्मे सबन्धुर्य्यमसबन्धुर्न्निचखानेदमहन्तं वलगमुत्किरामि यम्मे स जातो यमसंजातो निचखानोत्कृत्याङ्किरामि । १ $\frac{२३}{५}$ ॥ रक्षोहणो वो वलगहनः प्रोक्षामि वैष्णवान्रक्षोहणो वो वलगहनो वनयामि वैष्णवान्रक्षोहणो वो वलगहनोवस्तृणामि वैष्णवान्रक्षोहणौ वां वलगहनाऽउपदधामि वैष्णवी रक्षोहणौ वां वलगहनौ पर्य्यूहामि वैष्णवी वैष्णवमसि वैष्णवास्त्थ ।२ $\frac{२५}{५}$ ॥ रक्षसाम्भागोसि निरस्तᳬरक्षऽइदमहᳬ

(१) स च अस्या बालसहितायाः प्रसूतिकाया आयुरारोग्यैश्वर्याभिवृद्धिद्वारा सर्वारिष्टशान्त्यर्थं नूतनदेवप्रतिष्ठावास्तुकर्मानन्तरं वा दीपकाले यजमानेन ब्राह्मणद्वारा पाठयितव्यः । तत्र सूतिकाबालकयोः सर्वारिष्टशान्त्यर्थं प्रथमदिवसमारभ्य दशमदिनपर्यन्तं दीपकाले दीपस्थापनोत्तरं शुचिर्भूतो ब्राह्मणः सूतिकायाः श्रवणपथगं पाठं पठित्वा तदभिमन्त्रितं भस्म सूतिकाबालकयोर्धारणार्थं दद्यात् । (२) अस्मिन्पाठे संक्षेपतो दर्शिता मन्त्रा रुद्राध्याये द्रष्टव्याः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रक्षोभितिष्ठामीदमहꣳ रक्षो वबाधऽइदमहꣳ रक्षोऽधमन्तमो नयामि । घृतेन द्यावापृथिवी प्रोर्णुवाथां वायो वेस्तोकानामग्निराज्यस्य वेतु स्वाहा स्वाहाकृतेऽऊर्ध्वनभसम्मारुतङ्गच्छतम् । ३ १६/६ ॥ रक्षोहा विश्वचर्षणिरभियोनि मयो हते । द्रोणे सधस्थमासदत् ।४ २६/२६॥ (अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भूमिसंस्थिताः । ये भूता विघ्नकर्तारस्ते नश्यन्तु शिवाज्ञया) ॥ ॐ गणानान्त्वा० । ४ १५/२३ ॥ श्रीश्च ते लक्ष्मी० । ५ १९/२३ ॥ आकृष्णेन रजसा० । ६ ४२/३३ ॥ इमन्देवाऽअसपत्नꣳसुवद्ध्वम्महते क्षत्राय महते ज्यैष्ठ्याय महते जानराज्यायेन्द्रस्येन्द्रियाय । इममुमुष्य पुत्रममुष्यै पुत्रमस्यै विशऽएष वोमी राजा सोमोस्माकम्ब्राह्मणानाꣳ राजा । ७ ४०/९ ॥ अग्निर्मूर्द्धा । दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम् । अपाꣳरेताꣳसि जिन्वति । * । ८ १४/१३ ॥ उद्बुध्यस्वाग्ने प्रति जागृहि त्वमिष्टापूर्ते सꣳसृजेथामयञ्च । अस्मिन्त्सधस्थेऽअध्युत्तरस्मिन्विश्वेदेवा यजमानश्च सीदत । ९ ६१/१८ ॥ बृहस्पतेऽअति यदर्योऽअर्हाद्द्युमद्विभाति क्रतुमज्जनेषु । यद्दीदयच्छवसऽऋतप्रजात तदस्मासु द्रविणन्धेहि चित्रम् । * १० ३/२६ ॥ अन्नात्परिस्रुतो रसम्ब्रह्मणा व्यपिबत्क्षत्रम्पयः सोमम्प्रजापतिः । ऋतेन सत्यमिन्द्रियं विपानꣳ शुक्रमन्धसऽ इन्द्रस्येन्द्रियमिदम्पयोमृतम्मधु । ११ ७५/१९ ॥ शन्नो देवीर० । १२ १२/१६ ॥ कयानश्चित्र० । १३ ४/३६ ॥ केतुङ्कृण्वन्न केतवे पेशो मर्याऽअपेशसे । समुषद्भिरजायथाः । १४ ३७/२९ ॥ त्र्यम्बकं यज०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

।१५ ६१/३ ॥ सजोषाऽइन्द्र स गणो मरुद्भिः सोमम्पिब
वृत्रहा शूर विद्वान् । जहि शत्रूँ । १ँ ॥ रपमृधो नुद
स्वाथाभयङ्कृणुहि विश्वतो नः । १६ ३७/७ ॥ त्रातारमि-
न्द्रमवितारमिन्द्रᳫं हवे हवे सुहवᳫं शूरमिन्द्रम् । ह्व-
यामि शक्रम्पुरुहूतमिन्द्रᳫं स्वस्तिनो मघवा धात्विन्द्रः
।१७ ५०/२० ॥ त्वन्नोऽअग्ने तव देव पायुभिर्म्मघोनो रक्ष
तन्वश्च वन्द्य । त्राता तोकस्य तनये गवामस्यनिमेषᳫं
रक्षमाणस्तव व्रते । १८ १३/३४ ॥ यमायत्त्वाङ्गिरस्वते पितृ-
मते स्वाहा । स्वाहा घर्म्माय स्वाहा घर्मः पित्रे । *।१९ ९/३८॥
असुन्वन्तमयजमानमिच्छस्तेनस्येत्यामन्विहि तस्करस्य ।
अन्यमस्मदिच्छ सा तऽइत्या नमो देवि निर्ऋते तुभ्य-
मस्तु । २० ६२/१२ ॥ तत्त्वा । यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदा-
शास्ते यजमानो हविर्भिः । अहेडमानो वरुणेह बोध्यु-
रुशᳫं समानऽ आयुः प्रमोषीः । २१ ४९/१८ ॥ आ नो नि-
युद्भिः शतिनीभिरध्वरᳫं सहस्रिणीभिरुप याहि यज्ञम् ।
वायोऽअस्मिन्त्सवने मादयस्व यूयम्पात स्वस्तिभिः
सदा नः । २२ २८/२७ ॥ वयᳫं सोमव्व० २३ ५६/३ ॥ तमीशा-
नञ्जगतस्तस्थुषस्पतिन्धियञ्जिन्वमवसे हूमहे वयम् ।
पूषा नो यथा वेदसामसद्वृधे रक्षिता पायुरदब्धः स्वस्त-
ये । २४ १८/२५ ॥ अस्मे रुद्रा मेहना पर्वतासो वृत्रहत्ये
भरहूतौ सजोषाः । यः शᳫंसते स्तुवते धायि पज्रऽ
इन्द्रज्येष्ठाऽ अस्माँ २ँ ॥ ऽअवन्तु देवाः । २५ ५०/३३ ॥
स्योना पृथिवि । नो भवानृक्षरा निवेशनी । यच्छा नः
शर्म्म सप्रथाः २६ १३/२ ।, आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु
विश्वतोदब्धासोऽअपरीतासऽउद्भिदः । देवा नो यथा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सदमिद्वृधेऽअसन्नप्प्रायुवो रक्षितारो दिवे दिवे ।२७ १४/२५॥
देवानाम्भद्रा । सुमतिर्ऋजूयतान्देवानाᳬरातिरभिनो
निवर्त्तताम् । देवानाᳬ सख्यमुपसेदिमा व्वयन्देवा नऽ
आयुःप्रतिरन्तु जीवसे । २८ १५/२५ ॥ तान्पूर्वया निविदा
हूमहे व्वयम्भगम्मित्रमदितिन्दक्षमस्रिधम् । अर्यमणं
व्वरुणᳬ सोममश्विना सरस्वती नः सुभगामयस्करत् ।
२९ १६/२५ ॥ तन्नो व्वातो मयो भुव्वातु भेषजन्तन्माता पृ-
थिवी तत्पिता द्यौः । तद्ग्रावाणः सोमसुतो मयोभुव-
स्तदश्विना शृणुतन्धिष्ण्या युवम् । ३० १७/२५ ॥ तमीशानं
जगतस्त० । ३१ १८/२५ ॥ स्वस्तिनऽइन्द्रो वृ० । ३२ १९/२५ ॥ पृ-
षदश्वा मरुतः पृश्निमातरः शुभंय्यावानो व्विदथेषु
जग्मयः ॥ अग्निजिह्वा मनवः सूरचक्षसो व्विश्वेनो
देवाऽ अवसागमन्निह । ३३ २०/२५ ॥ भद्रङ्कर्णेभिः शृ० ॥
३४ २१/२५ ॥ शतमिन्नु शरदोऽअन्ति देवा यत्रा नश्चक्रा
जरसन्तनूनाम् । पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति मानो
मद्ध्यारीरिषतायुर्गन्तोः । ३५ २२/२५ ॥ अदितिर्द्यौरदिति-
रन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्रः । व्विश्वेदेवाऽ
अदितिः पञ्चजनाऽ अदितिर्ज्जातमदितिर्जनित्वम् ।
३६ २३/२५ ॥ ऋचं वाचं । ३७ १/२६ ॥ यन्मे छि० । ३८ २/२६ ॥
कयानश्चित्र० । ३९ ४/२६ ॥ कस्त्वासत्यो० । ४० ५/२६ ॥ अ-
भीषुणः स० । ४१ ६/२६ ॥ कया त्वन्नऽऊ० । ४२ ७/२६ ॥
इन्द्रो व्विश्वस्य रा० । ४३ ८/२६ ॥ शन्नो मित्रः शं० ।
४४ ९/२६ ॥ शन्नो व्वातः प० । ४५ १०/२६ ॥ अहानिश० ।
४६ ११/२६ ॥ शन्नो देवीरभि० । ४७ १२/२६ ॥ स्योना पृथि०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

। ४८ १३/३६ ॥ आपोहिष्ठा० ४९ १४/३६ ॥ योवःशिव० । ५० १५/३६ तस्माऽअरं० । ५१ १६/३६ ॥ द्यौःशान्तिरन्त० । ५२ १७/३६ ॥ दृते दृꣳहमामित्र० । ५३ १८/३६ ॥ दृते दृꣳहमाज्यो० । ५४ १९/३६ ॥ नमस्ते हरसे० । ५५ २०/३६ नमस्तेऽअस्तु० । ५६ २१/३६ ॥ यतो यतः सुमि० । ५७ २२/३६ । सुमित्रिया नऽआ० । ५८ २३/३६ ॥ तच्चक्षुर्देवहितं० । ५९ २४/३६ ॥ अभिधाऽअसि भुवनमसि यन्तासि धर्त्ता । सत्वमग्निं वैश्वानरꣳ स प्प्रथसङ्गच्छ स्वाहा कृतः । ६० ३/२२ ॥ स्वगा त्वा देवेब्भ्यः प्प्रजापतये ब्रह्मन्नश्वम्भन्त्स्यामि देवेब्भ्यःप्प्रजापतये तेन राद्ध्यासम । तम्बधान देवेब्भ्यःप्प्रजापतये तेन राद्धुहि ६१ ४/२२ ॥ प्रजापतये त्त्वा जुष्टम्प्प्रोक्षामीन्द्राग्निब्भ्यान्त्वा जुष्टम्प्प्रोक्षामि व्वायवे त्त्वा जुष्टम्प्प्रोक्षामि व्विश्वेब्भ्यस्त्वा देवेब्भ्यो जुष्टम्प्प्रोक्षामि सर्वेब्भ्यस्त्वा देवेब्भ्यो जुष्टम्प्प्रोक्षामि । योऽअर्वन्तञ्जिघाꣳसति तमब्भ्यमीति व्वरुणः परो मर्त्तःपरःश्वा । ६२ ५/२२ ॥ अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहापाम्मोदाय स्वाहा सवित्रे स्वाहा व्वायवे स्वाहा विष्णवे स्वाहेन्द्राय स्वाहा बृहस्प्पतये स्वाहा मित्राय स्वाहा व्वरुणाय स्वाहा । ६३ ६/२२ ॥ हिङ्काराय स्वाहा हिङ्कृताय स्वाहा क्रन्दते स्वाहा वक्रन्दाय स्वाहा प्प्रोथते स्वाहा प्प्रप्प्रोथाय स्वाहा गन्धाय स्वाहा घ्घ्राताय स्वाहा निविष्टाय स्वाहोपविष्टाय स्वाहा सन्दिताय स्वाहा वल्गते स्वाहा सीनाय स्वाहा शयानाय स्वाहा स्वपते स्वाहा जाग्ग्रते स्वाहा कूजते स्वाहा प्प्रबुद्धाय स्वाहा विजृम्भमाणाय स्वाहा व्विचृताय स्वाहा सꣳहानाय

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्वाहोपस्थिताय स्वाहायनाय स्वाहा प्रायणाय स्वाहा ।
। ६४ ७/२२ ॥ यते स्वाहा धावते स्वाहो द्रावाय स्वाहो द्रु-
ताय स्वाहा शूकाराय स्वाहा शूकृताय स्वाहा निषण्णाय
स्वाहोत्थिताय स्वाहा जवाय स्वाहा बलाय स्वाहा
विवर्त्तमानाय स्वाहा विवृत्ताय स्वाहा विधून्वानाय
स्वाहा विधूताय स्वाहा शुश्रूषमाणाय स्वाहा शृण्वते
स्वाहेक्षमाणाय स्वाहेक्षिताय स्वाहा वीक्षिताय स्वाहा
निमेषाय स्वाहा यदत्ति तस्मै स्वाहा यत्पिबति तस्मै
स्वाहा यन्मूत्रङ्करोति तस्मै स्वाहा कुर्वते स्वाहा । कृ-
ताय स्वाहा । ६५ ८/२२ ॥ आशुःशि० ६६ ३३/१७ ॥ सङ्क्रन्द-
नेना० । ६७ ३४/१७ ॥ सऽइषुहस्तैः । ६८ ३५/१७ ॥ बृहस्पते
परि० । ६९ ३६/१७ ॥ बलविज्ञाय० । ७० ३७/१७ ॥ गोत्रभिदं०
। ७१ ३८/१७ ॥ अभिगोत्रा० । ७२ ३९/१७ ॥ इन्द्रऽआसान्ने० ।
७३ ४०/१७ ॥ इन्द्रस्य वृ० । ७४ ४१/१७ ॥ उद्धर्षय मघ० । ७५ ४२/१७
अस्माकमिन्द्रःस० । ७६ ४३/१७ ॥ अमीषाञ्चि० । ७७ ४४/१७ ॥
अवसृष्टाप० । ७८ ४५/१७ ॥ प्रेताजय० । ७९ ४६/१७ ॥ असौ
यासे० । ८० ४७/१७ ॥ यत्र बाणाःस० । ८१ ४८/१७ ॥ मर्म्मा-
णि ते व० । ८२ ४९/१७ ॥ नमोस्तु । सर्प्पेभ्यो ये के च
पृथिवीमनु । येऽअन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्प्पेभ्यो
नमः । ८३ ६/१३ ॥ याऽइषवो यातुधानानां ये वा वन-
स्पती १ ॥ रनु । ये वा वटेषु शेरते तेभ्यः सर्प्पेभ्यो
नमः । ८४ ७/१३ ॥ ये वा । मीरोचने दिवो ये वा सूर्य-
स्य रश्मिषु । येषामप्सु सदस्कृतन्तेभ्यः सर्प्पेभ्यो
नमः । ८५ ८/१३ ॥ यद्देवा देवहेडनन्देवासश्च कृमा
वयम् । अग्निर्म्मा तस्मादेनसो विश्वान्मुञ्चत्वꣳ हः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सः । ८६ १४/२० ॥ यदि दिवा यदि नक्तमेनाꣳसि चकृमा वयम् । व्वायुर्म्मा तस्म्मादेनसो व्विश्श्वान्मुञ्चत्वꣳहसः । ८७ १५/२० ॥ यदि जाग्ग्रद्यदि स्वप्नऽएनाꣳसि चकृमा व्वयम् । सूर्य्यो मा तस्म्मादेनसो व्विश्श्वान्मुञ्चत्वꣳहसः । ८८ १८/२० ॥ देवस्य त्वा । सवितुः प्प्रसवेऽश्विनोर्ब्बाहुब्भ्याम्पूष्णो हस्ताब्भ्याम् । सरस्वत्यै व्वाचो यन्तुर्य्यन्त्रिये दधामि बृहस्प्पतेष्ट्वा साम्म्राज्ज्येनाभिषिञ्चाम्म्यसौ । ८९ ३०/९ ॥ देवस्य त्वा । सवितुः प्प्रसवेऽश्विनोर्ब्बाहुब्भ्याम्पूष्णो हस्ताब्भ्याम् । सरस्वत्यै व्वाचो यन्तुर्य्यन्त्रेणाग्ग्नेः साम्म्राज्ज्येनाभिषिञ्चामि । ९० ३७/१८ ॥ देवस्य त्वा । सवितुः प्प्रसवेऽश्विनोर्ब्बाहुब्भ्याम्पूष्णो हस्ताब्भ्याम् । अश्विनोर्ब्भैषज्ज्येन तेजसे ब्रह्मवर्च्चसायाभिषिञ्चामि सरस्वत्यै भैषज्ज्येन व्वीर्य्यायान्नाद्यायाभिषिञ्चामीन्द्रस्येन्द्रियेण बलाय श्श्रियै यशसेऽभिषिञ्चामि । ९१ ३/२० ॥ अग्ग्निर्द्देवता व्वातो देवता सूर्य्यो देवता चन्द्रमा देवता व्वसवो देवता रुद्द्रा देवतादित्त्या देवता मरुतो देवता व्विश्वेदेवा देवता बृहस्प्पतिर्द्देवतेन्द्रो देवता व्वरुणो देवता । ९२ २०/१४ ॥ दीर्ग्घायुस्तऽओषधे खनिता यस्म्मै च त्वा खनाम्म्यहम् । अथो त्वन्दीर्ग्घायुर्ब्भूत्वा शतवल्शा व्विरोहतात् । ९३ १००/१२ ॥

५३०. अथ 'ब्राह्मणम्'—ॐ अथैनाऽआप्यानवतीभ्यामभिमृशतीदमेवैतद्रेतः सिक्तमाप्याययति तस्माद्योनौ रेतः सिक्तमाप्यायते सौमीभ्याम्प्राणो वै सोमः प्राणं तद्रेतसि दधाति तस्माद्रेतः सिक्तं प्राणमभिसम्भवति पूर्वेद्य यद्रेते

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्राणात्सम्भवेदेषो हैवात्र सूददोहाꣳप्राणो वै सोमः प्राणꣳसूददोहाः । १ ॥ आप्यायस्व समेतु ते विश्वतꣳ सोम वृष्ण्यमिति रेतो वै वृष्ण्यमाप्याय स्वसमेतु ते सर्वंतꣳसोम रेतऽइत्येतद्भवा वाजस्य सङ्गथऽइत्यन्नं वै वाजो भवान्नस्य सङ्गथऽइत्येतत्सन्ते पयाꣳसि समुजन्तु वाजाऽइति रसो वै पयोऽन्नं वाजाꣳ सन्ते रसꣳ समुजंत्वन्नानीत्त्येतत्सवृष्ण्यान्न्युभिमातिषाहऽ इति सुꣳरेताꣳसि पाप्मासहऽइत्त्येतदाप्यायमानोऽअमृताय सोमेति प्रजात्यान्तदमृतं दधाति तस्मात् प्रजातिरमृता दिवि श्रवाꣳस्युत्तमानिधिष्वेति चन्द्रमा वाऽअस्य दिविश्रवऽउत्तमꣳस ह्येनममुष्मिँल्लोके श्रावयति द्वाभ्यामाप्याययति गायत्र्या च त्रिष्टुभा च तस्योक्तो बन्धुः । २ ॥ 'अथातꣳसम्पदेव'—चतस्रो लोगेऽष्टकाऽउपदधाति षड्ऋचेन निवपति द्वाभ्यामाप्याययति द्वादश द्वादशमासाꣳसंवत्सरꣳसंवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति । ३ ॥ अथ 'साम गायति' क्षत्रं वै सामक्षत्रेणैवैनमेतदभिषिञ्चत्यथो साम्राज्यंवैसाम साम्राज्येणैवैनꣳ साम्राज्यं गमयति सर्वेषां वाऽएष वेदानाꣳ रसो यत्साम सर्वेषामेवैनमेतद्वेदानाꣳरसेनाभिषिञ्चति।४ 'बृहत्यां गायति'—बृहत्यां वाऽअसावादित्यः श्रियां प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठितस्तपति बृहत्यामेवैनमेतच्छ्रिया प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति । ५ । 'ऐन्द्र्यां बृहत्यां गायति'—ऐन्द्रो वाऽएष यज्ञो यत्सौत्रामणीन्द्रायतनऽएषऽएतर्हि यो यजते स्वऽएवैनमेतदायतनेभिषिञ्चति । ६ ॥ अथ यस्मा-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्सꣳ शानानि नामैतैर्वै सामभिर्देवा ऽइन्द्रमिन्द्रियाय वी-
र्य्याय समश्यं स्तथो ऽएवै तमृत्विजो यजमानमेतैरेव
सामभिरिन्द्रियाय वीर्य्याय सꣳस्यन्ति सꣳ श्रवसे विश्र-
वसे सत्यश्रवसे श्रवसऽइति सामानि भवन्त्येष्वेवैनमेतं
लोकेषु श्रावयन्ति चतुर्न्निधनं भवति चतस्रो वै दिशꣳस-
र्वास्वेवैनमेतद्दिक्षु प्रतिष्ठापयन्ति सर्वे निधनमुपावयन्ति
संविदानाऽएवास्मिंस्तच्छ्रियं दधाति । ७ ॥ 'तदाहुꣳ'—
तदाहुर्य्यदेतत्सामगीयतेऽथक्वैतस्य साम्नऽउक्थमेका प्र-
तिष्ठा व्यत्र ह्रꣳ हि तद्यस्तु तमननुशस्तमिति । ८ ।
त्रयाहि देवाऽएकादशेत्येतद्वाऽएतस्य साम्नऽउक्थमेषा
प्रतिष्ठाव्यत्र ह्रꣳ हि तद्यस्तु तमननुशस्तमिति । ९ ॥
'त्रयाहि देवाऽएकादशेति' त्रयस्त्रिꣳ श ग्रहं जुहोति
त्रयाहि देवाऽएकादश त्रयस्त्रिꣳशाꣳसुराधसऽइति त्रय
स्त्रिꣳशद्धि देवा बृहस्पतिपुरोहिताऽइति ब्रह्म वै बृहस्प-
तिर्ब्रह्मपुरोहिताऽइत्येवैतदाह देवस्य सवितुꣳसवऽइति
देवेन सवित्रा प्रसूताऽइत्येवैतदाह देवा देवैरवन्तुमेति
देवा ह्येतं देवैरभिषिञ्चन्ति । १० ॥ 'प्रथमा द्वितीयैरिति'—
प्रथमा ह्येतं द्वितीयैरभिषिञ्चति द्वितीयास्तृतीयैरिति द्वि-
तीया ह्येतं तृतीयैरभिषिञ्चन्ति तृतीयाꣳसत्येनेति तृतीया
ह्येतꣳसत्येनाभिषिञ्चन्ति सत्यं यज्ञेनेति सत्यꣳह्येतं यज्ञे-
नाभिषिञ्चन्ति यज्ञो यजुर्भिरिति यज्ञो ह्येतं यजुर्भिरभि-
षिञ्चन्ति यजूꣳषि सामभिरिति यजूꣳषि ह्येतꣳ सामभि-
रभिषिञ्चन्ति सामान्यृग्भिरिति सामानि ह्येतमृग्भिरभि-
षिञ्चन्त्यृचꣳपुरोनुवाक्याभिरित्यृचो ह्येतं पुरोनुवाक्या
याज्याभिरिति पुरोनुवाक्या ह्येतं याज्याभिरभिषिञ्चन्ति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

याज्या वषट्कारैरिति याज्या ह्येतं वषट्कारैरभिषिञ्चन्ति
वषट्काराऽआहुतिभिरिति वषट्कारा ह्येतमाहुतिभिरभि-
षिञ्चन्त्याहुतयो मे कामान्समर्द्धयन्तु भूः स्वाहेति तदेन-
मेताभिर्देवताभिः परोवरमभिषिञ्चत्यथास्माऽआहु-
तिभिः सर्वान् कामान्समर्धयन्त्यथर्त्विक्षूपहवमिष्ट्वा भ-
क्षयत्यृतवो वाऽऋत्विजऽ ऋतुष्वेवैतदुपहवमिच्छते
। ११ ॥ 'स भक्षयति'—लोमानि प्रयतिर्मे त्वङ्मऽआन-
तिरागतिः । माꣳसम्मऽउपनतिर्वस्वस्थि मज्जा मऽआ-
नतिरिति ह्येव वाऽएष लोकाँश्च देवताश्च विशति यꣳसौ-
त्रामण्याभिषिच्यते तदेतद्वाँन्तरात्मानमुपह्वयते तथा
कृत्स्नऽएव सर्वतनुः साङ्गः सम्भवति ॥ १२ ॥ 'चित्रा-
वसो स्वस्ति'—तेषारमशीयेति । त्रिरेतज्जपति रात्रिर्वै
चित्रावसुः सा हीयꣳ सङ्गृह्येव चित्राणि वसति तस्मा-
न्नारकाच्चित्रं ददृशे । १३ ॥ एतेन ह स्मा वाऽऋषयः
तद्वाऽअग्नयऽइति क्रियतेऽग्निर्वै स देवस्तस्यैतानि नामानि
शर्वऽइति यथा प्राच्याऽ आचक्षते भवऽइति यथा वा-
हीकाः पशूनां पती रुद्रोऽग्निरिति तान्यस्या शान्तान्ये-
वेतराणि नामान्यग्निरित्येव शान्ततमं तस्मादग्नयऽइति
क्रियते स्विष्टकृतऽइति । १४ ॥ ताꣳ है ता गौतमो रा-
हूगणो विदाञ्चकार साह जनकं वैदेहं प्रत्युत्ससादताꣳ
हांगजिह्वाह्मणेष्वन्विवेष तमाह याज्ञवल्क्य विवेद सहो-
वाच सहस्रं भो याज्ञवल्क्य दद्मो यस्मिन्वयं त्वयि मित्र-
विन्दामन्वविदामेति विन्दते मित्रꣳ राष्ट्रमस्य भवत्यप
पुनर्मृत्युं जयति सर्वमायुरेति यऽ एवं विद्वानेतयेष्ट्या
यजते यो वै तदेवं वेद । १५ ॥ 'तस्मादेतदृषिणाभ्यूक्त'

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

क्तम्'—चत्वारि वाक्परिमितापदानि तानि विदुर्ब्रा-
ह्मणा ये मनीषिणः गुहात्रीणि निहितानेङ्गयन्ति तुरीयं
वाचो मनुष्या वदन्ति ।१६॥ 'अथातःस्वाध्यायप्रशꣳ-
सा'—प्रिये स्वाध्यायप्रवचने भवतो युक्तमना भव-
त्यपराधीनोहरहरर्थान्साधयते सुखꣳ स्वपिति परम-
चिकित्सकऽस्वात्मनो भवतीन्द्रियसंयमश्चैकारामता च
प्रज्ञावृद्धिर्यशोलोकपङ्क्तिःप्रज्ञा वर्द्धमाना चतुरो धर्मा-
न्ब्राह्मणमभिनिष्पादयति ब्राह्मण्यं प्रतिरूपचर्य्यां यशो-
लोकपङ्क्तिर्लोकः पच्यमानश्चतुर्भिर्धर्म्मैर्ब्राह्मणं भुनत्त्य-
र्चया च दानेन चाज्येयतया चावध्यतया च । १७ ॥
'ये ह वै के च श्रमाः'—सऽउदीक्षते स्वयम्भूरसि श्रेष्ठो
रश्मिरित्येषवै श्रेष्ठो रश्मिर्यत्सूर्यस्तस्मादाह स्वयम्भूरसि
श्रेष्ठो रश्मिरिति वर्चोदाऽअसि वर्चो मे देहीतित्त्वेवाहं
ब्रवीमीति हस्माह याज्ञवल्क्यस्तद्धेव ब्राह्मणेनैष्टव्यं यद्ब्र-
ह्मवर्चसी स्यादित्युतोहस्माहौपोदिते यऽ एववा व मह्यं
गां दास्यति गोदा गा मे देहीत्येवं यं कामं कामयते सो-
ऽस्मै कामःसमृध्यते । १८ ॥ 'एषवाऽआशीर्जीवेयम्'
प्रजा मे स्याच्छ्रियं गच्छेयमिति तद्यत्पशूनाशास्ते तच्छ्रिय-
माशास्ते श्रीर्हि पशवस्तदेताभ्यामेवैतदाशीर्भ्याꣳ सर्व-
माप्तं तस्माद्वाऽएतेऽअत्र द्वेऽआशिषौ क्रियेते । १९ ॥
'तदेष श्लोको भवति'—विद्यया च दारो हन्ति यत्र
कामाःपरागताः । न तत्र दक्षिणायन्ति नाविद्वाꣳ
सस्तपस्विनऽइति न हैव तं लोकं दक्षिणाभिर्न्न तपसा-
नेवं विदश्नुतऽएवं विदाꣳहैषा सा लोकोभ्रं पुरीषम्
। २० ॥ 'तदेतदृचाभ्युक्तम्'—विभक्ताꣳ हवामहे

२८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वसोश्चित्रस्य राधसꣳ सवितारं नृचक्षसमिति तदेतत्सर्व-
मायुर्दीर्घमनन्तꣳ हि तद्यदिदमाहुर्दीर्घꣳऽआयुरस्तु सर्व-
मायुरेहीत्येषु ते लोकऽएतत्तेस्त्विति हैवैतत्पश्यन्ती
वाग्वदति । २१ ॥ अथ वꣳशꣳ समानमासाञ्जीवीपुत्रा-
त्साञ्जीविपुत्रो माण्डूकायनेर्माण्डूकायनिर्माण्डव्यान्मा-
ण्डव्यꣳ कौत्सात्कौत्सो माहित्थेर्माहित्थिर्वामकक्षायणाद्वा-
मकक्षायणो वात्स्याद्वात्स्यꣳ शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यꣳ कुश्रेः
कुश्रिर्यज्ञवचसो राजस्तम्बायनाद्यज्ञवचा राजस्तम्बाय-
नस्तुरात्कावषेयात्तुरꣳ कावषेयꣳ प्रजापतेꣳ प्रजापतिर्ब्रह्म-
णो ब्रह्म स्वयम्भु ब्रह्मणे नमः । २२ ॥ सुशांतिर्भवतु । यज-
मानस्य सूतिकाबालकयोः आयुष्याभिवृद्धिरस्तु ॥ 'अर्पणम्'—
अनेन शान्तिपाठाख्येन कर्मणा श्रीआराध्यदेवता प्रजापतिदेवता
च प्रीयतां न मम । इति वाजसनेयब्राह्मणानां शान्तिसूक्तपाठः ॥

५३१. अथ 'यज्ञोपवीतविधिः' पारस्करगृह्यसूत्रे—अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयेद्गर्भाष्टमे वैकादशवर्षꣳ राजन्यं द्वादशवर्षं वैश्यं यथा मङ्गलं वा सर्वेषां ब्राह्मणान् भोजयेत्तञ्च पर्युप्तशिरसमलङ्कृतमानयन्ति । पश्चादग्नेरवस्थाप्य ब्रह्मचर्यमागामिति वाचयति । ब्रह्मचार्यसीति चाथैनं वासः परिधापयति येनेन्द्राय बृहस्पतिर्वासः पर्यदधामृतम् । तेन त्वा परिदधाम्यायुषे दीर्घायुत्वाय बलाय वर्चसऽइति मेखलां बध्नीत । इयं दुरुक्तं परिबाधमाना वर्णं पवित्रं पुनती मऽआगात् । प्राणापानाभ्यां बलमादधाना स्वसादेवी सुभगा मेखलेयमिति ॥ 'युवासुवासाः परिवीतऽआगात्सऽउश्रेयान्भवति जायमानः ॥ तन्धीरासः कवयऽउन्नयन्ति स्वाध्यो मनसा देवयन्त' इति वा तूष्णीं वात्र यज्ञोपवीतपरिधानम् । 'यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात् । आयुष्यमग्र्यं प्रतिमुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः' [इति मन्त्रं पठितवतो माणवकस्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दक्षिणबाहुमुद्धृत्य वामस्कन्धे यज्ञोपवीतं निवेशयति] 'यज्ञोपवीतमसि यज्ञस्य त्वा यज्ञोपवीतेनोपनह्यामि । इत्यथाजिनं प्रयच्छति मित्रस्य चक्षुर्धरुणं बलीयस्तेजो यशस्वि स्थविरꣳ समिद्धम् । अनाहनस्यं वसनं जरिष्णुः परीदं वाज्यजिनं दधेहमिति तूष्णीं वा दण्डं प्रयच्छति तं प्रतिगृह्णाति यो मे दण्डः परापतद्वैहायसोऽधिभूम्याम् । तमहं पुनराददऽआयुषे ब्रह्मणे ब्रह्मवर्चसायेति दीक्षावदेके दीर्घसत्रमुपैतीति वचनादथास्याद्भिरञ्जलिनाञ्जलिं पूरयत्यापोहिष्ठेति तिसृभिरथैनꣳ सूर्यमुदीक्षयति तच्चक्षुरित्यथास्य दक्षिणा समधि हृदयमालभे । मम व्रतं ते हृदये दधामि मम चित्तमनुचित्तं तेऽ अस्तु । मम वाचमेकमना जुषस्व बृहस्पतिष्ट्वा नियुनक्तु मह्यमित्यथास्य दक्षिणꣳहस्तं गृहीत्वाह कोनामासीत्यसावहं भो ॥ ३ ॥ मनुः—ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे । राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्येहार्थिनोऽष्टमे ॥ दण्डाजिनोपवीतानि मेखलां चैव धारयेत् ॥

५३२. 'यज्ञोपवीतलक्षणम्.' पारस्करगृह्यसूत्रे—हरिहरभाष्ये—यथोक्तं छन्दोगपरिशिष्टे—त्रिवृदूर्ध्वं वृतं कार्यं तन्तुत्रयमधोवृतम् । त्रिवृतं चोपवीतं स्यात्तस्यैको ग्रन्थिरिष्यते ॥ वामावर्तं त्रिगुणं कृत्वा प्रदक्षिणावर्तं नवगुणं विधाय तदेवं त्रिसरं कृत्वा ग्रन्थिमेकं विदध्यात् ॥ तथा—पृष्ठवंशे च नाभ्यां च धृतं तद्विन्दते कटिम् । तद्धार्यमुपवीतं स्यान्नातिलम्बं न चोच्छ्रितम् । वामस्कन्धे कृतं नाभिहृत्पृष्ठवंशयोर्धृतम् ॥ (कटिपर्यन्तमाप्नोति तावत्परिमाणकं कर्तव्यमित्यर्थः) ॥ कार्पासक्षौमगोवालशणवल्कतृणादिकम् । सदा सम्भवतो धार्यमुपवीतं द्विजातिभिः ॥ शुचौ देशे शुचिः सूत्रं संहताङ्गुलिमूलके । आवेष्ट्य षण्णवत्या तत्त्रिगुणीकृत्य यत्नतः ॥ अब्लिङ्गकैस्त्रिभिः सम्यक् प्रक्षाल्योर्ध्ववृतं च तत् । अप्रदक्षिणमावृत्तं सावित्र्या त्रिगुणीकृतम् ॥ अधः प्रदक्षिणावृत्तं समं स्यान्नवसूत्रकम् । त्रिरावेष्ट्य दृढं बध्वा हरिब्रह्मेश्वरान्नमन् ॥ ('यज्ञोपवीतं परममिति' मन्त्रेण धारयेत्) । सूत्रं सलोमकं चेत्स्यात्ततः कृत्वा विलोमकम् । सावित्र्या दशकृत्वाद्भिर्मन्त्रिताभिस्तदुक्षयेत् ॥ विच्छिन्नं वाप्यधो यातं भुक्त्वा निर्मितमुत्सृजेत् । स्तनादूर्ध्वमधो नाभेर्न धार्यं तत्कथञ्चन ॥ ब्रह्मचारिण एकं स्यात्स्नातस्य द्वे बहूनि वा । तृती-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यमुत्तरीयं वा वस्त्राभावे तदिष्यते ॥ ब्रह्मसूत्रेऽत्र सव्येंऽसे स्थिते यज्ञोपवीतिता । प्राचीनावीतिताऽसव्ये कण्ठस्थे तु निवीतिता ॥

५३३. 'यज्ञोपवीततन्तुदेवता.' हरिहरभाष्ये—ॐकारः प्रथमे तन्तौ द्वितीयेऽग्निस्तथैव च । तृतीये नागदैवत्यं चतुर्थे सोमदेवता ॥ पञ्चमे पितृदैवत्यं षष्ठे चैव प्रजापतिः । सप्तमे मारुतश्चैव अष्टमे सूर्य एव च ॥ सर्वे देवास्तु नवम इत्येतास्तन्तुदेवताः ॥ ब्रह्मणोत्पादितं सूत्रं विष्णुना त्रिगुणीकृतम् । रुद्रेण दत्तो ग्रन्थिर्वै सावित्र्या चाभिमन्त्रितम् ॥ कृते पद्ममयं सूत्रं त्रेतायां कनकोद्भवम् । द्वापरे राजतं प्रोक्तं कलौ कार्पाससम्भवम् ॥

५३४. 'यज्ञोपवीतधारणे संख्या.' सङ्ग्रहे—द्वे पवीते सदा धार्ये एकं नैव च धारयेत् ॥ तृतीयं चोत्तरीयं स्याद्वस्त्राभावे विधीयते ॥ विना यज्ञोपवीतेन तोयं यः पिबते द्विजः । उपवासेन चैकेन पञ्चगव्येन शुध्यति ॥ विना यज्ञोपवीतेन विण्मूत्रोत्सर्गकृद्यदि । उपवासद्वयं कृत्वा दानैर्होमैस्तु शुध्यति ॥ उपाकर्मणि चोत्सर्गे गते मासचतुष्टये । नवयज्ञोपवीतानि धृत्वा पूर्वाणि संत्यजेत् ॥ जीर्णयज्ञोपवीतानि शिरोमार्गेण संत्यजेदिति ॥ अन्यच्च—सूतके मृतके चैव गते मासचतुष्टये । नवयज्ञोपवीतानि धृत्वा जीर्णानि सन्त्यजेत् ॥ 'धारितयज्ञोपवीते कण्ठादुत्तीर्णे दोषः'—कठाः काण्वाश्च चरका विप्रा वाजसनेयकाः । बह्वृचाः सामगाश्चैव ये चान्ये यजुःशाखिनः ॥ कण्ठादुत्तीर्य सूत्रं तु पुनः संस्कारमर्हति ॥

५३५. अथ 'यज्ञोपवीतधारणप्रयोगः'—'आचम्य प्राणानायम्य ॥ सङ्कल्पः'—'अद्येत्यादि मम श्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठानसिद्ध्यर्थं तथाच अमुककर्माङ्गत्वेन यज्ञोपवीतधारणमहं करिष्ये । 'सूत्रत्रिगुणीकरणम्'—इदं विष्णुरिति मेधातिथिर्ऋषिः । विष्णुर्देवता । गायत्री छन्दः । सूत्रत्रिगुणीकरणे विनियोगः—ॐ इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् । समूढमस्य पाꣳसुरे स्वाहा । १ $\frac{१५}{५}$ ॥ 'प्रक्षालनम्'—आपोहिष्ठेति तिसृणां सिन्धुद्वीप ऋषिः । आपो देवता ।

(१) देवपूजाप्रयोगवत् बोध्यम् (१३२) ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गायत्री छन्दः । यज्ञोपवीतप्रक्षालने विनियोगः—ॐ आपोहि । ष्ठाम-
यो भुवस्तानऽऊर्ज्जे दधातन । महेरणाय चक्षसे । २ १४/३६ ॥
यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः । उशतीरिव
मातरः । ३ १५/३६ ॥ तस्माऽअरङ्गमाम वो यस्य क्षयाय
जिन्वथ । आपो जनयथा च नः । ४ १६/३६ ॥ ततो यज्ञोप-
वीतानि प्रक्षाल्यानन्तरं दशगायत्रीमन्त्रैरभिमन्त्र्य ॥ 'तन्तुदेवतानामावा-
हनम्'—प्रणवस्य । ब्रह्मा ऋषिः । परमात्मा देवता । गायत्री छन्दः ।
प्रथमतन्तौ ॐकारावाहने विनियोगः । ॐप्रथमतन्तौ ॐकारमावाह-
यामि ॥ अग्निंदूतमिति मेधातिथिर्ऋषिः । अग्निर्देवता । गायत्री छन्दः ।
द्वितीयतन्तौ अग्न्यावाहने विनियोगः—ॐ अग्निन्दूतम्पुरो दधे
हव्यवाहमुप ब्रुवे । देवाँ २ ऽआसादयादिह । ५ १७/२२ ॥
द्वितीयतन्तौ अग्निमावाहयामि । नमोस्तु सर्पेभ्य इत्यस्य । प्रजापति-
ऋषिः सर्प्पा देवताः । अनुष्टुप् छन्दः । तृतीयतन्तौ सर्प्पावाहने वि-
नियोगः—ॐनमोस्तु । सर्प्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु ।
ये ऽअन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः । ६ ६/१३ ॥
तृतीयतन्तौ सर्पानावाहयामि । वयꣳ सोमेत्यस्य बन्धुर्ऋषिः । सोमो
देवता । गायत्री छन्दः । चतुर्थतन्तौ सोमावाहने विनियोगः—ॐ वयꣳ
सोम व्रते तव मनस्तनूषु बिभ्रतः । प्रजावन्तः सचेम-
हि । ७ ५६/३ ॥ चतुर्थतन्तौ सोममावाहयामि ॥ उदीरतामित्यस्य शङ्ख-
ऋषिः । पितरो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । पञ्चमतन्तौ पित्रावाहने विनि-
योगः—ॐ उदीरतामवर ऽउत्परास ऽउन्मध्यमाः
पितरः सोम्यासः । असुं यऽईयुरवृका ऽऋतज्ञास्ते नो
ऽवन्तु पितरो हवेषु । ८ ४९/१९ ॥ पञ्चमतन्तौ पितॄनावाहयामि ।
प्रजापतेरित्यस्य हिरण्यगर्भ ऋषिः । प्रजापतिर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ।
षष्ठतन्तौ प्रजापत्यावाहने विनियोगः—ॐ प्रजापते न । त्वदेता-
न्यन्यो विश्वा रूपाणि परिता बभूव । यत्कामास्ते जु-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हुमस्तन्नोऽअस्तु व्वयꣳ स्याम पतयो रयीणाम् । ९$\frac{६५}{२३}$ ॥ षष्ठतन्तौ प्रजापतये नमः प्रजापतिमावाहयामि । आनोनियुद्भिरित्यस्य । वसिष्ठऋषिः । अनिलो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । सप्तमतन्तौ अनिलावाहने विनियोगः—ॐ आनो नियुद्भिः शतिनीभिरध्वरꣳ सहस्रिणीभिरुपयाहि यज्ञम् । व्वायोऽअस्मिन्त्सवने मादयस्व यूयम्पात स्वस्तिभिः सदा नः । १०$\frac{२८}{२७}$ ॥ सप्तमतन्तौ अनिलाय नमः अनिलमावाहयामि । सुगाव इत्यस्यात्रिर्ऋषिः । गृहपतयो देवताः । आर्षी त्रिष्टुप् छन्दः । अष्टमतन्तौ यमावाहने विनियोगः—ॐ सुगावो देवाः सदनाऽअकर्म्म यऽआजग्मेदꣳ सवनञ्जुषाणाः । भरमाणा व्वहमाना हवीꣳष्यस्मे धत्त व्वसवो व्वसूनि स्वाहा । ११$\frac{१८}{८}$ ॥ अष्टमतन्तौ यमाय नमः यममावाहयामि । विश्वेदेवासऽआगत इत्यस्य मधुच्छन्दा ऋषिः । विश्वेदेवा देवताः । त्रिष्टुप् छन्दः । नवमतन्तौ विश्वेषां देवानामावाहने विनियोगः—ॐ व्विश्वेदेवासऽआगत शृणुतामऽइमꣳ हवम् । एदम्बर्हिर्न्निषीदत ।* १२$\frac{३४}{७}$॥ नवमतन्तौ विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः विश्वान्देवानावाहयामि ॥ 'यज्ञोपवीतग्रन्थिदेवताऽवाहनम्'—ब्रह्मजज्ञानमित्यस्य । प्रजापतिर्ऋषिः । ब्रह्मा देवता । गायत्री छन्दः । ग्रन्थिमध्ये ब्रह्मावाहने विनियोगः—ॐ ब्रह्मयज्ञानम्प्रथमम्पुरस्ताद्विसीमतः सुरुचो व्वेनऽआवः । स बुध्न्याऽउपमाऽअस्य व्विष्ठाः सतश्च योनिमसतश्च व्विवः । १३$\frac{३}{१३}$ ॥ इदं विष्णुरित्यस्य मेधातिथिर्ऋषिः । विष्णुर्देवता । गायत्री छन्दः । ग्रन्थिमध्ये विष्णवावाहने विनियोगः—ॐ इदं व्विष्णु० । १४$\frac{१५}{५}$ ॥ त्र्यम्बकमित्यस्य । वसिष्ठऋषिः । रुद्रो देवता । विराट् ब्राह्मी त्रिष्टुप् छन्दः । ग्रन्थिमध्ये रुद्रावाहने विनियोगः—ॐ त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिम्पुष्टिवर्द्धनम् । उर्व्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्म्मुक्षीय मा मृ-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तांत् । * १५$^{६०}_{३}$ ॥ यज्ञोपवीतग्रन्थिदेवताभ्यो नमः ग्रन्थिदेवताः आवाहयामि ॥ प्रणवाद्यावाहितदेवताभ्यो नमः यथास्थानमहं न्यसामि मानसोपचारैः सम्पूज्य ॥ अथ 'ध्यानम्'—प्रजापतेर्यत्सहजं पवित्रं कार्पाससूत्रोद्भवब्रह्मसूत्रम् । ब्रह्मत्वसिद्ध्यै च यशःप्रकाशं जपस्य सिद्धिं कुरु ब्रह्मसूत्रम् । ॐ युवासुवासाः परिवीतऽआगात्सऽउ श्रेयान्भवति जायमानः । तन्धीरासः कवय उन्नयन्ति स्वाध्यो मनसा देवयन्तः । 'यज्ञोपवीतधारणम्'—यज्ञोपवीतमिति मन्त्रस्य । परमेष्ठी ऋषिः लिङ्गोक्ता देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । यज्ञोपवीतधारणे विनियोगः—ॐ यज्ञोपवीतम्परमम्पवित्रम्प्रजापतेर्यत्सहजम्पुरस्तात् । आयुष्यमग्र्यम्प्रतिमुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतम्बलमस्तु तेजः ॥ यज्ञोपवीतमसि यज्ञस्य त्वा यज्ञोपवीतेनोपनह्यामि ॥ अनेन मन्त्रेण यज्ञोपवीतानां पृथक् पृथक् धारणं कुर्यात् । प्रतियज्ञोपवीतधारणस्याद्यन्तयोराचमनम् । धारणान्ते 'जीर्णसूत्रत्यागमन्त्रः'—एतावद्दिनपर्यन्तं ब्रह्म त्वं धारितं मया । जीर्णत्वात्त्वत्परित्यागो गच्छ सूत्र यथासुखम् ॥ इति मन्त्रेण जीर्णयज्ञोपवीतं शिरोमार्गेण निःसार्य शुद्धभूमौ त्यजेत् ॥ पश्चाद्यथाशक्ति गायत्रीमन्त्रजपं कुर्यात् ॥ 'अर्पणम्'—अनेन नवयज्ञोपवीतधारणार्थे कृतेन यथाशक्तिगायत्रीजपकर्मणा श्रीसवितादेवता प्रीयतां न मम ॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु ॥ यस्य० ॥ इति यज्ञोपवीतधारणप्रयोगः ॥

५३६. अथ 'संक्षेपतो यज्ञोपवीतधारणप्रयोगः'—यज्ञोपवीतान्युदकेन प्रक्षाल्यानन्तरमाचम्य प्राणानायम्य ॥ 'सङ्कल्पः'—अद्येत्यादि मम श्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठानसिद्ध्यर्थं तथा च अमुककर्माङ्गत्वेन नवीनयज्ञोपवीतधारणमहं करिष्ये । (इति सङ्कल्प्य यज्ञोपवीतानि करसम्पुटे दशगायत्रीमन्त्रैः अभिमन्त्रयेत् । तदनन्तरं)—ॐ यज्ञोपवीतम्परमम्पवित्रम्प्रजापतेर्यत्सहजम्पुरस्तात् । आयुष्यमग्र्यम्प्रतिमुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतम्बलमस्तु तेजः ॥ ॐ यज्ञोपवीतमसि यज्ञस्य त्वा यज्ञोपवीतेनोपनह्यामि ॥ (इति मन्त्रौ पठित्वा पृथक् पृथक् यज्ञोपवीतानि दक्षिणहस्तद्वारा धार्याणि । प्रतियज्ञोपवीतधारणान्ते आचम्य) पश्चात् यथाशक्ति गायत्रीर्जपेत् ॥ (ततो जीर्णयज्ञोपवीतत्यागः कार्यः) ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

'अर्पणम्'—अनेन नवयज्ञोपवीतधारणार्थे कृतेन यथाशक्ति गायत्रीजपाख्येन कर्मणा श्रीसूर्यनारायणः प्रीयतां न मम । तत्सद्ब्र० ॥ इति संक्षेपतो यज्ञोपवीतधारणप्रयोगः ॥

भूतप्रेतपिशाचव्याघ्रचौरसङ्कटादिभयं ग्रहपीडादेहपीडाराजपीडाश्चैतेषां निवारणार्थे तथा च बालरक्षाकरणार्थे उपयुक्तस्तोत्राणि यथा अधोदर्शितक्रमेण—

५३७. अथ 'महामृत्युञ्जयमन्त्रजपविधिः.' 'सङ्कल्पः'—अद्येत्यादिपूर्वोच्चारित एवंगुणविशेषेण विशिष्टायां शुभपुण्यतिथौ मम आत्मनः श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थं यजमानस्य शरीरेऽमुकपीडानिरासद्वारा सद्यः आरोग्यप्राप्त्यर्थं श्रीमहामृत्युञ्जयदेवताप्रीत्यर्थं श्रीमहामृत्युञ्जयमन्त्रजपमहं करिष्ये—ॐ अस्य श्रीमहामृत्युञ्जयमन्त्रस्य । वसिष्ठऋषिः । श्रीमृत्युञ्जयरुद्रो देवता । अनुष्टुप् छन्दः । हौं बीजम् । जूं शक्तिः । सः कीलकम् । मृत्युञ्जयप्रीत्यर्थं जपे विनियोगः—'न्यासाः'— वसिष्ठऋषये नमः शिरसि । अनुष्टुप् छन्दसे नमः मुखे । श्रीमहामृत्युञ्जयरुद्रदेवतायै नमः हृदये । हौं बीजाय नमः गुह्ये । जूं शक्तये नमः पादयोः । सः कीलकाय नमः सर्वाङ्गेषु । ॐ त्र्यंबकं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । ॐ यजामहे तर्जनीभ्यां नमः । ॐ सुगन्धिं पुष्टिवर्द्धनं मध्यमाभ्यां नमः । ॐ उर्वारुकमिव बन्धनात् अनामिकाभ्यां नमः । ॐ मृत्योर्मुक्षीय कनिष्ठिकाभ्यां नमः । ॐ मामृतात् करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः ॥ एवं हृदयादि ॥ 'ध्यानम्'—चन्द्रोद्भासितमूर्धजं सुरपतिं पीयूषपात्रं महद्धस्ताब्जेन दधन्सुदिव्यममलं हास्यास्यपङ्केरुहम् । सूर्येन्द्वग्निविलोकनं करतलैः पाशाक्षसूत्राङ्कुशांभोजं बिभ्रतमक्षयं पशुपतिं मृत्युञ्जयं तं स्मरे ॥ १ ॥ मानसोपचारैः सम्पूज्य ॥ ॐ लं पृथिव्यात्मकं गन्धं समर्पयामि । ॐ हं आकाशात्मकं पुष्पं समर्पयामि । ॐ यं वाय्वात्मकं धूपं समर्पयामि । ॐ रं तेजसात्मकं दीपं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

समर्पयामि । ॐ वं अमृतात्मकं नैवेद्यं समर्पयामि । ॐ सं सर्वात्मकं मन्त्रपुष्पं समर्पयामि ॥ 'मन्त्रोद्धारः'—ॐ हौं ॐ जूं ॐ सः ॐ भूः ॐ भुवः ॐ स्वः ॐ त्र्यम्बकं यजामहे० ॥ ॐ स्वः ॐ भुवः ॐ भूः ॐ सः ॐ जूं ॐ हौं ॐ । उत्तरन्यासं कृत्वा ॥ गुह्यातिवागुह्यगोप्ता त्वं गृहाणास्मत्कृतं जपम् । सिद्धिर्भवतु मे देव त्वत्प्रसादान्महेश्वर ॥ मृत्युञ्जय महारुद्र त्राहि मां शरणागतम् । जन्ममृत्युजरारोगैः पीडितं कर्मबन्धनैः ॥ 'अर्पणम्'—अनेन महामृत्युञ्जयजपाख्येन कर्मणा श्रीमहामृत्युञ्जयः प्रीयतां न मम ॥ अथ 'षट्प्रणवयुक्तमृत्युञ्जयमहामन्त्रः'—'सङ्कल्पः'-पूर्ववत् ॥ ॐ हौं जूं सः ॐ भूर्भुवः स्वः ॐ त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिम्पुष्टिवर्द्धनम् । उर्व्वारुकमिवबन्धना० ॥ ॐ सः जूं हौं ॐ स्वः भुवः भूः ॥ अर्पणम् पूर्ववत् ॥ इति षट्प्रणवयुक्तमृत्युञ्जयमहामन्त्रः ॥ एवं जपानन्तरं देवपूजनं कृत्वा ॥ 'प्रार्थना'—मृत्युञ्जय महादेव त्राहि मां शरणागतम् । जन्ममृत्युजरारोगैः पीडितं कर्मबन्धनैः ॥ तावकस्त्वद्गतप्राणस्त्वच्चित्तोऽहं सदा मृड । इति विज्ञाप्य देवेशं जपेन्मन्त्रं तु त्र्यम्बकम् ॥ 'जपनिवेदनम्'—जपसाङ्गतासिद्ध्यर्थं यथाकामनया द्रव्येण दशांगहोमतर्पणमार्जनब्राह्मणभोजनानि कुर्यात् ॥ इति महामृत्युञ्जयमन्त्रजपविधिः ॥

५३८. अथ 'नवग्रहस्तोत्रम्.'—भास्वान्काश्यपगोत्रजोऽरुणरुचिर्यः सिंहराशीश्वरः षट्त्रिस्थो दशशोभनो गुरुशशीभौमेषु मित्रं सदा ।

---

(१) 'होमद्रव्याणि'–पुत्रार्थे शालिबीजेन धनार्थे बिल्वपत्रकैः । दूर्वाभिरायुष्कामस्तु पुष्टिकामस्तु वेतसैः । कन्याकामस्तु लाजाभिः पशुकामो घृतेन तु । विद्याकामस्तु पालाशैर्दशांशेन तु होमयेत् । धान्यकामो यवैश्चैव गुग्गुलेन रिपुक्षये । तिलैरारोग्यकामस्तु व्रीहिभिः सुखमश्नुते ॥ 'अथ प्रकारः'—शान्तः स्वराप्तसंयुक्तो विन्दुभूषितमस्तकः । प्रसादाख्यो मनुः प्रोक्तो भजतां कल्पभूरुहः ॥ मनःसंवरणं शौचं मौनं मन्त्रार्थचिन्तनम् । अव्यग्रत्वमनिर्वेदो जपसंपत्तिहेतवः ॥ धीरो धृतव्रतो मौनी जितक्रोधो जितेन्द्रियः । धौतवासास्त्वधःशायी रुद्रलोके महीयते ॥ गृहे चैकगुणः प्रोक्तो गोष्ठे दशगुणः स्मृतः । अयुतं पर्वते पुण्ये नद्यां लक्षगुणो जपः ॥ कोटिर्देवालये प्राप्ते अनन्तः शिवसन्निधौ । एवं यः प्रत्यहं कुर्याच्छिवसायुज्यमाप्नुयात् ॥ यस्मिन् स्थाने जपं कृत्वा शक्रो हरति तज्जपम् । तन्मृदा लक्ष्म कुर्वीत ललाटे तिलकाकृति ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शुक्रो मन्दरिपुः कलिङ्गजनितश्चाग्नीश्वरौ देवते मध्ये वर्तुलपूर्वदिग्दिनकरः कुर्यात्सदा मंगलम् ॥ सुलग्न[1] सावधान् । १ ॥ चन्द्रः कर्कटकप्रभुः सितनिभश्चात्रेयगोत्रोद्भवश्चाग्नेयश्चतुरस्त्रवारुणमुखश्चापोऽप्युमाधीश्वरः। षट्सप्ताग्निदशैकशोभनफलो शोरिर्गुरोर्केप्रियः स्वामी यामुनदेशजो हिमकरः कुर्यात्सदा मङ्गलम् । सुलग्न सावधान् । २ ॥ भौमो दक्षिणदिक्त्रिकोणयमदिक् विघ्नेश्वरो रक्तभः स्वामी वृश्चिकमेषयोः सुरगुरुश्चार्कः शशी सौहृदः । ज्ञोरिः षट्त्रिफलप्रदश्च वसुधास्कन्दौ क्रमाद्देवते भारद्वाजकुलोद्भवः क्षितिसुतः कुर्यात्सदा मङ्गलम् । सुलग्न सावधान् । ३ ॥ सौम्योदङ्मुखपीतवर्णमगधश्चात्रेयगोत्रोद्भवो बाणेशानदिशः सुहृच्छनिभृगुः शत्रुः सदा शीतगुः । कन्यायुग्मपतिर्दशाष्टचतुरः षण्नेत्रकः शोभनो विष्णुः पौरुषदेवते शशिसुतः कुर्यात्सदा मङ्गलम् । सुलग्न सावधान् । ४ ॥ जीवश्चाङ्गिरगोत्रजोत्तरमुखो दीर्घोत्तरासंस्थितः पीताश्वत्थसमिच्च सिन्धुजनितश्चापोथ मीनाधिपः । सूर्येन्दुक्षितिजप्रियो बुधसितौ शत्रू समाश्चापरे सप्ताङ्कद्विभवः शुभः सुरगुरुः कुर्यात्सदा मङ्गलम् । सुलग्न सावधान् । ५ ॥ शुक्रो भार्गवगोत्रजः सितनिभः प्राचीमुखः पूर्वदिक् पञ्चाङ्को वृषभस्तुलाधिपमहाराष्ट्राधिपोदुम्बरः । इन्द्राणीमघवानुभौ बुधशनी मित्रार्कचन्द्रौ रिपू षष्ठो द्विर्दशवर्जितो भृगुसुतः कुर्यात्सदा मङ्गलम् । सुलग्न सावधान् । ६ ॥ मन्दः कृष्णनिभस्तु पश्चिममुखः सौराष्ट्रकः काश्यपः स्वामी माकरकुम्भयोर्बुधसितौ मित्रे समश्चाङ्गिराः । स्थानं पश्चिमदिक्प्रजापतियमौ देवौ धनुष्यासनः षट्त्रिस्थः शुभकृच्छनी रविसुतः कुर्यात्सदा मङ्गलम् । सुलग्न सावधान् । ७ ॥ राहुः सिंहलदेशजश्च निर्ऋतिः कृष्णाङ्गशूर्पासनो यः पैठीनसिगोत्रसम्भवसमिद्दूर्वामुखो दक्षिणः ॥ यः सर्पाद्यधिदेवते च निर्ऋतिः प्रत्याधिदेवः सदा षट्त्रिस्थः शुभकृच्च सिंहिकसुतः कुर्यात्सदा मङ्गलम् । सुलग्न सावधान् । ८ ॥ केतुर्जैमिनिगोत्रजः कुशसमिद्वायव्यकोणे स्थितश्चित्राङ्गध्वजलाञ्छनो हिमगुहा यो दक्षिणाशामुखः । ब्रह्मा चैव सचित्रचित्रसहितः प्रत्याधिदेवः सदा षट्त्रिस्थः शुभकृच्च बर्वरपतिः कुर्यात्सदा मङ्गलम् । सुलग्न सावधान् । ९ ॥ इत्येतद्ग्रहमङ्गलाष्टनवकं लोकोपकारप्रदं पापौघप्रशमं महच्छुभकरं सौभा-

(१) **'सुलग्न सावधान्'**—एवं विवाहसमये वदेत् । स्तोत्रपाठे न तु ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

…यसंवर्धनम् । यः प्रातः शृणुयात्पठत्यनुदिनं श्रीकालिदासोदितं स्तोत्रं …मङ्गलदायकं शुभकरं प्राप्नोत्यभीष्टं फलम् ॥ इति नवग्रहमङ्गलस्तोत्रम् ॥

५२९. अथ 'वेदोक्तं सबीजं नवग्रहस्तोत्रम्'—'आचम्य प्राणानायम्य' ॥ 'सङ्कल्पः'—अद्य पूर्वोच्चारित एवंगुणविशेषण विशिष्टायां शुभपुण्यतिथौ ममाऽत्मनः श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थं मम जन्मराशेः सकाशाद्विरुद्धचतुर्थाष्टमद्वादशादिस्थानस्थितामुकग्रहपीडापरिहारद्वारा एकादशस्थानस्थितवदुत्तमफलप्राप्त्यर्थं अमुकग्रहस्य स्तुतिं जपं वा करिष्ये । इति सङ्कल्प्य जपादि कुर्यात् । 'तत्रादित्यमन्त्रः'—आकृष्णेति मन्त्रस्य । हिरण्यस्तुपाङ्गिरसऋषिः । सूर्यो देवता । त्रिष्टुप्छन्दः । सूर्यमन्त्रजपे विनियोगः—ॐ ह्राँ, ह्रीँ, ह्रौँ, सः—ॐ भूर्भुवः स्वः—ॐ आकृष्णेन रजसा वर्तमानो निवेशयन्नमृतम्मर्त्यञ्च । हिरण्ययेन सविता रथेनादेवो याति भुवनानि पश्यन् । ॐ स्वः, भुवः, भूः, ॐ सः, ह्रौँ, ह्रीँ, ह्राँ, ॐ सूर्याय नमः । १$\frac{४३}{३३}$ ॥ 'सोममन्त्रः'—इमन्देवा इति मन्त्रस्य वरुणऋषिः । सोमोदेवता । सोममन्त्रजपे विनियोगः—ॐ श्राँ श्रीँ, श्रौँ, सः—ॐ भूर्भुवः स्वः—ॐ इमन्देवाऽअसपत्नꣳ सुवद्ध्वम्महते क्षत्राय महते ज्यैष्ठ्याय महते जानराज्यायेन्द्रस्येन्द्रियाय । इमममुष्य पुत्रममुष्यै पुत्रमस्यै विशऽएषवोमी राजा सोमो स्माकम्ब्राह्मणानाꣳ राजा । ॐ स्वः, भुवः, भूः ॐ सः, श्रौँ, श्रीँ, श्राँ, ॐ, सोमाय नमः ॥ $\frac{४०}{९}$ ॥ भौममन्त्रः,—अग्निर्मूर्धा इति मन्त्रस्य विरूपाङ्गिरसऋषिः । अग्निर्देवता । गायत्रीछन्दः । भौममन्त्रजपे विनियोगः—ॐ क्राँ, क्रीँ, क्रौँ, सः,—भूर्भुवः स्वः—ॐ अग्निर्मूर्द्धा । दिवऽककुत्पतिः पृथिव्याऽ अयम् । अपाꣳ रेताꣳसि जिन्वति । * ॐ स्वः, भुवः, भूः, ॐ सः, क्रौँ, क्रीँ, क्राँ—ॐ भौमाय नमः । ३$\frac{१२}{३}$ ॥ 'सौम्यमन्त्रः'—

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

उद्बुध्य इति मन्त्रस्य परमेष्ठीऋषिः । बुधोदेवता । त्रिष्टुप्छन्दः
सौम्यमन्त्रजपे विनियोगः—ॐ ब्राँ, ब्रीँ, ब्रौँ, सः, ॐ भूर्भुवः स्वः
ॐ उद्बुध्यस्वाग्ने प्रतिजागृहि त्वमिष्टापूर्ते सꣳसृ
जेथामयञ्च । अस्मिन्त्सधस्थेऽअध्युत्तरस्मिन्विश्वे
देवा यजमानश्च सीदत । ॐ स्वः, भुवः, भूः, ॐ सः—
ब्रौँ, ब्रीँ, ब्राँ, ॐ—सौम्याय नमः ॥ ४ ६१/१८ ॥ 'बृहस्पतिमन्त्रः'
—बृहस्पत इति मन्त्रस्य गृत्समदऋषिः । ब्रह्मा देवता । त्रिष्टुप्छन्दः
बार्हस्पत्यमन्त्रजपे विनियोगः—ॐ ह्राँ, ह्रीँ, ह्रौँ, सः ॐ भूर्भुवः स्वः—
ॐ बृहस्पतेऽअतियदर्य्योऽअर्हाद्द्युमद्विभाति क्रतुमज्ज
नेषु । यद्दीदयच्छवसऽऋतप्रजात तदस्मासु द्रविण
न्धेहि चित्रम् । * ॐ स्वः, भुवः, भूः, ॐ सः—ह्रौँ, ह्रीँ,
ह्राँ, ॐ बृहस्पतये नमः ॥ ५ ३/२६ ॥ 'शुक्रमन्त्रः'— अन्नात्परिस्रु
इति मन्त्रस्य प्रजापतिर्ऋषिः । अश्विसरस्वतीन्द्रादेवताः । जगतीछन्दः
शुक्रमन्त्रजपे विनियोगः—ॐ द्राँ, द्रीँ, द्रौँ, सः ॐ भूर्भुवः स्वः—
ॐ अन्नात्परिस्रुतो रसम्ब्रह्मणा व्यपिबत्क्षत्रम्पयः सो
मम्प्रजापतिः । ऋतेन सत्यमिन्द्रियं विपानꣳ शुक्रमन्ध
सऽइन्द्रस्येन्द्रियमिदम्पयोमृतम्मधु ॥ ॐ स्वः, भुवः,
भूः ॐ सः—द्रौँ, द्रीँ, द्राँ ॐ शुक्राय नमः ॥ ६ ७५/१९ ॥ 'श
निमन्त्रः'—शन्नो देवी इति मन्त्रस्य दध्यङ्ङाथर्वणऋषिः आपोदेवता
गायत्रीछन्दः । शनिमन्त्रजपे विनियोगः—ॐ खाँ, खीँ, खौँ
सः ॐ भूर्भुवः स्वः—ॐ शन्नो देवीरभिष्टयऽआपो
भवन्तु पीतये । शंय्योरभिस्रवन्तु नः । ॐ स्वः, भुवः,
भूः ॐ सः—खौँ, खीँ, खाँ, ॐ शनैश्चराय नमः । ७ १३/३६ ।
'राहुमन्त्रः'—कयानश्चित्र इति मन्त्रस्य वामदेवऋषिः । राहुर्देवता
गायत्रीछन्दः राहुमन्त्रजपे विनियोगः—ॐ भ्राँ, भ्रीँ, भ्रौँ
सः—ॐ भूर्भुवः स्वः—ॐ कयानश्चित्रऽआभुवदूती सदा
वृधः सखा । कया शचिष्ठया वृता । ॐ स्वः, भुवः, भूः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ॐ सः—श्रौँ, श्रीँ, श्राँ, ॐ राहवे नमः ॥ ८ ४/३६ ॥ 'केतु-
मन्त्रः'—केतुं कृण्वन्निति मन्त्रस्य मधुच्छन्दा ऋषिः । केतुर्देवता ।
गायत्री छन्दः । केतुमन्त्रजपे विनियोगः—ॐ प्रौँ, प्रीँ, प्राँ, सः—ॐ
भूर्भुवः स्वः ॐ केतुङ्कृण्वन्न केतवे पेशो मर्य्याऽअपेशसे ।
समुषद्भिरजायथाः । ॐ स्वः, भुवः, भूः, ॐ सः—प्रौँ, प्रीँ,
प्राँ, ॐ केतवे नमः ॥ ९ ३७/२१ ॥ 'अर्पणम्'—अनेन अमुकग्रहमन्त्र-
जपकर्मणाऽमुकग्रहरूपी परमेश्वरः प्रीयतां न मम ॥ ॥ इति वेदोक्तं
सबीजं नवग्रहस्तोत्रम् ॥

५४०. अथ 'विष्णुपञ्जरस्तोत्रम्'—आचम्य (तूष्णीम्) ॥ सङ्कल्पः—ॐ अस्य श्रीविष्णुपञ्जरस्तोत्रमन्त्रस्य नारदऋषिः अनुष्टुप् छन्दः श्रीविष्णुः परमात्मादेवता अहम्बीजम् सोऽहं शक्तिः ॐ ह्रीं कीलकम् मम (अमुकशर्मणः यजमानस्य अमुकबालकस्य वा) शरीरपीडायाः सद्यः परिहारार्थे तथा च भयसङ्कटादिनाशनार्थे जपे विनियोगः ॥ 'करन्यासाः'—ॐ नारदऋषये नमः—शिरसि । ॐ अनुष्टुप् छन्दसे नमः—मुखे । ॐ श्रीविष्णुपरमात्मदेवतायै नमः—हृदये । ॐ अहं बीजम्—गुह्ये । ॐ सोऽहं शक्तिः—पादयोः । ॐ ह्रीं कीलकम्—पादाग्रे । ॐ ह्रां, ह्रीं, ह्रूं, ह्रैं, ह्रौं, ह्रः—इति मन्त्रः । ॐ ह्रां—अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । ॐ ह्रीं—तर्जनीभ्यां नमः । ॐ ह्रूं—मध्यमाभ्यां नमः । ॐ ह्रैं—अनामिकाभ्यां नमः । ॐ ह्रौं—कनिष्ठिकाभ्यां नमः । ॐ ह्रः—करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः ॥ 'शरीरन्यासाः'—ॐ ह्रां—हृदयाय नमः । ॐ ह्रीं-शिरसे स्वाहा । ॐ ह्रूं—शिखायै—वषट् । ॐ ह्रैं—कवचाय हुम् । ॐ ह्रौं—नेत्रत्रयाय—वौषट् । ॐ ह्रः—अस्त्राय फट् ॥ 'प्राणायामाः'—ॐ अहम्बीजम् । ॐ अहम्बीजम् । ॐ अहम्बीजम् ॥ 'ध्यानम्'—परम्परसात् प्रकृतेरनादिमेकं संनिविष्टं बहुधा गुहायाम् । सर्वालयं सर्वचराचरस्थं नमामि विष्णुं जगदेकनाथम् । १ ॥ ॐ विष्णुपञ्जरकं दिव्यं सर्वदुष्टनिवारणम् । उग्रतेजो महावीर्यं सर्वशत्रुनिकृन्तनम् । २ ॥ त्रिपुरं दह्यमानस्य हरस्य ब्रह्मणोदितम् । तदहं सम्प्रवक्ष्यामि आत्मरक्षाकरं नृणाम् । ३ ॥ पादौ रक्षतु गोविन्दो जङ्घे चैव त्रिविक्रमः । ऊरू मे केशवः पातु कटिं चैव जनार्दनः । ४ ॥ नाभिं चैवाऽ-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

च्युतः पातु गुह्यं चैव तु वामनः । उदरं पद्मनाभश्च पृष्ठं चैव तु माधवः । ५ ॥ वामपार्श्वे स्थितो विष्णुर्दक्षिणे मधुसूदनः । बाहोर्वै वासुदेवश्च हृदि दामोदरस्तथा । ६ ॥ कण्ठं रक्षतु वाराहः कृष्णश्च मुखमण्डले । माधवः कर्णमूले तु हृषीकेशश्च नासिके । ७ ॥ नेत्रे नारायणो रक्षेत् ललाटे गरुडध्वजः । कपोलौ केशवो रक्षेद्वैकुण्ठः सर्वतोदिशम् ।८॥ श्रीवत्साङ्कश्च सर्वेषामङ्गानां भव रक्षकः । पूर्वस्यां पुण्डरीकाक्ष आग्नेय्यां श्रीधरस्तथा । ९ ॥ दक्षिणे नारसिंहश्च नैर्ऋत्यां पातु माधवः । पुरुषोत्तमो मे वारुण्यां वायव्यां च जनार्दनः । १० ॥ गदाधरस्तु कौबेर्यामीशान्यां पातु केशवः । आकाशे च गदा पातु पाताले च सुदर्शनम् । ११ ॥ सन्नद्धः सर्वगात्रेषु प्रविष्टो विष्णुपञ्जरः । विष्णुपञ्जरप्रविष्टोऽहं विचरामि महीतले । १२ ॥ राजद्वारे पथे घोरे सङ्ग्रामे रिपुसङ्कटे । नदीषु च रणे चैव चौरव्याघ्रभयेषु च । १३ ॥ डाकिनीभूतप्रेतेषु भयं तस्य न जायते । रक्ष रक्ष महादेव रक्ष रक्ष जनेश्वर । १४ ॥ रक्षन्तु देवताः सर्वा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । जले रक्षतु वाराहः स्थले रक्षतु वामनः । १५ । अटव्यां नारसिंहश्च सर्वतः पातु केशवः । दिवा रक्षतु मां सूर्यो रात्रौ रक्षतु चन्द्रमाः । १६ ॥ पन्थानं दुर्गमं रक्षेत् सर्वमेव जनार्दनः । रोगविघ्नहतश्चैव ब्रह्महा गुरुतल्पगः । १७ ॥ स्त्रीहन्ता बालघाती च सुरापी वृषलीपतिः । मुच्यते सर्वपापेभ्यो यः पठेन्नात्र संशयः । १८ ॥ अपुत्रो लभते पुत्रं धनार्थी लभते धनम् । विद्यार्थी लभते विद्यां मोक्षार्थी लभते गतिम् । १९ ॥ आपदो हरते नित्यं विष्णुस्तोत्रार्थसम्पदा । यस्त्विदं पठते स्तोत्रं विष्णुपञ्जरमुत्तमम् । २० ॥ मुच्यते सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकं स गच्छति । गोसहस्रफलं तस्य वाजपेयशतानि च । २१ ॥ अश्वमेधसहस्रेण फलं प्राप्नोति मानवः । सर्वकामं लभेदस्य पठनान्नात्र संशयः । २२ ॥ जले विष्णुः स्थले विष्णुर्विष्णुः पर्वतमस्तके । ज्वालामालाकुले विष्णुः सर्वं विष्णुमयं जगत् । २३ ॥ इति श्रीब्रह्माण्डपुराणे इन्द्रनारदसंवादे विष्णुपञ्जरस्तोत्रम् ॥

५४१. अथ 'नारायणास्त्रम्'—हरिः—ॐ नमो भगवते श्रीनारायणाय नमो नारायणाय विश्वमूर्तये नमः । श्रीपुरुषोत्तमाय युष्मदृष्टिप्रत्यक्षं परोक्षं वा अजीर्णं पञ्चविषूचिकां हन हन । ऐकाहिक्यं द्व्याहिक्यं त्र्याहिक

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

चातुर्थिक्यं ज्वरं नाशय नाशय । चतुरशीतवातानष्टादशकुष्ठान् अष्टादश-क्षयरोगान् हन हन । सर्वदोषान् भञ्जय भञ्जय । तत्सर्वान्नाशय नाशय । शोषय शोषय । आकर्षय आकर्षय । शत्रून्मारय मारय । उच्चाटयोच्चाटय । विद्वेषय विद्वेषय । स्तम्भय स्तम्भय । निवारय निवारय । विघ्नैर्हन हन दह दह मथ मथ विध्वंसय विध्वंसय । चक्रं गृहीत्वा शीघ्रमागच्छागच्छ चक्रेण हत्वा परविद्यां छेदय छेदय भेदय भेदय । चतुरशीतानि विस्फोटय विस्फोटय । अर्शवातशूलदृष्टिसर्पसिंहव्याघ्रद्विपदचतुष्पदपदे बाह्यदिवि भुव्यन्तरिक्षे अन्येपि केचित् तद्द्वेषकान्सर्वान् हन हन । विद्युन्मेघनदीपर्वताटवीसर्वस्थानरात्रिदिनपन्थाचौरान् वशं कुरु कुरु । "अथ मन्त्रः"—हरिः—ॐ नमो भगवते ह्रीं हुं फट्स्वाहा ठ ठ ठ ठ हृदयादत्ता । एषा विद्या महानाम्नी पुरा दत्ता शतक्रतवे । असुरानेव जित्वा तान्सर्वांश्च बलदानवान् ॥ यः पुमान्पठते भक्त्या वैष्णवो नियतात्मना । तस्य सर्वाणि हिंसन्ति यत्र दृष्टिगतं विषम् । अन्यदेहविषं चैव न देहे सङ्क्रमेद्ध्रुवम् । सङ्ग्रामे धारयत्यङ्गे स शत्रून् जयते क्षणात् । अतः सद्यो जयस्तस्य विघ्नस्तस्य न जायते । किमत्र बहुनोक्तेन सर्वसौभाग्यसम्पदः ॥ लभते नात्र सन्देहो नान्यथा न भवेदिति । गृहीतो यदि वा येन बलिना विविधैरपि ॥ शीतं समुष्णतां याति चोष्णं शीतलतां व्रजेत् । नान्यथा भवते विद्या यः पठेत्कथितं मया ॥ भूर्जपत्रे लिखेन्मन्त्रं गोरोचनजलेन च । इमां विद्यां स्वके बध्वा सर्वरक्षां करोतु मे ॥ पुरुषस्याथवा स्त्रीणां हस्ते बध्वा विचक्षणः । विद्रवन्ति च विघ्नानि न भवन्ति कदाचन ॥ न भयं तस्य कुर्वन्ति गगने भास्करादयः । भूतप्रेतपिशाचाश्च ग्रामग्राहितडाकिनी ॥ शाकिनी तु महाघोरा वेतालाश्च महाबलाः । राक्षसाश्च महारौद्रा दानवा बलिनो हि ये ॥ असुराश्च सुराश्चैव अष्टयोनिश्च देवता । सर्वत्र स्तम्भिता तिष्ठन्मन्त्रोच्चारणमात्रतः ॥ सर्वहत्याः प्रणश्यन्ति सर्वं फलति नित्यशः । सर्वे रोगा विनश्यन्ति विघ्नस्तस्य न बाधते । उच्चाटनेऽपराह्णे तु सन्ध्यायां मारणे तथा । शान्तिके चार्धरात्रे तु ततोऽर्थः सर्वकर्मकैः ॥ इदं मन्त्ररहस्यं च नारायणास्त्रमेव च । त्रिकालं जपते नित्यं जयं प्राप्नोति मानवः ॥ आयुरारोग्यमैश्वर्यं ज्ञानं विद्यां पराक्रमम् । चिन्तितार्थसुखप्राप्तिं लभते नात्र संशयः ॥ **इति नारायणास्त्रम् ॥**

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

५४२. 'गणपतिस्तोत्रम्'—प्रणम्य शिरसा देवं गौरीपुत्रं विनायकम् । भक्त्या व्यासं स्मरेन्नित्यमायुःकामार्थसिद्धये । १ ॥ प्रथमं वक्रतुण्डं च एकदन्तं द्वितीयकम् । तृतीयं कृष्णपिङ्गाक्षं गजवक्त्रं चतुर्थकम् । २ ॥ लम्बोदरं पञ्चमं च षष्ठं विकटमेव च । सप्तमं विघ्नराजेन्द्रं धूम्रवर्णं तथाष्टमम् । ३ ॥ नवमं भालचन्द्रं च दशमं तु विनायकम् । एकादशं गणपतिं द्वादशं तु गजाननम् । ४ ॥ एतानि द्वादशनामानि त्रिसन्ध्यं यः पठेन्नरः । न च विघ्नभयं तस्य सर्वसिद्धिर्भवेद्ध्रुवम् । ५ ॥ विद्यार्थी लभते विद्यां धनार्थी लभते धनम् । पुत्रार्थी लभते पुत्रं मोक्षार्थी लभते गतिम् । ६ ॥ जपेद्गणपतिस्तोत्रं षड्भिर्मासैः फलं लभेत् । संवत्सरेण सिद्धिं च लभेच्चात्र न संशयः । ७ ॥ अष्टौ वै ब्राह्मणान् जातु लिखित्वा यः समर्पयेत् । तस्य विद्या भवेत्सद्यो गणेशस्य प्रसादतः । ८ ॥ इति । श्रीनारदपुराणे गौरीहरसंवादे **गणपतिस्तोत्रम्** ॥

५४३. अथ 'आदित्यस्तोत्रम्'—आदित्यः प्रथमं नाम द्वितीयं तु दिवाकरः । तृतीयं भास्करः प्रोक्तश्चतुर्थं तु प्रभाकरः । १ ॥ पञ्चमं तु सहस्रांशुः षष्ठं त्रैलोक्यलोचनः । सप्तमं हरिदश्वश्च अष्टमं तु विभाकरः । २ ॥ नवमं दिनकरः प्रोक्तः दशमं द्वादशात्मकः । एकादशं त्रयोमूर्तिर्द्वादशं सूर्य एव च । ३ ॥ द्वादशादित्यनामानि प्रातःकाले पठेन्नरः । दुःस्वप्नो नश्यते तस्य सर्वदुःखं च नश्यति । ४ ॥ दद्रुकुष्ठहरं चैव दारिद्र्यं हरते ध्रुवम् । यः पठेत्प्रातरुत्थाय भक्त्या नित्यमिदं नरः ।५॥ सौख्यमायुस्तथारोग्यं लभते मोक्षमेव च । **अग्निमीळे** नमस्तुभ्यं **इषेत्त्वोर्जे**ःस्वरूपिणे । ६ ॥ **अग्न आयाहि वीतये** नमस्ते ज्योतिषां पते । **शन्नोदेवि** नमस्तुभ्यं जगच्चक्षुर्हि ते नमः । ७ ॥ पद्मासनः पद्मकरः पद्मगर्भसमद्युतिः । सप्ताश्वरथसंयुक्तो द्विभुजः स्यात्सदा रविः । ८ ॥ आदित्यस्य नमस्कारं ये कुर्वन्ति दिने दिने । जन्मान्तरसहस्रेषु दारिद्र्यं नोपजायते ॥ ९ ॥ इति आदित्यस्तोत्रम् ॥

५४४. अथ 'श्रीमहालक्ष्मीस्तोत्रम्'—नमोस्तु ते महामाये श्रीपीठे विश्वपूजिते । शङ्खचक्रगदाहस्ते महालक्ष्मि नमोस्तु ते । १ ॥ नमस्ते गरुडारूढे कोल्हासुरभयङ्करि । कौमारी वैष्णवी ब्राह्मी महाल-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

क्ष्मि नमोस्तु ते । २ ॥ सर्वदा सर्ववरदे सर्वदुष्टभयङ्करि । सर्वसिद्धिप्रदे देवि महालक्ष्मि नमोस्तु ते । ३ ॥ सर्वसिद्धिप्रदे देवि भुक्तिमुक्तिप्रदायिनी । मन्त्रमूर्तिः सदा वन्द्ये महालक्ष्मि नमोस्तु ते । ४ ॥ आद्यन्तरहिते देवि आदिशक्ति महेश्वरि । योगिनी योगसम्भूतिर्महालक्ष्मि नमोस्तु ते । ५ ॥ पद्माक्षी वै महामाये महालक्ष्मि नमोस्तु ते । परमेश्वरि महामाये महालक्ष्मि नमोस्तु ते । ६ ॥ श्वेताम्बरधरे देवि नानालङ्कारभूषिते । मन्त्रमूर्तिः सदा वन्द्ये महालक्ष्मि नमोस्तु ते । ७ ॥ स्थूले सूक्ष्मे महारौद्रे महाशान्ति महोदरे । महापापहरे देवि महालक्ष्मि नमोस्तु ते । ८ ॥ महालक्ष्म्यष्टकमिदं पठते भक्तितो नरः । दुःखदारिद्यशान्तिश्च राज्यप्राप्तिश्च शाश्वती । ९ ॥ कालमेकं पठेन्नित्यं महापातकनाशनम् । द्विकालं पठते नित्यं सर्वशत्रुविनाशनम् । १० ॥ त्रिकालं पठते नित्यं प्रसादो हि भवेत् खलु । यः पठेत्प्रयतो नित्यं दारिद्र्यं नोपजायते । ११ ॥ सर्वमङ्गलमाङ्गल्ये शिवे सर्वार्थसाधिके । शरण्ये त्र्यम्बके गौरि नारायणि नमोस्तु ते । १२ ॥ ॥ इति श्रीमहालक्ष्मीस्तोत्रम् ॥

आत्मविद्याविचारः

५४५. अथ **'महापुरुषविद्या'**—जितं ते पुण्डरीकाक्ष नमस्ते विश्वभावन । सुब्रह्मण्य नमस्तेऽस्तु महापुरुष पूर्वज । १ ॥ नमो हिरण्यगर्भाय प्रधानाव्यक्तरूपिणे । ॐ नमो वासुदेवाय शुद्धज्ञानस्वरूपिणे ।२॥ देवानां दानवानां च सामान्यमसि दैवतम् । सर्वदा चरणद्वन्द्वं व्रजामि शरणं तव । ३ ॥ एकस्त्वमसि लोकस्य स्रष्टा संहारकस्तथा । अध्यक्षश्चानुमन्ता च गुणमायासमावृतः । ४ ॥ संसारसागरं घोरमनन्तं क्लेशभाजनम् । त्वामेव शरणं प्राप्य निस्तरन्ति मनीषिणः । ५ ॥ न ते रूपं न चाकारो नायुधानि न चास्पदम् । तथाऽपि पुरुषाकारो भक्तानां त्वं प्रकाशसे । ६ ॥ नैव किञ्चित्परोक्षं ते प्रत्यक्षोऽसि न कस्यचित् । नैव किञ्चिदसाध्यं ते न च साध्योऽसि कस्यचित् । ७ ॥ कार्याणां कारणं पूर्वं वचसां वाच्युत्तमम् । योगिनां परमां सिद्धिं परमं ते पदं विदुः । ८ ॥ अहं भीतोऽस्मि देवेश संसारेऽस्मिन्महाभये । त्राहि मां

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पुण्डरीकाक्ष न जाने शरणं परम् । ९ ॥ कालेष्वपि च सर्वेषु दिक्षु सर्वासु चाच्युत । शरीरेऽपि गतौ चापि वर्तते मे महद्भयम् । १० ॥ त्वत्पादकमलादन्यन्न मे जन्मान्तरेष्वपि । निमित्तं कुशलस्यास्ति येन गच्छामि सद्गतिम् । ११ ॥ विज्ञानं यदिदं प्राप्तं यदिदं ज्ञानमर्जितम् । जन्मान्तरेऽपि मे देव माभूदस्य परिक्षयः । १२ ॥ दुर्गतावपि जातायां त्वं गतिस्त्वं मतिर्मम । यदि नाथं च विंदेयं तावतास्मि कृती सदा । १३ ॥ अकामकलुषं चित्तं मम ते पादयोः स्थितम् । कामये वैष्णवत्वं तु सर्वजन्मसु केवलम् । १४ ॥ इति महापुरुषविद्या ॥

५४६. अथ 'रामहृदयम्'—श्रीमहादेव उवाच—ततो रामः स्वयं प्राह हनुमन्तमुपस्थितम् । शृणु तत्त्वं प्रवक्ष्यामि ह्यात्मानात्मपरात्मनाम् । १ ॥ आकाशस्य यथा भेदस्त्रिविधो दृश्यते महान् । जलाशये महाकाशस्तदवच्छिन्न एवहि । २ ॥ प्रतिविम्बाख्यमपरं दृश्यते त्रिविधं नभः । बुद्ध्यवच्छिन्नचैतन्यमेकं पूर्णमथापरम् । ३ ॥ आभासस्त्वपरं विम्बभूतमेवं त्रिधा चितिः । साभासबुद्धेः कर्तृत्वमविच्छिन्नेऽविकारिणि । ४ ॥ साक्षिण्यारोप्यते भ्रान्त्या जीवत्वं च तथाऽबुधैः । आभासस्तु मृषाबुद्धिरविद्याकार्यमुच्यते । ५ ॥ अविच्छिन्नं तु तद् ब्रह्म विच्छेदस्तु विकल्पितः । अविच्छिन्नस्य पूर्णेन एकत्वं प्रतिपाद्यते । ६ ॥ तत्त्वमस्यादिवाक्यैश्च साभासस्याहमस्तथा । ऐक्यज्ञानं यदोत्पन्नं महावाक्येन चात्मनोः । ७ ॥ तदाऽविद्या स्वकार्यैश्च नश्यत्येव न संशयः । एतद्विज्ञाय मद्भक्तो मद्भावायोपपद्यते । ८ ॥ मद्भक्तिविमुखानां हि शास्त्रगर्तेषु मुह्यताम् । न ज्ञानं न च मोक्षः स्यात्तेषां जन्मशतैरपि । ९ ॥ इदं रहस्यं हृदयं ममात्मनो मयैव साक्षात् कथितं तवानघ । मद्भक्तिहीनाय शठाय न त्वया दातव्यमैन्द्रादपि राज्यतोऽधिकम् । १० ॥ इति श्रीमदध्यात्मरामायणे बालकाण्डे रामहृदयम् ॥

५४७. अथ 'चतुःश्लोकीभागवतम्' श्रीभगवानुवाच—ज्ञानं परमगुह्यं मे यद्विज्ञानसमन्वितम् । सरहस्यं तदङ्गं च गृहाण गदितं मया । १ ॥ यावानहं यथाभावो यद्रूपगुणकर्मकः । तथैव तत्त्वविज्ञानमस्तु ते मदनुग्रहात् । २ ॥ अहमेवासमेवाग्रे नान्यद्यत् सदसत्परम् । पश्चादहं यदेतच्च योवशिष्येत सोऽस्म्यहम् । ३ ॥ ऋतेर्थं यत् प्रतीयेत न प्रती-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

येत चात्मानं । तद्विद्यादात्मनो मायां यथा भासो यथा तमः । ४ ॥ यथा महान्ति भूतानि भूतेषूच्चावचेष्वनु । प्रविष्टान्यप्रविष्टानि तथा तेषु न तेष्वहम् । ५ ॥ एतावदेव जिज्ञास्यं तत्त्वजिज्ञासुनात्मनः । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यत्स्यात् सर्वत्र सर्वदा । ६ ॥ एतन्मतं समातिष्ठ परमेण समाधिना । भवान्कल्पविकल्पेषु न विमुह्यति कर्हिचित् । ७ ॥ इति चतुःश्लोकीभागवतम् ॥

५४८. अथ **'सप्तश्लोकीगीता'**—ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् । यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् । १ ॥ स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या जगत् प्रहृष्यत्यनुरज्यते च । रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसङ्घाः । २ ॥ सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् । सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति । ३ ॥ कविं पुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः । सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूपमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् । ४ ॥ ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् । छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् । ५ ॥ सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च । वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् । ६ ॥ मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु । मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः । ७ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे सप्तश्लोकीगीता ॥

५४९. **'अथाऽत्मषट्कस्तोत्रम्'**—मनोबुद्ध्यहङ्कारचित्तानि नाहं न च श्रोत्रजिह्वे न च घ्राणनेत्रे । न च व्योमभूमी न तेजो न वायुश्चिदानन्दरूपः शिवोहं शिवोहम् । १ ॥ अहं प्राणवर्गो न पञ्चानिला मे न तोयं न मे धातवो नैव कोशाः । न वाक् पाणिपादौ न चोपस्थपायू चिदा० । २ ॥ न मे द्वेषरागौ न मे लोभमोहौ मदो नैव मे नैव मात्सर्यभावः । न धर्मो न चार्थो न कामो न मोक्षश्चिदा० । ३ ॥ न पुण्यं न पापं न सौख्यं न दुःखं न मन्त्रो न तीर्थं न वेदा न यज्ञाः । अहं भोजनं नैव भोज्यं न भोक्ता चिदा० । ४ ॥ न मे मृत्युशङ्का न मे जातिभेदः पिता नैव मे नैव माता न जन्म । न बन्धुर्न मित्रं गुरुर्नैव शिष्यश्चिदा० । ५ ॥ अहं निर्विकल्पो निराकाररूपो विभुर्व्याप्य सर्वत्र सर्वेन्द्रियाणि । सदा मे समत्वं न मुक्तिर्न बन्ध-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

श्चिदा० । ६ ॥ इति श्रीमच्छङ्कराचार्यविरचितमात्मषट्कस्तोत्रं समाप्तम् ॥

५५०. अथ 'गर्भोपनिषत्'—ॐ पञ्चात्मकं पञ्चसु वर्त्तमानं षडाश्रयं षड्गुणयोगयुक्तम् । तं सप्तधातुं त्रिमलं द्वियोनिं चतुर्विधाहारमयं शरीरम् ॥ पञ्चात्मकमिति कस्मात् पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशमित्यस्मिन् पञ्चात्मके शरीरे का पृथिवी का आपः किं तेजः को वायुः किमाकाशम्। तत्र पञ्चात्मके शरीरे यत्कठिनं सा पृथिवी यद्द्रवं ता आपः यदुष्णं तत्तेजः यत्सञ्चरति स वायुः यच्छुषिरं तदाकाशम् । तत्र पृथिवी धारणे आपः पिण्डीकरणे तेजः प्रकाशने वायुर्व्यूहने आकाशमवकाशप्रदाने पृथक् । श्रोत्रं शब्दोपलब्धौ त्वक् स्पर्शे चक्षुषी रूपे जिह्वा रसने नासिका घ्राणे उपस्थ आनन्दने अपानमुत्सर्गे बुद्ध्या बुद्ध्यति मनसा सङ्कल्पयति वाचा वदति षडाश्रयमिति कस्मात् मधुराम्ल-लवण-तिक्त-कटु-कषाय-रसान् विन्दतीति षड्जर्षभगान्धारमध्यमपञ्चमधैवतनिषादाश्चेतीष्टानिष्ट-शब्दसंज्ञाः प्रणिधानाद्दशविधा 'भवन्ति । १ ॥ सप्तधातुकमिति कस्मात् शुक्लो रक्तः कृष्णो धूम्रः पीतः कपिलः पाण्डुर इति । यथा देवदत्तस्य द्रव्यादिविषया जायन्ते । परस्परं सौम्यगुणत्वात् षड्विधो रसः रसाच्छोणितं शोणितान्मांसं मांसान्मेदो मेदसः स्नायवः स्नायुभ्योऽस्थीनि अस्थिभ्यो मज्जा मज्जातः शुक्रं शुक्रशोणितसंयोगादार्त्तवे गर्भो हृदि व्यवस्थां नयति हृदयेन्तराग्निः अग्निस्थाने पित्तं पित्तस्थाने वायुः वायुतो हृदयं प्राजापत्यात् क्रमात् । २ ॥ ऋतुकाले सम्प्रयोगादेकरात्रोषितं कललं भवति सप्तरात्रोषितं बुद्बुदं अर्द्धमासाभ्यन्तरे पिण्डं मासाभ्यन्तरे कठिनं मासद्वयेन शिरः मासत्रयेण पादप्रदेशः चतुर्थे गुल्फ-जठर-कटिप्रदेशाः पञ्चमे पृष्ठवंशः षष्ठे मुखनासिकाक्षि-श्रोत्राणि सप्तमे जीवेन संयुक्तः अष्टमे सर्वलक्षणसम्पूर्णः । पितू रेतोऽतिरेकात्पुरुषः मातू रेतोऽतिरेकात्स्त्री उभयोर्बीजतुल्यत्वान्नपुंसकं व्याकुलितमनसोऽन्धा खञ्जाः कुब्जा वामना भवन्ति । अन्योन्यवायु-परिपीडित-शुक्रद्वैविध्याद्द्विधा तनुः स्याद्युग्माः प्रजायन्ते पञ्चात्मकः समर्थः पञ्चात्मिका चेतसा बुद्धिर्गन्धरसादि-ज्ञानाक्षराक्षरमोङ्कारं चिन्तयतीति तदेकाक्षरं ज्ञात्वाष्टौ प्रकृतयः षोडश विकाराः शरीरे तस्यैव देहिनः । अथ मात्राशितपीतनाडीसूत्रगतेन प्राण आप्यायते । अथ नवमे मासि सर्वलक्षणज्ञानसम्पूर्णो भवति पूर्वजातिं स्मरति शुभाशुभञ्च

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कर्म विन्दति । ३ ॥ पूर्वं योनि-सहस्राणि दृष्ट्वा चैव ततो मया । आहारा विविधा भुक्ताः पीता नानाविधा स्तनाः । जातश्चैव मृतश्चैव जन्म चैव पुनः पुनः । मया परिजनस्यार्थे कृतं कर्म शुभाशुभम् । एकाकी तेन दह्येऽहं गतास्ते फलभोगिनः । अहो दुःखोदधौ मग्नो न पश्यामि प्रतिक्रियाम् । यदि योन्याः प्रमुच्येऽहं तत्प्रपद्ये महेश्वरम् ॥ अशुभक्षयकर्त्तारं फलमुक्ति-प्रदायकम् । यदि योन्याः प्रमुच्येऽहं तत्प्रपद्ये जनार्दनम् । अशुभक्षयकर्त्तारं फलमुक्तिप्रदायकम् । यदि योन्याः प्रमुच्येऽहं तत्सांख्यं योगमभ्यसे ॥ अशुभक्षयकर्त्तारं फलमुक्तिप्रदायकम् । यदि योन्याः प्रमुञ्चामि ध्याये ब्रह्म सनातनम् । अथ योनिद्वारं सम्प्राप्तो यन्त्रेणापीड्यमानो महता दुःखेन जातमात्रस्तु वैष्णवेन वायुना संस्पृष्टस्तदा न स्मरति जन्ममरणानि न च कर्म शुभाशुभं विन्दति । ४ ॥ शरीरमिति कस्मात् अग्नयो ह्यत्र श्रियन्ते ज्ञानाग्निर्दर्शनाग्निः कोष्ठाग्निरिति तत्र कोष्ठाग्निर्नामाऽशितपीतलेह्यचोष्यं पचति । दर्शनाग्नी रूपाणां दर्शनं करोति । ज्ञानाग्निः शुभाशुभं च कर्म विन्दति त्रीणि स्थानानि भवन्ति मुखे आहवनीय उदरे गार्हपत्यो हृदि दक्षिणाग्निः आत्मा यजमानो मनो ब्रह्मा लोभादयः पशवो धृतिर्दीक्षा सन्तोषश्च बुद्धीन्द्रियाणि यज्ञपात्राणि कर्मेन्द्रियाणि हवींषि शिरः कपालं केशा दर्भाः मुखमन्तर्वेदिः चतुष्कपालं शिरः षोडशपार्श्वदन्तपटलानि सप्तोत्तरं मर्मशतं साशीतिकं सन्धिशतं सनवकं स्नायुशतं सप्त शिराशतानि पञ्चमज्जाशतानि अस्थीनि च ह्वै त्रीणि शतानि षष्टिः सार्द्धचतस्रो रोमाणि कोट्यो हृदयं पलान्यष्टौ द्वादशपला जिह्वा पित्तं प्रस्थं कफस्याढकं शुक्रं कुडवं मेदः प्रस्थौ द्वावनियतं मूत्रपुरीषमाहारपरिमाणात् । पैप्पलादं मोक्षशास्त्रं पैप्पलादं मोक्षशास्त्रमिति ॥ इति **गर्भोपनिषत् ॥**

५५१. अथ **'आरुणेयोपनिषत्'**—ॐ आरुणिः प्रजापतेर्लोकं जगाम तं गत्वोवाच केन भगवन् कर्माण्यशेषतो विसृजामीति । तं होवाच प्रजापतिस्तव पुत्रान् भ्रातॄन् बन्ध्वादीन् शिखां यज्ञोपवीतं च यागञ्च स्वाध्यायञ्च भूर्लोकभुवर्लोकस्वर्लोकमहर्लोकजनोलोकतपोलोकसत्यलोकञ्च अतलपातालवितलसुतलरसातलमहातलतलातलं ब्रह्माण्डञ्च विसृजेत् दण्डमाच्छादनञ्च कौपीनञ्च परिग्रहेत् शेषं विसृजेदिति । १ ॥ गृहस्थो

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

श्चिदा० । ६ ॥ इति श्रीमच्छङ्कराचार्यविरचितमात्मषट्कस्तोत्रं समाप्तम् ॥

५५०. अथ 'गर्भोपनिषत्'—ॐ पञ्चात्मकं पञ्चसु वर्त्तमानं षडाश्रयं षड्गुणयोगयुक्तम् । तं सप्तधातुं त्रिमलं द्वियोनिं चतुर्विधाहारमयं शरीरम् ॥ पञ्चात्मकमिति कस्मात् पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशमित्यस्मिन् पञ्चात्मके शरीरे का पृथिवी का आपः किं तेजः को वायुः किमाकाशम् । तत्र पञ्चात्मके शरीरे यत्कठिनं सा पृथिवी यद्द्रवं ता आपः यदुष्णं तत्तेजः यत्सञ्चरति स वायुः यच्छुषिरं तदाकाशम् । तत्र पृथिवी धारणे आपः पिण्डीकरणे तेजः प्रकाशने वायुर्व्यूहने आकाशमवकाशप्रदाने पृथक् । श्रोत्रं शब्दोपलब्धौ त्वक् स्पर्शे चक्षुषी रूपे जिह्वा रसने नासिका घ्राणे उपस्थ आनन्दने अपानमुत्सर्गे बुद्ध्या बुध्यति मनसा सङ्कल्पयति वाचा वदति षडाश्रयमिति कस्मात् मधुराम्ल-लवण-तिक्त-कटु-कषाय-रसान् विन्दतीति षड्जर्षभगान्धारमध्यमपञ्चमधैवतनिषादाश्चेतीष्टानिष्ट-शब्दसंज्ञाः प्रणिधानाद्दशविधा 'भवन्ति । १ ॥ सप्तधातुकमिति कस्मात् शुक्लो रक्तः कृष्णो धूम्रः पीतः कपिलः पाण्डुर इति । यथा देवदत्तस्य द्रव्यादिविषया जायन्ते । परस्परं सौम्यगुणत्वात् षड्विधो रसः रसाच्छोणितं शोणितान्मांसं मांसान्मेदो मेदसः स्नायवः स्नायुभ्योऽस्थीनि अस्थिभ्यो मज्जा मज्जातः शुक्रं शुक्रशोणितसंयोगादार्त्तवे गर्भो हृदि व्यवस्थां नयति हृदयेन्तराग्निः अग्निस्थाने पित्तं पित्तस्थाने वायुः वायुतो हृदयं प्राजापत्यात् क्रमात् । २ ॥ ऋतुकाले सम्प्रयोगादेकरात्रोषितं कललं भवति सप्तरात्रोषितं बुद्बुदं अर्द्धमासाभ्यन्तरे पिण्डं मासाभ्यन्तरे कठिनं मासद्वयेन शिरः मासत्रयेण पादप्रदेशः चतुर्थे गुल्फ-जठर-कटिप्रदेशाः पञ्चमे पृष्ठवंशः षष्ठे मुखनासिकाक्षि-श्रोत्राणि सप्तमे जीवेन संयुक्तः अष्टमे सर्वलक्षणसम्पूर्णः । पितू रेतोऽतिरेकात्पुरुषः मातू रेतोऽतिरेकात्स्त्री उभयोर्बीजतुल्यत्वान्नपुंसकं व्याकुलितमनसोऽन्धा खञ्जाः कुब्जा वामना भवन्ति । अन्योन्यवायु-परिपीडित-शुक्रद्वैविध्याद्द्विधा तनुः स्याद्युग्माः प्रजायन्ते पञ्चात्मकः समर्थः पञ्चात्मिका चेतसा बुद्धिर्गन्धरसादि-ज्ञानाक्षराक्षरमोङ्कारं चिन्तयतीति तदेकाक्षरं ज्ञात्वाष्टौ प्रकृतयः षोडश विकाराः शरीरे तस्यैव देहिनः । अथ मात्राशितपीतनाडीसूत्रगतेन प्राण आप्यायते । अथ नवमे मासि सर्वलक्षणज्ञानसम्पूर्णो भवति पूर्वजातिं स्मरति शुभाशुभञ्च

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कर्म विन्दति । ३ ॥ पूर्वं योनि-सहस्राणि दृष्ट्वा चैव ततो मया । आहारा विविधा भुक्ताः पीता नानाविधा स्तनाः । जातश्चैव मृतश्चैव जन्म चैव पुनः पुनः । मया परिजनस्यार्थे कृतं कर्म शुभाशुभम् । एकाकी तेन दह्येऽहं गतास्ते फलभोगिनः । अहो दुःखोदधौ मग्नो न पश्यामि प्रतिक्रियाम् । यदि योन्याः प्रमुच्येऽहं तत्प्रपद्ये महेश्वरम् ॥ अशुभक्षयकर्त्तारं फलमुक्ति-प्रदायकम् । यदि योन्याः प्रमुच्येऽहं तत्प्रपद्ये जनार्दनम् । अशुभक्षयकर्त्तारं फलमुक्तिप्रदायकम् । यदि योन्याः प्रमुच्येऽहं तत्सांख्यं योगमभ्यसे ॥ अशुभक्षयकर्त्तारं फलमुक्तिप्रदायकम् । यदि योन्याः प्रमुञ्चामि ध्याये ब्रह्म सनातनम् । अथ योनिद्वारं सम्प्राप्तो यन्त्रेणापीड्यमानो महता दुःखेन जातमात्रस्तु वैष्णवेन वायुना संस्पृष्टस्तदा न स्मरति जन्ममरणानि न च कर्म शुभाशुभं विन्दति । ४ ॥ शरीरमिति कस्मात् अग्नयो ह्यत्र श्रियन्ते ज्ञानाग्निर्दर्शनाग्निः कोष्ठाग्निरिति तत्र कोष्ठाग्निर्नामाऽशितपीतलेह्यचोष्यं पचति । दर्शनाग्नी रूपाणां दर्शनं करोति । ज्ञानाग्निः शुभाशुभं च कर्म विन्दति त्रीणि स्थानानि भवन्ति मुखे आह्वनीय उदरे गार्हपत्यो हृदि दक्षिणाग्निः आत्मा यजमानो मनो ब्रह्मा लोभादयः पशवो धृतिर्दीक्षा सन्तोषश्च बुद्धीन्द्रियाणि यज्ञपात्राणि कर्मेन्द्रियाणि हवींषि शिरः कपालं केशा दर्भाः मुखमन्तर्वेदिः चतुष्कपालं शिरः षोडशपार्श्वदन्तपटलानि सप्तोत्तरं मर्मशतं साशीतिकं सन्धिशतं सनवकं स्नायुशतं सप्त शिराशतानि पञ्चमज्जाशतानि अस्थीनि च हवै त्रीणि शतानि षष्टिः सार्द्धचतस्रो रोमाणि कोट्यो हृदयं पलान्यष्टौ द्वादशपला जिह्वा पित्तं प्रस्थं कफस्याढकं शुक्रं कुडवं मेदः प्रस्थौ द्वावनियतं मूत्रपुरीषमाहारपरिमाणात् । पैप्पलादं मोक्षशास्त्रं पैप्पलादं मोक्षशास्त्रमिति ॥ इति गर्भोपनिषत् ॥

५५१. अथ **'आरुणेयोपनिषत्'**—ॐ आरुणिः प्रजापतेर्लोकं जगाम तं गत्वोवाच केन भगवन् कर्माण्यशेषतो विसृजामीति । तं होवाच प्रजापतिस्तव पुत्रान् भ्रातृन् बन्ध्वादीन् शिखां यज्ञोपवीतं च यागञ्च स्वाध्यायञ्च भूर्लोकभुवर्लोकस्वर्लोकमहर्लोकजनोलोकतपोलोकसत्यलोकञ्च अतलपातालवितलसुतलरसातलमहातलतलातलं ब्रह्माण्डञ्च विसृजेत् दण्डमाच्छादनञ्च कौपीनञ्च परिग्रहेत् शेषं विसृजेदिति । १ ॥ गृहस्थो

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ब्रह्मचारी वा वानप्रस्थो वा उपवीतं शिखां भूमावप्सु वा विसृजेत् लौकिकाग्नीनुदराग्नौ समारोपयेत् गायत्रीञ्च स्ववाचाग्नौ समारोपयेत् कुटीचको ब्रह्मचारी कुटुम्बं विसृजेत् पात्रं विसृजेत् पवित्रं विसृजेत् दण्डान् लोकांश्च विसृजेदिति होवाच अत ऊर्ध्वममन्त्रवदाचरेत् ऊर्ध्वगमनं विसृजेत् औषधवदशनमाचरेत् त्रिसन्ध्यादौ स्नानमाचरेत् सन्धिं समाधावात्मन्याचरेत् सर्वेषु वेदेष्वारण्यकमावर्त्तयेदुपनिषदमावर्त्तयेदुपनिषदमावर्त्तयेदिति । २ ॥ खल्वहं ब्रह्मसूचनात् सूत्रं ब्रह्मसूत्रमहमेव विद्वान् त्रिवृत्सूत्रं त्यजेद्विद्वान् य एवं वेद कामक्रोधहर्षरोषलोभमोहदम्भदर्पासत्यादीन् परित्यजेत् वर्षासु ध्रुवः शीतलोष्णौ मासावेकाकी यतिश्चरेत् द्वावेव वा विचरेद्द्वावेव वा विचरेदिति । ३ ॥ खलु वेदार्थं यो विद्वान् सोपनयनादूर्ध्वमेतानि प्राग्वा त्यजेत् पितरं पुत्रमभ्युपनीतं कर्म कलत्रञ्चान्यदपीह सन्यस्तं मया संन्यस्तं मया सन्यस्तं मयेति त्रिःकृत्वोर्ध्वं वैणवं दण्डं कौपीनं च परिग्रहेन्नान्यत् । अथ भिक्षाचर्यञ्चरति ब्रह्मचर्यमहिंसाञ्चापरिग्रहञ्च सत्यञ्च यत्नेन हे रक्षत हे रक्षत इति । ४ ॥ अथातःपरमहंसपरिव्राजकानामासनशयनादिकं भूमौ ब्रह्मचर्यं मृत्पात्रमलाबुपात्रं दारुपात्रं वा यतीनां यतयो हि भिक्षार्थं ग्रामं प्रविशन्त्युदरपात्रं पाणिपात्रं वा । ओंहि ओंहि ओंहीत्येतदुपनिषदं विन्यसेत् खल्वेतदुपनिषदं विद्वान् य एवं वेद पालाशं बैल्वमाश्वत्थं दण्डमजिनं मेखलां यज्ञोपवीतं च त्यक्त्वा शूरो य एवं वेद । तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुराततम् । तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते । विष्णोर्यत्परमं पदमिति एवं निर्वाणमनुशासनमिति वेदानुशासनमिति वेदानुशासनमिति । ५ ॥ इत्यथर्ववेदे आरुणेयोपनिषत् ॥

५५२. अथ 'ईशावास्यम्'—ॐ ई॒शा वा॒स्य॑मि॒द१ँ सर्व्वं॒ यत्किञ्च॒ जग॑त्यां॒ जग॑त् । तेन॑ त्य॒क्तेन॑ भुञ्जीथा॒ मा गृ॑धः॒ कस्य॑ स्वि॒द्धन॑म् । १ ॥ कु॒र्वन्ने॒वेह कर्म्मा॑णि जिजीवि॒षेच्छ॒त१ँ समाः॑ । ए॒वन्त्वयि॒ नान्यथे॒तो॑ऽस्ति॒ न कर्म्म॑ लिप्यते॒ नरे॑ । २ ॥ अ॒सु॒र्य्या॒ नाम॒ ते लो॒काऽअ॒न्धेन॒

(१) इममध्यायं रात्रौ न पठन्तीति सम्प्रदायो वर्तते ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तमसा वृताऽ । ताँस्ते प्रेत्यापि गच्छन्ति ये के चात्मम-
हनो जनाऽ । ३ ॥ अनेजदेकम्मनसो जवीयो नैनद्दे-
वाऽ आप्नुवन्पूर्व्वमर्शत् । तद्धावतोन्यानत्येति तिष्ठत्त-
स्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति । ४ ॥ तदेजति तन्नैजति त-
द्दूरे तद्वन्तिके । तदन्तरस्य सर्व्वस्य तदु सर्व्वस्यास्य बाह्यतऽ
। ५ ॥ यस्तु । सर्व्वाणि भूतान्यात्मन्नेवानुपश्यति । सर्व्व-
भूतेषु चात्मानन्ततो न व्विचिकित्सति । ६ ॥ यस्मिन्त्स-
र्व्वाणि । भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतऽ । तत्र को मोहऽ
कऽशोकऽएकत्वमनुपश्यतऽ । ७ । सपर्य्यगाच्छुक्रमका-
यमव्रणमस्नाविरꣳ शुद्धमपापविद्धम् । कविर्म्मनीषी
परिभूऽ स्वयम्भूर्य्याथातथ्यतोर्थान्व्यदधाच्छाश्वती-
भ्यऽसमाभ्यऽ । ८ ॥ अन्धन्तमऽ । प्रविशन्ति ये सम्भू-
तिमुपासते । ततो भूयऽइव ते तमो यऽउ सम्भूत्याꣳ
रताऽ । ९ ॥ अन्यदेवाहुऽ सम्भवादन्यदाहुरसम्भ-
वात् । इति शुश्रुम धीराणां य्येनस्तद्विचचक्षिरे । १० ॥
सम्भूतिञ्च । व्विनाशञ्च यस्तद्वेदोभयꣳसह । व्विनाशेन
मृत्युन्तीर्त्वा सम्भूत्यामृतमश्नुते । ११ ॥ अन्धन्तमः-
प्रविशन्ति ये विद्यामुपासते । ततो भूयऽइव ते तमो
यऽउ व्विद्यायाꣳ रताऽ । १२ ॥ अन्यदेवाहुर्व्विद्या-
याऽअन्यदाहुरविद्यायाऽ । इति शुश्रुमधीराणां य्ये-
नस्तद्विचचक्षिरे । १३ ॥ व्विद्याञ्चाविद्याञ्च यस्तद्वे-
दोभयꣳसह । अविद्यया मृत्युन्तीर्त्वा व्विद्ययामृतम-
श्नुते । १४ ॥ व्वायुरनिलममृतमथेदम्भस्मान्तꣳश-
रीरम् ।ॐ३म । क्रतो स्मर । क्लिबे स्मर । कृतꣳस्मर
। १५ ॥ अग्ने नय । सुपथाराये ऽअस्मान्विश्वानि देव

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

व्वयुनानि व्विद्वान् । युयोद्ध्युस्म्मज्जुहुराणम्मेनो भूयि- ष्ठान्ते नमंऽउक्तिं व्विधेम । १६ ॥ हिरण्मयेन पात्रेण । सुत्त्यस्यापिहितम्मुखम् । योऽसावादित्त्ये पुरुषः सो- ऽसावहम् । १७ ॥ ॐ ३ म । खम्ब्रह्म ॥ इति वाजसनेय- सꣳहितायान्दीर्घपाठे चत्त्वारिꣳशत्तमोऽध्यायः ॥ इति ईशावास्यम् ॥

५५३. अथ **'दक्षिणद्वारनिर्णयः'**—क्षीराम्भोनिधिमध्यगेसुलसिते चिन्तामणेरालये गीर्वाणद्रुमवाटिकापरिवृते सिध्द्यष्टकेऽनावृते । वैडूर्याष्ट- दलाम्बुजे जनकजायुक्तं बृहत्तारकं सानन्दं तदुपास्महे परतरं रामाभि- धानं महः ॥ इह किल पूर्तादौ मण्डपप्रतिष्ठायां दक्षिणद्वारं याजु- षाणामिति निश्चितम् ॥ **तदुक्तं मात्स्ये**—बह्वृचौ पूर्वतः स्थाप्यौ द- क्षिणे तु यजुर्विदौ । सामगौ पश्चिमे तद्वदुत्तरेण त्वथर्वणौ ॥ अत्र **तैत्ति- रीया** विवदन्ते ॥ अस्माभिरेव पूर्वयजुष्ट्वात्तत्र स्थेयम् । तन्न । तेषां पूर्वत्वाभावात् । तथाहि वेदविभागात्पूर्वमेव दीर्घदर्शितया भगवता **भास्करेण** सारभागोद्धरणाच्छुक्लानामेव पूर्वत्वं सारत्वं चोक्तम् । किञ्च- माध्यन्दिनी तु या शाखा सर्वसाधारणी हि सा । तामेवच पुरस्कृत्य वसिष्ठेन प्रभाषितमिति **कल्पद्रुमे वसिष्ठवचनात्** ॥ सर्वेषु वेदमात्रेषु साधारणी तारतम्यरहितेति तस्यार्थः ॥ **कात्यायनोऽपि सर्वानुक्रमस्या- रम्भे**—मण्डलं दक्षिणमक्षिहृदयं चाधिष्ठितं येन शुक्लानि यजूꣳषि भगवान् याज्ञवल्क्यो यतः प्राप्तः तं विवस्वन्तं त्रयीमयमर्चिष्मन्तमभि- ध्याय माध्यन्दिनीयवाजसनेयके यजुर्वेदाम्नाये सर्के सखिले सशुक्रिये इति । अत्र यजुर्वेदाम्नाय इति वेदाम्नायशब्दयोः पर्यायत्वाद्विरुक्तिः प्रस- ज्येतेति आम्नायशब्दो मुख्यार्थकः । एवं च शुक्लानां मुख्यत्वं भगवता **सूत्रकारेणाऽपि** प्रतिपादितम् । अत एव **होलीभाष्ये**—यजुर्वेदस्य मूलं हि भेदो माध्यन्दिनीयकः । सर्वानुक्रमणी तस्याः कात्यायनकृता तु येति ॥ **शौनकोऽपि** यजुर्वेदलक्षणकथनमुखेन शुक्लानां मुख्यत्वं प्रतिपादितवान् । यथा मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदस्त्रिगुणं यत्र पठ्यते । यजुर्वेदः स विज्ञेयो ह्यन्ये शाखान्तराः स्मृताः ॥ अस्यार्थः—मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदसंज्ञा यत्र मन्त्रब्राह्मणात्मके वेदे त्रिगुणं विधिविधेयतर्करूपं पठ्यते । तथा च

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भगवता **सूत्रकारेण** वेदलक्षणमुक्तम्—**विधिर्विधेयं तर्कश्च वेद** इति । **अस्यार्थः**—विधिर्विधायकं वाक्यम् । विधेयो मन्त्रः । तर्कोऽर्थवादः । एतत्त्रयं माध्यन्दिनीयवेदे एव पठ्यते नान्यत्र ॥ तथा च **शतपथे**—सोऽसावाज्यमधिश्रयतीषेत्वेति वृष्ट्यै तदाह । यदाहेषेत्वेति अत्र सोऽसावाज्यमधिश्रयतीति विधिः । इषेत्वेति विधेयो मन्त्रः वृष्ट्यै इत्याद्यर्थवादः ॥ **गुह्यमालायामन्यथैव** त्रिगुणत्वमुक्तम्—माध्यन्दिनयजुर्वेदे **खं ब्रह्मा**न्तमुदाहृतम् । तारपूर्वं हि त्रिगुणं नान्यशाखासु मुख्यतः ॥ **पराशरो**ऽप्येवमेवाह—समाप्य चोत्तरादिर्यन्मन्त्रब्राह्मणयोर्द्विजाः ॥ **ॐ खं ब्रह्मे**ति यो ध्यायन् दर्शकश्चोपवेधसः ॥ **ॐकारस्त्रिगुणः** प्रोक्तः **खं ब्रह्म**त्रिगुणं तथा । माध्यन्दिनीयशाखायां यजुर्वेदे पठन्ति हीति ॥ यद्वा—ऋषिच्छन्दोदैवतरूपं त्रिगुणं यत्र पठ्यते । मन्त्रब्राह्मणात्मके वेदे स यजुर्वेदो मुख्यः ॥ अत एव श्रीमतानन्तदेवेन **खं** ब्रह्मान्तताया अभावाद्गौणत्वं काण्वशाखीयानामप्युक्तम् ॥ **श्रुतिरपि** तेषां गौणत्वमाह । **तानीमानि शुक्लानि यजूꣳषि वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनाख्यायन्ते** इति ॥ एवमेतेषां यजुषां शुक्लत्वं प्रतिपादयन्त्या श्रुत्या तेषामर्थात्कृष्णत्वमुक्तं भवति ॥ उभयोरेकः पण्डितः इत्युक्त्या इतरस्य बालिशत्ववत् ॥ व्याख्यातं च **गङ्गाभट्टैः** । शुक्लानि शुद्धानि । **श्रीभगवत्पादै**रपि ॥ शुक्लानि शुभ्राणीत्येतदिति ॥ एवं च तेषां शुभ्रत्वशुद्धत्वे वदद्भ्यां **श्रीभगवत्पादगङ्गाभट्टाभ्या**मर्थादन्येषामशुद्धत्वकृष्णत्वे सूचिते ॥ अत एव **वेदभाष्यकारेण** शुक्लानीत्यस्य शुद्धानि शुभ्राणि पवित्राणीत्यर्थमुक्त्वा । अर्थादन्येषामशुद्धत्वं कृष्णत्वमपवित्रत्वं च सूचितमित्युक्तम् । **महीधरेणा**ऽपि—तानि यजूꣳषि बुद्धिमालिन्यात्कृष्णानि जातानीति बुद्धिवैशद्याच्छुक्लानीति च ॥ ननु तेषां कृष्णत्वे किं प्रमाणमिति चेच्छृणु ॥ कुपितेन श्रीयोगीश्वरेण वान्तानि अङ्गारभूतानि यजूꣳषि तित्तिरयो भूत्वा आशुः । इति **भागवते** कथनाद्वान्ताशित्वाच्च । **तदुक्तं श्रीमद्भागवते**—यजूंषि तित्तिरा भूत्वा तल्लोलुपतयाददुः ॥ तैत्तिरीया इति यजुःशाखा आसन्सुपेशला इति ॥ शुक्लानां मुख्यत्वमपि तत्रैव । यजूंष्ययातयामानि मुनयेऽदात्प्रसादित इति । अर्थादन्येषामशुद्धत्वं कृष्णत्वमपवित्रत्वं सूचितमित्युक्तम् । एवंच शुक्लानामयातयामतां वदता **श्रीमद्व्यासेना**ऽपि एतेषां

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यातयामतारूपदोषवत्त्वं सूचितम् । अत एव **श्रीभगवत्पादैरपि** बृहदारण्यकान्तिमकण्डिकायां शुक्लानीत्यस्यायातयामानीत्यर्थ उदाहृतः । किञ्च स्तोमादेव शाखाविभागात्प्राक् पञ्चदशशाखोद्धरणेऽपि एतेषां यजुष्ट्वव्यवहारात् । स्तोमश्च यजुष्ट्वमेवेति गम्यते ॥ तथाच **श्रुतिः—स्तोमश्च यजुश्च ऋक्चेत्यादिः** । तथा च **यजुरेव शिर** इत्यादीनामपि शुक्लयजुःपरत्वमेवेति गम्यते । एतेन ऋग्वेदोऽथ यजुर्वेद इति ऋग्वेदस्य प्रथमत्वं वदन्तोऽपि परास्ताः । तैत्तिरीयादिभ्यः पूर्वत्वेऽपि शुक्लेभ्यः पूर्वत्वाभावात् ॥ अत एव श्रीमतानन्तदेवेन **कल्पद्रुमे** कृष्णरुद्रस्यापठनीयत्वमुक्तम्—अत एव **प्रतिज्ञासूत्रभाष्ये अनन्तदेवेन** स्मृतिरुदाहृता—शुक्लं कृष्णमिति द्वेधा यजुश्च समुदाहृतम् । शुक्लं वाजसनेयं तु कृष्णं स्यात्तैत्तिरीयकम् ॥ बुद्धिमालिन्यहेतुत्वात्तद्यजुः कृष्णमीर्यते । व्यवस्थितप्रकरणात्तद्यजुः शुक्लमीर्यत इति ॥ तस्मान्नैतेषां दक्षिणद्वारे स्थातुमधिकारः ॥ शुभ्रकृष्णयोः शुद्धमलिनयोः पवित्रापवित्रयोर्यातयामायातयामयोः शुभ्रशुद्धपवित्रायातयामानामेवाश्रयादित्यलम् । अत एव **दानमयूखे**—दक्षिणे तु द्वारपालौ रुद्रान्पुरुषसूक्तकम् । श्लोकाध्यायं शुक्रियं च मण्डलाध्यायमेव चेत्युक्त्वा ॥ श्लोकाध्यायो **देवसवितः** । शुक्रियं **ऋचं वाचम्** । मण्डलाध्यायं **यदेतन्मण्डलं तपतीति** । शुक्लयजुषामेव सूक्तान्युक्तानि ॥ **गङ्गाभट्टैश्च**—दक्षिणद्वारे अथ कात्यायनानामित्युक्त्वा कात्यायनानामेव मधुपर्क उक्तः ॥ **नारायणभट्टाश्च** अथ दक्षिणकुण्डे माध्यन्दिनीययजुर्वेदिनो होमविधिः इत्यारामोत्सर्गपद्धतौ प्राहुः ॥ एवमेव **प्रतिष्ठामयूखेऽपि—कमलाकरभट्टा** अप्येवमेवाहुः—न च तैत्तिरीयसूक्तानां जपस्य कचिदुक्तत्वान्माध्यन्दिनीयानां होतृत्वेऽपि तेषां जापकत्वं शङ्कनीयम् । हुत्वेति क्त्वाप्रत्ययस्य समानकर्तृत्वे एव सम्भवात् ॥ होमकर्तृभिरेव जपः कार्य इति तैरेव व्याख्यातत्वात् । तैरेव च पूर्वश्लोकव्याख्यायां यदेतन्मण्डलमित्यस्यैव पठनीयत्वमुक्तम् ॥ **प्रतिष्ठामयूखे**ऽपि—आनोभद्रानुवाकश्च आशुःशिशानकस्तथा । यद्देवास्त्रीणि च पठेत् ततोऽष्टौ च पुनन्तु मा ॥ अभिधा असि सप्तैव दीर्घायुस्ते ऋचं पठेत् ॥ **आप्यायस्वेति** षट् **नमोस्तु सर्पेभ्यः** । **आकृष्णेन०** । **नमः शम्भवाय०** । इत्येका । **अग्निर्देवता०** । **त्रातारमिन्द्रम्०** । **सोमꣳरा**-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

जानं० । अन्नपते० । महाँइन्द्रः० । **ऋचं वाचं०** इत्यादिशुक्लसूक्तानामेव पठनीयत्वमुक्तम् । न च प्रतिष्ठायाम् । **आदित्यो वा एष एतन्मण्डलमिति गागाभट्टै**रुक्तत्वात्कृष्णैर्विवदितव्यम् । श्लोकाध्यायमित्यस्यैव पद्यस्य तत्रैव तादृशव्याख्यानेन शाखास्वनुक्तत्वेऽपि बह्वृचानां श्रीसूक्तपठनमिव तत्र तस्यैव पठनस्य बोधनेन शुक्लानामभावे न किञ्चित्प्रमाणं गम्यते । किञ्च यदि तस्य तैत्तिरीयस्थितिरेवाभिप्रेता स्यात्तेषामेव मधुपर्कवरणादि ब्रूयात् । न च तद्युक्तम् । तस्मात्सूक्तपठनकथनेऽपि स्थितिः शुक्लानामेवेति सर्वमनवद्यम् । एतेन **त्रिविक्रमो**ऽपि व्याख्यातो भवति । एतेनोत्सर्गादिविषये **मयूखकारेण** पठितस्य तैत्तिरीयसूक्तकथनस्य सानुकूलत्वं वदन्तः परास्ताः । न च कात्यायनानामिति **गागाभट्टोक्तौ** कात्यायनान्यैः कण्वशाखिभिर्विवदितव्यम् । तेषां काण्वानां कात्यायनत्वाभावात् । **तथाहि**—मातुलस्य सुतामूढ्वा मातृगोत्रां तथैव च । समानप्रवरां चैव द्विजश्चाण्डालतां व्रजेत् ॥ प्रवरान्पितृगोत्रेषु मातृगोत्रे न चिन्तयेत् । गोत्रमेव त्यजेन्मातुरिति कात्यायनोऽब्रवीत् ॥ इत्यादि कात्यायनेनोक्तत्वेऽपि मातुलकन्यापरिणेतृत्वात्सत्त्वे वा गुरुवचनपालकत्वाभावेन विश्वामित्रज्येष्ठपञ्चाशत्पुत्रवद्दूषितत्वात् । अतः पञ्चदशशाखान्तर्गतत्वेऽपि न तैरस्माभिः सह विवाहादिः । अपि च गौणमुख्ययोर्मुख्यस्यैव स्वीकरणीयतया तेषां मुख्यत्वाभावान्न तेषामधिकारः । **तथाहि**—यस्यां सूत्रं भवेत्सा हि मुख्या शाखेति कीर्त्यत इति प्रसिद्धेर्भगवतः **श्रीमत्कात्यायनस्य** माध्यन्दिनीयशाखानुसारेणैव प्रवृत्तेः । तेषामेव मुख्यत्वात् । तथाहि—एषा हि भगवतां **सूत्रकाराणां** शैली लक्ष्यते यन्मुख्यशाखोक्तमन्त्रप्रतीकमुपाददते इतरशाखोक्तांश्च सकलान्पठन्ति इति सकलप्रसिद्धा । **तथा च**—श्रीमता **सूत्रकारेण** माध्यन्दिनीयशाखोक्ता मन्त्रा **अयमग्निः । पुरीष्यो । रयिमान् । शिवोनामासी**त्यादयः प्रतीकमात्रेणोक्ताः । **उलूखलमुसले । आप्यायताम् । ध्रुवा । हविषा** । इत्यादयश्च कण्वशाखोक्ताः सम्पूर्णाः । **तथा च**—माध्यन्दिनीयानुसारेणैव भगवतः सूत्रकृतः प्रवृत्तेस्तेषामेव मुख्यत्वम् । अत एव **बृहन्नारदीये**—यजुर्वेदमहाकल्पतरोरेकोत्तरं शतम् । शाखास्तत्र शिखाकारा दशपञ्चाथ शुक्लगाः ॥ तत्रापि मुख्यं विज्ञेयं शाखा माध्यन्दिनी यजुरिति । किञ्च केषांचिन्मते कात्या-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यनाभिधायाः सप्तदशशाखायाः सत्त्वान्नैतेषां कात्यायनत्वम् । न चास्तु तेषामेव दक्षिणद्वारपालत्वम् । तदभावे च प्रथमशाखीयत्वादस्माभिरेव स्थेयमिति वाच्यम् । माध्यन्दिनशाखायाः सर्वशाखासाधारण्यस्य वसिष्ठेनाभिहितत्वान्नारदेन च मुख्यत्वाभिधानादन्यासां गौणत्वाद्द्वयोर्गौणयोः परस्परकार्यसम्पादकत्वाभावान्माध्यन्दिनीयानामेव मुख्यत्वात्सकलशाखाकार्यसम्पादकत्वात्तैरेव दक्षिणद्वारि स्थेयम् न कृष्णैर्न वा काण्वैरिति सकलमभिरामम् ॥ यत्पादाम्बुरुहार्चनात्समभवन्विष्ण्वीशपद्मोद्भवास्त्रैलोक्यावननाशसर्गनिपुणा यस्यैव कारुण्यतः । दक्षद्वारविनिर्णयः समभवत्तस्यामरेशस्य च श्रीरामस्य पदाम्बुजातयुगुले नारायणेनार्पितः ॥ यद्वा मयाऽत्र लिखितं सदथाप्यसद्वा ग्रन्थान्विलोक्य विविधान्स्वमतानुरूपम् । माध्यन्दिनीयविबुधा अवलोक्य तच्च दीने मयि प्रददतु ध्रुवमाशिषोर्याः ॥ इति श्रीमच्छुक्लयजुर्वेदान्तर्गतमाध्यन्दिनीयशाखाध्यायी **देवोपनामकनारायण**सूरिकृतो दक्षिणद्वारनिर्णयः समाप्तः ॥

॥ श्रीयाज्ञवल्क्यचरितम् ॥

सदाचारं शुद्धं निखिलमुनिमान्यं समदिशत्तथा राज्ञां नीतीमसुलभपदप्राप्यविषयाम् । मुमुक्षूणां ज्ञानं परमसुलभं यः समतनोदतो योगीशोऽभूत्परमपदभाग्वै त्रिजगति ॥

---

१ अयं दक्षिणद्वारनिर्णयसङ्ग्रहः **त्र्यम्बक**क्षेत्रनिवासिनो **धारणे**त्युपनाम्नः परलोकगतस्याम्बादासात्मजबाबाशास्त्रीसंज्ञकस्य ग्रन्थसङ्ग्रहात् **करवीर**क्षेत्रस्थबाबामहाराजानुजनानामहाराजद्वारा महता प्रयत्नेन सम्पादितः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

१. यस्याः **शुक्लयजुर्वेदमाध्यन्दिनवाजसनेयशाखाया** अध्येतारो वयं जातास्तस्याः प्रवक्ता याज्ञवल्क्यो महर्षिरासीत् । स पुण्यकीर्तिर्योगीश्वरो यशोधवलीकृतत्रैलोक्यो मिथिलायामवसत्तस्य जनिस्त्रेतायां वाजसनेयनाम्नो महर्षेरासीत्तस्यान्ववायो विस्तरेण श्रीबृहदारण्योपनिषदि द्रष्टव्यः । अतो दिगन्तकीर्तेस्तस्योदन्तो वेदशिरोभागेषूपनिषत्सु तथा महाभारतादीतिहासेषु प्रसिद्धः सोऽत्र समासेन विशदीक्रियते ॥

२. याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुः । प्रथमा **मैत्रेयी** द्वितीया भरद्वाजकन्या **कात्यायनी** च । तत्र मैत्रेय्यनपत्या सा याज्ञवल्क्याज्ज्ञानोपदेशं लब्ध्वा गार्हस्थ्यमनुभूयान्ते कैवल्यपदमगमत् । कात्यायन्याश्चन्द्रकान्तमहामेघविजयनामानस्त्रयः पुत्रा बभूवुः ॥

३. याज्ञवल्क्यशिष्यपरम्परायां द्वापरे पुत्रत्वेन दत्तः **कात्यायनो** नाम ऋषिरभवत् । तेन च वाजसनेयशाखिनां श्रौताग्निकर्मसाधनपद्धतिदर्शकानि सूत्राणि कल्पसूत्रं अष्टादश परिशिष्टसूत्राणि च कृतानि तदनुरोधेनैवेदानींतनानां वाजसनेयिनामाधानादि श्रौतं कर्म प्रवर्तते । तथा कात्यायनशिष्यानुयायी **पारस्कर**नामा परमर्षिः कलेरारम्भकाले जातः तेन स्मार्ताग्निकर्मपद्धतिनिदर्शकानि सूत्राण्युपनिबद्धानि तदनुरोधेनैवेदानीं वाजसनेयिनां गर्भाधानादि षोडसंस्कारकर्माणि प्रवर्तन्ते ॥

४. याज्ञवल्क्यो वैशम्पायनर्षेर्भागिनेयः तं च वैशम्पायनो यजुःशाखामध्यापयामास । तां च याज्ञवल्क्य उत्सृष्टवान् तत्कारणं त्वेकदा सर्वैर्ऋषिभिः कस्मिंश्चित्कारणान्तरे ऐकमत्यार्थं मेरुपर्वते एकत्र गन्तव्यमिति निश्चयं कृत्वा तत्र कश्चिदृषिर्यदि न गच्छेत्तर्हि स सप्तरात्रं वाचिकब्रह्महत्यापातकेन लिप्तो भवेदिति नियमः कृतः । तदनुसारेण तत्समाजे सर्वेऽप्यृषयो मिलिताः । याज्ञवल्क्यगुरोर्वैशम्पायनस्य तु तद्दिने पितुः श्राद्धतिथिः । अतो वैशम्पायनस्तद्दिने त्वरया नित्यकर्म समाप्य श्राद्धविधिं च कृत्वा तत्समाजे गन्तव्यमिति निश्चित्य प्रत्यूष उत्थाय सर्वतस्तमोव्याप्तायां रात्रावेष स्नानार्थं प्रस्थितः । तदा तद्गृहकोणे निद्राणस्य बालस्योपरि तत्पादः पतितः । तेन च स बालः पञ्चत्वमगमत् । तज्ज्ञात्वा तच्छोकव्याकुलस्यर्षेर्वैशम्पायनस्य तद्दिने सभागमनावकाशो जातः । उत च बालहत्या जाता । तेन तस्य वाचिकब्रह्महत्यापातकं बालहत्यापा-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तकं च प्राप्तम् । ततो वैशम्पायन आत्मनो हत्याद्वयपातकस्य निरासार्थं शिष्यानाहूय प्रायश्चित्तार्थं न्ययुङ्क्त । नियुक्तास्ते च ओमित्यूचुः । तेषु याज्ञवल्क्यो युवा सुदृढ आचारसम्पन्नो मेधावी सर्वेषु वरीयानहमित्यात्मानं भावयमानो गुरुमुवाच । हे भगवन् सर्वेऽप्येते बालाः प्रायश्चित्तं कर्तुमसमर्था अतोऽहमेक एव पातकद्वयनिवृत्तये उद्युक्तो भवामि । भवद्भिर्निश्चिन्ततया स्थातव्यम् । तस्यैतत्सप्रश्रयमपि वाक्यमितरापमानकारीत्याकलय्य उत च जनकदत्तस्य गोसहस्रस्य सर्वेष्यवज्ञापूर्वककृतप्रतिग्रहेण तद्विषयकृतस्वाज्ञोल्लङ्घनेन च परमक्रुद्धो वैशम्पायनो गुरुस्तच्छिक्षार्थमवदत् अरे विप्रावमन्ता गर्विष्ठस्त्वमसि अतो मदधीतां यजुःशाखां मह्यं प्रत्यर्प्य त्वया यथेष्टं गन्तव्यम् । एवं कुपितस्य गुरोर्वाक्यं श्रुत्वाप्यभीतो याज्ञवल्क्यो गुरोरधीतां यजुःशाखां तत्याज । तां च वमितान्नरूपां शाखां वेदलुब्धा ब्राह्मणास्तित्तिरिणः पक्षिविशेषा भूत्वा भक्षितवन्तः । तदध्येतारस्ते **कृष्णयजुः**संज्ञका इति प्रसिद्धाः ॥ 'तथा च **स्मृत्यन्तरे**'— शुक्लकृष्ण इति द्वेधा यजुश्च समुदाहृतम् । शुक्लं वाजसनेयं तत्कृष्णं स्यात्तैत्तिरीयकम् ॥

५. पश्चाद्वेदरहितो दुःखितो **याज्ञवल्क्यो** मानुषं गुरुं नैव करोमीति निश्चित्य **भगवन्तमादित्यमाराध्य** प्रसन्नाच्चस्मान्मनुष्यैरज्ञातां प्रत्यग्रां '**अयातयामां शुक्लयजुःशाखां माध्यन्दिनवाजसनेय**'—नाम्नीमध्यगात् ॥ ततः पुनः स्वतपःसन्तोषितसरस्वतीप्रसादाद्याज्ञवल्क्यः **शतपथब्राह्मणं** सखिलं सरहस्यं प्रकटयामास । ततश्च पुनस्तपसा प्रसन्नात्सूर्यादृग्वेदादिकान्वेदान् लब्धवान् । अतो **याज्ञवल्क्यश्चतुर्वेदाध्यायी** ॥

६. एतच्छ्रुत्वा सर्वैर्ऋषिभिः सह गुरुर्वैशम्पायनो विस्मयमगात् । ततः कृतार्थो **योगीश्वरः** स्वशिष्येभ्यस्तां शाखामध्यापयदित्युदन्तो महाभारते शान्तिपर्वणि अष्टादशोत्तरत्रिशततमेऽध्यायेऽस्ति तत्रत्यावेतौ श्लोकौ—**ततः शतपथं कृत्स्नं सरहस्यं ससङ्ग्रहम् । चक्रे स परिशेषं च हर्षेण परमेण ह । १६ ॥ कृत्वा चाध्ययनं तेषां शिष्याणां शतमुत्तमम् । विप्रियार्थं सशिष्यस्य मातुलस्य महात्मनः । १७ ॥** एतदारभ्य तस्य महर्षेर्याज्ञवल्क्यस्य कीर्तिस्त्रिजगत्प्रकाशिकासीत् ॥

(१)एतच्च **बृहदारण्य**भाष्ये शङ्कराचार्यैर्जनकाद्गोसहस्रानयनप्रकरणे स्पष्टीकृतमस्ति॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

७. कदाचिज्जनकतातेन यज्ञः प्रारब्धः । तत्र प्रधाना ऋत्विजो होत्रध्वर्यूद्गातृब्रह्माणः पैलवैशम्पायनजैमिनिसुमन्तवः । अप्रधाना ऋत्विजस्तु तच्छिष्याः । तत्र यज्ञे **कात्यायन**सहितो **याज्ञवल्क्यश्च** गतः । गत्वा च सशिष्यं स्वमातुलं वैशम्पायनमाध्वर्यवकर्मविषयककर्तव्यप्रायश्चित्ताद्यकरणेन यज्ञस्य वैगुण्योद्भावनेन तिरश्चक्रे । ततो वैशम्पायनसहितेन जनकेन सम्प्रार्थितो याज्ञवल्क्यः स्ववेदप्रसिद्धप्रायश्चित्तकरणद्वारा यज्ञस्य साद्गुण्यमजीजनत् । ततो जनकेन वैशम्पायनाय कर्मसाद्गुण्याय दक्षिणा दत्ता । तस्मिन्समये वैशम्पायनोपष्टम्भकस्य पश्यतो देवलस्य पुरस्तात्स्ववेददक्षिणानिमित्तं सशिष्येण स्वमातुलेन वैशम्पायनेन कलहं चक्रे । अध्वर्यूद्देशकत्वेनेयं दीयमाना सर्वापि दक्षिणा मह्यमेव देया । यतो मयैव यज्ञस्य स्ववेदेन साद्गुण्यं सम्पादितमिति । ततो देवलसंमत्या दक्षिणार्द्धं गृह्णन् जनकतातेन सम्मोदितः सम्प्रार्थितश्च ॥ पश्चाद्याज्ञवल्क्य आत्मनः कृतकृत्यताममन्यत ॥ ततः कदाचित्सामवेदधुरन्धरो धनञ्जयश्रेष्ठो यज्ञमकार्षीत् तत्र **याज्ञवल्क्याय** ब्रह्मिष्ठायाध्वर्यवं दत्तम् ॥ एकदा मुक्तिप्रदे गङ्गातीरे जनकोऽश्वमेधं चक्रे । तत्र स्वयं भगवान् **याज्ञवल्क्यो** याज्ञिको बभूव ॥ तद्गङ्गातीरं जनकयज्ञस्थानत्वाज्जनस्थानं (नासिकं) इति गीयते ॥ कदाचिद्वसिष्ठप्रार्थनया **याज्ञवल्क्यपुत्रस्य** पाराशरस्य विवाहं स्वसम्पादितायातयामवेदबोधितविधिना कारयामास ॥ पुनरेकदा पुण्यस्तम्भक्षेत्रे (पुणताम्बें इति ख्याते) गोदावरीतीरे चन्द्रपुष्करिणीजलसमीपे चन्द्रग्रहणे चन्द्र आत्मनो यक्ष्मरोगपापनिवृत्तये आदित्यदेवताकं यागं **याज्ञवल्क्येन** ऋत्विजा सह कृत्वा चन्द्रो यक्ष्मरोगाद्विमुक्तोऽभूत् ॥ पुनश्च नर्मदातीरे सूर्यपुष्करिणीजलसमीपे मित्रविन्दाख्ये पुरे सूर्यग्रहणे कात्यायनीयसूत्रोक्तप्रकारेण देवा यागं चक्रिरे ॥ अपि च परीक्षित्पुत्रं शतानीकं **याज्ञवल्क्यः** स्वकीयं वेदमध्यापयामास ॥ एकदा श्रीकाञ्च्यां श्रीविष्णुप्रीतये चतुर्मुखो ब्रह्माश्वमेधं चिकीर्षुर्याज्ञवल्क्यं सर्वेषामृत्विजामध्यक्षत्वेन वरयामास ॥

८. जनकस्य राज्ञ एवं सङ्कल्पः किलासीत् । कमपि ब्रह्मनिष्ठं परीक्ष्य तस्माद्ब्रह्मविद्योपदेशो ग्राह्य इति गूढाभिसन्धिं कृत्वा यज्ञव्याजेन याज्ञवल्क्येन सह सर्वर्षीन् निमन्त्रयामास । तथा सर्वेषु ब्रह्मर्षिषु सम्प्रा-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

षेषु स राजा सवत्सं गोसहस्रं सौवर्णं निर्माय एवमुदघोषयत् यः कश्चिद्ब्रह्मनिष्ठो भवेत्तेनैताः सजीवाः कृत्वा स्वीकार्याः । एतच्छ्रुत्वा सर्वेषामृषीणामेवं सङ्कल्पो मनस्यभवत् । सर्वे वयं ब्रह्मनिष्ठास्तथापि प्रथममेवाहं यद्युत्तिष्ठामि तदात्मन एव ब्रह्मनिष्ठत्वप्रदर्शनेनान्येषामवज्ञा कृता स्यात् इति कृत्वा प्रथमाभ्युत्थाने कस्यापि धैर्यं नाऽभवत् । तदा **याज्ञवल्क्यः** प्रोक्तकारिनामानं शिष्यमाहूय समादिशत् । तस्य गुरोराज्ञया गा नयतः सतः सर्वेषामृषीणां महान्कोलाहलः समजनि । तदा **योगीश्वरयाज्ञवल्क्येन** सह **गार्ग्या** अन्येषां च महर्षीणां प्रत्येकस्य वादः समभवत् । तान्सर्वानपि यथार्थं परिभाव्य पुनः शिष्यमित्थमादिदेश त्वमित्थमुच्चैर्घोषय ब्रह्मनिष्ठत्वाद्याज्ञवल्क्यो गा गृहीत्वावश्यं प्रयाहीति । तथा कृते **योगीश्वर**प्रभावात् सजीवाः सञ्जाता गा गृहीत्वा स शिष्यो गुरुगृहमगमत् । एवमवलोक्य वैदेहेन प्रशस्यमानो याज्ञवल्क्य आत्मविद्यां तस्मै दत्वा स्वाश्रमं जगाम ।—'**स एवमनुशास्तस्तु याज्ञवल्क्येन धीमता । प्रीतिमानभवद्राजा मिथिलाधिपतिस्तदा**' ॥

९. एवमुपरि दर्शितक्रमेण जनकगृहे इतरेषामृषीणां तथा गार्ग्याश्च संवादोऽभूत् । तस्मिन्याज्ञवल्क्यः सर्वान्यथा जिगायेति बृहदारण्ये प्रदर्शितं तस्मात्सारवद्यत्किञ्चिदुद्धृत्यात्र प्रदर्श्यते । **तद्यथा**—तृतीयाध्याये मधुकाण्डे—'अथ हैनं **भुज्युर्लाह्यायनिः** पप्रच्छ—**याज्ञवल्क्येति होवाच** मद्रेषु चरकाः पर्य्यव्रजाम ते पतञ्चलस्य काप्यस्य गृहानैम तस्यासीद्दुहिता गन्धर्वगृहीता तमपृच्छाम कोऽसीति सोऽब्रवीत्सुधन्वाङ्गिरस इति तं यदा लोकानामन्तानपृच्छामाथैनमब्रूम क्व पारिक्षिता अभवन्निति क्व पारिक्षिता अभवन् स त्वा पृच्छामि याज्ञवल्क्य क्व पारिक्षिता अभवन्निति । १ ॥ स होवाचोवाच वै सोऽगच्छन्वै ते तद्यत्राश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति क्वन्वश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति द्वात्रिꣳशतं वै देवरथान्ह्यान्ययं लोकस्तꣳसमन्तं पृथिवी द्विस्तावत्पर्येति ताꣳसमन्तं पृथिवीं द्विस्तावत्समुद्रः पर्येति तद्यावती क्षुरस्य धारा यावद्वा मक्षिकायाः पत्रं तावानन्तरेणाकाशस्तानिन्द्रः सुपर्णो भूत्वा वायवे प्रायच्छत्तान्वायुरात्मनि धित्वा तत्रागमयद्यत्राश्वमेधयाजिनोऽभवन्नित्येवमिव वै स वायुमेव प्रशशꣳस तस्माद्वायुरेव व्यष्टिर्वायुः समष्टिरपपुनर्मृत्युं जयति य एवं वेद ततो ह

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मुज्युर्लाह्यायनिरुपरराम' ॥ २ ॥ तृतीयब्राह्मणम् ॥ ३ ॥ 'अथ हैनं गार्गी वाचक्नवी पप्रच्छ—याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदᳪ सर्वमप्स्वोतञ्च प्रोतञ्च कस्मिन्नु खल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति वायौ गार्गीति कस्मिन्नु खलु वायुरोतश्च प्रोतश्चेत्यन्तरिक्षलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु गन्धर्वलोका ओताश्च प्रोताश्चेत्यादित्यलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खल्वादित्यलोका ओताश्च प्रोताश्चेति चन्द्रलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु चन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति नक्षत्रलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु नक्षत्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति देवलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु देवलोका ओताश्च प्रोताश्चेति इन्द्रलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खल्विन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति प्रजापतिलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु प्रजापतिलोका ओताश्च प्रोताश्चेति ब्रह्मलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति स होवाच गार्गि माति प्राक्षीर्मा ते मूर्द्धा व्यपप्तदनतिप्रश्न्यां वै देवतामतिपृच्छसि गार्गि माति प्राक्षीरिति ततो ह गार्गी वाचक्नव्युपरराम' । १ ॥ षष्ठब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

१०. एवं कहोड ऋगाश्वलायनशाखायाः प्रवक्ता शाकल्यो भरद्वाजो राजा जनकश्च इत्यादीनां प्रत्येकं योगीश्वरेण संवादः समभूत् तस्मिन्सर्वानपि जिग्ये तदद्भुतशक्तिविस्मिता गार्गी तं शरणीभूय तं स्तुवाना स्वालयमगात् तेन विमनाः शाकल्यो याज्ञवल्क्योपहासमकरोत् तव द्वेष्टुः शिरःपातो भवेदिति याज्ञवल्क्याय सूर्येण वरो दत्तस्तेन शाकल्यस्य शिरोऽपतत् । अनन्तरं जनकस्तस्मादनुग्रहं सम्पाद्य योगसिद्ध्यै राज्यविरक्तो वनं जगाम । अतो देहातीतात्मज्ञानलाभाद्वैदेह इत्यभिधामाप । एवं सर्वेषां जयेन धवलीकृतदिङ्मुखस्त्रैलोक्योद्दीपको यशोद्विजराज उदियाय तेनैव योगीश्वरो याज्ञवल्क्य इत्यनन्यलभ्यं पदमाससाद । तत्प्रतिपादितसिद्धान्त इत्थम्—ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥ ॐ खं ब्रह्म खं पुराणं वायुरं खमिति ह स्माह कौरव्यायणीपुत्रो वेदोऽयं ब्राह्मणा विदुर्वेदैनेन यद्वेदितव्यम् । ४ ॥

११. श्रीमता याज्ञवल्क्येन कृतं ग्रन्थचतुष्टयं मुख्यत्वेनेह जगत्युपलभ्यते । तत्रैका याज्ञवल्क्यशिक्षा—तत्र माध्यन्दिनवाजसनेयैः स्ववेदा-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ध्ययनाध्यापनादिकं कथं कर्तव्यमिति निर्णयो वर्तते ॥ द्वितीयम्—प्राति शाख्यसूत्रम्—तत्र केन प्रकारेण मन्त्राणां स्वरा वेदितव्या इति निरूपणम् तृतीया—याज्ञवल्क्यस्मृतिः—तत्र ब्राह्मणक्षत्रविट्शूद्रा वर्णास्त्वाद्यास्त्र द्विजाः । निषेकाद्याः श्मशानान्तास्तेषां वै मन्त्रतः क्रियाः ॥ व्यवहारान्नृ पश्येद्विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सह । धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जिताः श्रुताध्ययनसम्पन्ना धर्मज्ञाः सत्यवादिनः । राज्ञा सभासदाः कार्या रि मित्रे च ये समाः ॥ अपश्यता कार्यवशाद्व्यवहारान्नृपेण तु । सभ्यैः स नियोक्तव्यो ब्राह्मणः सर्वधर्मवित् ॥ इत्यादि प्रकारो वर्तते । अनयैव स्मृ त्येदानींतनराजपरिषद्यपि दायविभागादिन्यायप्रकरणे सिद्धान्तनिर्णयं भवति ॥ चतुर्थं—शतपथब्राह्मणम्—तत्र पञ्चदशशाखाविभागो वर्तते।

१२. इदानीं 'स्वशाखावर्णनम्'—तत्त्वनिरूपणे—यजुर्वेदमहा कल्पतरोरेकोत्तरं शतम् । शाखास्तत्र शिखाकारा दशपञ्चाथ शुक्लगाः तत्रापि मुख्या विज्ञेया शाखा माध्यन्दिनी यजुरिति ॥ पूर्वोत्तराङ्गसहित ब्रह्मविद्यासुबोधकम् । बुद्धिनैर्मल्यहेतुर्यत्तद्यजुः शुक्लमीर्यते । श्रीस्वयम्भ वेदव्यासस्य चतुर्णां वेदानामध्येतारश्चत्वारः शिष्यास्तेषु 'साङ्गयजुषां अध्येता वैशम्पायनस्तेन स्ववेदस्य षडशीति शाखाः कृत्वा प्रत्येकशि ष्यमेकैकामध्यापयामास । मुक्तिकोपनिषदि तु—यजुषो नवाधिकशत तमाः शाखाः प्रतिपादिताः ॥ चरणव्यूहमते—यजुर्वेदस्य षडशीति भे भवन्ति । तत्र वाजसनेयानां पञ्चदश भेदा भवन्ति । ते—जाबालाः बौधेयाः—(बहुधेयाः), काण्वाः, माध्यन्दिनाः शापेयाः—(शापीयाः) स्थापायनीयाः, कपोलाः—(कापालाः), पाण्डरवत्साः—(पौंड्रवत्साः) आवटिकाः, परमावटिकाः, पाराशराः—(पाराशर्याः), वैणेयाः, वैधेया (वैधेयाः), वैनतेयाः—(वैन्धेयाः), वैजवाश्चेति ॥ मन्त्रब्राह्मणकल्पा नामङ्गानां यजुषामृचाम् । षण्णां यः प्रविभागज्ञः सोऽध्वर्युः कृत्स्न उच्यते । इति याज्ञवल्क्यमतेन । भारते शान्तिपर्वणि—'मुनिमध्या पयामास प्रथमः सविता स्वयम् । तेन प्रथमदत्तेन वाजे विप्रे नरो मनुः' ॥ केषाञ्चिन्मते वाजसनेयानां सप्तदश भेदा भवन्ति । यथा—जा बालाः, गौधेयाः—(औधयाः), काण्वाः, माध्यन्दिनाः, श्यामाः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पूर्ण आरक्षित

पूर्ण आरक्षित

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पूर्ण आरक्षित

पूर्ण आरक्षित

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

५१४०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu